

22.6
А 98

БОИ
АХМЕДОВ

Ахмедов

12
А-98

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

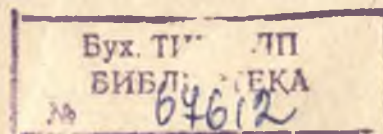
4

МИРЗО УЛУҒБЕК

БАДИИ

*Тузатилган ва тўлдирилган
иккинчи наشري*

64612 - 64613

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти

22.6 г
А 98

Мухаррирлар: МУБОРАК НАЗИРОВА, АБДУВОРИС АБДУМАЖИДОВ

Расом МИКОИЛ ИБН ИСМОИЛ

А 4702620101 — з- 732
М355(04) — 94 — рез. 94

© Бўрибой Аҳмедов. 1994.

ISBN 5-648-02027-9

БИР-ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Машҳур поляк астрономи Ян Гевелийнинг (1611—1687) «Продромус астрономии» («Астрономия даракчи-си») деб номланган машҳур китоби бор. Китоб бундан қарийб 300 йил муқаддам 1690 йили Гданск шаҳрида (Польша) нашр этилган. Ўша китобда диққатга сазовор иккита сурат бор. Ҳар иккаласида ҳам буюк ватандошимиз Мирзо Улугбекнинг (1394—1449) сиймоси тасвирланган. Биринчи расмда (IX саҳифа) Улугбек мунажжимлар худоси Ураниянинг ёнида. Европалик беш йирик астроном: грек Птолемей (эрам. аввал тахминан 170 йили вафот этган), немис шаҳзодаси Гасс (1532—1592), даниялик Тихо Браге (1546—1601) ва итальян Жан Баптист Риччиоли (1598—1671) ва Гевелий билан бирга тасвирланган. Бу расмда Улугбек Ураниянинг ёнгинасида, унинг ўнг тарафида биринчи бўлиб ўлтирибди. Иккинчи суратда (XIII саҳифа) у яна ўша Урания ва жаҳонга донғи кетган ўн бир астроном: Тимахарис (милод. аввалги III аср). Гишсарх (милод. аввалги II аср), номи юқорида зикр этилган Птолемей, ал-Баттоний (852—929), Региомонтан (1436—1476), Вольтер (1430—1504), юқорида тилга олганимиз шаҳзода Гасс, Гевелий, Николай Коперник (1473—1543) ва Тихо Браге билан бирга тасвирланган. Тасвирда Улугбек Ураниянинг ўнг тарафида, учинчи бўлиб турибди. Булар грек, араб, немис, итальян, ўзбек, дания ва поляк халқларининг фарзандлари, классик асарлари билан жаҳон халқлари маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк олимлар.

Бу гаплар XVII асрга тааллуқли, лекин Мирзо Улугбек ўз замонасидаёқ — XV асрдаёқ машҳури жаҳон бўлди. Масалан, Низомуддин Алишер Навоий ўз асарларида Мирзо Улугбекнинг илм-фан жабҳасида кўрсатган жасоратини улуғлади, номини кўкларга кўтарди. Мутафаккир шоир «Фарҳод ва Ширин» достонида бундай дейди:

Темирхон наслидин султон Улугбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,

Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Ва лек ул илм сори тошти чун даст,
Қўзи олинда бўлди осмон наст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур.
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний.
Ки андин ёзди «Зижи Қўрагоний».
Қиёматга декинча аҳли айём,
Ёзурлар онинг аҳкомидин аҳком.

Улуғбекнинг яна бир замондоши шоир Саккокий унинг
илму-камолотини мана бу мисраларда тараннум этган:

Аристолис ва Афлотун ва Битлимус ва Жолинус,
Али Сино ва Файлақус, Арасту ва Абу Маъшар,
Риёзи ҳашт ва ҳикмат расад иксир ва Иқлидус,
Бадийю саноиъни санингтеқ билмоди онлар,
Фалак йиллар керак сайр этса ва келтурса илгингга
Менингтеқ шоирн турк ва сенингдеқ шоҳ доғони.

Яна бошқа жойда уқиймиз:

Салотин дунёда кўн келдию кетти, сенингдеқ бир,
Фалакнинг гар тили бўлса ойитсунким қачон келган.

Қандай улуғ ва ҳаққоний гаплар. Сирасини айтганда,
подшоҳни бир ёққа қўйиб турайлик, лекин жаҳонда олим
ҳам кўн ўтган. Ўтишда ўтгану, аммо Улуғбекдеқ буюклик
чўққисига кўтарила олганлари деярли топилмайди.

Ўша замонда ўтган яна бир улуғ зот — машҳур муаррих
Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) Улуғбекни хусусан
ҳандаса (геометрия) илмида тенги йўқ олим бўлганлиги
ҳақида гувоҳлик беради.

Чун Улуғбек Мирзо дар илми ҳандаса,
Натавон ёфт дар ҳазорон мадраса.

Яъни:

Хандаса илмида Улуғбек Мирзодеқ (олим)ни,
Минглаб мадрасадан ҳам излаб топмассан.

Дарҳақиқат шундай. Лекин риёзиёт (математика),
илми нуҷум (астрономия) фанларида ҳам бемонанд эди
у. Улуғбек тарих илмида ҳам ўзидан арзигудеқ ёдгорлик

қолдирди. Хулласи калом, Улуғбек подшоҳ бўлиб эмас, балки Мовароуннаҳр халқларининг илм-фан ва маданият тараққиёти тарихига қўшган улкан шахсий улуши билан, яъни ёзиб қолдирган бебаҳо асарлари билан, илм-фан ва маданият намояндаларига кўрсатган рағбати ва хомийлиги ва уларга раҳнамо бўлгани билан тарихда қолди.

Улуғбекнинг номи ва асарлари бизнинг мамлакатимиздагина эмас, балки бутун дунёга машҳур. Улуғбекни олим сифатида XVI асрдан бери Оврунода ҳам, Осиё мамлакатларида ҳам, Америкада ҳам яхши билишади, зўр ҳурмат-эътибор билан тилга олишади.

«Яхши одам икки умр кўради», деган нақл бор. Улуғбекнинг ҳам, Урания ўз қаноти остига олган бошқа мунажжимларнинг ҳам ҳаётдан кўз юмишганига кўн вақт ўтди — 300—500 йил вақт кечди. Шунга қарамай, улар ҳамон кўн тилларда ва қалбларда барҳаёт. Улар битган асарлар авайлаб-асраляпти, синчиклаб ўрганиляпти. Одамлар ҳамон уларнинг илм чашмасидан сероб бўлиб турибдилар. Имон комилки, уларнинг келажак авлодга ҳам катта фойдаси тегади. Модомики шундай экан, улар ўлмаган — тирик, ҳамиша халқ билан бирга. Шунга қараганда, бундай олимларнинг икки эмас, балки бир печа умри борга ўхшайди. Умрбоқийлик хусусида айтилган гаплар бежиз эмас шекилли. Дарҳақиқат, бу нақлнинг чуқур ҳаётий ва фалсафий маъноси бор. Бу гап, менинг фикри ожизимча, касбқорига амал қилиб ҳалол меҳнат қилган, ўзидан халқига, эл-юртига арзигулик ёдгорлик қолдирган одамга, масалан, асрлар бўйи қақраб-қақшаб ётган чулу-биёбонга оби-ҳаёт бағишлаган бобо деҳқон, ажойиб бинолар қурган меъмор, зўр санъат асари яратган наққош, одамлар учун деб яхши китоб ёзиб қолдирган чин олим ва адибга тегишлидир. Бунақа одамлар умрбоқий одамлар бўлиб, абадул-абад тирикдилар. Мирзо Улуғбек ҳам шунақа одамлар жумласига киради. Алишер Навоий ҳазратларининг мана бу сўзларига ҳам қаранг-а:

Бу гулшан ичра йўқдур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик била от.

Пайгамбарона айтилган қандай улуғ гап. Ҳа, дарҳақиқат, Мирзо Улуғбек ўзидан яхши от қолдирди...

Улуғбек ва унинг илмий фаолияти ҳақида ёзилган асарлар бир даста. Уларнинг илмийлари ҳам бор, бадиийлари ҳам анча-мунча. Олимнинг илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти бизнинг мамлакатда ҳам, хорижий

мамлакатларда ҳам кўп ўрганилди. Мен бу ерда В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, В. А. Шишкин, Т. Н. Қориниёзов, Г. Жалолов, Н. И. Леонов ва ушбу сатрлар муаллифининг китоблари ва мақоаларини назарда тутаятибман. Оврона ва Америка олимларидан Жон Гривс, Томас Хайд, Э. Б. Нобл, Л. А. Седийо, Э. С. Кеннеди ва Майлсларнинг бу борадаги катта хизматларини ҳам эътироф этиш зарур. Улугбек ҳақида озми-кўнми бадний асарлар ҳам яратилди. Глеб Голубевнинг «Улугбек» қиссаси, Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улугбек» трагедияси, Одил Ёқубовнинг «Улугбек хазинаси» романи шулар жумласидандир.

Бундан Улугбекнинг ҳаёти ҳам, илмий фаолияти ҳам ўрганиб бўлинибди, деган хулосага келмаслик керак. Илмда бирон масалани ҳеч ким ва ҳеч қачон бир галдаёқ узил-кесил ечмаган, ечолмайди ҳам. Чунки ҳар қандай илмий тадқиқот тадқиқотчи илмининг даражаси, унинг назарий ва амалий савиясига, ахборот берувчи манбанинг тўлалиги, сифати ва сонига ҳам боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам юз фоиз тўла, мукамал ва тамоман хатодан ҳоли китобнинг ўзи бўлмайди. Қолаверса, Улугбек ва унинг замони ҳақида, у бош бўлган Самарқанд илмий марказининг фаолияти ҳақида ҳали айтадиган гаплар жуда-жуда кўп.

Бизнинг муҳтарам китобхонга тақдим қилаётган ушбу арзимас китобимиз буюк олим, унинг илмий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти хусусида айтадиган гаплардан битта-иккитаси, холос.

Китоб асосан XV — XVI асрларда битилган тарихий ва бошқа асарлар, хусусан Шарафутдин Али Йздийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим денгизнинг туташини ўрни»), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» («Шоирларнинг таржимаи ҳоли»), Али ибн Ҳусайн Воиз ал-Қошифийнинг «Рашахоту айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмаларидан томчилар»), Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» («Рашидуддинхон тарихи»), Масъуд ибн Усмон Қўҳистонийнинг «Тарихи Абулхайрихоний» («Абулхайрхон тарихи»), шунингдек Улугбекнинг «Зижи жадиди Қўрагоний» («Қўрагонийнинг янги астрономик жадвали»), «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»), Али Қушчининг бир қатор китоблари, шунингдек, Лутфий, Навоий, Ёобур ва бошқа олим ва шоирларнинг асарларига таянган ҳолда ёзилди.

Буюк мунажжим, аллома Муҳаммад Тароғай Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган.

Муаллиф

Биринчи боб

ТАШВИШЛАРГА ТЎЛА БОЛАЛИК

Ҳижрий 796 йилнинг раби ул-аввал (1394 йил январ) ойидан бери совуқнинг шиддатига қарамай, жаҳонгир Амир Темурнинг катта қўшини Ҳазира вилоятининг мустаҳкам шаҳарларидан Мординни чор тарафдан қаттиқ исканжага олиб турарди. Бу шаҳар баланд бир тоғнинг теңасида жойланган бўлиб, унинг қоқ ўртасида шахбоз (лочин) отлиқ мустаҳкам қалъаси бор эди. Қалъа ҳимоячилари ўзларини устувор тутиб, босқинчиларнинг деярли ҳар кун и эрта тонгдан то қош қорайгунча кетма-кет қилиб турган ҳужумларига дош берар, мўру малаҳдай ёпирилиб келган душманни қалъа деворларидан туриб тошбўрон ва тирбўрон қилиб, уларга катта талафот етказиб турардилар. Темурнинг манжапаниқ нафти андозларининг қаттиқ зарбидан, ўткир шибаларнинг аччиқ тишидан қалъа ичидагилар ҳам бениҳоят қийналган, ҳоли қуриган, кўн одамларидан ажралиб қолгандилар. Ана шундай кунлардан бирида, айни жангу жадал авжига минган бир пайтда, қалъа рўбарўсидаги қояда жангги диққат билан кузатиб турган Амир Темурга ваҳшатомуз хабар олиб келдилар. Жаҳонгирнинг кўмак учун Форс вилоятидан қўшин тортиб келаётган иккинчи ўғли мирзо Умаршайх Диёрбакр йўлида, тор бир дара ичида ногаҳон ўқ тегиб ҳалок бўлибди. Воқеа бундай содир бўлган эди: Умаршайх ана шу дара ичида илон изига ўхшаш сўқмоқ йўлдан келаётиб кичик бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолди. Қалъа Ҳурмату деб аталаркан. Умаршайх ўша қалъани кўздан кечирмоқчи бўлиб катта бир қоятош теңасига кўтарилди. Шу пайт қалъа буржида пайт пойлаб ўтирган бир қурд мерган уни аниқ нишонга олди... Бу хабарни эшитиб Темурнинг қаҳр-газаби минг чандон бўлди, бутун вужуди бамисоли ўт бўлиб ёнди. Кўзларига дувуллаб келаётган ёшни бир илож қилиб қайтариб қолди. Бунга балким ёнгинасида туриб қамал жангини тамошо қилиб турган Кастилия

қироли Генрих III (1390—1407) нинг элчилари сабаб бўлгандир, балки. Амир Темур гайридинлар олдида бундай қилмас эди. Ҳатто ичини мушук тирнаганда ҳам буни ёнида турган кимсага билдирмасди. Қўшунот ва туманот бошлиқларини чорлаб нима бўлса ҳам қалъани тезроқ забт этиш, уни ер билан яксон қилиш, қалъа ичидаги бирон тирик жонни омон қолдирмасликни буюрди:

— Мордин ҳам, ал-Боз ҳам шу бугундин қолмайин забт этилсун, аларнинг ичида не бўлса барчаси ёндирулсун, халқи эрса қатли омм қилунсун!

— Жонимизни фидо қилишга ҳозирмиз, — деб қўл қовуштирди улуг амир Шайх Нуриддин.

— Ҳали-ку бир жонимиз эркан, жонимиз мингта бўлганда ҳам ҳазратимнинг оёқларига қурбон этурмиз, — деб қўнди соҳибқироннинг яна бир нуфузли амири Шохмалик.

Саф тортиб турган бошқа амирлар қўл қовуштириб чуқур таъзим қилиш билан икки улуг амирнинг айтганларини тасдиқладилар.

Амир Темур амирлар тарқалиши биланоқ, атрофидагиларга бир нима демасдан чодирига қараб йўл олди, етгач чодир эшиги ёнида турган чухрага «олдимга ҳеч ким кирмасун!» деб амр қилди. Айиқ терисидан қилинган пўстак устига ўлтирди-ю, кўзларига юмма-юмма ёш келди. Темур Жаҳонгирдан кейин Умаршайхни ҳам яхши кўрарди. Айниқса унинг ўзига ўхшаш қайсарлиги ва довжораклиги унга кўпроқ ёқарди. Шу ерда Мўғулистон ҳукмдори Қамариддин билан курашган йиллари эсига тушди. Ўшанда мирзо Умаршайх отасининг жонига қўн оро кирган эди. Ўшанда у Қамариддиннинг нуфузли амирларидан Анқо тўранинг адабини берганди, Мовароуннаҳр ҳудудига яқинлашиб қолган бу амирни Соброн ёнида тор-мор келтириб, то Кўкча денгиз (Балхаш кўли) гача қувиб борган эди...

Ўша куни Амир Темурнинг аскарлари жон олиб-жон бериб уришдилар, лекин қалъа ўша куни ҳам олинмади. Раби ус-соний (феврал) ҳамда жумади ал-аввал (март) нинг ярми ҳам шу тариқа кечди. Билмадим, қамал яна қанча вақт давом этар, ҳар иккала тарафдан қанчадан-қанча йигитнинг ёстуғи қуриркан... Нима бўлса ҳам Темур бу қайсар қалъани олиши ва ер билан яксон қилиши муқаррар эди. Лекин кутилмаганда, жумаъ куни (1394 йил 17 апрел) эрталаб Султониядан, соҳибқироннинг мухтарам ва нуфузли хотини Сароймулк хоним хузуридан чопар келиб амирзода Шохрух ўғилли, Темурбек бўлса неварали

бўлганини хабар қилди. Бу — Мирзо Улугбекнинг таваллуди ҳақидаги хушхабар эди. Бўлажак буюк олим ҳижрий 796 йил жумади ал-аввал ойининг 19 куни (1394 йил 23 март) дунёга келганди. Темур бу хушхабарни азадор бўлишига қарамай, гурур ва хотамлик билан қарши олди; чопарга бош-оёқ сарупо, бир сипар олтин суюнчи берди. Яна, ўша муборак таваллуднинг шукронаси учун Мордин халқининг жони ва молидан кечди, лекин яхшилик билан таслим бўлишдан бўйин товлаб, шунчайин қурбону талафотларга сабабчи бўлган амир Исони ҳокимиятдан четлатиб, шаҳар ва вилоятни унинг иниси Султон Солиҳнинг ишон-ихтиёрига топширди. Унга Ол-томго босилган ёрлик ҳам тутқазди. Ўша кечаси қалъа теварагида гулханлар ёқилиб, катта тўю-томошалар бошланди. Подшоҳ чодирига йиғилган уламо, фузало, вузаро ва лашкарбонилар соҳибқиронни янги меҳмон билан қутладилар, ҳар ким ҳолига яраша пешкашлик қилди. Амир Темур ҳам уларни, ўз навбатида, қимматбаҳо саруполар билан сийлади. Мажлис охирида соҳибқирон тўпланганларга мурожаат қилди:

— Муҳтарам жамоа, подшолик бўстонининг ушбул янги ниҳолига не исмни муносиб кўрурлар?

Аҳли мажлис бирон исмни тилга олишга журъат қилолмади. Ҳамманинг кўзи соҳибқиронга тикилди, чунки невараларига исмни кўпинча унинг ўзи қўярди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Неварамнинг муборак исми Муҳаммад Тороғай бўлғай. — Темур болага ўз отасининг исмини қўйди, лекин у кўпроқ Улугбек номи билан машҳур бўлди. Тахаллусни ҳам Темурнинг ўзи қўйган эди.

Улугбек онаси Гавҳаршод бегим ва катта оналари Сароймулк хоним, Тўқал хоним, Чўлпон Малик ога ва угруқ билан уч ой чамаси Султонияда турди. Темур бўлса шу вақт ичида Ширвон ва Арманистон устига қўшин тортди. Кўп ўтмай, 796 йилнинг ражаб ойида (1394 йил май ойида), Темур ёлн шаҳзодалар билан хотинларини ҳам Арманистонга чақиртириб олди... Шу-шу чақалоқни бешикда бир йил чамаси лашкар кетидан Арманистон ва Кавказ орти йўлларида олиб юрдилар. Гўдаклар билан хотин-халажга шунча азоб беришнинг не даркори бор эди? Темурнинг бундан кўзлаган мақсади бор эди-да, ахир. У набираларини гўдаклигидан ўзига ўхшаган чиқиққан ҳарбий киши қилиб тарбиялаш мақсадида эди. Шунинг учун ҳам уларни гўдаклигидан суягини жангу жадалларда қотирмоқчи бўлди. Темур саройида ҳукм сурган бу

тартибдан бир қадар нимжон тугилган Улугбек ҳам четда қолмади. 797 йилда жумади ал-аввалнинг 7-куни (1395 йилнинг 28 феввали) Амир Темур хотинлари ва набираларини Шохрухга қўшиб Самарқандга жўнатди, ўзи эса тамом қўшини билан Олтин Ўрда хони Тўхтамишга (1378—1395) қарши уруш очди... Улугбек уч йил Самарқандда турди. У кўпинча катта онаси Сароймулк хонимнинг назорати остида шаҳарнинг жанубий тарафида жойлашган ва хонимга тегишли бўлган Боги чинорда истиқомат қилди...

1398 йилнинг баҳорида Амир Темур яна урушга отланди. Бу гал у Ҳиндистон устига қўшин тортди. Улугбекнинг тинчлиги ва ҳаловати яна бўзилди. Темур уни Сароймулк хоним билан узоқ Ҳиндистон юришига бирга олиб кетди. Ўшанда Улугбек бобосининг ёнида Жайхун тенасига кемалардан, уларни бир-бирига занжирлаб, қурилган кўприкдан ўтди. Ўшанда у Балх ва Бадахшоннинг бир талай шаҳар ва қишлоқларини томоша қилишга муяссар бўлди. У Хулм, Арҳанг сарой, Самангон ва Андаробда бўлди. Хулмда турган кунларининг бирида қушбеғилар шаҳарчанинг кун чиқиш тарафидаги Шамар тоғларида, ўша тарафдаги қўриқхонада, катта ов маросимини уюштирдилар. Амир Темур хос овчилари билан чор атрофи бутазор текисликнинг қоқ ўртасида жойлашган баландлик тепасида ўринлашди. Овчиларга эргашиб Улугбек ҳам шу ерга келган эди, бобосининг ёнида турди. У ҳам жангчилардек совут кийган, елкасига ўзига яраша қилиб ясалган чочий камон, белига қизил чармдан тикилган садоқ ва мурассаъ ханжар осиб олган эди. Жирғадагилар чор атрофдан сурон солиб жониворларни Темур турган ерга қувиб келишди, мерганлар эса уларни мўлжалга олдилар. Ўша куни кўп оҳу, каркидон, қулон отилди. Овчилардан бири арслон боласини тириклайин тутиб олган экан, уни подшоҳ турган ерга олиб келиб қозиққа боғлади. Овчи Темурнинг нуфузли амирларидан Шохмаликнинг тўнгич ўғли Шохсаидбек экан.

— Арзимас тўхфамизни қабул этгайсиз, мирзом. У Улугбекка икки букилиб таъзим қилди.

Улугбек елкасидан камонини олди, садоқдан бир ўқ олиб камонга тикди ва арслон боласига қараб ўқталди. Арслон ириллаб ўзидан тўрт-беш қадам нарида турган мирзога ташланди. Ўшанда унинг бўйнидаги арқон узилишига бир баҳя қолди; Улугбек ҳам, шер ҳам кўрқиб кетганди. Арслон ириллаб шиддат билан олдинга ташландики, қозиқ ҳам дош бермади. Улугбекнинг ёнгинасида

турган овчи энчиллик қилиб оёғи билан арқонни босиб қолмаганида бу ёғи нима бўлишини ким билади, дейсиз. Арслон тутиб қолинган бўлса-да, бола қаттиқ қўрқиб кетган эди, ўзини шиддат билан орқага ташлади ва йиқилиб тушди. Қўрқувданми, ёки қаттиқ йиқилганданми йиглаб юборди.

— Йўқот бунингни, бадбахт! Болани ўтакасини ёрдинг-ку! — Темур тўғрисида қўл қовуштириб титраб турган овчига ўқрайди. Овчи суюкли амирининг боласи бўлмаганда унинг ҳоли не кечишини билиш қийин эмасди. Амир Темур овчининг елкасига икки қамчи туширди, холос. Шундай бўлса ҳам Шамар қўриқхонасидаги ов Улуғбекнинг хотирасида бир умрга қолди...

Ўша йили Темур рамазон ойининг охири (1398 йил 16 июн) гача Андаробда турди, унинг катта қўнини бўлса жаҳонгирга тиз чўкишдан бўйин товлаган ва Сулаймония тоғларида истиқомат қилиб турган афғон қабилалари, мамлакатнинг шарқий сарҳадида яшовчи катурлар ва сиёхпўшларни итоатга келтириш, юртларини талон-тарож қилиш билан машғул бўлди.

Зулҳижжа ойининг биринчи куни (1398 йил 15 август) Темур қўшини билан Қобул марғу-зорига келиб тушди. Сафарни давом эттириш олдидан Олтин Ўрда ҳукмдорлари Темур Қутлуг (1395—1401) ва Идику ўзбек (1352—1419) нинг элчиларини қабул қилди. Унинг эртаси куни (зулҳижжа ойининг 10-си, яъни милодий 1398 йил 24 августда) Улуғбекни Сароймулк хонимга қўшиб, элчилар карвони билан Самарқандга қайтариб юборди. Темурнинг Ҳиндистон юриши тарихини ёзган Ғиёсиддин Алининг сўзларига қараганда, Темурбек Ҳиндистоннинг иқлим шароити шахзоданинг саломатлигига путур етказиши аҳтимолидан чўчиб шундай қилган экан...

Темур Ҳиндистонни фатҳ этиб беҳисоб ўлжа, минг-минг асир билан қайтди. 801 йилнинг 21-ражаби (1399 йил 29 март)да у Жайхун устига солинган кўприкдан ўтиб Термизга келиб тушди. Бу ерда уни шахарнинг мўътабар кишилари: саййидлар, кўзга кўринган уламою-фузало ҳамда акобир зўр таънапа билан кутиб олдилар. Қутувчилар орасида соҳибқироннинг хотинлари Сароймулк хоним, Тўқал хоним, Туман ога ва эндигина беш баҳорни кўрган Мирзо Улуғбек ҳам бор эди. Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, соҳибқиронни кутиб олувчилар ўша куни кўприк устида Темур ва унинг ўнг ва сўл ёнида келаётган Ҳалил Султон билан мирзо Султон Хусайннинг бошларидан шу қадар кўп дурру жавахир ва

олтин тангалар сочдиларки, ундан Жайхун суви тўлиб-тошиб, қуми кўринмай кетган экан. Бу маросимни зўр диққат билан кузатиб турган Улугбекнинг қалбида аллақандай туйғу: ҳавасми, истакми, шу билан бирга улуг бобосининг ёнида тўла гурур ва сурур билан келаётган мирзоларга нисбатан ҳасадми, ҳарҳолда қандайдир ҳистуйғу пайдо бўлди. Бобосининг шон-шухратини илгари ҳам кўрган, лекин Ҳалил Султон билан Султон Ҳусайини шу зўр тантана қаҳрамони сифатида биринчи бор кўриб туриши.

— Нечун мен аларнинг ўрнида, йўқса қаторида эрмасмен? — Улугбек сағирлигидан, жуда секин ўсаётганлигидан бир қадар афсус чекди.

Темурбек ва султонларнинг орқасидан кишанланган асирлар, ўлжа сифатида қўлга тушган тўқсон фил, юзлаб от ва туяларга ортилган Ҳиндистоннинг тансиқ матолари олиб ўтилди...

Орадан кўп фурсат ўтмади. Ҳижрий 802 йил муҳаррам ойининг 8-куни (1399 йил 10 сентябрь) Темур яна ҳарбий юришга отланди. Бу сафар у Туркия султони Боязид Йилдирим (1389—1402) ва Миср ҳукмдори Носируддин Фаражга (1399—1412) қарши отланди. Бу юриш «Темурнинг Эрон ва Кичик Осиёга қилган етти йиллик ҳарбий юриши (1399—1404)» номи билан тарихга кирган. Ўшанда Убулистон, Халаб, Хумс ва Димишқ Темур қўшинлари тарафидан ишғол қилинди.

804 йил зулҳижжа ойининг 10-куни (1402 йил 11 июль) Анқара ёнида ўрта асрнинг энг қудратли икки ҳукмдори: Темурбек билан Боязид Йилдирим ўртасида мисли кўрилмаган катта уруш бўлди. Жангда Боязид Йилдирим қўшинлари маҳв этилдилар, султоннинг ўзи эса асир олинди. Ана шу йиллари Улугбек бошқа мирзолар: Иброҳим Султон, Муҳаммад Жаҳонгир, Ижил, мирзо Бойсунғур, Суюргатмиш, Саъд Ваққос, катта оналари: Сароймулк хоним, Туман оға, Чўлпон Малик оғалар билан уғрукда бўлди ва Темур қайси манзилни, Авникми, Арзирумми, Султониями, Табризми, Қорабоғми, Фирузкухми, ихтиёр қилса, улар ҳам ўша ерни ватан тутдилар.

Ҳўш, бундай шароитда тиним билмай юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар кўчиб юрилган бир шароитда Улугбекнинг ўқиши қандай кечди? Унинг бошланғич маълумотни олиш жараёни қандай бўлди? Афсуски, тарихий китобларда бу ҳақда маълумот сақланмаган. Лекин бир нарса маълум. Улугбекка 1498 йилдан бошлаб Темурбек қиссахонининг жияни Ҳамза ибн Али бириктириб қўйилди. У Улугбекдан

Ўш икки ёш катта, хат-саводи тўла чиққан ва қўш нарсаларни ўқиб олган зийрак бир бола эди. Ўрта асрлардан қолган китобларда баъзи бир кўрсатмалар ҳам бор. Масалан, шаҳзодалар ва хонзодалар билиши зарур бўлган «Сулук ул-мулук» («Подшоҳларга қўлланма») аталувчи китоблар ҳам бор. Ана шу китобларда келтирилган маълумотларга қараганда, подшоҳлар, хонлар ва йирик феодалларнинг саройида амалда бўлган тартибга биноан, шаҳзода, хонзода ва бекзодалар тарбияси ёшлигидаёқ «уларни муҳофазат қилиш, аҳволини кузатиб бориш юқори остоналик ва давлат нишонлиқ» амирларнинг қўлига топширилган. Улардан бири оталиқ деб аталган. Оталиқлар, ишончли бир тарихий китобда ёзилишича, «тўла умидворлик билан шаҳзодаларнинг хизматида ғайрат кўрсатиб, ҳамиша хайрихоҳлик ва хизматкорлик камарини белларига боғлаб... уларни тарбиялаш аҳдини қўлдан бермаганлар». Ўша кезларда Улугбекка оталиқ қилиб туркларнинг билкут қабиласидан чиққан йирик амир Шоҳмалик тайинланди. Шаҳзодалар, хонзодалар ва бекзодалар умуман 4—5 ёшдан бошлаб ўқиш ва ёзишни ўрганганлар, уларга махсус биркитилган қиссахонлар ўзлари эшитган ва билган нарсалардан, рубъи маскуннинг ажойиботлари-ю, гаройиботларидан сўзлаб, уларнинг зеҳни ва хотирасини пешлаганлар. Қиссахонлар биринчи муаллим вазифасини ўтаганлар. Улугбеkning биринчи муаллими юқорида номини тилга олганимиз, кейинча Шайх Озарий (1382—1462) номи билан шухрат топган Ҳамза ибн Али бўлган. У амир Темур қиссахонининг жияни, Байхақ сарбадорларининг етакчиларидан Али ибн Тусийнинг ўғли эди. Шайх Озарий болалигидан тоғасининг тарбиясида бўлиб, ундан қиссахонлик ҳунарини касб этган экан. Ана шу Ҳамза ибн Али бирмунча йил Улугбек билан бирга бўлди ва унга қиссахонлик қилди. Шаҳзодалар савод чиқарганларидан кейин улар «ғўзалликлар ва латифаларни нақл этувчи» қалам ўрнига «сувдек нақшлиқ ҳанжар ва олов сочувчи қилични ишлатиш, найзабозлик ва камондан ўқ отиш санъатини ўрганганлар. Чунки «чаққонлик билан бел боғлаб, олам очувчи шамшир ишга туширилмаса, билиш мумкинки, мамлакат қалам хизмати билан муҳофазат этилмайди». Бундан ташқари, шаҳзода, хонзода ва бекзодалар от чопиш, чавгон ўйнашни ҳам ўрганганлар. Шундан кейин, «Сулук ул-мулук»ларда яна айтилишича, бўлажак ҳукмдор давлатни идора қилиш санъатига: турли лавозим эгаларини тайинлаш, солиқ тўплаш, руҳонийлар, мансабдорлар ҳамда бошқа юртлар-

дан келган элчиларни қабул қилиш, хайру садақа бериш каби тартиб-қоидаларга ўргатилган. Ўша замоннинг таомили шунақа бўлган. Шубҳасиз, Улуғбек ҳам подшоҳлар, хонлар ва бекларнинг болалари учун мажбурий бўлган мапа шундай мактабни ўтган, албатта...

Кейинги йиллари қўлга киритилган зафарлар, айниқса Ҳиндистоннинг фатҳ этилиши ва Туркия султони Боязид Йилдиримга берилган қаттиқ зарба амир Темурни бир қадар довдиратиб қўйди чамаси. Кексайиб қолгани ва бетоблигига қарамай (Ҳиндистон юришидан касал бўлиб қайтганди), яна бошқа мамлакатларни забт этиш пайига тушди. Бу гал унинг чекига Хитой тушди. Амир Темур аслида бу юришни 1398 йилга мўлжаллаган эди. Шу мақсадда у 1397-йилдан бошлаб мамлакатнинг шарқий-шимолий сарҳадида, хусусан Қошғар билан Хитойга олиб борадиган йўл устида, масалан, Ашпара ва Иссиқкўл теварагида қалъа ва истеҳкомлар ҳам қурдирган эди. Лекин Қундуз, Бағлон, Қобул, Ғазни, Қандаҳор ва уларга қарашли ерларга ҳоким этиб қўйилган набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгир билиб-билмасдан бобосининг режасини бузиб қўйди. Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўша йили эрта баҳорда улуғ бобосига тақлид қилиб катта қўшин тўплаб, янги-янги ўлкаларни забт этиш тараддудига тушди. У ўшанда Ҳиндистон томонга қараб қўшин тортди. Йўл-йўлакай Сулаймония тоғларида истиқомат қилиб турган афғон қабилаларини талади, сўнг Синд дарёсидан ўтиб Уча шахрини забт этди, Мултонни қуршовга олди. Лекин унинг Ҳиндистон ҳукмдори Султон Маҳмудхон (1393—1413) га кучи етмас, охири вой бўлиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Темурбек бебош набираси қилиб қўйган ишдан хабар топиши ҳамона Хитой юришини орқага суриб, Ҳиндистонга қараб қўшин тортишга мажбур бўлди.

Амир Темур Хитойга юриш режасини 1399 йили ҳам амалга оширолмади. Бунга Ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжон тепасига ҳоким қилиб қўйилган учинчи ўғли Мироншоҳ баҳона-сабаб бўлди. У давлат ишларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, айшу ишратга муккасидан кетди. Қолаверса, Туркиянинг ҳарбий ва сиёсий қудрати ҳам борган сари ортиб бораётган эди. Боязид Йилдирим 1389 йили Сербияни, 1393 йили Булғория, Валахия, Македония ва Фессалияни эгаллаб, Греция ерларига бостириб кирди. 1396 йили Венгрия, Бовария, Польша, Бургундия салибларини Никополь ёнида тор-мор келтирди. Ўша йили турклар Византия пойтахти Константинополни қуршовга олдилар. Император Мануэл II (1391—

1425) ёрдам сўраб Ғарб мамлакатларига борди. Европанинг йирик давлатлари, хусусан, Франция билан Англия бундан ташвишга тушдилар. Турли йўллар билан Темурни Туркияга қарши гиж-гижлай бошладилар. Бусиз ҳам Боязиднинг нималигини Темурбек яхши биларди. Боязид Йилдирим Темур давлати учун ҳам хатарли эди. Ана шу сабабларга кўра, у Хитойга юришни 1399 йили ҳам бошлай олмаганди. Ана энди Боязид Йилдирим ҳам ўртадан кўтариб ташланди. Туркиянинг ҳарбий-сиёсий қудрати заифланди. Энди Темур давлати таркибига кирган Ғарбий Эрон, Озарбайжон ва Кавказ хавфдан ҳоли бўлди.

Амир Темур етти йиллик урушдан қайтиб келиши биланоқ Хитой юриши тараддудига тушди. У бу ҳарбий юришнинг тамом режасини икир-чикирларигача қўймай, дастлаб 807 йилнинг муҳаррам ойи (1404 йилнинг июл ойи)да муътабар хотинларидан Туман огага қарашлик Боги бехиштда бир ҳафта чамаси бир оз тоби қочиб ётиб қолган кезлари, кейин Боги чинорда суюкли набираси мирзо Улугбек билан турган пайтларида бир қадар пишириб олди. Ўша кунлари, айниқса касали зўрайган пайтларда, тож-тахт тақдирини ҳам кўн ўйлади. Бир чети Румда, иккинчи тарафи Қошғар билан туташ бўлган улкан давлатни кимнинг ишон-ихтиёрида қолдириш хусусида ҳам кўн ташвиш тортди. Тўрт ўгилдан икkitаси отадан аввал ҳаётдан кўз юмишган: тўнгич ўгил Жаҳонгир мирзо 1376 йили йигирма ёшида ўз ажали билан вафот топди, иккинчиси Умаршайх мирзо бўлса 1394 йилининг январ ойида Рум уруши вақтида йўлда ҳалок бўлди. Унинг тафсилотини юқорида айтиб ўтдик. Тирик қолганлари орасида эса Темур ўзига муносиб ворис топмади. Мироншоҳ (1366-йили туғилган) отасига ўхшаб жасур ва бешафқат одам эди, масалан, у 1389 йили зиёфат чоғида бир вақтлар Ҳирот ва унга тобеъ бўлган ерларга ҳукмдор бўлган Қартлар сулоласининг (1381 йили Темур томонидан тугатилган) сўнгги намояндаси Пирмуҳаммадни дастурхон устида шартта чоғиб ташлади. Эртаси кuni Темур уни итoбга олганда қаттиқ маёт ҳолида шундай жиноятга қўл урганини баҳона қилиб кўрсатди. Кенжа ўгил Шохрух ўқимишли, тақводор ва вазмин одам эди, лекин ҳарбий ишга кўн ҳам рағбати йўқ эди. Тақводорлиги шу қадар эдики, сурайи ихлосни кунига юз марта ўқимасдан ётмасди. Соҳибқироннинг йигирма невараси бор эди. Темурбек набираларидан фақат Муҳаммад Султон, Ҳалил Султон ва Мирзо Улугбекни кўпроқ суярди. Муҳаммад Султон ақлли, мулоҳазали ва жасур йигит эди.

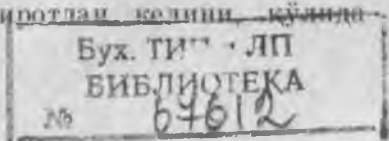
У бобосининг деярли ҳамма ҳарбий юрипларида иштирок этиб, ўзини жангда кўрсата билган йигит эди. Афсуски, у Рум юриши вақтида 805 йил шаъбон ойининг 18-куни (1403 йил 13 март) Қорахисор ёнида касал бўлиб вафот топди. Мироншоҳнинг беш ўгли орасида Ҳалил Султон (1384 йили туғилган) бошқача эди. У ҳам бобосининг ҳарбий юришларида фаол қатнашиб, мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. У, айниқса, Султон Маҳмудхон билан Деҳли остонасида 801 йил раби ус-соний ойининг 7-куни (1598-йил 18 декабр) бўлган урушда тадбиркорлик ва ташаббускорлик кўрсатиб, таҳсинга муносиб иш қилди. У ўша жангда Темурбекнинг жияни амирзода Султон Ҳусайн, амир Жаҳоншоҳ, Шайх Арслон ва Ғиёсуддин тархонлар билан қўшиннинг жавонгорига бошчилик қилди. Ҳали жанг бошланмасдан тасодифан илгари асло кўрилмаган ҳодиса юз берди. Султон Маҳмудхон ўз ихтиёридаги бир юз йигирма нафар урушга ўргатилган филни бирваракайига жангга туширди. Кўн урушларни кўриб чиниққан филлар ҳайқириб олдинга ташландилар ва Темур қўшинининг Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Султоншоҳ бошқариб турган баронгори олдида саф тортиб турган пиёда аскарларни тонтаб ташладилар. Темур ҳам, амирлар ҳам, лашкар ҳам авваллари бунақа аҳволга дучор бўлишмаган эдилар. Қисқаси, ҳаммани ваҳима ва қўрқув босди. Кўпчилик турган ўрнини ташлаб боши оққан тарафга қараб қоча бошлади. Аҳвол яна бир неча дақиқа шу тариқа кечгудай бўлса, урушнинг тақдири, балки курашларда кураги ерга тегмай келаётган буюк жаҳонгирнинг не-не умидлар билан қилган бу юриши нима билан тамом бўлишини билиш қийин эмас эди. Лекин уни бирдан оёқ остида чиқиб қолган шармандалиқдан ўша Ҳалил Султоннинг ақлу-фаросати ва дадиллик билан қилган ҳаракати асраб қолди. У қўшин орқасидаги эҳтиёт қисмлар ва угруқ қошидаги барча молу туяни шитоб билан ҳайдатиб келди ва ҳар бирининг устига хас-ҳашак боғлатиб ўт қалатиб юборди. Ўт азобига чидолмаган жониворлар бўкирганича олдинга, филлар устига ташландилар. Филлар бунақасини илгари кўрмаган эканлар. Улар ўтга айланиб келаётган мол ва туяларнинг шиддатли ҳамласига дош беролмадилар ва орқага тисарилиб, тум-тарақай бўлиб қоча бошладилар. Энди филларнинг оёғи остида Султон Маҳмудхоннинг пиёда аскарлари қолди. Ҳалил Султон қўшини шиддат билан ёниб бораётган моллар ва туялар кетидан бориб филлар сафини ёриб ўтди ва Султон Маҳмудхоннинг баронгорига

ташланди. Темурнинг бошқа қўшинлари бундан рухланиб ҳаммаси бирваракайига ҳужумга ташландилар...

Ўқсқаси кун бўйи узлуксиз давом этган уруш Темур қўшинининг тўла зафари билан тугади. Султон Маҳмудхоннинг ўн минг кишидан иборат отлик ва йигирма минг кишилиқ пиёда аскарлари тўла мағлубиятга учради. Жуда кўп одам асир олинди, ўлжанинг бўлса ҳад-ҳисоби йўқ эди. Тирик қолган тўқсон фил ҳам ўлжага тушди... Ҳалил Султон Темурнинг етти йиллик урушида ҳам кўп жангларда ўзини кўрсатди. Шунинг учун ҳам кейинги вақтларда соҳибқироннинг бу неварасига бўлган меҳр-муҳаббати беҳад ошганди. Шу пайтдан бошлаб Темурбек Ҳалил Султонни тожу-тахтга муносиб кўриб қолди. Сарой аҳли орасида ҳам, қўшинда ҳам Ҳалил Султоннинг бахтли келажаги хусусида очиқ-ошкора гапирадиганлар кўпайди. Лекин Ҳалил Султон ўзига-ўзи қилди. Уни илгари Темурбекнинг жияни амирзода Алининг қизи Жаҳон Султон бегимга уйлантириб қўйган эдилар. Шаҳзодаси қурмагур бўлса қонуний хотини бўлатуриб, амир Хожи Сайфуддиннинг чўриси соҳибжамол Шодимулкни ёқтириб қолди ва уни хожасидан тортиб олиб, яширинча никоҳлаб олди. Темурбек буни эшитиб дарғазаб бўлди, ясовулбошини чақиртириб «шаҳзодани қайда бўлса ҳам тутуб келтирулсун ва маҳд улё Боён ого турғон қасрға қамаб қўюлсун, беҳаё Шодимулкни эрса гуломлардин бирига хотин қилуб берулсун»,— деб буюрди. Ҳалил Султон маҳбубаси билан яқин дўстларидан бирининг чорбоғига яширинганди. Кўп қидирдилар, лекин тополмадилар. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Сароймулк хоним билан Тўқал хоним амир Шоҳмалик ва Шайх Нуриддинни ўртага қўйиб шаҳзодани жазодан асраб қолишди. Амирлар соҳибқироннинг кайфияти дурустроқ пайтини пойлаб унинг дилини юмшатишга муваффақ бўлдилар. Темур ўзбошимча набирасининг гуноҳидан ўтди-ю, лекин энди уни валиаҳд қилиш ниятидан қайтди.

— Э, аттанг! Мироншоҳнинг бу арзандасини бир парча гўштлик пайтидан боқдим. Уни одам қилгунча бўларим бўлди. Хўш, энди-чи? Тирмизак бу кетинида отасидан ҳам утиб тушадиганга ўхшайди.

Ҳазрати соҳибқирон чақалоқ Ҳалил Султонни онаси унинг қўлига топширган дамларни эслади. Бу Амир Темур катта қўшин билан Мозандарон устига юриш бошлаган ҳижрий 786 (мил. 1384) йили бўлган эди. Соҳибқирон ўшанда Мурғоб дарёси бўйини лашкаргоҳ қилиб турган эди. Эртаси кун бу ерга Хиротлан келиши қўлида

чақалогги билан келди. Амир Темур суюкли келинининг қутлуг қадамини йўқлаб катта тўй қилиб берди. Хонзода бегим қайтишда фарзанди дилбандини қайнотасига топириб кетди.

— Дада, Ҳалилни Сизга, Сизни эса яратган эгамнинг узига топширдим. Ўглингизнинг аҳди-қарори ҳам шундай бўлди.

Ҳа, бундай қилмай илож қанча. Турк-мўғул ҳукмдорлари орасида қадим замонлардан ҳукм суриб келаётган одат шунақа эди.

Хонзода бегим тахтиравонга чиқаётиб бир бор орқасига қайрилиб, кўзи Ҳалил Султонни кўтариб турган қайнотасига тушди. Унинг катта тимқора кўзлари жиққа-жиққа ёш эди...

Ҳалил Султонни ҳазрат соҳибқирон билан унинг нуфузли хотини маҳди жалодат маоб Туман ога тарбиялаб вояга етказдилар.

Балким, валиаҳдликка мирзо Улугбек муносибдир? Тўғри, Темур ўтқир зехни, ақлу фаросати билан бошқалардан ажралиб турган бу набирасини жондан севарди, уни кўпчилик олдида «кўзимнинг пури, салтанатимнинг умидли ниҳоли», деб эркалатарди. Лекин, бахтга қарши Улугбек Мирзо нозик бўлиб ўсди, бунинг устига кўн вақтини китоб мутолаа қилиш билан ўтказар, давлат ишларига кам рағбат кўрсатарди. «Ушбу китоб жинниси охири девони олийга ҳам мунший бўлолмас, деб қўрқадурмен», — деди Темур бир куни Шохмаликка уни топиб келиш учун юборилган хизматкор шахзоданинг кутубхонада эканлиги ҳақида хабар топиб келгандан кейин.

Энди валиаҳдликка бирдан-бир помзод Пирмуҳаммад Жаҳонгир эди, чунки у, биринчидан, бошқалардан ёш жиҳатдан катта. Ўша вақтда у йигирма тўққизга кирганди. Иккинчидан эса, унинг давлатни бошқаришда тажрибаси бор. Пирмуҳаммад Жаҳонгир бир вақтлар Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) га тегишли улкан бир мамлакатни идора қилишдек мушкул бир вазифани анчадан бери уддалаб келаётган эди. Шунинг учун ҳам соҳибқирон уни валиаҳд қилишни бир қадар кўнглидан ўтказиб қўйди.

Хитойга юриш бошлашдан аввал Темурбек Конигилда, Ҳиндистонга юриш бошлашдан аввал, 1397 йили, Тўқал хонимга атаб қурдирган Боги дилкушода катта тўю-томоша ва қурултой ўтказишга қарор қилди. Тўйга Мироншоҳ, Шохруҳ ҳамда Умаршайх мирзонинг ўгли мирзо Искандардан бошқа барча шахзодалар, нуёнлар, доругалар, калонтарлар, аҳли савдо, Бердибек, Худайдод Ҳусайний,

Додмалик, Пирмуҳаммад Тогой Буқо, Шоҳмалик, шайх Нуриддин, Саодат Темиртош сингари нуфузли амирлар чақиртирилди. Тўйга Ифранж (Испания), Хитой, Ҳиндистон, Рум, Зобулистон, Ироқ, Шом (Сурия), Миср, Олтин Ўрда, Сақлаб (Россия) ва бошқа мамлакатларнинг Самарқандга келган элчилари ҳам таклиф этилди. Тўю-томошалар 807 йил раби ул-аввал ойининг биринчи куни (1404 йилнинг 7 сентябр куни) бошланиб қирқ кун муттасил давом этди. Тўй охирида Шоҳруҳнинг фарзандлари Улуғбек билан Иброҳим Султон; Мироншоҳнинг ўғли Ижил мирзо; Умаршайхнинг ўғиллари Сиди Аҳмад билан Пирмуҳаммад, шулар қатори Мирзо Бойқаро ҳам уйлантириб қўйилди. Улуғбекка марҳум Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғай бегимни олиб бердилар.

Кониғилдаги тўю-томошалар поёнига етгач, Темур шаҳарга қайтди ва Сароймулк хонимнинг жомеъ масжидида тўхтаб, Хитойга қилинадиган юриш ҳақида махфий кенгаш ўтказди. Кенгашда бу катта юриш икир-чикиригача муҳокамадан ўтказилди. Шундан кейин Темур улус амирлари ва доруғаларга шитоб билан эл-юртларига бориб лашкар тўплаш, қурол-аслаҳа, от-улов ҳамда бир ойга етадиган озиқ-овқат жамғаришни буюрди. Умумий сафарбарлик ҳақида битилган фармонлар билан теварак-атрофга жарчилар ва тавочилар жўнаб кетишди. Шундан кейин шахзодалар, амирлар ва ҳукмфармолар, мавқеъ ва мансабларига яраша қимматбаҳо саруполар, мурассаъ шамшир ва ҳанжарлар, тилло ва кумуш камар, мурассаъ эгар-жабдуқ урилган аргумоқлар, нақдиналар билан сийланиб, юртларига қайтишга ижозат олдилар. Ўша йиғинда Улуғбек билан Иброҳим Султонга улус ҳам инъом қилинди. Улуғбекка Сайрам, Янги, Ашшара ва Жете, Иброҳим Султонга эса Андижон, Ахсикат, Тароз, Қошғар ва Ҳўтан вилоятлари тегди. Лекин бу вилоятларнинг баъзи бирлари, масалан, Мўғулистон билан Қошғар, ўша вақтларда ҳали Темурбек давлати таркибига кирмас эди. Уларни мана шу бўлажак ҳарбий юриш пайтида забт этиш мўлжалланганди.

Темур ўша куни ҳорижий мамлакатлардан келган элчиларнинг баъзиларини қабул қилиб, уларни ҳам анвойи инъомлар билан сийлади, қўлларига олий ҳукмдорларига аталган совға-саломлар ҳамда умуман дўстона руҳда битилган мактубларни ҳам тутқизиб ва ўз элчисини қўшиб юртига кетишларига ижозат берди. Ноябрь ойининг бошларига келиб, Самарқандда Хитой, Испания, Рум ва Миср элчиларидан бошқа ҳорижий мамлакатларнинг

биронта вакили қолмади. Хитойликлар-ку тақдирга тап бериб Самарқанд ҳокимининг шаҳар четидаги чорбоғида кун кечиринди. Испания, Рум ва Миср элчилари бўлса кетарини ҳам, кетмасини ҳам билмай аросатда қолишди. Улар 1504 йил ноябр ойининг биринчи ярмида, ҳар шанба ва якшанба кунлари подшоҳ қабули илинжида шаҳарга қатнаб ҳоридилар. Бир гал подшоҳнинг Пирмуҳаммад Жаҳонгирни Ғазнага жўнатиш тадорики билан бандлигини сабаб қилишса, иккинчи сафар унинг оғир бетоблигини баҳона қилдилар. Ва ниҳоят, 18 ноябр куни уларни Самарқанддан жўнатиб юбордилар. Элчилар амир Темурнинг нима бўлганини билолмай юртларига жўнаб кетдилар. Лекин у сонпа-соғ ва Хитой юрини бошланишини кўнчиликдан, шунингдек элчилардан ҳам яширган эди. Лекин Хитой элчилари Ань-Чжидао билан Го-Цзини тутиб қолди. Амир Темур ва унинг яқинлари қанчалик сир тутмасинлар, барибир, катта урушга, Хитой устига юришга зўр ҳозирлик кўриляётганини пайқаш қийин эмасди. Буни Хитой элчилари ҳам сезишган, албатта. Темурбек буни ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди...

Амир Темурнинг кенгаш ва қабул маросимларида катта хотинларидан бошқа, ўғиллари ва набиралари ҳам қатнашардилар. Масалан, ҳижрий 806 (милодий 1403) йилдан бери Самарқандда меҳмон бўлиб турган Испания қироли Генрих III нинг (1390—1407) элчиси Ръюи Гонсалес де-Клавихо 1404 йил ёз кунларининг бирида Боғи дилкушода бўлган қабул маросимида ҳам, Сароймулк хоним жомеъ масжидида ўтган қабул маросимида ҳам тўрт нафар ёш шахзода интирок этганини айтади. Клавихо Боғи дилкушода ўтган қабул маросимини бундай таъриф қилади: «Эшик оқолар бизни икки тарафи гулзор, устига қизил қум сепилган йўлакдан боғнинг қоқ ўртасида жойлашган қаср сари етаклаб бордилар. Қасрга яқинлашганимизда унинг олдида турли-туман рангда тобланиб турган фаввора ва унинг ёнгинасида барваста чинор тагидаги тевараги мрамар панжарали катта сунада адрас тўшак устида, парёстиққа ёнбошлаб ётган Темурбекка кўзимиз тушди. Эғнида зарбоф яқтак, бошида лаъл ва дурру-жавоҳирлар қадалган тоқия... Шу ерда бизни — мени ва Темурбекнинг биз келмасдан бурун Кастилияга юборган элчисини — қоровуллар тўхтатишди. Сарой беги подшоҳга аталган совға-саломимизни шу ерда қўлимиздан олди. Шундан кейин эшик оқо имо-ишора билан бизни олдинга бошлади. Сунага ўн-ўн икки қадам қолганда, йўлакнинг икки тарафида жойлашган қатор суналар рўбарўсида қоро-

вуллар бизни яна тўхтатишди. Аста атрофга кўз ташладим. Супаларда тўрт нафар ёш шахзода ўлтиришган экан. Эшик оқо бизни улардан ёш жиҳатдан каттароғининг олдига етаклаб борди. Кейин билсам бу Темурбекнинг жияни экан. Биз унга икки букилиб салом бердик. Супаларда ўлтирган бошқа шахзодаларга ҳам шу тариқа таъзим бажо келтирдик. Булар — Темурнинг набиралари эканлар. Шахзодалар супадан тушиб қўлимиздаги мактубни олдилар ва подшоҳнинг олдига элтиб қўйдилар...» Хўш, элчини қарши олган бу шахзодалар асли ким бўлди экан? Дарҳақиқат, эски китобларда амир Темур ўтказган қабул маросимларида унинг катта хотинлари ва набиралари ҳам иштирок этганлари айтилади-ю, лекин кўпинча уларнинг номлари келтирилмайди. Менимча, бу ердаги шахзодаларнинг каттаси амирзода Султон Хусайн, қолганлари эса Улуғбек, Иброҳим Султон, Муҳаммад Султоннинг ўғли Жаҳонгир мирзо эканлиги шубҳасиз. Ўша вақтда Улуғбек билан Иброҳим Султон 10 ёшда, Жаҳонгир мирзо эса 8 ёшда эди. Шунга қарамай, Темурбек уларга бошқалардан кўра кўпроқ илтифот кўрсатар ва ҳамиша ёнида бирга олиб юрди.

Сароймулк хоним жомеъ масжидида ўтказилган кенгашдан кейин амир Темур арк ичида жойлашган ва Кўксарой деб шуҳрат топган тўрт қаватли мустаҳкам ва маҳобатли қасрга кўчиб ўтди. Деворлари тўқ кўк мармар билан қопланган бу қаср амир Темур замонида ҳам, унинг ворислари даврида ҳам муҳим давлат аҳамиятига эга бўлган жой бўлиб хизмат қилди. Унда давлатнинг бош хазинаси ва қурхона жойлашган эди. Кўксарой давлатнинг махсус қамоқхонаси ҳам ҳисобланарди ва унга кўпроқ давлат жиноятчиси деб топилган махбуслар қамалар ва ўша ерда қатл этилардилар. Қасрнинг яна бир қанотида подшоҳнинг хос корхоналари жойлашган бўлиб, бу ерда асосан қилич, найза, ўқ, совут, жиба, тура, зиреҳ, ҳафтон, табарзин ва баргуствон сингари қурол-аслаҳалар ясаларди. Амир Темур дастлаб қурол-аслаҳа омборларини бирма-бир кўздан кечирди, сўнг қўрбошига бўлажак ҳарбий юриш муносабати билан керакли фармойишларни берди...

Ўша йили (1404—1405) куз ҳам, киш ҳам анча қаттиқ келди. Ноябрь ойининг бошларида Темурбек амир Бурундуқни чақиртириб, Шохруҳия, Тошкент, Ясси ва Сабронга тўпланган лашкарнинг умумий сонини аниқлаш, уларнинг қандай қуролланганлиги, угруққа тўпланган отулов, қурол-аслаҳа ҳамда озиқ-овқатни тафтиш қилишни буюрди. Амир Бурундуқ қўли остидаги ҳисобчилар ва

лашкарнавислар билан бу ишни ой охиригача поёнига етказди. Ҳисоб-китобдан Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Сеистон, Мозандарон, Рум ҳамда Эрон заминидан кўчирма қилинган қора тоторлар билан қўшилиб, 200 минг суворий ва пиёда аскар, бир неча минг харвор ғалла, етарли қурол-аслаҳа, ҳар бир суворийга икки бошдан от жамланганини маълум қилди. Лекин, ҳар бир сипоҳий ўзи билан бирга олиб келган озиқ-овқат ва улуфа бунга кирмас эди ва фақат ўн кунга етарди, холос. Қолганини, ўша вақтдаги таомилга кўра, қўшин қишлоқ учун тўхтаган ерга теварак-атрофдаги жойлардан тўплаб келинарди. Аҳолидан лашкар эҳтиёжи учун тўпланадиган бу фавқулодда солиқ тоғор деб аталарди. Озиқ-овқат ва ема-хашакнинг қолган қисмини юриш давомида йўл устидаги узоқ-яқин юртларни талаш йўли билан тўпланарди. Бу тартиб-йўсин юртовул (юрт овлаш) деб аталарди. Йўл-йўлакай вақти-вақти билан ўтказиладиган овнинг аҳамияти ҳам катта эди. Ов ўзига хос кўрик бўларди, ҳам маълум миқдорда озиқ-овқат жамғариб олишга ёрдам берарди.

Кўксаройда ўтказилган ҳарбий кенгашида Хитойга юришни 1405 йилнинг баҳорида бошлашга қарор қилинди. Ўшанда ҳар бир қўшунот, туманот, ҳазоражот ва садажотнинг юриш вақтидаги ўрни ҳам аниқланиб, қишлоқ жойлар тайин қилинди. Амирзода Ҳалил Султон билан амирзода Аҳмад, баронгор амирларидан Худайдод Ҳусайний, Шамсуддин Аббос ва бошқалар билан Шохруҳия, Тошкент ва Сайрамда, амирзода Султон Ҳусайн жавонгорнинг бир қисми билан Ясси ва Сабронда, соҳибқироннинг ўзи, цеваралари Улугбек, Иброҳим Султон, Жаҳонгир мирзо ва амирлардан Бердибек, Шохмалик, Шайх Нуриддин, Сарибуга ва хожа Юсуфлар билан Оқсулотда қишлайдиган бўлишди...

Ниҳоят, юриш фурсати етиб келди. 807 йил жумоди ул-аввал ойининг 23-сида панжшанба куни (1404 йил 27 ноябр) мунажжими хос мавлоно Бадриддин соҳибқироннинг амри билан зоижа тузиб сафар вақтини белгилади. Хулласи калом, 28 ноябр куни эрта билан Самарқанддан чиқдилар ва Оқсулотга — қишлоқ манзили сари юзландилар. Қорабулоқ, Илон ўти ва Томлик орқали Оқсулотга келиб тушдилар. Темурбек режага кўра қишнинг бир қисмини шу манзилда ўтказишга қарор қилди. Эртаси куни «қўшунотнинг баронгор ва жавонгорига тайин этилган шаҳзодалар ўз ўринларини эгалласунлар, амирлар қўшунот, туманот, ҳазоражот ва садажот аҳволидин воқиф бўлуб турсунлар», деган фармони олий эълон қилинди. Ушбу

фармонга биноан Ҳалил Султон Тошкентга, амирзода Султон Ҳусайн Саброн ва Ясси тарафига жўнаб кетишди.

Темурбек Оқсулотда эллик кун турди. Улугбек, Иброҳим Султон ва Жаҳонгир мирзо ҳам бобоси билан бирга шу ерда бўлдилар. Одатда қирчиллама қиш кезлари катталар бўш вақтини қору-совуқдан қочиб пана жойларда, ўчоқ ёки гулхан теварагида ўтказсалар, болалар бунинг аксини қилишади. Улар пага-пага ёғиб турган қор ва совуқнинг ачитиб туришига парво қилишмайди. Кун бўйи кўча-кўйда ўйин билан овора бўлишади. Бироқ, Оқсулотда Амир Темур ва хотин-халаждан бошқа ҳамма бирон юмуш билан банд бўлди. Ўша кезлари шаҳзодалар ҳам ишсиз қолишмади. Масалан, Мирзо Улугбек теварак атрофдан олий ўрдуга муттасил келиб турган озиқ-овқат, кийим-кечак, уруш аслаҳалари ортилган араваларни, пода-пода от ва қўй-молни ҳисоб-китоб қилиш, уларнинг маълум қисмини соҳибқироннинг кўрсатмаси билан қанотларда турган шаҳзодалар ва лашкарга жўнатиш ишларида амир Бурундук барлосга қарашиб турди, бўш вақтларида эса китоб ўқиди, одатдагидек бобосининг хос мунажжими мавлоно Бадриддин билан баъзан кечалари, қор тиниб осмон ёришган пайтларда, совуқнинг шиддатига парво қилмай, ўзлари тушган Оқсулот беги уйининг томига чиқиб юлдузларнинг ҳолати ва ҳаракатини кузатишарди...

Икки-уч йил бўлдики, Улугбек билан мавлоно Бадриддин жуда дўстлашиб қолишди. Мавлоно Улугбекка ҳисоб ва тақвимдан дарс берарди. Самарқандда бўлган кезларида мавлоно Бадриддин бир куни шаҳзодани подшоҳнинг Кўксаройдаги хос кутубхонасига бошлаб борди. Катта хитойи хон устига уюлган китобларни диққат билан кўздан кечириб ўтирган китобдор мавлоно Ориф оёқ шарпасини эшитиб китобдан кўзини олди ва шаҳзода билан унинг муаллимини таниб сапчиб ўрнидан турди ва икки қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Марҳабо, жаноблар, марҳабо! Қадамларига ҳасанот!— Китобдор «қайси тарафдан шамол учирди?» дегандай мавлоно Бадриддинга маъноли қараб қўйди.

— Шаҳзода бирлан бамаслаҳат сизни зиёрат қилмоқчи бўлдик, мавлоно!

— Қуллуқ. Қани тўрга марҳамат.— Китобдор меҳмонларни хон атрофига таклиф этди. Фотиҳа ўқилгач, хол-аҳвол суриштиришди, сўнг мавлоно Ориф меҳмонларга яқин орада кўчирилган ва мана шу хон устида турган китоблар ҳақида сўйлаб берди.

— Ушбул махтутот, малик уш-шуаро Абулқосим

Фирдавсийнинг «Шоҳномаси» эрур. Они ўзоғи йили Пирмуҳаммад Жаҳонгир жаноби олийлари Ғазнидин юборгон нусхадин кўчирилгон. — Китобдор дастхатни мавлоно Бадриддинга узатди, у китобни бошидан ва охиридан бир-икки варағини апил-тапил кўздан кечирган бўлди-да, сўнг уни Улугбекнинг олдига қўйди. Улугбек ажойиб хаттот, мусаввир, наққош ва саҳҳофнинг нозик диди ва олтин қўллари билан яратилган бу китобни зўр иштиёқ ва ҳавас билан узоқ вақт кўздан кечирди. Китобнинг қора чармдан ишланган муқовасига ҳам нафис босма нақшлар солинган экан, варақларидан эса кўз узиб бўлмас эди. Нафис шойи қоғозга сал майдароқ чиройли настаълиқ хати билан битилган эди бу китоб. Шеърлар тилло ва ҳаво ранг бўёқлар билан тўрт қатор қилиб чизилган устунлар орасига жойлаштирилган, чети олтин ва зангори чизиқлар билан ўралган, сарлавҳалари қизил ва ложувард сиёҳ билан ёзилган... Китобдор мирзога муқоваси саҳтиён қизил чармдан ишланган яна бир китобни ҳам келтириб кўрсатди. унинг нақши, безаклари «Шоҳнома»никидан ҳам бадиийроқ эди. Улугбек унинг ҳар бир варағини диққат билан бирма-бир қараб чиқди. Мавлоно Бадриддин билан китобдор боланинг хаёлини бўлиб юбормаслик учун у китобдан кўзини олмагунга қадар гап қўнмай сукут сақлаб ўтирдилар.

— Қалай, мирзом, махтутотлар Сизга маъқулму? — Китобдор тавозеъ ва меҳрибонлик билан Улугбекка тикилди.

— Маъқул, тақсир. Аммо бундоқ зўр ва ажиб китобларни ёзгон одам анинг бирон кўринатургонроқ ерига ўз исмини ҳам битиб қўймабдур-да.

Мавлоно Бадриддин билан китобдор бир-бирларига маъноли қараб олишди. Улар боладаги тажрибасизликдан ажабланмадилар, албатта, балки унинг шу ёшдан туриб кўп нарсаларни билиб олиш иштиёқида бўлишидан, синчковлигидан таажжубландилар. Китобдор «шогирдларининг истиқболи зўр-ку», дегандай қилиб мавлоно Бадриддинга кўз ташлаб қўйди. Кейин китобларни, хусусан уларнинг мазмунини Мирзо Улугбекка қисқа тарзда тушунтирди.

— Дастлабки кўргонингиз, мирзом, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си эрур, кейингиси эрса озарларнинг улуг шоирларидан Низомий Гаъжавий жанобларининг қаламларига мансубдур.

Китобдор Улугбек Мирзога қўл қовуштириб таъзим қилди ва унинг янги фармойишини кутди. Шу тариқа ҳар иккалалари ҳам бир нима дейишларини билмай, бир печа

дақиқа туриб қолдилар. Ноқулайликни мавлоно Бадриддин бузди.

— Мирзо жанобларининг риёзиёт ва илми пужумга ҳам рағбатлари кўндур. Шундоғ китоблардин бўлса кўрсатсалар.

Китобдор нариги хонага кириб кетди ва ҳаял ўтмай уч-тўрт китобни дасталаб кўтариб чиқди, хон устидаги китобларни бир четга суриб қўйиб, уларни Улугбекнинг олдига қўйди. Лекин бу китоблар Улугбекда қизиқниш уйғотмади, чамаси. Безаксиз, фақат матн орасида у ер-бурерида қандайдир қизиқлар ва белгилар ёзилган китобларни бир зумда қараб чиқди ва уларнинг тахтини текислаб «бунингиз бўлмади, бошқасини келтирингиз» деган маънода китобдорга тикилди. Китобдор буни ўзича англади ва бирмунча вақт илгари нариги хонадан олиб чиққан китобларини мирзога тушунтира кетди:

— Мана бу китоб, — деди мавлоно Ориф китоблардан бирини қўлига олиб, — бундин валлоҳу аълам тахминан олти юз йил муқаддам жаноб Аҳмад ал-Фаргоний тарафидин битилган «Китоб фи жавомеъ илм ан-нужум ва усул ал-ҳаракат ас-самовия» («Юлдузлар ҳақидаги илм билан осмон ёритгичлари ҳаракатининг асосини бир-бирига қўшувчи китоб») дир. Юлдузлар ва бошқа осмон ёритгичларининг ҳаракатини ўргатувчи фойдали китоб.

Бошқа китобларнинг маънисини қисқа тарзда мавлоно Бадриддиннинг ўзи тушунтирди.

Мана буниси эрса Аҳмад ибн Абдулло Марвозийнинг «Зиж ас-сағир»и, буниси мавлоно Носируддин Тусийнинг «Зиж иккадиди элхоний» китобидур. — Улугбек китобни устозининг қўлидан олиб олди ва кўзларига суртди. У бу китобни илгари кўрмаган бўлса ҳам Носируддин Тусий номи унга таниш эди. Бир вақтлар Мароғда бўлганида бобосининг қиссахони Носируддин Тусий ва унинг расадхонаси ҳақида сўзлаб берган ҳикояси эсига тушди.

— Тангри таоло насиб этса биз ҳам Самарқанди фирдавсмонандда ўшандоқ расадхона қурурмиз.

Мавлоно Бадриддин ҳам, китобдор ҳам боладаги бу ишюнч ва қатъиятдан аввал таажжубландилар, кейин ёшлигидан катта мақсад сари отланганини кўриб унга таҳсин ўқидилар.

— Илоҳим мирзомизнинг яхши ниятлари ўзларига йўлдош бўлғай, омин! — Мавлоно Бадриддин қўлини дуога очди. Китобдор билан Улугбек ҳам қўлларини дуога очдилар.

Китобдор боладаги илмга бўлган зўр ҳавас ва иштиёқни

пайқаб кутубхонада сандал дарахтидан ясалган ва қатор-қатор қилиб қўйилган сандиқларнинг сиру-асерорини унга очди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Темурбекнинг кутубхонаси жуда бой эди. Кутубхонада барча фанларга: илоҳиёт, ҳадис, фикҳ, тарих, жугрофия, фалсафа, тиббиёт, риёзиёт ва бошқа фанларга онд китоблар кўн эди. Шу-шу бўлди, Улугбек китобдор Ориф ҳузурига тез-тез борадиган бўлиб қолди. Кейинги бир йил ичида бўлса у бобосининг бой кутубхонасида чикмай қўйди. Улугбек Хоразмий, Бузжоний ва Носируддин Тусийнинг китоблари билан мавлоно Бадриддиннинг ёрдамида ўша вақтлардаёқ танишиб олди. Бериий билан Умар Хайёмнинг китобларини бўлса Хитой юришига ўзи билан бирга олиб кетди. Оқсулот ва Ўтрорда турган кезлари «Зижи Маликшоҳий»ни бир оз мутолаа қилди-ю, лекин Бериийга вақт мусоидида этмади...

Осмон ҳали жади буржидан олмаган, совуқ бўш келмасдан тамом мавжудоти махлуқотни қақшатиб турарди. Деярли ҳар куни қор ёғарди. Шунга қарамай, Амир Темур жумоди ул-охирнинг 21-куни (1404 йилнинг 26 декабри) Оқсулотдан кўчиб Ўтрор сари юзланди. Оқсулотдан Узун отага, ундан Суткандга, у ердан Қамаршо отага бордилар ва ниҳоят, Султоншайх ва Зарнуқни босиб ўтиб, Сайхуннинг сўл қирғоғига чиқиб олдилар. Бир неча кундан бери совуқ ўчакишгандай зўрайиб, қор тиним билмай ёғарди. Баъзи одамларнинг қўл-оёғини совуқ олди, чорполарнинг анчаси йўлда ҳалок бўлди. Шу қишда Сайхуннинг сатхи ҳам дурустгина яхлади. Олдиндан юборилган ғажарчилар тафтишу-текиришлардан кейин яхнинг қалинлиги икки-уч газга етганлигини аниқладилар. Бу, албатта, одамлар, от-арава ва чорполарни Сайхундай дарёи-азимнинг нариги соҳилига олиб ўтишдек мушкул ишни бирмунча осонлаштирди. Қисқаси, ўша қишда қавс бошидан то хутнинг охиригача Жайхундан ҳам, Сайхундан ҳам одамлар ва карвон ях устидан қатнади. Олий ўрду ях устига ташланган намат ва гиламлар устидан ўтди. Дарёнинг ўнг соҳилида Амир Темур ва унинг ҳамроҳларини Ўтрор ҳокими Бердибек бошлиқ шаҳар аъёнлари, шунингдек Ясси ҳокими Арслонхожа тархон ва Туркистоннинг кўзга кўринган машоихлари ва зодагонлари катта совға-саломлар билан кутиб олишди. 807 йил ражаб ойининг 12-чоршанба куни (1405 йил 15 январ) улар Бердибекнинг қасрига келиб тушдилар. Ўша куни Бердибек олий мартабалик меҳмонлар шарафига катта тўй берди. Бердибек ва Ўтрор ҳамда туркистонлик амирлар соҳибқирон ва шаҳзодаларнинг бошидан халта-халта нисор

сочдилар, уларнинг елкасига заррин чопонлар таппадилар, улоқчи отлар ва бошқа тансиқ нарсаларни инъом қилдилар.

Темурбек Ўтрорда бир ойдан кўпроқ турди, гулдаги қўшинлари эса Ўтрор теварагидаги қишлоқларда ўринлашиб, кун кечирдилар. Ўша кунлари ланкар ҳам қийналди, раъиятга ҳам осон бўлмади. Айниқса, ланкар тушган қишлоқларнинг халқига қийин бўлди. Ахир кўпсонли ланкарга қўноқ бериш, уни от-удови билан боқинининг ўзи бўладими? Амир Темурнинг теварак-атрофга бирин-кетин юбориб турган чопарлари бўлса ланкарга бирон қон уни у ёқда турсин, битта куюк кулча ҳам топиб келмасди. Уларнинг вазифаси фақат Сайрамда аҳвол қанақа, Қўлонбоши девонига тушган қорнинг қалинлиги неча найзага борган, ланкарнинг умумий кайфияти қандайлигини билиб келишдан иборат эди, холос. Темур бетоблигига қарамай, амирлар ва вазирлар билан тез-тез кенгаш ва йигинлар ўтказар, яқин орада бошланажак ҳарбий сафар билан боғлиқ бўлган масалаларни қайта-қайта муҳокамадан ўтказар эди. Кенгашлардан баъзиларида Темурнинг ўз одамларидан бошқа Чингизхон наслидан бўлган ўғлонлар, масалан, Жўчихон авлоди Тоштемир ўғлон, Тўхтаминининг ўғли Чехра ўғлон, Угадай қоонининг авлоди Тойзи ўғлон ва унинг қариндоши Гадоёхон ҳам иштирок қилиб турардилар. Улар одатда Улугбек, Иброҳим Султон ва Мухаммад Жаҳонгир мирзодан кейин соҳибқироннинг сўл қўлидан жой олардилар. Чингизий ўғлонлар ўз қўшини билан Амир Темурнинг ушбу юришида иштирок қилишга сўз беришган ва қўшинининг жаҳонгирнинг ўзи бош бўлган гўлига бириктирилган эдилар. Ишнинг кўзини билган жаҳонгир катта мақсадни кўзлаб Чингизийларни атрофига йиққан ва уларга мулозамат кўрсатаётган эди. Бу билан у ўзини бир вақтлар бутун жаҳонни титратган Чингизхоннинг қонуний вориси қилиб кўрсатмоқчи, бир вақтлар Чингизхон ва унинг авлоди тасарруфида бўлган тамом Мўғулистон, Қошғар ҳамда Хитойга ҳам даъвогар бўлаётган эди...

Лекин, бу сафар улуг жаҳонгирнинг омади келмади. Унинг Хитойга юриши бошланмасдан барбод бўлди. 807 йил шатбон ойининг 10-куни (1405 йил 11 феврал) Амир Темур тўсатдан ўсаллаб қолди. Ўша вақтлардан қолган тарихий китобларда унинг хасталик сабаблари, касалининг номи ҳақида очиқ бир нима дейилмаган. Тарихчи Ғиёсиддин Али унинг Ҳиндистон сафари вақтида бетоб бўлиб қолганлиги ва қайтишда уни тахтиравонга

солиб кўтариб келганларини айтади. «Зафарнома» муаллифи «соҳибқиронни ўша кезлари кўн касаллик чулғаб олган эди», деб ёзади, холос. Соҳибқирон кейинги йиллари тез-тез оғриб турадиган бўлиб қолди, лекин буниси унинг учун сўнги ҳолати бўлди. Бунга олий ўрдудагиларнинг қўшчилиги ишонч ҳосил қилдилар. Ҳозирки замон мавлоно Табризий подшоҳнинг муолажаси хусусида кўп саъий ҳаракат қилди, лекин нафи бўлмади. Беморнинг аҳволи кун сайин, балки соат сайин оғирлашиб бораверди. Лекин жаҳонгир асло ўлишни истамасди. Бир кун у яқин орадаги барча табибларни тўплатди, нурсиз кўзларида «не бўлса ҳам мени оёққа тургизингиз» деган ёлворини аломатлари сезиларди. Лекин бу гал унга ҳеч ким ёрдам беролмади. Ўлганининг устига қўнган бўлиб, табиблар беморни кўриб кетган кечаси, ярим тунда, тасодифан, қонуниятми, билмадим, Темур ётган хонанинг шипига мўридан ўт туташиб ёнғин чиқди. Беморнинг ёнида мижжа қоқмай ўтирган унинг суюкли кичик хотини Чўлпон Малик дод солиб аҳли саройни оёққа тургизди. Беморни дарҳол бошқа хонага кўчириб олиб ўтдилар, ўтни ҳам бир илож қилиб ўчириб олдилар-у, лекин ҳамма саросима ва тараддудга тушди, айниқса, Амир Темурнинг кайфияти бузилди. У шу пайтнинг ўзидаёқ мавлоно Бадриддинни чақиртириб, имоиншора билан «бу не нарсага иншорат?» деб сўради. Мунажжим аввалда бир қадар ўзини йўқотди, нима деб жавоб қайтаришини билмади. Кейин, секин-аста ўзини тутиб олди. Қадимдан келган эътиқодга кўра ҳар одамнинг ўз юлдузи бўлармиш, юлдузининг осмондан узилиб тушиши эса умрнинг битганлигига иншора эмиш. Буни Темур ҳам, мунажжим ҳам яхши билишарди. Бу сафар соҳибқирон хос мунажжимни шунчаки бир имтиҳон қилган бўлса керак. Мунажжим ҳушёр тортди ва соҳибқиронни овутишга ҳаракат қилди. «Парвардигори оламнинг карами кенг», деб қўя қолди у. Шу пайт беморнинг оёқ тарафида турган Улугбек Мирзо бундан ўзича хулоса чиқарди:

— Жади юлдузи бобом ётган хонанинг томига қулаб тушмадими эркан?— У сарой мунажжимларидан ҳам, бобосининг ўзидан ҳам унинг толеъ юлдузи мана шу жади юлдузи эканлигини кўп марта эшитган эди.

Бора-бора Амир Темурнинг ўзи ҳам соғайиб кетишига кўзи етмай қолди. Шипга термилиб ётган кезлари бир умр от устида қилич чошиб кечирган бутун ҳаёти қўз ўнгидан бирма-бир ўтди. Мовароуннаҳрда феодалларнинг бош-бошдоқлигига барҳам бериб, элюртда типчилик ўрнатгани ва

бу билан косибу деҳқоннинг тинч меҳнат қилинига бир қадар имкон яратгани, ҳунармандчилик ва савдо-сотиққа ривож бергани, шаҳарлар ва кўплаб боғу-роғлар барпо қилгани, Мовароуннаҳр билан Озарбайжонда қайта тиклатган шаҳарлари, қазитган ариқларини эслаганда бир оз овунгандай бўлди. Лекин ўз юртида ҳам, ўзга юртларда ҳам қилган қирғинларини, айниқса Исфаҳон билан Сабзаворда кесилган бошлардан кўтартирган калламинорларни эслаганда, Деҳли оstonасида турган вақтида минг-минг ҳинд асирини ўлимга маҳкум қилгани эсига тушганда бутун вужудини титроқ босиб, совуқ терга ботди, қилган ишидан бир карра пушаймон бўлди, лекин астойдил тавба қилмади... 15 феврал куни хотинлари, нақиб, қози аскар ва катта амирлари: Бердибек, Сарибуго, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва хожа Юсуфларни чақиртириб, уларга ўзининг сўнгги иродасини эълон қилди:

«Куним битгонга ўхшайдур, жаноблар. Сизларни таъгри таолонинг ўзига тошшурдум. Асло оби-дийда қилиб ўлтурманглар, андин не фойда? Э, аттанг! Тамом Эрон-Туронни забт этдим, баъзида бечораларга озор еткурдим. Анинг учун таъгри таоло гуноҳимни кечурсун. Лекин уни раъият ва эл-юрт омонлиги учун деб қилдим. Жаҳоннинг этагидин золимларнинг тааррузлиқ илгини юлуб ташладум, билакс дунё менга бевафолиқ қилди, у сизларга ҳам вафо қилмас. Не бўлса ҳам эл-юрт осойишталиги учун деб қилингон ишлар қиёмат куни кечирилур. Улуг фарзанд Пирмуҳаммад Жаҳонгирни валиаҳд қилдук. Самарқанд тахтини анго тобишурдук. Эмди борчангиз ул ҳумоюн толеълик шаҳзодага тобеъдурсизлар, анго тобеълик ва итоаткорлик ҳалқасини бўйинга осуб, хизматкорлик камарини белга маҳкам боғламоғингиз лозимдур. Ҳамма-вақт, ҳар жойда у бирлан бир тану-бир жон бўлуңгиз».

Шу гапларни айтди-ю, бир неча дақиқа сукутга кетди, сўнг яна ўзига келиб бошқа амирлар ва вазирларни ҳам чақиртиришни буюрди.

— Менинг васиятларимга содиқмуз, деб қасам ичинглар!

Соҳибқироннинг эшитилар-эшитилмас айтган бу гапларини бош тарафида ўтирган Шайх Нуриддин билан Шоҳмаликдан бошқа ҳеч ким эшитмади.

Ҳамма тўплангандан кейин, Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик ҳаммани тиз чўктириб қасамёд қилдирдилар. Дуо ва фотиҳадан кейин йигилганлар ўрнидан қўзғалишди. Лекин, ҳамма чиқиб кетди-ю, Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик нимагадир оstonада бир неча дақиқа туриб

қолдилар, сўнг угирилиб беморга назар ташладилар ва шундан кейин ташқарига чиқдилар. Амир Темур уларнинг бошқалардан сир тутган бирон гапи борлигини пайқади ва оёқ тарафида турган Улугбекка «Уларни қойтариб кел!», деб имо-ишора қилди. Лекин Улугбек уқмади. Хаёл қуши унинг эс-хушини аллақаяқларга учириб кетган эди. У шу вақтгача туққан ота-она меҳрини кўрмади, шу ногираи чол билан унинг саховатли кампирининг иссиқ бағрида униб-ўсди, улғайди. Наҳотки, энди ундан ажралиб етим бўлиб қолса. Тўғри, унинг туққан ота-онаси бор, улар ҳали ҳаёт. Онаси Гавҳаршод бегимни Улугбек бор-йўғи икки ой эмган, холос. Шухратнараст, соҳибжамол опасини яхши эслайди. Лекин дилда Сароймулк хоним билан эди. Улугбек яқин орада юз бериши мумкин бўлган фожиани пайқаб, чуқур ўй-хаёлга ботганди. Шаҳзоданинг хаёлини Сароймулк хоним бузди:

— Улугжон, Сизни бобонгиз чорлайдурлар. Шайх Нуриддин бирлан отакангизни айтуб келингиз.

Улугбек ўзига келди, бобоси билан унинг бош тарафида ўлтирган катта онасига қўл қовуштириб таъзим қилди, сўнг ташқарига чопиб чиқди. Кўн ўтмай тилга олинган амирлар кириб келишди. Темур уларни «ўлтиринглар!», деб имо-ишора қилди, сўнг бўғиқ овоз билан сўради: «Тақсирларнинг яна не сўзлари бор?».

Амирлар аввалда бир-бирига қараб олишди, сўнг Шоҳмалик тавозеъ билан арз қилди:

— Ҳалил Султон бирлан Султон Ҳусайнларни чақиртирсакму эркан, аълоҳазрат? Валиаҳд хусусидаги гапларни алар ҳам подшойи оламнинг муборақ оғизларидин ўзлари эшитсалар.

— Вақт ўтди, аммо Шоҳруҳни бир кўргум бор эрди.

Темур кўзларини юмиб олди. Маълумки, Конигилдаги тантаналар арафасида Бердибек, Шайх Нуриддин ва Шоҳмалик Ғазнидан Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ва Хуросондан Шоҳруҳни ҳам қурултойга чақиртиришни таклиф қилганларида Темур Пирмуҳаммаднинг келишига розилик берди-ю, аммо Шоҳруҳни чақиртиришни маслаҳат кўрмаган эди. Ўшанда у «Ироқ бирлан Озарбайжон тинчлиги Шоҳруҳнинг Хуросонда бўлишлигини тақозо этадур», — деб қўя қолган эди.

16 феврал куни эрталаб амирлар, имом, нақиб, қози, аскар ва аҳли сарой соҳибқироннинг ҳузурига одатдаги саломга кирдилар. Лекин бугун, бахтга қарши, у тамом тилдан қолганди. Фотиҳа ўқилгандан кейин ҳамма имомга эргашиб подшоҳни узундан-узоқ дуо қилди. Соҳибқирон

қандайдир тушқин бир кайфиятда тулланганларнинг ҳаммасини бирма-бир кўздан кечириб чиқди, сўнг нималаринидир шивирлай бошлади. У нималаринидир айтмоқчи бўлди, сўнг, ҳеч ким уни уқмаганини фаҳмлаб чап қўлини сал қўтариб, олдин кейин аввал кўрсатгич, сўнг ўрта бармоғини ёзди... Саломдан чиқишгач, айвонда бу ҳолни ҳар ким ўз билганича таъбирламоқчи бўлди. Лекин, илми зўр, мартабаси улугроқ зотлар оғиз очишга улгурганча бўлмай, подшоҳ саройида «Вотвот мунажжим» номи билан машҳур бўлган айгоқчилар бошлиғи Ҳифзулло ўзича бид-бидлаб кетди:

— Подшоҳи олам, Рустами дoston, Искандари соий, соҳибқирони муаззам Амир Темур кўрагон жаноби олийлари у дунёю-бу дунёга ҳукмфармодурлар. Шу бонсдан ул жанобнинг зоти шарифлари у дунёю-бу дунё боқийдурлар. Муборак икки бармоқларини ёзиб кўрсатгонлари ушбуга ишорадур.

Имом домла ҳам, бошқалар ҳам соҳибқироннинг имо-ишорасининг асл маънисини яхши англаган бўлсалар-да бор гапини айтишдан чўчидилар. Йўқ, таъбирларининг тўғри-нотўғри чиқишидан эмас, албатта. Улар айгоқчидан ҳадик олдилар. Шу сабабдан «Вотвот мунажжим»нинг таъбирини бош иргитиб шунчаки тасдиқлаб қўя қолдилар...

Мирзо Улугбек калласи катта, олақўз бу одамни илгарилар ҳам бир неча бор кўрганди ва уни кўп ҳам ёқтирмас эди. Ҳамма тарқалгандан кейин устози мавлоно Бадриддиндан унинг асли ва насл-насабинини суриштирди. Мавлоно Бадриддин бошда ўзини гапдан олиб қочди, лекин барибир бўлмади. Шаҳзода оёқ тираб туриб олди.

Шундан кейин «Вотвот мунажжим» ҳақида эшитган билганларини қисқа қилиб сўзлаб беришга мажбур бўлди.

— Ул зотнинг асли ва наслунасабини аниқ билмайдурмен, мирзом. Баъзилар уни марвлик десалар, бошқа бировлар Мултондин деб айтадурлар. Локин жўғий қавмидин эрканликлари маълум. Бир вақтлар Хери ҳукмдори Карт сулоласидин чиқгон шаҳзодаларидин Пирмуҳаммаднинг хизматида бўлгон эрканлар. Пирмуҳаммад асир олинуб, Самарқандга олуб келингач, чақимчилик қилуб, анинг ҳақида баъзи бўҳтон гапларни Мироншоҳга етқуриб, Пирмуҳаммаднинг ўлимига сабабчи бўлгон эркан у. Ушбу ва бошқа хизматларини инobatга олуб, мирзо Мироншоҳ ани ўзи бирлан Табризга олуб кетгон ва бош айгоқчилик вазифасига тайин қилгон эрканлар. Бора-бора ул зот Мироншоҳга ҳам хиёнат қилуб, анинг

устидан соҳибқирони муаззамга маълумотлар юбориб тургон эркан. Мироншоҳ ҳокимиятдин четлатилгон йили (1399 йили) улуг бобонгиз «Вотвот мунажжим»ни, кўп йиллик хизматлари эвазига узларига бош айгоқчи қилуб олгон эрканлар.

— Бўйи бир қаричлигидин пакана аталиши маъкул ушбу еркиндикнинг, локин анинг мунажжим аталиши не боисдин? — деб сўради Улугбек устозига тик боқиб.

Мавлоно Бадриддин бунинг маънисини ҳам шоғирдига тушунтирди...

— Ул зотнинг «Вотвот мунажжим» аталишига сабаб, аслида ул зотнинг илму-нужумга дохиллиги бўлмаса-да, бир оз ром очишни ўрганиб олуб, мунажжимларнинг ишига ҳам бурнини суқуб юриши туфайлидидур.

Мавлоно зукко ва синчков шоғирдига яна бир қизик воқеани ҳам сўзлаб берди.

— Бундин валлоҳу аълам тахминан юз йил муқаддам Убайд Зоконий отлиг киши ўтгон эркан. Ул зот катта шоир ва соҳиби илм эркан. Шоҳ Абу Исҳоқнинг ҳукмронлиги замонида Шерозда таҳсил кўргон эрканлар. Айтишларича, Убайд Зоконий Форс ҳукмдори бўлмиш ўшал Абу Исҳоқнинг отига маоний ҳамда баён илмига мансуб бир рисола битгон эрканлар. Ани тақдим қилмоқ ниятида саройга борсалар, эшик оқо ани саройга киритмабдур, дебдурким «саройга масхарабоз жаноблари таъриф буюрганлар, подшоҳ айни шу пайтда анинг бирлан суҳбат қуруб ултирубдурлар». Эшик оқонинг сўзларини эшитуб, Убайд Зоконий дебдурлар: «Наҳотки масхарабозлик бирлангина султонга яқинлашмоқ муяссар улса? Масхарабозлар мақбул-у, фозиллар хилватда зор-зор эркан-да ушбул замонда. Шундоқ бўлгоч, бундан буён подшоҳ ҳузурига яна бориш машаққатининг не зарурати бўлгой?!» Ўшандин кейин Убайд Зоконий шоҳ Абу Исҳоқнинг мажлисларига қадам босмай қўйгон эрканлар...

Мирзо Улугбек бу тағдор гапининг маънисига етди шекилли, қошларини чимириб мавлоно Бадриддинга ўқрайди.

— Ўзр мирзом, улуг бобонгиз масхарабозлар бирлан суҳбат қурмайдурлар, алардин ҳазар қиладурлар, локин...

— Нима локин? — Улугбек устозининг гапини шартта кесди.

— Локин айгоқчиларнинг хизматидин фойдаланадурлар. Чунки аларсиз салтанатни идора қилуб бўлмас, ҳукмдор учун дўстушман аҳволидин бохабар бўлиш зарурдир.

Улугбек мавлоно Бадриддинга бошқа эътироз билдирмади. Мунажжим эса шогирдининг ўйланиб қолганидан фойдаланди ва унга мана бу насиҳатомуз гапни айтди:

— Локин айг'оқчилар келтурган маълумотнинг тўғри ёки тўғри эрмаслигини англаш бир қадар мушкул ишдур, мирзом. Аларнинг гапларини ақл тарозусида тортув, сўнгра ҳукм чиқармоқ лозимдур...

Ўша куни чошгоҳдан то ярим кечагача Амир Темур беҳуш ётди. Хотинлар, шахзодалар ва амирларни тамом ваҳима босди. Эртаси куни саҳар пайти соҳибқирон яна бир қадар ўзига келди, кўзлари бир қадар равшанлашиб, лаблари қимирлаб қолди. У нималарнидир шивирлай бошлади. Атрофида ўтирганлар бутун вужуди билан қулоққа айланиб, унинг сўзларини илиб олишга интилдилар. Баъзилар зўр диққат билан сўниб бораётган подшоҳнинг бу сўзларини илгаб олдилар:

— Мамлакат бирлан раъиятнинг рифоҳияти хусусида нималар айтилган бўлса ёдда тутунглар, раият аҳволидин гофил бўлмаглар, шамширни маҳкам тутунглар, Эрону Туронни аҳтиёт қилинглар. Мабодо орангизда ихтилоф чиқиб қолгудек бўлса, оқибати яхши бўлмас, — улуг амир бир зум оёқ тарафида йиглаб турган Улугбек мирзога тикилиб турди, сўнг кўзлари юмилиб, яна ўзидан кетди. Энди ҳамма ундан умидини узди. Сароймулк хонимнинг имо ишораси билан мавлоно Ўбайдуллонинг ўгли мавлоно Ҳофиз Байтулло ичкарига чақиртирилди ва унга тиловат буюрилди...

Амир Темур шу бўйи ўзига келмади ва 807 йил шаъбон ойининг 17-си (1405 йилнинг 18-февралида) да шом билан хуфтон оралиғида оламдан ўтди.

Амир Темур вафот этгандан кейин у тузган улкан давлат узаро феодал кураш, фитна-фасод, исёнлар исканжасида қолди. Марҳумнинг васиятлари васиятлигича қолди. Мурда ҳали совумай туриб, соҳибқироннинг болалари тожу тахт талашиб бир-бирига қилич кўтардилар.

Бердибек, Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин эртаси куни (1405 йил 19 февраль куни) наҳорликдан кейин марҳум Амирнинг хотинлари, Улугбек, Иброҳим Султон ва Муҳаммад Жаҳонгир билан ёниқ кенгаш утказиб, юз берган фожияни ҳозирча ошкор қилмаслик, марҳумнинг тобутини барча оғолар ва Улугбек ҳамда кичик ёшдаги шахзодалар билан бирга амир хожа Юсуф ҳамда Али қавчин мутасаддийлигида, Али Дарвини шиғовул бошлиқ қўриқчи бўлинма ҳимоясида махфий суратда Самарқандга

жўнатиб юбориб, Иброҳим Султон ва Ҳалил Султон бошчилигида Хитой устига юришни бошлаб юбориш, тожухта масаласини бўлса юришдан қайтилгандан кейин Самарқандда қурултой чақириб ҳал қилишга қарор қилинди. Лекин, амалда, ҳар ким ўз билганича иш тутди, амирларнинг ичган қасами қасамлигича қолди. Биринчи бўлиб қасамдан Амир Темурнинг яқинлари чиқишди. Шайх Нуриддин билан Шохмалик ҳам, соҳибқироннинг бевалари ҳам, унинг васиятига хилоф равишда ҳокимиятни Шохруҳга тоншириш пайига тушдилар. Шунинг учун ҳам улар Амир Темурнинг вафотини Ҳалил Султондан ҳам, Султон Ҳусайндан ҳам сир тутдилар. Тошкент ва Яссига борган чопарлар шахзодаларга гапнинг ростини айтишмади. Фақат соҳибқироннинг оғир бетоб бўлиб қолганлигини хабар қилдилар, холос. Ҳиротга юборилган Шайх Темур қавчин эса Шохруҳга бўлган гапни ростмона айтди. Шундан кейин Шохруҳ рамазон ойининг бошида (1405 йил 3 март куни) ўз номига хутба ўқиттириб, танга зарб қилдирди.

«Ойни этак билан ёпиб бўлмас», деганларидай, буюк жаҳонгирнинг ўлимини ҳам яшириб бўлмади. Совуқ хабар тез орада Саброн билан Тошкентга ҳам етиб борди. Шу заҳотиёқ Султон Ҳусайн қўл остидаги қўшинни ташлаб, минг чоғлик сара йигити билан Самарқандга қараб от сурди. Ҳалил Султон ҳам фурсатни бой бермади. Ҳаммадан аввал Самарқанд ҳокими амир Арғуншоҳ билан алоқа ўрнатди. Унинг Самарқандга юборган вакили Арғуншоҳ билан гапни бир жойга қўйиб қайтди. Амир Арғуншоҳ шаҳарга Амир Темурнинг жасади солинган тахтиравон билан соҳибқироннинг хотинларидан бошқа бирон зотни киритмаслик ва пойтахтни Ҳалил Султон етиб келгунича эҳтиёт қилиб туришга сўз берди...

Кўп ўтмай, Хитойга юришни давом эттириш режаси ҳам чиппакка чиқди. Темурбекнинг вафотидан бир ҳафта ўтар-ўтмас, 1405 йил 24 феврал куни чошгоҳда Иброҳим Султон билан амирлар отланишиб қўшин билан Ўтрордан чиқдилар. Лекин бор-йўғи бир тош йўл босдилар, холос. Улар Азуж аригигача бориб, Қулдурма кўприги ёнида чодир тикишга мажбур бўлдилар. Лашкар орасида бузилиш юз бермасин учун Амир Темурнинг туғи Иброҳим Султон чодир қуббасига тикиб қўйилди. 19 феврал куни Тошкент билан Сабронга юборилган чопарлардан ҳар учала қўшин: Иброҳим Султон, Ҳалил Султон ҳамда Султон Ҳусайн бошлиқ қўшинлар Чўқлик мавзёида бир-бири билан қўшилиши ва у ёғига юришни биргаликда давом

эттириш зарурлиги айтиб юборилган эди. Бахтга қарши чопарлар похуш хабар билан қайтдилар: Султон Ҳусайн аллақачонлар қўшинни ташлаб Самарқандга қараб отла-нибди ва ҳаммадан илгари тожу-тахтни қўлга олиш пайига тушибди. Марҳум Умаршайх мирзонинг ўгли амирзода Аҳмад эса Худайод Ҳусайний, Ёдгоршоҳ орлот, Шамсуддин Аббос, Бурундук барлос ва бошқалар билан тил бириктириб, Ҳалил Султонни подшоҳ кўтарибдилар. Бу хабар Иброҳим Султоннинг ёнидаги амирларни тамом довдиратиб қўйди. Охири улар ҳам Иброҳим Султонни олиб орқага қайтишга қарор қилдилар ва Амир Темурнинг Хитой юриши ҳаражатлари учун ўзи билан бирга Ўтрорга олиб келган хазинасини ҳам олиб шитоб билан Самарқандга қараб юзландилар. Уларни шу қадар тахлика босган эдики, Сайхундан ўтишаётганда муз ёрилиб кетиб хазина ортилган уч туя сувга гарқ бўлди.

Иброҳим Султон ва унинг амирлари тобут билан бораётган оғолар ва мирзолар (Улугбек, Муҳаммад Жаҳонгир ва бошқалар) га Оқсулотда етиб олдилар ва уларга қўшилиб Самарқанд сари юрдилар. Шохмаликнинг таклифи билан, ҳар эҳтимолга қарши, жиба ва совутларини кийиб олдилар ва саф тортиб, жанговар тартибда йўлга тушдилар. Қўшиннинг ўнг қанотига амирзода Улугбек билан амир Шохмалик, унинг сўл қанотига Иброҳим Султон ва Шайх Нуриддин бошлиқ этиб тайинландилар...

Амир Аргуншоҳ аввалда шаҳарга фақат тобут ортилган тахтиравоннигина киритди. Чорраҳа дарвозаси олдида келган Шохмаликка эса соҳибқироннинг сўнгги иродаси билан Ўтрордан юборилган фармони олийини рўкач қилди ва «борлиқ шаҳзодалар иттифоқ бўлуб амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирни подшоҳ кўтармагунарича бирон зот қалъага дохил этилмайду», деб жавоб қилди. Шохмалик Алиобод қишлоғига, ҳазрати олиялари ва шаҳзодалар ҳузурига қуруқ қайтиб келди ва амир Аргуншоҳ билан бўлган гапларни бирма-бир баён қилди. Сароймулк хоним бир оз саросимага тушди, лекин Аргуншоҳ инсофга келиб қолишига умид қилди:

— Бир умр тузимизни ичгон бу зотга бирон нарса бўлгондур. Агар ани бу кун шайтон йўлдин озиқтиргон бўлса, эртаменён инсофга келиб қолур.

Бу гал Чорраҳа дарвозасига Шайх Нуриддин юборилди. Унга ҳам дарвозани очмадилар. Аргуншоҳ уни ҳам писанд қилмади ва у билан девор устидан туриб гаплашди. Ҳар иккала амир узоқ баҳслашдилар. Шайх Нуриддин уни

силаб-сийнаб кўрди, дўх-пўниса ҳам қилди, лекин уни тамом кўндиролмади. Аргуншоҳ озгина ён берди, холос:

«Ўалъага ҳазрати олияларидин бошқа бирон кимсани киритмайдурмиз, қолгонлар койонга борсалар инон-ихтиёрлари ўзларида».

Ҳар ҳолда оз бўлса ҳам ютуқ эди бу. Шайх Нуриддин шу хабар билан Алиободга қайтиб келди. Амирлар ҳазрати олиялари билан қисқа кенгаш ўтказдилар. Улугбек, Иброҳим Султон ва амирлар қўл остидаги аскарлари билан дастлаб Бухорога, у ерда туриш имкони бўлмаса Хуросонга, Шохруҳ мирзо хузурига кетадиган бўлишди. Оғолар эса қолганлар билан бирга Самарқандга борадиган бўлишди.

5 март куни Улугбек билан Иброҳим Султон ҳазрати олиялари билан хайрлашдилар. Улугбек билан Иброҳим Султон Бухорога, катта оналар эса норасида шахзодаларни: Бойқаро, Ижил, Саъд Ваққос ва Суюрғатмишни олиб угруқ билан Самарқандга жўнаб кетдилар.

Бу видолашув, айниқса Улугбекка қаттиқ ботди. Бир умр бағрига босиб, иссиқ-совуқдан, замон ҳодисаларидан авайлаб-асраб вояга етказган бу кекса олийҳиммат аёл билан у энди қачон дийдор кўришади? Бу насиб бўлармикан, ўзи? Бу бевафо дунё уларни яна не кўйларга соларкин? Улугбек шу хаёлга чўмганича тахтиравон ва угруқ то кўздан ғойиб бўлгунча кўчанинг қоқ ўртасида қаққайиб турганича қолди. Бегимлар қарвони кўздан ғойиб бўлганидан кейин уни аллақандай оғир туйғу қуршаб олди, юрагининг бир учини кимдир чўрт узиб олгандай бўлди, кўзларидан дувуллаб ёш оқиб юз-бетиши ювди... Бухорога етгунларича Улугбек ҳеч ким билан гаплашмади, алам ўтида ёнди, Сароймулк хоним сиймоси кўз ўнгидан кетмади, у билан Самарқандда, айниқса Султония, Қорабоғ, Қазвин, умуман Озарбайжон билан Арманистонда кечган кунлари бирма-бир кўз ўнгидан ўтди. Унинг бу ажойиб юртларда кўрганларини, ўша мамлакатларнинг тарихи, ажойибот-ғаройиботи ҳақида эшитганлари бир талай. Буларнинг ҳаммасига ана шу оқила ва сахий аёл шарофати билан эришди. Сароймулк хоним невараларидан, айниқса мирзо Улугбекдан ҳеч нимани аямасди, айниқса, ўзга юртларда бўлганларида унга ҳамма нарсани кўрсатишга ҳаракат қилди. Шу ерда Улугбекнинг эсига бир воқеа тушди. Воқеа етти йиллик урушнинг учинчи қишини угруқ Мароғада ўтказган кезлари содир бўлганди. Ўша йили Темур Ширвон ва Гуржистон тарафларга бораётиб анча қартайиб қолган қиссахонини Мароғада қолдириб

кетган эди. Бир куни эрталаб Сароймулк хоним қисса хонни чақиртириб деди:

Марога обдон кўхна шаҳар эрмиш, жаноб, ул шаҳарда ва анинг теварак-атрофида осору-атиқалар кўп эрмиш. Ҳамза бирлан Улуғжонни олиб боруб аларни томоша қилдуриб келсангиз.

Қиссахон Сароймулк хонимга икки букилиб, қуллук қилди:

— Бош устига, бегимношша. Улуғжоннинг ўзлари ҳам кечадин бери қистаб қўймай тургон эрдилар.

Қиссахон жияни билан то қоронгу тушганга қадар Улуғбекка Мароганинг осору атиқаларини, Урмия кўли атрофидаги баъзи тарихий манзилларни томоша қилдирди. Марога шаҳари Озарбайжоннинг қадимий пойтахти эди. Шаҳар Чағоту дарёсининг Урмия кўлига қуйилишида жойлашган экан. Шаҳарни шимол тарафдан баланд тоғ ўраб тураркан. Тоғ шаҳарни Шимол тарафдан тез-тез эсиб турадиган кучли шамолдан ва бўронлардан асраркан. Бир вақтлар арабларнинг Озарбайжондаги ноибининг қароргоҳи ҳам шу ерда бўлган, дейишади. Мугул ҳукмдорларидан Ҳалокухон, Абақхон ва Ғозонхонлар ҳам қини фаслини Марогада ўтказишган... Қуллардан бир куни қиссахон Улуғбек билан жиянини Урмия кўли атрофида жойлашган ва замон таъсири билан бирмунча гариблашиб қолган кўхна бир қасрга олиб борди. Қаср Озарбайжон халқининг миллий қаҳрамони Бобакнинг сафдошларидап Муҳаммад ибн Боисга қарашли экан. Қаср вайронагарчиликка юз тутган бўлса-да, ҳали анча мустаҳкам, иастки қаватидаги хоналарнинг баъзилари ҳали бус-бутун эди. Қиссахон 816—837 йиллари бу ерларда араб истилочиларига қарши бўлиб ўтган қўзғолон ва унинг афсонавий қаҳрамони Бобак Ҳасан ўгли ҳақида болаларга кўп қизик нарсаларни сўзлаб берди:

— Ораларидин хоин чиқмагонда келгиндилар қўзғолонни бостиролмас эрдилар. Ушбу сизу-биз кўруб тургон қасрнинг соҳиби аввалда Бобакнинг одами эрди, сўнг анго хиёнат қилди. Ҳижрий 218 йили ўшал Муҳаммад ибн Боис ва даги бир печа саркарда Исфаҳон ёнида бўлгон урушда Бобакни ташлаб араблар тарафига ўтуб кетдилар. Алар кейинча қўзғолонни буткул бартараф қилишда арабларнинг бошчиси Ҳайдар ибн Ковусга ҳам қўмаклашибдурлар. — Қиссахон чуқур тин олди...

Қиссахон яна бир куни болаларни олиб бориб ўша атрофдаги Деҳи Харрақон, Хой, Моранд, Солмос деган шаҳар ва қишлоқларни ҳам томоша қилдирди, бу

ерларнинг тарихи билан боғлиқ ажойибу гаройиботларни уларга ҳикоя қилиб берди.

Бошқа бир куни Қиссахон Улугбек билан Ҳамзани олиб Мароғанинг шимолий тарафидаги баланд бир тепаликка чиқдилар ва доира шаклида қурилган улкан бир бинонинг харобаларини томоша қилдилар. Қиссахон болаларга бинонинг тарихини сўзлаб берди:

— Ушбу мавзёда бундин тахминан 200 йил муқаддам расадхона бўлгон. Ани ҳижрий 657 йили Ҳалоқухоннинг амри билан қургонлар. Расадхонада юздин ортиқ мунажжим собита юлдузлар ва ўзга осмон ёриткичларининг ҳолати ва ҳаракатини кузатгон эрканлар. Бир китобда ўқигоним бор, расадхона ўн нафар мукаммал танжим асбобларга эга бўлгон эркан. Ушбу асбобларни йигирма минг динорга Бағдод ва ўзга шаҳарлардин сотиб олуб ушбу манзилга келтирган эрканлар. Расадхонанинг бой қутубхонаси ҳам бўлгон. Махтутотларнинг кўнини Бағдод ва Аламутдаги қутубхоналардин келтиргон эрканлар. Мунажжимлар орасида Чинмочинликлар ҳам бўлгон деб айтадурлар. Алар эронлик ва туронлик мунажжимларга чинликларнинг тақвимини тузишда қўмаклашгон эрканлар.

— Бобо, расадхона не важҳдин ва қачон вайрон бўлгон?— Улугбек қиссахоннинг ҳикоясини бўлди.

— «Нузхат ул-қулуб» китобининг муаллифи Ҳамдуллоҳ Қазваний ўзининг ўшал китобида ёзишларича, ҳижрий 740 йили они бориб қургон эрканлар. Ушанда ушбу расадхона вайронлиққа юз тутгон эркан. Ушбуға Султон Абу Саидхон фавт бўлгондин сўнг эл-юртда бошлонгон ур-йиқитлар сабаб бўлгон. Яна ўша йиллари тез-тез zilзила ҳам бўлиб тургон эркан. Анинг таъсири ҳам катта бўлгон, албатта. Қолгон сабабларини тангри таоло биладур, мирзом.

Қиссахон Мароға расадхонасининг кашфиётлари, унинг бошлиғи Носируддин Тусий ҳақида яна бир талай қизиқ ҳикояларни сўзлаб берди. Пировардида деди:

— Мароға расадхонасида ишлагон мунажжимларнинг ўн икки йиллик тафтиш ва кузатишларининг самараси «Зижи жадиди Элхоний» отлиқ ажойиб китобдур. Анинг бир нусхаси Самарқандда, бобонгизнинг қутубхонасида сақланадур. Сиз ани, мирзом, куни келиб ўқиб қолурсиз...

Улугбек шу ва бошқа таассуротлар билан Дабусия қалъасига етиб қолганларини ҳам пайқамади. Кечқурун ётиш олдидан ўзига-ўзи тасалли берди:

— Хайр, майли. Тожу-тахт энди бизга насиб бўлмайдур эмди. Улуғ эгамнинг иродаси шулдир. Балки бу хайрли иш бўлмай? Эмди илм бирлан машгул бўлурмиз. Ахир Носируддин Тусий жаноблари ҳам подшоҳ бўлмоғон, аммо шунча вақт кечса-да исми боқий бўлиб қолибдир-ку?.. Шу пайт эшикнинг бир табақаси очилди. Улуғбекнинг кўзи эшик ёнида киришга ботинолмай турган эшик оқога тушди.

— Кираверинг.

Эшик оқо кирди ва одатдагидай икки қўлини кўксига қўйиб хийл эгилиб салом берди ва деди:

— Мирзом, Самарқанддин чопар бор.

— Чақиринг, кирсун.

Қотмадан келган ўрта ёшдаги пахмоқ соқол бир одам кириб келди. Улуғбек Сароймулк хонимнинг бу содиқ мулозимини дарров таниди, даст ўрнидан турди ва эски қадрдонларга хос самимият билан у билан қучоқлашиб кўришди... Фотиҳа ўқилгандан кейин чопар ўрнидан турди ва қўнидан муҳрланган ўрам руқъани олиб мирзога узатди:

— Бегим жаноби олияларидин. — Чопар яна бир карра Улуғбекка таъзим қилди, сўнг ўрнига бориб ўтирди.

Улуғбек мактубнинг муҳрини бузиб, уни икки дафъа ўқиб чиқди. Мазмунидан маълум бўлдики, илгари Арғуншоҳ гарчанд Дабусияга, бегим билан мирзолар ҳузурига одам юбориб «соҳибқироннинг васияти важҳидин шаҳар дарвозаларини сизларго очмагон эрдик, иншооллоҳ Ҳалил Султонга ҳам очмасмуз», деган мазмунда мактуб юборган бўлса-да, иккиюзламачилик қилган экан. Алиободдан жўнаб кетган куннинг эртасиёқ унинг одами ўша пайтда Шерозда турган Ҳалил Султонга Самарқанд дарвозаларининг калидини олиб бориб топширибди.

— Улуғжон, жигаргўшам! Мирзо Ҳалилнинг нияти бузук кўринадур. Ва яна анинг Бухорода ҳам одамлари борга ўхшайдур. Ҳар ҳолда ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Менга қолса ўша ерда кўп тўхтамай, улуғ отангизнинг олдига, Ҳирига шошилгонингиз маъқул... Сароймулк хонимнинг мактубида мана шу гаплар ҳам бор эди.

Улуғбек дарҳол Шоҳмаликни чақиртирди. Тун яримдан оғиб қолган эди. Шунга қарамасдан у ҳам ҳали ухламаган экан, лекин тўсатдан қилинган бу чақириқнинг сабабини билмай ҳайрон эди. Бунинг устига мирзонинг қошида ўтирган бу нотаниш одам... Шоҳмалик оёнада ҳанг-манг бўлганича қаққайиб туриб қолди.

— Ҳазрати олияларининг содиқ қули хунук хабар олиб

келибдур, жаноби бек. — Улугбек Шоҳмаликка ёнидан жой кўрсатди. Амир ултиргач, сўзида давом этди:

— Аргуншоҳ бизни лақиллатибдур. Алиободдин чиқшимиз ҳамоно ул харомнамак Самарқанднинг калидини Ҳалил Султонга топширибдур. — Улугбекнинг кути ўчиб, бутун вужудини титроқ босди.

Шоҳмалик уни юпатмоқчи бўлиб кўп ҳаракат қилди, лекин фойдаси бўлмади. Бора-бора ўзи ҳам шунақа кайфиятга тушиб қолди. «Яна бир нуфузли амир Ҳалил Султоннинг тарафига ўтибдур, балким султон Самарқанднинг икир-чикир юмушларидин фориғ бўлгоч, қўшин билан аларнинг кетидин тунар? Балким, ҳақиқатан ҳам Бухоройи шарифда ҳам анинг тарафдорлари бордур?» Шоҳмалик мана шу гапларни ҳам бир карра кўнглидан ўтказди.

— Жаноб Шайх Нуриддинни ҳам чақиртирсак, кенгашиб олмоқ зарурга ўхшайдур, мирзо.

Улугбек отакасининг таклифини маъқул топди ва Шайх Нуриддинга одам юборди. Лекин у кечқурун дурустгина ичиб олган экан, уни уйғотиш, уйғотгандан кейин ўзига келтириш бир қадар мушкул бўлди. У айниқса кейинги пайтларда кўп ичадиган бўлиб қолди. Бир паллада уни Улугбекнинг хонасига олиб кирдилар. Шайх Нуриддин оёқда арап турарди, кўзлари бўлса сарак-сарак. Шоҳмалик «огир кунларни кечириб тургон бир пайтимизда бу махлуқнинг қилғон ишига қаранг!», дегандай Улугбекка маънодор қараб қўйди. «Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деганларидай, иккала амир бир-бирлари билан азалдан келишмас эдилар. Фақат соҳибқирондан қўрққанидан ўзларини эҳтиёт қилардилар. Улугбек буни анчадан бери пайқаб юарди, шунинг учун ҳам «ўлганнынг устига кўмган», қилиб, аланга олай деб турган ўтга ёғ сенгиси келмади. У ўзини ҳеч нарсани сезмаганга олди. Аввалгидек тавозеъ билан Шайх Нуриддинга жой кўрсатди, сўнг юз берган аҳволдан уни ҳам хабардор қилди.

Қисқа кенгандан кейин пайсалга солмай йўлга чиқин ва тезроқ бориб Бухоронинг мустаҳкам қалъасига ўрнашиб олишга қарор қилдилар.

Улугбек, Иброҳим Султон ва уларнинг хамроҳлари илк саҳарда Дабусиядан чиқдилар. Дабусиядан то Бухорогача, тўппатўғри Шоҳроҳ билан борганда, тахминан йигирма саккиз фарсахлик (168—196 км.) ёки 7—8 кунлик йўл эди. Бу йўлни улар олти кунда босиб ўтдилар. Фақат Карманада тунадилар, холос. Бухоройи Шарифнинг остонасига илк

сахарда етиб келдилар. Ҳазрати Имом дарвозаси ёнида уларни доруга Ҳамза барлос, Бухоронинг кўзга кўринган машоихлари, уламою-фузалоси кутиб олдилар. Ҳамза барлос Улугбекка шу ернинг ўзида шаҳар дарвозаларининг калидларини топишди. Тўғри Чанмаи Айюбга бордилар ва зиёратдан сўнг аркка қараб йўл олдилар.

Улугбек ва амирлар эртаси куни Ҳалил Султондан чўчиб шаҳар дарвозалари ҳамда қалъанинг буржу-бораларини мустаҳкамлашга киришдилар...

Амир Темурнинг бир қадар марказланган ва кўпгина жаҳон ҳукмдорларини таҳликада тутган кучли империяси мурда ҳали чиримасдан туриб мана шу тарзда чилпарчин бўлди. Ҳалил Султон 18 март куни зўр тантана билан Самарқандга кириб борди ва ўзини Мовароуннахрнинг олий ҳукмдори деб эълон қилди. Хўросонда Шохрух, Балх, Ғазни ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад Жаҳонгир, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мирзо Мироншоҳнинг ўғиллари Мирзо Умар билан Абубакр Мирзолар ҳам ўзларини ҳокими мутлақ деб ҳисоблай бошладилар. Сирдарёнинг нариги тарафидаги ерлар: «Туркистон, Саброн, Ўтрор, Сайрам ва бошқа ерлар амир Бердибекнинг қўлида қолди. Ўратена билан Фарғонани амир Худайод Ҳусайний эгаллаб олди. Темур қўшинлари 1388 йили огир жанглардан кейин узил-кесил итоатга келтирган Хоразмни 1406 йилнинг бошидаёқ Олтин Ўрданинг нуфузли амирларидан Идику ўзбек босиб олди.

Улугбекка бўлса фалакнинг гардиши билан Бухоро ҳам насиб қилмади. Ҳалил Султон тез орада Бухоро доругаси Ҳамза барлос ва унинг оғаси Рустам барлосларнинг дилига ҳам йўл топди; улар билан тил бириктириб Улугбекка қарши фитна уюштирди. Фитначилар амир Шохмалик жўнаб кетган (у Ҳиротга, Шохрух ҳузурига ёрдам сўраб юборилган эди) куннинг эртаси тунда аркка ҳужум қилдилар. Шайх Нуриддиннинг одамлари кундузиёқ доруганинг гунаҳталари арк атрофида ҳам, гузарларда ҳам ғимиллаб қолишганини сезишган эдилар. Шунинг учун ҳам Улугбек, Иброҳим Султон ва уларнинг хизматкорлари Шайх Нуриддиннинг таклифи билан ўша кечаси ечинмай ётишди, чироқларни ўчиришди-ю, лекин ухламадилар. Ахтабеги билан рикабдорга отларни эгарланган ҳолда шай тутиб туриш буюрилди. Чодирлар ва бошқа тирикчилик анжомлари араваларга ортилиб, теңасига хашак ташлаб сал кўздан нари қилиб қўйилди. Лекин барибир уларни олиб кетиб бўлмади. Аркка ҳужум илк сахарда, кўнчилик ғафлат уйқусига ғарқ бўлган бир пайтда

бошлангани сабабидан, Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари бир амаллаб қуруқ бошларини олиб қочишга улгурдилар, холос. Хотинлари, хазина ва угруқ фитначиларнинг қўлига тушиб қолди. Амир Ҳамза ва унинг гумашталари шаҳарни, шахзодаларнинг хотинлари ва хазинасини ҳам қўшиб, ўша пайт Бухоро остоналарида турган Ҳалил Султоннинг мулозимларига топширдилар.

Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари Таллиноч дарвозасидан чиқиб, Қоракўл тарафга қараб қочдилар. Улар фақат кечалари йўл юрдилар, кундузлари эса бирон хилват жойда яшириниб ётдилар. Шу тарзда не-не азоблар чекиб ўн кун деганда Калифга етиб келдилар. Қочоқлар бир-икки кун Калифнинг кичик, лекин бир қадар мустаҳкам қалъаси ичида яшириниб ётдилар. Ҳалил Султоннинг амирлари эса уларни Қоракўлгача таъқиб қилиб, ўша ердан орқага қайтиб кетишган эдилар. Шундай бўлса ҳам Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари Мовароуннаҳрда ортиқча қолишдан чўчидилар. Калифга келиб тушганларининг учинчи куни қалъа қутволининг кўмаги билан Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб олишди...

Шоҳруҳ қарийб етти йилдан бери дийдор кўришмаган фарзандларини кўриб беҳад суюнди. Шайх Нуриддинни эса бу катта хизмати учун қимматбаҳо саруно билан сийлади, подшоҳ остонасида турган аргумоқлардан бирини ҳам унга тортиқ қилди. Амир Шоҳмалик ҳам қуруқ қолмади. Улуғбекка қайтадан оталиқ этиб тайинланди.

Шоҳруҳ Самарқанднинг қўлдан кетганига кўп ачинди, лекин нима ҳам қила оларди ўшанда. У Мовароуннаҳрга қўшин тортиш ва Ҳалил Султон билан беллашиш имкониятига эга эмас эди ўша пайтда. Биринчидан, Ҳалил Султон Амир Темур кўп йиллар мобайнида Мовароуннаҳр ҳамда Хоразмнинг хирожи, шунингдек ўзга юртлардан олиб келинган зару-жавоҳирлар билан тўлиб-тошган хазинасининг эшикларини амирлар ва лашкарга катта қилиб очиб берди ва шу йўл билан тарафдорларини орттирди, катта қўшин тўплаб ҳам олди. «...Султонзода Ҳалилулло, — деб ёзади Давлатшоҳ Самарқандий, — ...Амир Темур ҳукмронлиги йилларида Эрону Турон хирожидин жамъ қилгон хазинасини очди. Найсон булутидин ёққан ёмғир, балки Бадахшон лаъл кони, Уммон денгизи каби кўп зару-жавоҳирни лашкар ва раиятга инъом қилди. ...Шундай қилиб, соҳибқирон ўткир қилич воситасида битталаб жамлагон хазинани Султон Ҳалил қоп-қоплаб совурди». Қисқаси, кучлар нисбати ўшанда бир хил эмасди. Иккинчидан, Хуросон ўша вақтда нотинч, теварак-

атрофдан Хиротга деярли ҳар куни тапвишли хабарлар келиб турарди: Сеистонда Шох Али, Қутбиддин ва Шох Жалолиддинлар исён кўтаринган; Балхда жияни Пирмуҳаммад султон (Умаршайх мирзонинг ўгли) амакисига бўйин товлаб, мустақиллик байрогини кўтарган. Бунинг устига, айнан уша пайтда Ҳалил Султон катта қўшин билан Термизда турар эди. Хуросон тапвишларидан фориғ бўлмай туриб, Ҳалил Султонга қарши кураш бошлаб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Шохруҳ Ҳалил Султон билан музокара очишга мажбур бўлди. Музокараларни Ҳалил Султон томонидан амир Шамсуддин Аббос билан амир Аргуншоҳ, Шохруҳ тарафидан амир Шохмалик ва амир Абдусамад олиб бордилар. Қўн талаш-тортишувдан кейин тарафлар қуйидаги тўхтамга келишди: Ҳалил Султон гаров тариқасида Самарқандда тутиб турган Муҳаммад Султоннинг беvasи Хоника бегимни (у 1404 йилнинг кузида Қонигилда бўлган тўю томонлар вақтида Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг никоҳига ўтказилган эди) хазинаси ва хизматкорлари билан Балхга, Пирмуҳаммад Султон хузурига жўнатишга сўз берди. Ва яна Улугбек Мирзо билан Иброҳим Султоннинг Бухорода қўлга тушиб қолган хазинасини, бирон мисқолига ҳам тегмай, Шохруҳнинг Хумоюн ўрдусига жўнатишга рози бўлди. Шохруҳ эса «Жайхуннинг нариги тарафидаги вилоятлар Ҳалил Султоннинг ишон-ихтиёридадур», деб эътироф қилишга мажбур бўлди.

Лекин, барибир, иккала тараф ҳам сулҳга риоя қилинмади. Бунинг устига Ҳалил Султон ҳам, Шохруҳ ҳам зўр бериб куч йиға бошладилар. Бундан ташқари, Ҳалил Султоннинг Хуросонда ҳам нуфузли тарафдорлари йўқ эмас эди. Энг зўри отаси Мироншоҳ эди. У 1405 йил июл ойи бошларида ўгли Абубакр билан бирга Ҳалил Султонга ёрдамлашиш мақсадида Озарбайжондан чиқиб Хуросонга қараб юриш бошлади. Айнан шу пайтда амир Сулаймоншоҳ Калотда исён кўтарди. Шохруҳ ҳар не бўлса ҳам аввал Мироншоҳни Хуросон сарҳадига ўтказмаслик чораларини кўрди. Шу мақсадда Калот ва Тусга қараб қўшин тортди. Мазкур юришда Мирзо Улугбек отасининг узангисига бўлди. Жомга етганларида Улугбек ва Шохмалик уғруққа мутасадди этиб тайинландилар. Бироқ, Шохруҳ Машҳаддан нарига ўтмади. Мироншоҳга қарши амир Саидхожани юбориб, ўзи Сулаймоншоҳ исёнини бартараф қилишга тутинди. Шу мақсадда у билан музокара очди. Лекин бунинг фойдаси бўлмади. Сулаймоншоҳ Шохруҳнинг элчилари амир Абдусамад билан хожа

Сайфуддин олдига огир шартлар қўйди. «Ҳокони саид Шайх Нуриддинни саройдин йироқлаштурувун, Нуширвон барлоқни бўлса ёсоққа еткурсувун. Шундин сўнггина унга итоат қилурмиз», — деб жавоб қилди Сулаймоншоҳ. Шохруҳ унга қарши Калот устига қўшин юборди, лекин Сулаймоншоҳ Шохруҳнинг аскарлари билан очиқ жанг қилишдан бўйин товлади ва Калотни ташлаб Самарқандга қараб қочди. Мироншоҳ масаласи бўлса, аксинча, тинч йўл билан ҳал бўлди. Тусга амир Саидхожага ёрдамга юборилган амир Ҳасан суфи тархон, Жалолиддин Фирӯзшоҳ ва амир Жаҳонмулк «Мироншоҳ кўрагон Симондин нарига ўтмабдур, даги Озарбайжонга қойтуб кетубдур», — деган хабар топиб келдилар.

Мана энди Шохруҳ тамом диққат-эътиборини Ҳалил Султон билан курашга қаратса бўлади. У биринчи навбатда катта ҳарбий-сиёсий аҳамиятга молик бўлган Андхуд билан Шибиргон қўрғонларини мустаҳкамлаш учун Улугбек билан Шохмаликни ўша тарафга юборди. Улугбек билан Шохмалик Балх ҳокими Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан биргаликда Ҳалил Султонга қарши уруш бошлаш ҳақида ҳам кўрсатма олдилар...

1405 йил мизон ойининг бошлари. Айни узум пишган найт эди. Улугбек Шибиргоннинг Ситораги деган қишлоғида турарди. У бу ерга кеча қўшинга янги жалб қилинган йигитларнинг ҳарбий машқларини томоша қилгани келган эди. У машқдан кеч қайтди. Кечқурун бир вақтларгача қишлоқ оқсоқоли билан уёқ-бўёқдан гаплашиб ўтирди. Пировард Улугбек ундан вилоят ҳокими амири аъзам Сулаймоншоҳ хусусида баъзи гапларни сўради. Оқсоқол деди:

— Ул жаноб одилу-олим кишидур, шул сабабдин раияту-хабиса, ятимчаю-барча мўмин-мусулмон, эртаю-кеч ул олий насабнинг дуосидадурмиз.

Улугбек оқсоқолнинг бу гаплари дилдан айтилмаганини унинг кўзлари ва умуман кайфиятидин пайқади. Нима бўлса ҳам Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Улугбек бир отанинг боласи, улуг амир Сулаймоншоҳ бўлса уларнинг содиқ хизматкори-да. Улугбек сўровда давом этди:

— Амири аъзам жаноблари қишлоғингизга ҳам келиб турадурларму?

— Шибиргонга етмишдан зиёд қасаба ва қарйа қарайдур, мирзом. Балким дигарларида бўлгондурлар, локин бизнинг Ситорагига келгонларича йўқ. — Оқсоқол бир фурсат сукут сақлаб турди, сўнг Улугбекка ийманибгина қараб қўйди. Шаҳзодани унинг бу гаплари бирмунча

қизиқтириб қолганини сизди шекилли, «локин амири аъзамнинг закотчилари тез-тез келиб турадурлар», — деб қўшиб қўйди оқсоқол.

— Одатга биноан хирожни куз охирида, хирмон кўтарилгон пайтда йиғгуч эдилар-ку?

— Шундоғ, мирзом, локин бундин бир ой муқаддам келгонларида кўк пули ундируб кетдилар.

Улугбек билан оқсоқол шу зайлда бир вақтларгача гаплашиб ўтирдилар...

Эртаси нонушта пайтида хос чухралардан бири қизиқ хабар топиб келди. У Улугбекка кеча шом билан хуфтон орасида бу ерга Самарқанддан катта бир карвон келиб тушганини, карвон аҳли орасида қандайдир олий мартабали аёллар ҳам борлигини айтди. Улугбек ясовулбошини чақиртирди ва унга шитоб билан бориб карвонни суриштириб келишни буюрди. Ясовулбоши бирмунча ҳаяллаб қайтди.

— Мирзом, карвон дарҳақиқат Самарқанддин эркан, Балх музофотиға бораётгон эрмиш. Саройбоннинг сўзларига қарагонда аҳли карвон орасида паранжи ёпингон икки заифа ҳам бор эрмиш. Аҳли карвон, карвонбошидин тортиб то сорбонгача, алар бирлан рубару бўлгонларида ўзларини зўр тавозеъда тутармишлар.

Улугбек ясовулбошининг шу гапларини эшитди-ю, алланечук бўлиб кетди, бир нима демасдан ўрнидан сапчиб туриб, кафшни ҳам киймасдан, оёқ яланглигича кўча эшигига қараб отилди ва бозор тарафга қараб чопиб кетди. Чухра билан ясовулбоши ҳам мирзонинг кетидан чопдилар.

Ҳақиқатан ҳам чухра хушxabар топиб келган экан. Олий мартабали бу аёллардан бири Улугбекнинг кўз очиб кўрган хотини Ўғай бегим бўлиб чиқди. Иккинчиси эса Қайхусравнинг қизи махди улё Руқия бегим бўлиб, у Ўғай бегимни кузатиб бораётган экан...

Хулласи калом, ўша мизон ойида ҳар иккала тараф ҳам — Шохруҳ ҳам, Ҳалил Султон ҳам, зўр бериб янги ва ҳал қилувчи курашларга ҳозирлик кўриш билан банд бўлдилар. Кўп ўтмай Шохруҳ Ҳиротдан Сарахсга кўчиб ўтди ва бор кучини шу атрофга йиға бошлади. Жайхун бўйида ҳам иш қизиб кетди. Улугбек билан Шохмалик буйруққа биноан кечувда ва бошқа ерларда турган кемалардан беш юзтасини судратиб келиб бир ерга тўплади ва уларни бир-бирига занжирлаб кўприк қурдилар. Шохруҳ тузган режага биноан Улугбек билан Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг бирлашган кучлари яқин орада ўша кўприкдан ўтиб Ҳалил Султоннинг ишини бирёқлик

қилиши керак эди. Лекин Ҳалил Султон бундан тўла хабардор эди. Унинг катта қўшини дарёнинг ўнг соҳилида шай бўлиб пайт пойлаб турарди. У ўтган ойдаёқ дарёни кечиб ўтиб, Балх сари юрмоқчи бўлди, лекин дарё сувининг пасаймаганлиги, шунинг учун ҳам ундан кечиб ўтиш қийин бўлганидан ноилож турарди...

Томонлар вақтдан ютиш мақсадида яна музокарага оғиз очдилар, қатор борди-келдидан кейин сулҳга рози бўлдилар. Лекин яна ўша эски келишув қайд этилди. Шохруҳ Ҳалил Султонни яна Мовароуннаҳр ҳокими сифатида таъин олди. Ҳалил Султон бўлса Амир Темур ҳаётлигида Шохруҳ учун ажратган ва ҳозирда Кўксаройда Шайх Умар хазиначининг қўлида сақланиб турган хазинани қайтариб беришга ваъда берди. Лекин Ҳалил Султон бу сафар ҳам аҳдида турмади. Хазина у ёқда турсин, ҳатто уни олиб келиш учун Шохруҳ Самарқандга юборган амир Абдусамад, Паkana Бахши ва муҳрдор Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг жонига қасд қилингача борди. Ҳалил Султон бошда амакисининг элчиларини қулоч очиб самимий қарши олди, ҳаддан зиёд силаб-сийнаган бўлди, кунда уларнинг шарафига қуюқ зиёфатлар ҳам берилди. Айниқса, учинчи кунги зиёфат беҳад тўкин-сочин бўлди. Шохруҳнинг элчилари зардуший чопонлар, мурассаъ шамшир ва ханжарлар, улоқчи отлар билан сийландилар. Ўша куни уларнинг шарафига Регистон майдонида катта сайил ва турли-туман ўйинлар ҳам уюштирилди...

Базми-жамшид қизиган, ҳамма ширакайф бўлиб қолгандан сўнг Ҳалил Султон оҳистагина ўрнидан туриб хилватхонага ўтди. Ҳаял ўтмай унинг орқасидан Исо қовчин ҳам чиқиб кетди. Амир Абдусамад девордаги нарирухсорлар базми тасвирланган суратга тикилиб ҳангманг бўлиб қолган муҳрдорнинг биқинига оҳистагина туртди ва унга маънодор қараб қўйди. Муҳрдор амир Абдусамаднинг шамасини англамади, лекин Паkana Бахши қурмагур бўлаётган воқеаларни пайқаб ўтирган экан, Амир Абдусамад бунини билиб бир оз хотиржам бўлди... Исо қовчин киргач, Ҳалил Султон унга «ўтир» деб ишора қилди, сўнг ганини чўзиб ўтирмай муддаони лўнда қилиб айтиб қўяқолди.

— Шу кечадин қолдирмай аларни бир ёқлик қилмоқ зарур.

— Уқдим, жаноби олийлари.

Исо қовчин санчиб ўрнидан турди ва қўл қовуштириб миззога таъзим қилди.

Ҳалил Султон яна меҳмонлар ўлтирган хонага ўтди ва

ҳеч нима бўлмагандай ўрнига бориб ўлтирди, сўнг икки қўлини кўксига қўйиб ҳиротлик меҳмонлардан узр сўраган бўлди.

— Узр тутгайлар, жаноблар, бир зарурат юзасидан сиз азиз меҳмонларни бир дақиқа ёлғиз қолдиргон эрдик.

Ҳалил Султон энди бу ёғидан хотиржам бўлди, чунки Исо қовчин бундай ишларга устаси паранг эди.

Амир Абдусамад ва унинг ҳамроҳлари фитнани Самарқандга келган куниёқ, расмий қабул маросими пайтида пайқаган эдилар. Ҳалил Султон амакисининг мактубини ўқиганида юзида на ҳаяжон, на севинч ёки тараддуд аломати сезилмади, лекин Улуғбекнинг хатини ўқиганда унинг қўллари сезилар-сезилмас титраб турарди. Мактуб аччиқ сўзлар аралаш битилган бўлишига қарамай, Ҳалил Султон қизишмади, ўзини одоб доирасида тутишга ҳаракат қилди. Дарҳақиқат, Улуғбекнинг мактуби аччиқроқ, унда пеншонани тириштирадиган гаплар ҳам бор эди. Айниқса, «Ҳазрати соҳибқирон» тожу тахт бирлаи мамлакат хусусан Ҳалил Султонга қоладур», деб қачон айтгон?» деган гаплар Ҳалил Султоннинг дилини қаттиқ оғритди. Қаттиқ оғритди-ю, лекин, барибир, элчилар олдида пеншонасини тириштирмади, енгилгина тин олди-да, кўзини хатдан узиб элчиларга қарата маънос бир оҳангда: «Ҳа майли, локин амир ҳазратларига тожу-тахт ила мамлакатни берган қодири эгам ани биздин ҳам дариг тутмадилар», — деди. Султоннинг гапи ҳам ақлга ишора эди. Ўша куни кечқурун Боғи майдонда берилган зиёфатда ҳам, бошқа кунги зиёфатларда ҳам Ҳалил Султон Шохрух элчиларига зўр ҳурмат-эътибор, лутфу-карам кўрсатди. Амирларининг тилёғламалигини айтмайсизми, хизматкорларнинг сертакаллуфлигини-чи! Амир Абдусамад ва унинг ҳамроҳлари бундан ҳам ўзларича, лекин зарур хулоса чиқариб олдилар...

Ўша тунги зиёфатдан кейин Шохрухнинг элчилари ўз қароргоҳларига қайтиб бормадилар. Боғи чинордан чиқишлари билан уларни кузатиб бораётган икки ясовулни йўлда гумдон қилиб, отнинг жиловини Тахта қорачага қараб бурдилар. «Биз, — деб эслайди Фасих Аҳмад Хавофий, — ўшанда икки кечаю-бир кундуз бирон ерда тўхтамайин от сурдик ва ниҳоят, учинчи куни тонгда Жайхундин эсон-омон ўтуб олдик ва олий ҳазратларининг ўша вақтда Андхуд қишлоқларидин Хожа дуккада тургон олий ўрдусига келиб қўшулдик».

1406 йилнинг феврал ойида ҳар икки ўртада — Ҳалил Султон билан Шохрух ўртасида уруш ҳаракатлари

бошланиб кетди. Пирмухаммад Жаҳонгир билан Мирзо Улугбекнинг қўшинлари амир Шоҳмалик бошчилигида Жайхундан ўтиб Термизни эгалладилар, сўнгра ҳеч қандай қаршиликка дуч келмай Ғузор билан Шаҳрисабзни ҳам олдилар ва Қарши сари олдинлаб бордилар. Ҳамма ўзига ғалаба яқин деб ўйларди. Бу ўзига хос тузоқ эди, холос. Ҳалил Султон атайлаб, аниқ бир мақсадни кўзлаб, бу ерда ҳийла ишлатаётганини Шоҳмаликдай тажрибали саркарда ҳам пайқамай қолди. У осон қўлга кирган ғалабадан эсанкираб ҳушёрликни қўлдан бой берди, чамаси. Йўл-йўлакай амирлар ҳам, лашкар ҳам кўнглига келганини қилди: бир манзилда ов уюштирадилар, бошқа бирида базму-сафо қилдилар. Бундан Ҳалил Султон усталик билан фойдаланди. Бор кучини Қарши атрофига тўплаб уруш ҳозирлигини кўрди. Жайхун қирғоқларидан эса у хотир-жам эди. Дарё ёқасига тўпланган қўшин нариги қирғоқдан келиши мумкин бўлган ёрдамчи қўшиннинг йўлини тўсишга қодир эди. Ҳалил Султоннинг Жайхун бўйида пистирмада қолдирган амирлари Улугбек билан Шоҳрух дарё устига қурдирган кўпригини буздириб ташлашга ҳам қодир эдилар, лекин «кўприк асло бузилмасун», деган буйруқ бор эди. Кўприқ эртами-кечми Ҳалил Султоннинг ўзига ҳам керак бўлиб қолиши мумкин эди. 808- йил рамазон ойининг иккинчисида (1406 йил 21 февралда) Қаршидан бир ёғоч нарида жойланган Маймурғ қўриғида икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Ҳалил Султон рақибининг гулига кучли зарба берди. Ғулнинг қоқ ўртасида турган орлотлар зарбага дош беролмай, жанг майдонини ташлаб қочдилар. Ғулнинг оқибати дуруст бўлмади, албатта. Ғулдан кейин жавонғор билан баронғор ҳам бузилди; сипоҳийлар боши оғган тарафга тум-тарақай бўлиб қоча бошладилар. Қисқаси, Ҳалил Султоннинг қўли бу сафар ҳам баланд келди. Тез орада шахзодалар билан амирлар ҳам жангдан қўлини тортдилар. Пирмухаммад Жаҳонгир тамом ўрду ва угруқини ташлаб Балхга қараб қочди. Улугбек билан Шоҳмалик эса Жайхундан ўтганларидан сўнг Андхуд қалъасининг мустаҳкам деворлари орқасига яшириндилар. Ҳалил Султоннинг амирлари уларни Жайхун устига қурилган кўприкнинг ўртасигача кувиб бордилар. Хайриятки, шу пайт Шоҳрух Сараҳсада, қўшинининг катта қисми эса дарёнинг сўл соҳилида ўша кўприк атрофида тўпланиб турган экан. Акс ҳолда Пирмухаммад Жаҳонгирнинг ҳам, Улугбек билан Шоҳмаликнинг ҳам ҳоли не кечишини билиш қийин эмасди.

Шохрух Ҳалил Султон билан яна сулҳ хусусида музокара очишга мажбур бўлди. Устига-устак Хуросоннинг турли тарафларида яна исён ва ғалаёнлар кўтарилди: Тус ва Машҳадда вазир Саидхожа, Кирмонда қора тоторлар, Озарбайжонда Мироншоҳнинг ўғли мирзо Умар Шохрух ҳукуматига бўйсунишдан бўйин товладилар. Ғур вилоятида ҳам ур-йиқит бошланди. Шу сабабдан ҳоқони саид (Шохрух) шитоб билан Ҳиротга қайтишга мажбур бўлди. Улугбек билан Шохмалик эса подшоҳнинг кўрсатмасига биноан бир ой чамаси Бодҳизни лашкаргоҳ қилиб туриб қолдилар.

Амир Саидхожага қарши юриш 808 йил зулҳижжа ойининг 23-куни (1406 йил 14 июн) бошланди. Улугбек билан Шохмалик бу юришда Шохрухга ҳамроҳ бўлдилар. Кураш 809 йилнинг сафар ойига (1406 йил июл — август)га қадар давом этди. Охири амир Саидхожа Тус билан Машҳадни ташлаб дастлаб Астрободга қочиб борди ва у ерда Пир Подшоҳ билан бирикди. Сафарнинг 9 кунини (1406 йил 26 июл) Шохрух уни таъқиб қилиб Хабушон орқали Астробод сари юзланди. Саидхожа у ерда ҳам туролмади ва қочиб бориб Қалот қалъасига яширинди. Бу ерда у билан туршизлик амирлардан хожа Али Насруллоҳ Туршизий бирикди. Пировард Шохрух Саидхожани Қалотдан ҳам суриб чиқарди. Лекин у Мозандаронга қочди ва яна ўша Пир Подшоҳга қўшилди. Исёнчилар билан Шохрух қўшинлари Астрободнинг Сиёҳбилод деган қишлоғи ёнида тўқнашдилар. Бу уруш исёнчи амирларнинг маглубияти билан тугади. Бу жангда Шохрух қўшинининг унч қанотига Улугбек, Шохмалик ва амир Мусо бошчилик қилдилар. Пир Подшоҳ бутазор орасига қочиб кўздан гойиб бўлди, Саидхожа эса Шероз тарафга қараб қочди. Ўшанда ҳоқони саид Мозандаронни мирзо Умарга инъом қилди; Тус, Хабушон, Қалот, Нисо, Абивард, Язир, Сабзавор ва Нишопур вилоятларини эса мирзо Улугбекка суюрғол қилди. Улугбек билан Шохмалик ўша йили қишги Астрободда ўтказдилар.

Хулласи калом, Шохрух билан Улугбек она юрт Мовароуннаҳрни Ҳалил Султон ва унинг гумашталари қўлидан озод қилиш ва Амир Темурнинг тоғу-тахтини эгаллашдан иборат ниятларини 1407—1409 йиллари ҳам амалга оширолмадилар. Буига асосан Балх ва Сиестон, Хуросон ва Озарбайжонда Темурий шаҳзодалар ва айрим иқтидорли амирларнинг бирин-кетин кўтариб турган ғалаёнлари сабаб бўлди. Бунинг энг даҳшатлиси Балхда содир бўлди. 809 йил рамазон ойининг 14 кунини (1407 йил

22 феврал) ярим кечада вазир Пир Али тоз бошлиқ бир гуруҳ фитначилар Балхнинг катта аркига бостириб кирдилар ва қўриқчиларни ўлдириб Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ухлаб ётган ерида, хотинлари ва хизматкорлари билан қўшиб чошиб ташладилар. Даҳшатомуз бу воқеа ҳақидаги хабар яшин тезлигида теварак-атрофга ёйилди, ҳамма қўрқув ва таҳликага тушди. Балх вилоятига қарашли шаҳарларнинг ҳокимлари бирин-кетин юртни ташлаб бошлари оingan тарафга қараб қоча бошладилар. Ўша вақтлари Шибиргонда турган амирзода Сиди Аҳмад ҳам улусни ташлаб Ҳиротга қочиб борди. Пир Али Тознинг сиру-асрори ва асл мақсади тез орада ошкора бўлиб қолди. У аввал (март ойида) ўзига содиқ аскар билан Жайхун соҳилига қараб юрди ва соҳилни қўриқлаб турган орлот амирлари ва уларнинг ҳарбий қисмларини тор-мор келтириб, уларнинг ўрнини эгаллади ва дарёнинг ўнг соҳилида қўшин билан турган Ҳалил Султоннинг амирлари билан алоқа боғлади.

Шоҳруҳ Балхда содир бўлган даҳшатли воқеадан хабар топиши ҳамона қўл остидаги бор қўшини билан Пир Али Тоз исёнини бостириш учун йўлга чиқди, лекин Қизил работдан нарига ўтолмади. Сабаби, чопар Ғур ва Астрободдан нохуш хабар олиб келган эди. Ғурда малик Иснаҳбед Ғурий, Астрободда эса жияни, Мироншоҳнинг ўгли амирзода Умар исён кўтарган эканлар. Шоҳруҳ қўшинини Ғур сари буришга мажбур бўлди, лекин Исфазордан нарига ўтмади. Хуросондан хавфсираб Ҳиротга қайтишга мажбур бўлди, чунки катта хавф-хатар мирзо Умар тарафидан кутилаётган эди. Ғурга бўлса амир Ҳасан Жондор билан амир Жаҳон Малик бошчилигида қўшин юборилди.

Шоҳруҳ, қисқа тайёргарликдан сўнг, шаввол ойининг 13-куни (1407 йил 24 феврал) Жомга томон, қўшин тўпланадиган жойга қараб юрди. Юриш олдидан Мурғобга, амир Музроб ҳузурига чопар юбориб, Жайхун бўйидаги истеҳкомларни эҳтиёт қилиш ҳамда Ҳалил Султон билан Пир Али Тознинг кирдикорларидан бохабар бўлиб туришни буюрди. Кўрсатилган вақтда Тусдан Жомга Улугбек билан Шоҳмалик ҳам етиб келишди. Жомнинг Хусравжирд қишлоғи ёнида қисқа, лекин шиддатли уруш бўлди. Омад Шоҳруҳга боқди. Мирзо Умарнинг қўшини мағлуб бўлиб, мирзонинг ўзи огир жароҳатланди. Мулозимлари не-не машаққат билан уни жанг майдонидан олиб чиқдилар ва Мурғоб тарафига қараб олиб қочдилар. Улар шаҳзодани бир илож қилиб Жайхундан ўтказиб,

оғаси Ҳалил Султон қўлига топширмоқчи бўлдилар, лекин бахтга қарши, бунга муяссар бўлолмадилар — Мурғоб дарёси бўйида уларни амир Музробнинг одамлари тутиб олдилар. Мирзо Умарнинг мулозимлари ўша ернинг ўзида тигдан ўтказилдилар, оғир яраланган шахзода бўлса тахтиравонга солиниб Ҳиротга жўнатилди. Бироқ, уни белгиланган манзилга етказиб боролмадилар. Мирзо Умар йўлда вафот этди. Ушбу дахшатомуз воқеа зулқаъда ойининг 25-куни (1407 йил 4 май) содир бўлди.

Шоҳруҳ Улуғбекка, Хусравжирд Жомда бўлган урунда кўрсатган хизматини инобатга олиб, Хуросонга қўшиб Мозандаронни ҳам ишғом қилди.

1407 йилнинг ёзи жуда оғир келди. Озарбайжонда вабо тарқалиб, Табриз, Султония ва уларга қарашли қишлоқларда қўнчиликнинг ёстуғи қуриди. Хуросонда эса қаттиқ қурғоқчилик бўлди. Ёз ойлари осмондан бир томчи ҳам сув тушмади, бунинг устига иссиқ ҳаддан зиёд кучайди, оқибатда далада ҳосил мутлақо битмади, барча экин қуриб-қовжираб қолди. Шунинг учун ҳам Ҳирот бозорларида бир ман галланинг баҳоси уч динорга кўтарилди. Бу ва бошқа қийинчиликлардан қора қуюнли туркманлар фойдаланиб қолдилар. 810 йилнинг раби ул-аввалида (1407 йилнинг август ойи) да Қора Юсуф (1389—1400, 1406—1420) Озарбайжоннинг катта қисмини, Табриз билан бирга қўшиб Мироншоҳ ва мирзо Абубакрдан тортиб олди. Қўн ўтмай Султония ҳам қўлдан кетди. Ҳалил Султон, Пир Али Тоз ва ҳамон Ғур, Сеистон ва Кирмон вилоятида давом қилиб турган исёнлар билан қўл-оёғи боғланиб қолган Шоҳруҳ Озарбайжон ва Ироқдаги бу воқеаларга аралашолмади, оғаси билан жиянларига ёрдамга боролмади.

1407 йилнинг қишини Шоҳруҳ яна Сарахсда ўтказди ва тамом диққат-эътиборини Ҳалил Султонни бирёқлик қилиш ҳозирлигига қаратди. Ўша қишда Термиз, Кеш, Насаф, Бухоро ва Самарқанд бозорлари ҳамда карвонсаройларини Шоҳруҳнинг қаландар ва савдогар либосига бурканган айғоқчилари босиб кетди. Улар зўр бериб ҳарбий-сийёсий ва иқтисодий аҳамиятга молик бўлган маълумотларни тўпладилар, раиятнинг умумий аҳволи, кайфияти, унинг Ҳалил Султон ва унинг тевааракатрофидаги амирлар ҳамда мансабдорларга бўлган муносабати билан обдон қизиқдилар. Шоҳруҳ бўлса вилоят ва улкаларга жарчилар ва тавочиларни юбориб, Бодгисга катта ҳарбий куч тўплай бошлади. Лекин Шоҳруҳ 1408 йили ҳам асосий режасини амалга оширолмади. Ҳамон Хуросон потинч, Балхда эса қотил ва исёнкор Пир

Али Тоз... Шохрух баҳорда уни даф этишга қасд қилди. Бу хусусда у амирлар, вазирлар, машоих ва уламони тўплаб катта кенгаш ўтказди ва ниҳоят, 811 йил муҳаррам ойининг 19-куни (1407 йил 26 июн) Балх устига юриш бошлади. Лекин бу сафар ортиқча қон тўкилмади. Хуросон қўшини Андхудга келиб тушгани ҳақидаги хабар эшитилиши ҳамона Пир Али Тоз Балхни ташлаб чиқди ва Бадахшонга қараб қочди. Амирзода Сиди Аҳмад, Ёдгоршоҳ орлот, Нуширвон барлос ва Шохрухнинг бошқа амирлари уни изма-из қувладилар, лекин тутолмадилар. Пир Али Тоз худди сувга томган симобдек Бадахшон тоғлари орасида гойиб бўлди. Унинг ҳарамии, навкарлари ва хазинаси Шохрух амирларининг қўлига тушди. Подшоҳ Балх вилоятини марҳум Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ўн икки яшар ўгли мирзо Қайдуга, Шибирғонни амир Саидхожага суюрғол йўсинида инъом қилиб, раби ус-соний ойининг 12-си (1408 йил 6 сентябр)да нойтахтга қайтди.

Қўн ўтмай Жўржонга қўшин тортинишга тўғри келди. Бунга яна Пир Подшоҳ исёни сабаб бўлди. Жўржоннинг эътибор қозонган амирларидан ҳисобланган бу олий мартабали зот баъзи ярим кўчманчи қабилаларга орқа қилиб, хусусан жони қурбоний ва туқалий қабилалари билан тил бириктириб, Улўғбек Мирзога қарши қурол кўтарди ва унинг ноиби Шамсуддин Алини Астрободда қўршов остига олди. Бу ҳам етмагандай ўша вақт Хуросонда яна қаҳатчилик бўлди, бозорда нарх-наво, айниқса озиқ-овқатнинг нархи икки баробарга кўтарилди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бир ботмон бугдойнинг нархи бир мисқол кенакийдан икки мисқолга кўтарилиб кетганлигини ёзади. Бунинг устига соҳиб девон хожа Гиёсуддин солор халққа қўшимча солиқ ва жарималар солиб, уни анча қийнаб қўйди. Оқибатда халқ орасида ҳам, лашкар ўртасида ҳам ғала-ғовур бошланди. Ҳасан Жондор, Юсуф Ҳалил, Саодат Темиртош ҳамда вазир Жаҳон Маликка ўхшаш Шохрухга қарши бўлган бир тўда амирлар бундан фойдаланиб подшоҳга қарши фитна уюштирдилар. Тўғри, амирларнинг фитнаси бошланмасданоқ фош қилиниб, Шохрух уни уюштирганлардан аёвсиз ўч олди-ку, лекин на фақат пойтахтда, балки узоқ-яқин вилоятларда ҳам ҳар хил шов-шувларга сабаб бўлди.

Пир Подшоҳ исёни ҳамон давом қилиб турар, Улўғбек ва Астробод эса хавф остида қолган эди. Ниҳоят, саройда уюштирилган фитна бостирилгандан кейин, жумоди ул-охирнинг 18-куни (1408 йил 10 ноябр) Шохрух Мозандаронга қўшин тортини имкониятига эга бўлди. Унга

Машҳадда Шоҳмалик, Хожаён қасабасига етганда Мирзо Улугбек ўз қўшинлари билан келиб қўшилдилар.

Шоҳруҳ ўша вақтда Хожаён ҳокимига қарашли чорбоғда тўхтаган эди. Улугбек билан Шоҳмалик қўшинга жой тайин қилингандан кейин подшоҳни зиёрат қилгани ўша чорбоққа қараб йўл олдилар. Подшоҳ боғ ўртасида шинамгина қурилган ва теварак-атрофи ойналанган шийпонда Фасиҳ Аҳмад Хавофий билан нималарнидир гаплашиб ўтирарди. Пастда, зинанинг шундайгина ёнгинасида, курсида эшик оқо ўлтирарди. У бутун вужуди билан кўзу қулоққа айланиб шийпонга термулиб ўлтирар ва подшоҳнинг амри-фармойишларини кутар, аҳён-аҳёнда теварак-атрофга ҳам кўз ташлаб қўярди. Шийпоннинг чор атрофида, ундан уч-тўрт газ нарида қоровуллар, чухралар, хизматкорлар... Бир пайт кўча эшиги очилиб боққа икки нотаниш одам кириб келди. Эшик оқо уларнинг олдида тушганича йўлка ўртасида югуриб-елиб келаётган қоровулбегига кўзи туниши билан бирон муътабар зот ҳокони саидга ташриф буюрганлигини англади, ўрнидан туриб икки қўлини қоши устига қўйиб йўлкадан келаётган одамларга тикилди. Қоровулбеги эшик оқога овози борица:

— Эшик оқо жаноблари, подшойи олам ҳузурига Мирзо Улугбек жаноблари оталиғи бирлан ташриф буюрадурлар, — деб кичқирди. Қоровулбегининг қўнолдан қўнол чинқироқ овозидан муҳрдорнинг ҳикоясини зўр диққат-эътибор билан тинглаб ўтирган Шоҳруҳ ҳам бир қадар чўчиб тушди. Эшик оқо қоровулбегига: «Ахир кар эмасмуз, секинроқ гапирсанг ўларму эрдинг!» — дегандай ўқрайди. Подшоҳ ўглини узоқдан таниди ва даст ўрнидан турди. Шийпон ёнида турган чухралардан икkitаси санчиб тепага чиқдилар ва подшоҳни икки қўлтиғидан олиб зинадан пастга олиб тушдилар... Ота-бола қучоқлашиб кўришдилар, сўнг олдинма-кетин шийпонга кўтарилдилар. Уларнинг кетидан амир Шоҳмалик ҳам шийпонга чиқди. Ота-бола бирмунча вақт дастурхон устида ўлтириб суҳбатлашдилар. Ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин подшоҳ Пир Подшоҳ исёни натижасида Астрободда юз берган воқеаларни ўглига бирма-бир сўзлаб берди.

— Улуг онангиз Маҳди Улё бегим жаноби олиялари Сизга кўндин-кўн дуо деб юбордилар, мирзом.

— Қуллуқ, аълоҳазрат.

Улугбек шундай деди-ю, лекин бутун хаёли яна катта онага, Сароймулк хонимга кетди. Мана, «Алиободда видолашгонимиздин буён тўрт йил ўтибдур. Ул бечоранинг

ҳоли не кечди эркан? Ҳалил Султон анга ҳам жабр-ситам ўткузмаётибдими эркан? Умуман, тирикму эрканлар?»

Шоҳруҳ ўглидаги паришонхотирликни пайқади:

— Мирзом, кўнгил-хотирингизга нелар келди, сир бўлмаса айтингиз.

— Йўқ, шунчаки ўзим, падари бузруквор.

Подшоҳ ўглининг кайфиятини бошиқа суриштириб ўтирмади ва унга Пир Подшоҳ исёни бартараф бўлганини эълон қилди:

— Бу понкур биз бирлан очикчасига курашинга журъат қилмади. Биз анинг Хоразм тарафларга фарор бўлгани ҳақида хабар топдик. Иншоолло, эмди бу ерларга қайтиб келолмас.

Сўнг Фасиҳ Аҳмадга мурожаат қилди:

— Тақсир, маншурни олсунлар.

Мухрдор саллага қистирилган икки букланган қогозни олди, ёзиб кўзларига суртди, сўнг подшоҳга узатди. Шоҳруҳ қогозни Улугбекка узатди.

— Биз сизни, мирзом, валиаҳдлик мартабаси бирлан сарфароз этдук, Мозандаронни ҳам қайтадин Сизга инъом қилдук. — Улугбек даст ўрнидан турди, маншурни отасидан олиб кўзларига суртди ва подшоҳга эгилиб қуюқ таъзим бажо келтирди.

— Қуллук, аълоҳазрат. У дунёю-бу дунё сиздин миннатдормен. Ишончингизни оқламоқ учун нимарсага қодир бўлсам қилурмен.

Улугбек тиз чўкиб отасининг қўлларидан ўнди. Шу пайт эшик оқо подшоҳнинг ишорати билан бир заррин кимхоб чопон олиб чиқиб Улугбекнинг елкасига ташлади...

Улугбек кечаси шу ерда, отасининг ёнида тунаб қолди. Подшоҳ ҳаял ўтмай ухлаб қолди, Улугбек бўлса бир маҳалгача мижжа қоқмай отасига термулиб ётди. Унинг хаёлидан «во ажаб, падари бузруквор энди ўттиз бирга кирибдурлар, ҳали ёш йигит, аммо, нега бундай қилдилар? Наҳотки...» Шу пайт ун беш кунлик бўлиб қолган ой булут парчасини ёриб сузиб чиқди ва унинг шуъласи ота-бола ётган шийпонни ёп-ёруғ қилди. Кечаси яхши кўрмаган, тўғрироғи эътибор бермаган экан... Падари бузрукворининг сочу-соқолларига битта-иккита оқ оралаб қолибди.

Эртаси куни бутун вилоятларга Пир Подшоҳ устидан қозонилган галаба муносабати билан фатҳномалар юборилди. Фатҳномаларда Улугбекнинг исми биринчи бор навбод деб тилга олинди...

Зулқаъда ойининг 9-куни (1408 йил 7 апрел куни)

Шохрух Ҳиротга қайтди, Улугбек оталигини олиб Тусга жўнади.

Ўша йилнинг ёзи ҳам, кузи ҳам кўп ташвишли кечди. Ҳалил Султоннинг галваси етмагандай, Кирмонда Султон Увайс, Сеистонда Шох Қутбиддин марказий ҳукуматга қарши бош кўтардилар. Тождорлар бунақа серташвиш, гала-ғовур пайтларда тамом эътиборини ҳарб ишларига қаратадилар. Лекин Шохрух бунақалардан эмас эди. У вазмин ва иродаси кучли одам эди. Мулоҳаза билан «етти ўйлаб бир кес» қабилида иш тутарди. Қолаверса, интизомли одам эди у. У ҳарбий ишни, у хоҳ давлат иши бўлсин, хоҳ дини ислом ва шариат арконлари билан боғлиқ иш бўлсин, ўз вақтида, ўз ўрнида адо этишга одатланган эди. Хоқони саид ҳар қандай шароитда ҳам беш вақт намозни узмас эди. Саройда ихчамгина масжиди хос бўлишига қарамай, жумъа намозини кўпчилик қатори фақат Ҳиротнинг энг катта масжидида, Ғиёсуддин Муҳаммаднинг жомеъ масжидига бориб ўқирди.

Хоқони саид сафар ойининг бошларида масжиддан қайтиб энди тушликка ўлтирган ҳам эди, хонага эътимодли мулозимлардан амир Ҳамолуддин кириб келди. Подшоҳга икки букилиб таъзим қилди ва унинг қаршисида тиз чўкди. Подшоҳ бир қарашдаёқ мулозимнинг юзларида изтироб ва ташвиш аломатларини илғади, ўзи ҳам бир қадар тараддудга тушди.

— Ҳўш, не тоза хабар келтирдингиз, жаноби амир? Юртда не воқеалар юз берибдур?

— Бошимизга оғир мусибат тушибдир, ҳазрати олийлари.

Шохрух энди чинакамига тараддудга тушди, «нима, Тусда Мирзо Улугбек билан бирон кор-хол юз бердими?» деб ўйлайди у. Бир зум сукутдан кейин подшоҳ ўзини қўлга олди.

— Не кор-хол юз берди ўзи? Гапни чўзиб ўлтирмангиз, бор гапни айтинг, амир. Не бўлса ҳам тангри таолонинг иродаси ила бўлгон, на чора.

— Амирзода Муъиззуддин Мироншоҳ жаноби олийлари...

Амир Ҳамолуддин бошқа бир нима дея олмади. Овози ғиппа бўғилди қолди, томоғига шафтоли данаги кўндаланг туриб қолгандай бўлди. Кўзларидан дувиллаб ёш келиб, юзу соқолини ювди. Хоқони саиднинг тоқати тоқ бўлди. Сапчиб ўрнидан турди ва ҳамон тиз чўкиб ер қазиб ўлтирган мулозимини елкасидан олиб турғизди ва икки қўли билан ёқасидан олиб силкитди.

— Амирзода оғамиз билан не кор-ҳол бўлди? Гапирсангчи, ахир!

Лекин, барибир, амир Жалолуддин бошқа бирон нима дейолмади. Охири фақат қўли билан ташқарига ишора қилди. Хоқони саид ташқарида чопар борлигини англади, эшик оқони чақиртириб уни олиб киришни буюрди. Эшик оқо хонага ўрта бўйлик, оқ-сарикдан келган серсоқол, дарвеш сифат бир одамни бошлаб кирди. Подшоҳ уни бир кўришдаёқ таниди. У мана шу йили қишда ўзи Туркистонга юборган айгоқчилардан эди. Айгоқчи хоқони саидга икки букилиб таъзим қилди, сўнг қўйнидан бир ўрам қоғозни олиб подшоҳга узатди. Шоҳруҳ муҳрни синдириб, қоғозни ёзди, уч-тўрт сатр ўқиди-ю бармоқлари хиёл титраб кўзларига ёш келди. Сўнг уни қайтадан ўраб қўйнига солди-ю, хонанинг ўнг бурчагидаги эшикни очиб хонайи хосга ўтиб кетди...

Кеш вилояти ҳокимининг ноиби юборган ушбу мактубда ҳақиқатан ҳам дилни вайрон қиладиган ваҳшатомуз хабар бор эди. Унда қора қуюнлу туркманлар сардори амир Қора Юсуф ҳижрий 810 йил зулқаъда ойининг 16-куни (1408 йил 13 апрел куни) 20 минг аскар билан Табризнинг Шанба Ғозоний мавзеъида ўрнашиб олганлиги, ўша ойнинг 24-куни (1408 йил 21 апрел куни) амирзода Мироншоҳ билан унинг салоҳиятли ва баҳодир ўғли Мирзо Абу Бакр бир тарафдан ва иккинчи тарафдан амир Қора Юсуф ораларида ўша Шанба Ғозонийда қаттиқ уруш бораётганлиги, урушда амирзода Мироншоҳ ҳалок бўлганлиги, Мирзо Абу Бакр эса қолган-қутган одами билан Султонияга қочиб кетганлиги ҳақида гапирилган эди. Мактубдан яна маълум бўлишича, бир туркман йигит огир жароҳат олиб, чала жон бўлиб ётган амирзода Мироншоҳни таниб қолган, бошини шартта кесиб олган ва найзанинг учига санчиб Қора Юсуфнинг олдига олиб борган. Марҳумни ўшанда ювиб-тараб Сурхобдаги қабристонга дафн этибдилар. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, марҳумнинг дастурхонидан туз-намак тотган Шамс Ғурий исмли бир шаҳс тунда ўша қабристонга бориб мурдани гўрдан кавлаб олган ва сандиққа солиб дарвеш қиёфасида уни Мовароуннахрга элтган. Муаррихнинг яна гувоҳлик беришига қараганда, Муъиззуддин Мироншоҳнинг жасади зўр иззат-икром билан Қуббатулхизро Кешда дафн этилибди.

Ҳа, Шоҳруҳга анча огир бўлди, оғасини яхши кўрарди. Амирзода Мироншоҳ айрим сифатлари — кўрслиги, бир сўзлилиги, сахийлиги ва жасурлиги билан улуг отасига бир қадар ўхшаб кетарди. Энди у йўқ. Хоқони саид оғасининг

аянчли қисматига ачинди. Аввал хазрати соҳибқирон, Рум устига, бутун Оврунони титратган Боязид Елдирымга қарши юриш арафасида уни тамом халқ олдида сазойи қилиб, ҳокимиятдан четлаштирди. Кейин ўғиллари Мирзо Умар ва Мирзо Абу Бакр билан муросаси келишмади. Охири империяни Қора Юсуфга ўхшаган мухолифлардан қуриқлаймап, деб маъна шу тарзда ҳалок бўлди. Аҳли Ҳирот амирзода Мироншоҳга уч кун аза тутди. Тўртинчи кун ҳоқони саид амирлар, нуёнлар ва бошқа аркони давлатни мажлисга йиғиб Қора Юсуф ва унинг туркманлари устига юриш бошланг хусусида ўртага маслаҳат солди. Лекин, амирларнинг аксарияти: Музроб баҳодир, Ёдгоршоҳ орлот, Таваккал барлос, Нуширвон барлос, Муҳаммад Тарҳон ва бошқалар подшоҳнинг майлига эътироз билдириб, «Ҳозирги пайтда Сеистон билан Қирмондаги аҳвол Озарбайжондаги вазиятдан бирмунча жиддийроқ. Аввало Шох Қутбиддин билан Шайх Увайси бир ёқлик қилайлик, Қора Юсуф қочмас», дедилар.

Подшоҳ бир оз ўйлаб туриб, амирларнинг фикр-мулоҳазаларини маъқуллади.

1408 йилнинг кузида Шохруҳ Сеистон ҳокими Шох Қутбиддин ва унинг олдига қочиб келган Қирмон подшоси Султон Увайсларнинг марказий ҳукуматга қарши қўзғолонини бостириш билан банд бўлди. Қўзғолончилар билан кураш уч ой давом этди ва ниҳоят, катта қурбонлар эвазига Фарах, Ўқ, Лош ва Зарах шаҳарлари эгалланди. Сеистонда тўла осойишталик ўрнатилгандан кейин Шохруҳ шаъбон ойининг сўнгги куни (1409 йил 17 январ) яна Ҳиротга қайтиб келди.

Ҳалил Султонга қарши юриш 811 йил зулқадда ойининг бешинчи куни (1409 йил 22 март)да бошланди. Шохруҳ Ҳиротда Иброҳим Султон билан амир Жалолиддин Фирузшоҳни қолдириб, ўзи Бодҳиз сари жўнаб кетди. Жаннат макон бу манзилда у бир ой чамаси турди, қўшин тўплаш ва бўлажак юриш билан боглиқ бўлган ишлар билан машғул бўлди. Ўша кунлари Тусдан Улугбек ҳам чақиртирилди ва Шохруҳ уни Мовароуннаҳрга бирга олиб кетди. Шу вақтдан бошлаб Мирзо Улугбекнинг ҳаёти Мовароуннаҳр билан боглиқ бўлди.

Ҳоқони саид Бодҳизда турган кезлари унинг Самарқандга юборган айгоқчилари икки муҳим хабар олиб келдилар. Хабарларнинг биридан маълум бўлишича, Ҳалил Султон давлат юмушлари билан кам машғул бўлиб, кўп вақтини Зубайдаи соний Шодимулк ога билан ўтказармиш, суйгилисининг амри-фармонидан чиқмас-

миш, ҳатто унинг маслаҳати билан Бобо Турмуш деган наслу насаби бетайин бир кимсани вазири аъзамлик курсисига ўтқизганмиш, кўн вақтлардан бери султоннинг қиличини чоғган амир Оллоҳдод, Худайдод Ҳусайний, Самарқанд дарвозалари калидини унга олиб бориб топширган амир Аргуншоҳ сингари муътабар зотлар энди кам эътибор бўлиб қолишганмиш. Даҳшатлиси шуким, Ҳалил Султон ўша Шодимулкнинг қистови билан Темурнинг катта хотинлари Сароймулк хоним билан Тўқал хонимни мажбуран эрга бериб юборганмиш, хазинада бўлса бир чақа ҳам оқча қолмаганмиш. Кейинча бу гаплар шунчаки «миш-миш» эмас, балки аччиқ ҳақиқатлиги тўғри бўлиб чиқди. Ҳалил Султон ҳақиқатан ҳам мамлакатни жар ёқасига олиб бориб қўйган экан. Хазинанинг бўм-бўш бўлиб қолганлиги ҳам тўғри чиқди. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ўша замонларда ёзилган «Тазкират уш-шуаро» деган китобида мана бу қизиқ ҳикоятни ўқиймиз: «Шоҳруҳ султон Самарқанд тахтига ўлтиргондин кейин Амир Темурнинг шаҳар аркида, Кўксаройда яширинган хазинасига дохил бўлдилар. Аблахлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин ҳоли бўлгондек (Шоҳруҳ мирзо ҳам) ўшал хазинани ганждин ҳоли топди. Тасодифан Мирзо асосининг учи (тупроқ бирлан қорилиб ётгон) бир дирҳамга бориб тегди. Уни олиб артиб тоза қилуб ҳамёнига солди, сўнг хамроҳларига ўгирилиб дедилар: «Биз ушбу дирҳам ҳақи отамиздин қолгон хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик». Зулқаъда ойининг 21-да (1409 йил 8 апрел) Бодҳизга Самарқанддан яна бир даҳшатомуз хабар келди. Маълум бўлишича, Самарқанд ёнида амир Худайдод Ҳусайний билан Ҳалил Султон орасида уруш бўлган ва Султон енгилиб, Худайдод Ҳусайнийнинг қўлига асир тушиб қолган.

— Зўравонлиғ, эл-юртни ўз ҳолига ташлаб қўюш, раият ва черикни ўзидан йироқлаштириб қўйишнинг жазоси шу!

Шоҳруҳнинг аччиқ, лекин тўғри гапларини шу пайт унинг чодирда ўлтирган Улугбек билан Шоҳмалик ҳам бош иргаб тасдиқладилар. Раият ва черикдан ташқари, кейинги вақтда мусулмон руҳонийларининг кўпчилиги, ҳатто Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоиндаларидан хожа Муҳаммад Порсо ва Мир Абдулаввал сингари ўша даврнинг олий мартабали зотлари ҳам айшу ишратга тамом муккасидан кетган Ҳалил Султонни ёқтирмай қўйган эдилар. Ҳалил Султон билан аразлашиб қолиб Мўғулистон тарафларга кетиб қолган амир Худайдод

Хусайний бундан усталик билан фойдаланиб қолди. У Сайхун теварагида жойлашган Ҳратена ва Шохруҳия қалъаларини осонгина қўлга киритиб олди. Сўнг суръат билан Самарқандга қараб юрди. Шаҳарнинг шарқий-шимолий тарафида, Кўҳак сойининг бўйида жойлашган Шероз шаҳарчаси атрофида ҳар иккала тараф бир-бирининг ёқасидан олди, лекин урушда амир Худайдод Хусайнийнинг қўли баланд келди. Ҳалил Султоннинг қўшини енгилиб, Султоннинг ўзи асир олинди. Шу тариқа Самарқанд амир Худайдоднинг қўлига ўтиб қолди. Бу воқеа 811 йил зулқадда ойининг 13-куни (1409 йил 30 март) содир бўлди.

Шохруҳ амирлар ва олий ўрдунинг барча муътабар одамларини йигиб келган ўтказди, сўнг сафар тайёргарлигини жадаллаштириб зулҳижжа ойининг 6-куни (1409 йил 22 апрел) Бодҳизга тўпланган мўру-малаҳ каби кўп аскар билан Жайхун қирғоғига келиб тушди. Қўшинни дарёдан ўтказиш вақтида Худайдод Хусайнийнинг элчиси келиб қолди. Амир Худайдод Хусайний йўллаган мактубда Шохруҳ мана бу жумлаларни ҳам ўқиди: «Башарти хоқони саид Самарқандни амирзода Муҳаммад Жаҳонгирнинг илгига тобшуришга рози-ризалиқ берсалар, биз бетўхтов амирзода Ҳалил Султон баҳодир бирлан анинг (суюкли) хотини Шодимулкни аълоҳазратнинг олий ўрдусига олиб боруб тобшуришга сўз берурмиз». Маккор Худайдод узоқни кўзлаб шу ишга қўл урди. Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ҳали балогатга етмаган — энди ўн икки ёшга кирган эди. Шундай бўлгач, ўша замоннинг таомилига кўра, бунақа пайтда ҳукумат ишлари унинг оталиғи қўлида, яъни ўша Худайдоднинг қўлида бўларди-да! Шохруҳ амир Худайдоднинг элчисига ҳушрўйлик кўрсатмади. Охири «айнан ушбу дамда бу хусусда бирон не нарса деб бўлмайдур, Самарқандга борайлик, сўнг не раво бўлса шунини қилурмиз», деб қўя қолди. Элчига эса қайтишга ижозат бермади, уни олий ўрдуда тутиб қолди. Зулҳижжанин-нинг 8-да (1409 йил 25 апрел) Шохруҳ Жайхундан ўтиб Самарқанд сари юзланди. Дарёнинг ўнг соҳилида илгари Хисори шодмон тарафига юборилган мирзо Мирак Аҳмад олий ўрдуга келиб қўшилди.

Кўҳитанга етганларида Шохруҳ ҳузурига Худайдод Хусайнийнинг яна бир элчиси Абдуллахожа келди. Элчи подшоҳга Шодимулк бегимни, канизаклари ва хизматчилари билан қўшиб олиб келиб топширди. Шохруҳ бу сафар ҳам амир Худайдоднинг Мовароуннаҳрни Муҳаммад Жаҳонгирга хат қилиб бериш ҳақидаги талабини рад қилди.

Худайдод Ҳусайний барибир Самарқандни қўлда тутиб қололмади. Шохруҳ ва Улуғбек Хузорга келганларида унинг шаҳарни ташлаб Андижон тарафга қочганлиги, Ҳалил Султонни эса ўзи билан бирга олиб кетганлиги ҳақида хабар топдилар. Шохруҳ амир Саид Али тархон ва Алоуддин Алайка қўқалтош бошлиқ илғор қисмларни Самарқандга отлантириб, бир-икки кундан кейин ўзи ҳам Хузордан кўчди. Работи ёмда Шохруҳ билан Улуғбекни Самарқанднинг казо-казолари катта совға-салом билан кутиб олишди. Булар орасида амир Оллоҳдод, Аргуншоҳ ва Мир Абдулаввал ҳам бор эдилар. Амир Аргуншоҳ кутиб олувчилар тўдасидан ажралиб олдинга чиқди ва отдан тушиб турган подшоҳ билан шахзоданинг олдига қараб юрди. Унинг қўлида теласига қирмизий кимхоб дастурхон ташланган синар, устида эса шаҳар дарвозаларининг калиди. Аргуншоҳ ота-бола олдига сал хадик олиброқ борарди, қўл-оёғини эса титроқ босиб келаётган эди. Ўзини тутишга қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир, бўлмади. Қоқилиб йиқилишига бир баҳя қолди. У икки букилиб таъзим қилиб синарни подшоҳга тутди. Шохруҳ уни олиб орқасида турган амир Ҳасан Жондорга узатди. Аргуншоҳ тиз чўкиб подшоҳнинг этакларини юзига суртмоқчи бўлганди, Шохруҳ унинг қўлидан пешини шартта тортиб олди. Аргуншоҳ ўрнидан турди ва подшоҳга яна бир марта таъзим қилди. Шу пайт мулозим яна бир синар тўла олтинни келтириб Аргуншоҳнинг қўлига тутқазди. Аргуншоҳ уни Мирзо Улуғбекнинг бошидан сочмоқчи бўлди, лекин Мирзо ўзини олиб қочди. Олтинлар унинг оёқ остига тўкилди. Аргуншоҳ бўшаган синарни мулозимга узатиб Мирзонинг оёғига йиқилди, Мирзо ҳам отасига ўхшаб ундан оёқларини олиб қочди. Қанақасига унга илтифот қилсин, бундан тўрт йил муқаддам уни шаҳарга киритмасдан сарсон-саргардон қилган шу иккиюзламачи эмасмиди? Энди эса оёқларини ўпинга тайёр. Қандай мунофиқлик бу! Бунақаларни нега еру-замин ютиб юбормай, аксинча кўтариб туради. Шохруҳ ўглини синчиклаб кузатиб турган экан, унинг хаёлидан кечган фикрни уқиб олди, уни юнатиб деди:

— Хафа бўлмагиз мирзом, бунақа иккиюзламачи махлуқлар аввалги замонларда ҳам бўлгон, ҳозир ҳам бор, келгусида ҳам бўлғай албат, чунки дунё аслида шундоғ яратилгон...

Тафтишу-текширишлардан сўнг амир Оллоҳдод, Аргуншоҳ ва Шодимулkning вазири аъзами Бобо Турмуш қатл этилдилар.

Шу тариқа Шохруҳ мирзо Самарқандда ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатди.

Худайдод Ҳусайний ўшанда Ҳалил Султонни Андижонга олиб қочди ва ўгли амир Абдухолиқнинг қўлига топишиб, ўзи қўмак сўраб Муҳаммадхон (1408—1416) нинг олдига Мўғулистонга борди. Муҳаммадхоннинг Амир Темур вафотидан кейин бўлган воқеалардан хабари бор эди. Боз устига Худайдод Ҳусайнийни ҳам яқини биларди. Шундай бўлса ҳам бошда ўзини ҳеч нимани билмаганга солди, амир Худайдодни ҳурмат-эҳтиром билан қарини олди. Ўнта бия ва йигирма бош қўй сўйиб зиёфат қилди, кечаси эса, ҳамма уйқуга кетгандан кейин, ясовул Худайдод Ҳусайний ётган хонага бостириб кириб, уни тигдан ўтказди. Муҳаммадхон амир Худайдод Ҳусайнийнинг бошини элчи билан Шохруҳга юборди.

Шохруҳ Самарқанд олингандан кейин, кўп вақт ўтмай, амир Худайдод Ҳусайнийнинг гунаҳларини бартараф қилиш ва Ҳалил Султонни тутиш мақсадида Сайхун бўйларига қараб қўшин тортди. Мирзо Улуғбек эса Самарқандни бошқариш учун қолдирилди. Йўлда қўшин уч қисмга бўлинди: амирзода Рустам, амир Али тархон, Шохмалик ҳамда Нуширвон барлос илғор қисм билан Шохруҳияга, амирзода Аҳмад биродари мирзо Бойқаро ҳамда амирлардан Султоншоҳ барлос ва Ҳасан Сўфи тархон бир қисм қўшин билан Тошкентга жўнатилди. Шохруҳнинг ўзи ёзнинг иссиқ кунларини Ўратепанинг Шаҳристонида ўтказадиган бўлди.

Лекин иш урушгача бориб етмади. Ҳалил Султон Худайдод Ҳусайний ўлдирилгандан кейин банддан халос бўлди ва Хўжанднинг Аъло деган кичик бир қалъасига қочиб келиб яширинди. Кўп ўтмай, Ўтторга қочиб борди, лекин у ерда ҳам атрофига одам тўпловмади. Охири Ўзун Отани лашкаргоҳ қилиб турган Шохруҳ ҳузурига тавба-тазарруъ билан келди...

Ўша йили, шаъбон ойи (1409 йил декабр)да Шохруҳ Ҳалил Султонни ўзи билан бирга Ҳиротга олиб кетди ва бир-икки кундан кейин уни Рай вилоятига ҳоким қилиб жўнатди. Лекин уни ўша ерда ҳам тинч қўймади. Зулқаъда ойининг 7-куни (1410 йил 14 март) Райга Шохруҳнинг чопари борди. Чопар Ҳалил Султонга подшоҳнинг фармонини топширди. «Шаҳзодаий олий нажоднинг равшан райларига маълум ва равшан бўлсунким, айни замонда Қора Юсуфнинг фитнаю-фасоди туфайли Ироқ ва Озарбайжонда раият аҳволи оғирлашди. Фитначиларнинг зolim илгини мусулмонларнинг пок этакларидин юлиб

ташлан айни савоб кўринадур. Тангри таолонинг иродаси бирлан бу ишни Сизнинг иқтидорлик илгингизга тобши-
рурмиз. Ҳумоюн фармонни олишингиз бирлан черик ва
лашкарни тўплаб зафар туғини баланд кўтаринг ва ўшал
кофирни орадин кўтариб ташлаб, элу-юртга амну-омонлик
бахшида этинг», — дейилган эди ўша фармонда. Фармонда
Ҳалил Султон тўлаши зарур бўлган қўшиннинг умумий
миқдори ҳам аниқ кўрсатилганди — у 10.000 кишидан кам
бўлмаслиги зарур эди. Ҳалил Султон подшоҳнинг амр-
фармони бажардим-йўқми бу ҳақда бизга маълум
бўлган тарихий китобларда бир нима дейилмаган. Абду-
раззоқ Самарқандий ва Фасиҳ Аҳмад Хавофий Ҳалил
Султоннинг 814 йил ражаб ойининг 18-куни (1411 йил
6 ноябр куни) Райда вафот тоғанини хабар қиладилар...

Шоҳруҳ Ҳиротга қайтиш олдидан мирзо Улугбекни
Мовароуннаҳр билан Туркистонга ҳоким этиб тайинлади,
лекин улуснинг тамом ишон-ихтиёрини шахзода балоғатга
еткунга қадар «улуг иўён Муборизуддин Шохмаликнинг
иқтидорли илгига» топширди. Ўшанда Хисори шодмон
вилояти мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга инъом этилди. Балх
билан Бадахшон вилоятларига Иброҳим Султон, Қобул ва
Қандаҳорга мирзо Қайду, Фарғонага Умаршайхнинг ўғли
мирзо Амирак Аҳмад ҳоким этиб тайинландилар. Шоҳруҳ
кейинча мамлакатнинг бошқа қисмларини ҳам ўғил
ва неваралари ҳамда қариндошларига улус қилиб бўлиб
берди. Хуросоннинг бир қисмини, Хабушон, Нисо, Абивард
вилоятлари билан қўшиб Бойсунгур мирзога, Эроннинг
ғарбий ўлкалари ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисмини
Султон Муҳаммадга, Форс вилоятини Абдулла мирзога
суюрғол тариқида инъом қилди. Шу йўл билан мамлакатни
бошқариш енгил бўлади, деб уйлади у.

Иккинчи боб

ТАХТ ҲАВАСИ ВА ИЛМ ЗИЁСИ

Мирзо Улугбек қарийб қирқ йил (1409—1449) Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилди. Аммо, тўғрисини айтганда, у шунчаки ноиб эди, холос. Қарийб уч йил, у ҳали балогатга етмагани учун, мамлакат жиловни амир Шоҳмаликнинг қўлида бўлди. 1411 йили, ниҳоят, Шоҳруҳ Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдан чақириб олди ва шу вақтдан бошлаб эл-юртнинг ишон-ихтиёри Улугбек Мирзонинг қўлига ўтди. Лекин, барибир, унинг ҳақ-ҳуқуқи кўп жиҳатдан чеклаб қўйилганди.

Шундай бўлса-да, Шоҳруҳ унинг шаҳар қурилиши билан боғлиқ фаолиятига ва илмий изланишларига аралашмади. Бу ишларни унинг ихтиёрига қўйди. Хорижий мамлакатлар билан бўладиган борди-келди, улус ҳокимлари билан бўладиган ишларни Шоҳруҳ ўз қўлида сақлаб қолди. Улугбек Мовароуннаҳрнинг ички ва ташқи сиёсати билан боғлиқ бўлган барча ишларни отаси билан келишмай, унинг рози-ризалигисиз қилолмасди, акс ҳолда бунинг оқибати яхши бўлмасди. Шунинг учун самарқандликлар ҳам, хиротликлар ҳам Улугбекни Шоҳруҳнинг Мовароуннаҳрдаги сояси деб аташарди. Ҳа, бу ҳақиқат, аччиқ ҳақиқат эди. Улугбек том маъноси билан шунчаки соя эди, холос. Тўғри, Шоҳмалик Хиротга чақириб олингандан кейин унинг қўли бир оз узайгандай бўлди. Лекин Самарқанд саройида унинг бутун фаолиятини кузатиб юрувчилар, балким босган ҳар бир қадамини ўлчаб юрувчилар бор эди. Улар Шоҳруҳ ва унинг нуфузли хотини Гавҳаршод бегимнинг одамлари эдилар. Қолаверса, Улугбек вақти-вақти билан Хиротга бориб отасига ҳисоб беришга, хиротнинг бир қисмини унинг хазинасига жўнатиб туришга, Шоҳруҳ Ироқ ёки Озарбайжонга, Ғур, ё бўлмаса Сеистонга ҳарбий юриш қилган пайтларда унга Мовароуннаҳрдан маълум миқдорда аскар, от-улов, озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа юборишга мажбур эди.

Яна бир муҳим гап. Улугбек гарчанд 812 йилнинг жумоди эл-охир ойи (1409 йилнинг октябр ойи) да тамом Мовароуннаҳр ва Туркистонга ҳоким деб эълон қилинган бўлса ҳам, бошда унинг ҳокимияти фақат Самарқанд, Бухоро ва Насаф вилоятлари билангина чекланди. Фарғонани, то Ўзгангача Амирак Аҳмадга, Хисори шодмонни мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга бериб, Улугбекни Шохруҳнинг ўзи чеклаб қўйди. Туркистон бўлса ҳамон Шайх Нуриддин ва унинг тарафдорлари қўлида эди. Улар уша йиллари Улугбек у ёқда турсин, Шохруҳни ҳам тан олмасдилар.

Бунинг устига мамлакат ҳали нотинч эди. Бунга асосий сабабчи Шайх Нуриддин бўлди. У Туркистон билан ҳам қаноатланмади. Шайх Нуриддин Хисори шодмон ҳокими мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, марҳум Худайдод Ҳусайнийнинг ўғли, Янги ва Сайрам вилоятларининг ҳокими амир Абдулҳолиқ ҳамда Оқ ўрдалиқ хонзодалардан Чингиз ўғлон билан иттифоқ тузиб Темурийларга қарши исён кўтарди. Улугбекка қарши Абдулҳолиқ ва Чингиз ўғлон ўтрордан, мирзо Муҳаммад Жаҳонгирнинг амирлари Ҳамза билан Мубашшир Хисори шодмондан бир вақтнинг ўзида — 812 йил зулҳижжа ойининг ўрталари (1410 йил 20 апрел) да Самарқандга қараб от сурдилар. Зулҳижжанинг 15-куни (1410 йил 21 апрел) Самарқанднинг гарбий томонида жойлашган Қизил работ мавзеида ҳар икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Жангда Шайх Нуриддин ва иттифоқчиларининг қўли баланд келди. Мирзо Улугбек билан амир Шохмаликнинг қўшини мағлубиятга учради. Улугбек Жайхун тарафга, Калиф кечувига қараб қочди, Шохмалик бўлса аввал Қоратепага қочиб борди, лекин у ерда ҳам туролмай, Самарқанднинг кун чиқиш тарафидаги Олақароғ тоғлари орасига бориб яширинди. Шайх Нуриддин амир Шайх Ҳасанни сараланган отлиқ қисм билан Улугбекнинг кетидан юборди. Тоғай Бугони Бухорога жўнатди, ўзи, Чингиз ўғлон билан бирга, Самарқанд устига отланди. Улар шаҳар дарвозаларининг калиди чўнтакда деб фараз қилдилар, шунинг учун ҳам тўла умид ва ишонч билан Шайхзода дарвозаси олдига бордилар. Лекин бирон зот уларни қўтлаб шаҳардан чиқмади. Шайхзода дарвозасигина эмас, балки шаҳарнинг бошқа дарвозалари ҳам маҳкам қилиб ичидан беркитиб олинган эди. Шайх Нуриддин ва Чингиз ўғлон Феруза, Оҳанин, Чорроҳа дарвозаларига ҳам боришди. Лекин улар ҳам берк, ичидан маҳкам қилиб тамбаланган. Хўш, нима қилиш керак? Қамол жанглари олиб боришга аскар

етмайди, қайтиб кетин шармандалик. Бунинг устига Чингиз ўғлонга нима дейди? Ахир у катта ўлжа илинжида келган эди-ку бу ерларга. Шаҳар олинмагандан кейин мўмай ўлжани унга қаердан олиб беради. Ўша вақтларда амалда бўлган тартиб-қоидага кўра, истило қилинган шаҳар лашкарга уч кунга талонга бериларди. Шайх Нуриддин Чингиз ўғлонни шунга ишонтирган эди. Хўш, энди нима қилади? Шайх Нуриддиннинг боши қотди. Охири Чингиз ўғлонга маслаҳат солди.

— Жаноби олийлари, агар маъқул кўрсангиз бу ерда бир тадбир ишлатсак.

— Қандоқ эркан сизнинг бу сафарга тадбирингиз, жаноби амир?

Чингиз ўғлон шиддат билан Шайх Нуриддинга қараб ўқрайди.

— Шаҳар акобирлари бирлан музокара очсоқ, балким алар шаҳарни урушсиз тобшуришга рози бўлурмиканлар?

— Ихтиёрингиз.

Чингиз ўғлон Шайх Нуриддинга қўл силтади.

Шу тариқа Феруза, Оҳанин, Ғозиристон, Чорраҳа дарвозалари қаршисида аскар қолдириб, Шайх Нуриддин билан Чингиз ўғлон Кониғилга бориб, Дилкушо боғи ўртасидаги мухташам қасрга ўринлашдилар, шаҳарга эса элчи юбордилар. Лекин, бахтга қарши элчи ноумид қайтди. Шаҳар мудофаасини ўз қўлига олган шайхулислом хожа Камолиддин Абдулаввал бошлиқ руҳонийлар ва зиёлилар: хожа Исомиддин, мавлоно Салоҳиддин қози, мавлоно Қутбиддин, Мирак донишманд, хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ва бошқалар Шайх Нуриддиннинг талабларини рад қилдилар. Чингиз ўғлоннинг қистови билан Шайх Нуриддиннинг ўзи бир неча бор Шайхзода дарвозаси қаршисига бориб Мир Абдулаввал билан музокара олиб борди, лекин бунинг ҳам фойдаси бўлмади.

Шундай бўлса-да, Самарқанд таслим бўлмагани билан Термиз ва Калифдан ташқари ҳамма ерлар Шайх Нуриддин ва унинг иттифокчилари қўлига ўтиб қолган эди.

Самарқанд остонасида содир бўлган воқеа ва Мовароуннаҳрнинг оғир аҳволи ҳақидаги хунук хабар Ҳиротга ун беш кундан кейин, зулҳижжа ойининг сўнги куни (1410 йил 5 май) етиб борди. Шохруҳ шошилинич равишда Термиз билан Калифга амирлардан Музроб, Таваккал барлос, Ёдгоршоҳ орлот ва бошқалар қўл остида ёрдамчи куч юборди. Шохруҳнинг ўзи бошда Ҳиротда қолди, чунки у ўша кунлари Ироқ ва Озарбайжонга, амир Қора Юсуфга

қарши юриш тараддудиди эди. Чуқур ўйлаб ва мулоҳаза қилиб кўриб бу ишни энди орқага сурди ва Мовароуннаҳрга жўнаш ҳозирлигига тутинди.

Шайх Нуриддин Чингиз ўғлон, амир Абдулкарим ҳамда Султон Боязид бошчилигида Термиз билан Калиф устига, Улугбекка қарши қўшин юборди. Лекин амир Музроб Термизни, Улугбек эса Калифни мустаҳкамлаб олишга улгуришган экан. Чингиз ўғлон ва Шайх Нуриддиннинг амирлари бу қалъаларни қаттиқ қамал остига олдилар, ҳар куни бир неча бор унинг устига чигирткадек ёпирилиб бордилар, лекин қалъани ололмадилар, ҳар сафар катта талафот кўриб, чекинишга мажбур бўлдилар. Шунга қарамай, қамал жангларини давом эттиравердилар.

Шоҳрух 813 йилнинг 4 муҳаррамида (1410 йил 9 май) Ҳиротдан чиқди ва Ҳайхун соҳилларига қараб йўл олди. Лекин унинг қўшини шошилмай, секинлик билан ҳаракат қилди ва фақат сафар ойининг 17 (1410 йил 21 июн) да қарийб бир ярим ойдан кейин, Калифга келиб тушди ва дарёнинг ўнг соҳилига кечиб ўтди. Шайх Нуриддиннинг шу ерда турган аскарлари урушга ботинолмади ва тартибсизлик билан чекина бошлади. Шоҳрух Улугбек билан амир Музробни Мовароуннаҳр халқини Шайх Нуриддинга қарши курашга отлантириш учун Кеш билан Насаф тарафларига жўнатди.

Ҳайхун бўйида Мирак Аҳмад ва Шоҳмалик ҳам Шоҳрухнинг олий ўрдусига келиб қўшилдилар. Шоҳмаликнинг ўн-ўн беш навкардан бошқа ҳеч кими йўқ, Мирак Аҳмад бўлса бундан бир ой муқаддам унга Андижон ва Ахсиининг тамом аскарини йиғиб келиш буюрилганига қарамасдан, тамом Фарғонадан атиги беш юз аскар олиб келибди, холос.

Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари билан Шоҳрух ўртасида раби ул-аввал ойининг тўққизинчиси (1410 йил 12-июл) да юқорида тилга олинган Қизил работ ёнида қаттиқ уруш бўлди. Урушда Шайх Нуриддин билан мирзо Муҳаммад Жаҳонгир мағлуб бўлдилар. Шайх Нуриддин қолган-қутган одами билан Сабронга, амир Ҳамза билан амир Мубашшир бўлса қурол-яроғи ва кўчкўронини ташлаб Хисори шодмонга қараб қочдилар.

Орадан икки кун ўтгач, 14 июл куни Шоҳрух Самарқандга кирди, лекин бу сафар кўнга қололмади. 30 июл куни шитоб билан Самарқанддан жўнаб кетди. Бунга Форсда юз берган воқеалар сабаб бўлди — Умаршайх мирзонинг ўғиллари мирзо Рустам билан мирзо

Искандар Исфакон билан Шерозни таланиб ўзаро уруш бошлаган эдилар.

Шоҳруҳ Самарқанддан жўнаб кетини олдидаи амир Шоҳмаликни Сабронга, амир Шайх Нуриддинга қарши, амир Музробни эса Хисори подмон устига, мирзо Муҳаммад Яҳонгир ва Ҳамза сулдузга қарши юборди.

Мирзо Муҳаммад Яҳонгир амир Музроб билан урушмади ва бундан буён подшоҳнинг амру-фармонидаи чиқмасликка аҳд қилди. Бу сафар у сўзининг устидан чиқди ва Шоҳруҳ помидан Хисори подмонни идора қилди. Аммо Шайх Нуриддин билан кураш осон бўлмади, у узоқ вақтга чўзилди.

Шайх Нуриддинга қарши юрини 813 йил рамазон ойининг 13 куни (1411 йил 10 январ) бошланди. Самарқанд қўшинининг манглайига амирлардан Мусо ака билан Ҳамза тархон тайинландилар. Шайх Нуриддин бўлса Шоҳмаликнинг қўшини Саброн остонасида пайдо бўлмасдан туриб, қалъани ташлаб Мўғулистон тарафларга қочиб кетди. Лекин Шоҳмалик нима сабабдандир рақибини таъқиб остига олмади, бунинг устига Саброн билан Ясини Амир Абдулхалиққа топшириб, ўзи Самарқандга қайтиб кетди. Қайтини олдидаи у Абдулхалиққа буюрди:

«Лашкаримиз Саброндин қойтгач, Шайх Нуриддин ҳар қалай ўзини эркин сезуб Сабронга қойтиб келгай. Сен эрсанг ўзингни иштирмага ол. Шундай қилинса ани қўлга тушуриш оносон бўлгай. Худо сенга ёр бўлсун!»

Абдулхалиқ Шоҳмалик айтгандай қилди. Шайх Нуриддин ҳақиқатан ҳам бир кун тунда Саброн атрофида пайдо бўлди, лекин иштирмага дуч келиб қўшинидан ажралди, ўзи эса ўттиз чоғлиқ йигити билан зўрга қочиб қутулди. У яна Мўғулистон тарафга қараб қочди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий амир Абдулхалиқ бу ерда ишлатган бир сиёсатнинг сирини очиб берган. У бундай дейди: «Амир Абдулхалиқ ўшанда Шайх Нуриддинни тутуб олини ҳам мумкин эрди, лекин «мен уни бартараф қилгундай бўлсам, амир Шоҳмалик (кейинча) мени ҳам бу ерда тинч қолдирмас», деган андишага борди».

Орадан ўн етти кун ўтгач, амир Абдулхалиқ қандайдир оғир бир дардга чалиниб тўсатдан вафот топди. Улугбек унинг ўрнига амир Дулдойнинг ўғли Темир Маликни Туркистонга ҳоким этиб тайин қилади. Шайх Нуриддин амир Дулдой эл-юртда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олмасдан туриб Сабронни қўлга киритиб олишга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Мўғулистон хоини Муҳаммадхон (1408—1416) ҳузурига борди ва ундан ёрдам сўради. Шайх

Нуриддин билан айни бир вақтда Муҳаммадхоннинг ҳузурига Улугбек билан амир Шоҳмаликнинг элчиси ҳам келган эдилар. Муҳаммадхон Шайх Нуриддиннинг илтимосини инобатга олди, Улугбек билан Шоҳмаликнинг элчисини эса зиндонбанд қилди. Сўнг ўгли Шамъи Жаҳонни ўн беш минг отлиқ аскар билан Шайх Нуриддинга қўшди. Шайх Нуриддин билан Шамъи Жаҳон Сайрамни қамал қилдилар, уларнинг илгор қисмлари эса Ўтзорнинг Қорасамон қишлоғигача бориб етдилар. Қўн ўтмай уларнинг кетидан қўшин билан Муҳаммадхоннинг ўзи ҳам Туркистонга бостириб кирди.

Шу тариқа Мовароуннаҳр билан Туркистон осмонида яна қора булут қуюқлаша бошлади. Улугбек Ҳиротга чошар юбориб, бўлган воқеадан отасини хабардор қилди, Шоҳмаликни бўлса Самарқанддаги бор қўшин билан Туркистонга отлантирди.

Мовароуннаҳр ва Туркистондаги нотинчлик сабабидан Шоҳруҳ бошқа ишларини йигиштириб қўйишга мажбур бўлди ва 814 йил раби ул-аввал ойининг сўнгги куни (1411 йил 22 июл) катта қўшин билан Ҳиротдан чиқди ва Мурғоб дарёсининг бўйига келиб чодир тикди. Отларга бир оз дам берилгандан кейин у ердан кўчиб Чечактуга келди. Лекин шу ерда қўшинни ҳаракатдан тўхтатди, чунки юришни давом эттиришга эҳтиёж қолмаганди — Улугбекнинг чопари келиб «Муҳаммадхон Шоҳмалик бирлан битим тузиб, Қулонбонидин қойтиб кетибдур», деган хабар олиб келган эди. Мазкур битим ҳақида мўътабар китобларда эътиборга молик маълумотлар бор. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг китобида мана буларни ўқиймиз: «Муҳаммадхон аркон давлат бирлан кенгаш қилди. Қўн ишларни кўриб, тажриба орттиргон кишилар «биз Шайх Нуриддинни деб кучли бир қавм ва шавкатли бир гуруҳ бирлан ёвлашувимизга не ҳожат бўлмай? Урушнинг нима бирлан тамом бўлиши эрса маълум эрмас», деб туриб олдилар. Амирларни йўлга солишнинг иложи бўлмагач, Муҳаммадхон Ҳофиз исмли элчисини амир Шоҳмаликнинг ҳузурига юборди ва мана бу гапларни айтишни тайинлади: «Аввалда орамизда бирон-бир адоват бўлмагон, юз бергон низо эрса гаразғўйларнинг рағбати бирлан воқеъ бўлди. Буёғига дўст бўлмоғимиз маъқул кўринадур. Агар Шайх Нуриддин бирлан ораларингизда бирон низо чиққундай бўлса, Шайх Нуриддинни эмди асло ҳимоя қилмайдурмиз».

Шунга қарамай, Шайх Нуриддин қурағни давом эттираверди ва ҳатто, ҳийла ва тадбир ишлатиб, беш юз отлиқ аскари билан Саброн қалъасига кириб ҳам олди. Улугбек унга қарши катта қўшин билан яна амир Шохмаликни жўнатди. Улугбекнинг қўшини Сайхун устига қўприк солаётганида Шайх Нуриддиннинг элчиси Рамазон ўзбек келиб сулҳ хусусида сўз очди:

— Амир жаноблари ортиқча қон тўкилмаслигини истайдурлар ва сулҳ тузиб, дўстлик ила иттифоқлик риптасини узилгон жойидин боғлашни таклиф этадурлар.

Рамазон ўзбек Шохмаликка Шайх Нуриддиннинг мактубини узатди. Шохмалик мактубни диққат билан ўқиб чиқди, сўнг уни яна ўраб ёнида турган лашкарнависга берди. Рамазон ўзбек қўл қовуштирганча жавоб кутиб турарди. Шохмалик бўладиган гапни айтиб қўя қолди:

— Агарчи Шайх Нуриддин чиндан ҳам сулҳни ихтиёр қилгон бўлсалар, бирламчи Тумон ого бирлан онинг иниси Шайх Ҳасанни ҳамда ўгли Маҳмудшоҳни кечиктурмайин бизнинг илгимизга топширсун, шундан кейин ул жанобнинг сўзлари чин эканлигига ишонч ҳосил қилурмиз ва музокара хусусида сўз очурмиз.

Лекин Шайх Нуриддин ишни пайсалга солди, ана-мана деб вақт ўтказди. Оқибатда Шохмалик Сабронни қуршов остига олди, лекин барибир уни ололмади. Вақт ўтиб қамал қилувчилар ҳам қийналишди, қамалдагиларнинг аҳволи ҳам танг бўлди. Ёвлашувчи томонлар яна музокара очишга мажбур бўлдилар. Бу сафар амирларнинг ўзлари, ёнига фақат икки навкар олиб, шахсан учрашадиган бўлишди.

— Бир вақтлар, хусусан соҳибқирон тирик пайтларда, уларнинг ораларидан қил ҳам ўтмасди-ку, ахир? Ўнди нега бу қадар ит-мушук бўлиб қолишдилар?

Шохмалик билан Шайх Нуриддиннинг атрофидаги одамларнинг гани шунақа эди. Аслида Амир Темур тирик вақтида ҳам бир-бири билан мой тортишиб юришардилар. Ахир, «икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб бежиз айтишмаган-да. Мол-давлат, мана бу шуҳрат ҳар қандай одамни ҳам шунақа кўйга солиб қўяркан ўзи. Лекин, улар дилдагини сездирмай юрардилар.

Сиртдан қараганда ҳар қалай Шохмалик билан Шайх Нуриддин инсофга келганга ўхшаб туюларди. Аслини олганда бу қандай яхши, ўзи. Лекин аҳвол сиртдан қараганда, биз ўйлагандай тарзда эди, аслида эса ўша «эски ҳаммом, эски тос» лигича қолганди. Амирлар пайт нойлашаётган эдилар, улар бири-иккинчисини маҳв қилиб юборишнинг қулай йўлларини ахтаришаётган эдилар. Лекин,

Шоҳмалик усталик қилди. У режасини, кўнглидагини Хирқадоқ исмли навкарининг қўли билан амалга оширди. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «Хирқадоқ Шоҳмаликининг амри билан Шайх Нуриддинни етаклаб келиш баҳонаси билан қалъа дарвозаси рўбарасига борди. Шайх Нуриддин эрса дарвозанинг ташиқарисига эрди. Хирқадоқга кўзи тушгач, ташиқарига чиқди ва уни овоз бериб ҳузурига чақирди. Хирқадоқ борди ва бир неча марта чўқ тушди (таъзим қилди). Шайх Нуриддин отдин эгилуб қучоқ очди ва уни бағрига босмоқчи бўлди, лекин маккор Хирқадоқнинг қўллари амирининг белидан тутгач, уни бор кучи билан настига тортди ва у отдин йиқилди. Шу пайтнинг ўзида Хирқадоқ аянинг кўкрагига тиззасини қўйиб қиличнинг гилофдин суғурди. Шайх Нуриддиннинг қалъа ташиқарисига тургон икки навқари чопуб келиб Хирқадоққа ташиланди. Алардин бири Хирқадоқнинг қўлига қилич урди. Хирқадоқ эрса Шайх Нуриддинни босиб тургонни ҳолда, навкарининг отини қилич билан чопон урдики, отининг лабларини кесиб тушди. Навқарларнинг отлари чўчуб аларни олуб қочди. Сўнгра Хирқадоқ Шайх Нуриддиннинг юзига зарб билан қилич урди. Шайх Нуриддин қилични тутуб олмоқчи бўлди, лекин қилич онинг бармоқларини ва бош қосасининг ярмини, бурни билан қўшуб, узуб тушди. Шоҳмалик нарироқда, баладлик тенаида туруб аларни кузатиб тургон эрди. Хирқадоқ қўлларини кўтариб анга ишора қилди. У икки юзга яқин мукаммал қуроллангон отлиқ аскари билан чопуб қалъа дарвозасига етуб келди. Хирқадоқ ҳануз Шайх Нуриддинни босиб ўлтиргон эрди. Мадад етиб келгондин сўнг ўриндин турди ва Шайх Нуриддиннинг бошини кесиб олиб хорлиқ тушроғига улоқтирди».

Шу билан, Шайх Нуриддин фитнаси ҳам таскин топди. Туркистон ҳам Улугбекнинг ихтиёрига ўтди.

Лекин, ўша йиллари Улугбек билан Шоҳмаликнинг оралари бир қадар бузилиб қолди. Бунга оталиқнинг ўта шухратнарастлиги ва мутакаббирлиги ҳам сабаб бўлди. Сирасини олганда Улугбек энди катта йигит бўлиб қолган, рошша-роса ўн еттига тўлганди. Амир Шоҳмалик бўлса буни нисанд қилмас, шаҳзоданинг ҳақ-ҳуқуқлари билан мутлақо ҳисобланмас, уни давлат ишларига яқин йўлатмас эди. Шоҳмалик ҳатто Мўғулистон хони Муҳаммадхон билан Шайх Нуриддин хусусида музокара олиб борган кезларда ҳам бирон марта бўлса-да, Улугбекнинг номини тилга олмади, музокараларни ҳар сафар ўз номидаг олиб

борди. Гапнинг қисқаси, Шохмалик ўзини подшоҳлардай тутди. Бу аҳвол ёш ҳукмдорнинг иззат-нафсига тегди, албатта. Бу мутакаббир ва шуҳратпараст амирни Самарқанднинг катта-кичиги ҳам ёқтирмай қолди. Улуғбек унинг устидан отасига тез-тез шикоят билан чопар юбора бошлади. Шайх Нуриддин исёни ва Мўғулистон ҳукмдорларининг Туркистонга бостириб киргани натижасида Шохрух қўшин билан Чечактуга келиб турган вақтда ҳам Улуғбек отасининг олдида навқари Малик ясовулни юборди. Малик ясовул Мирзо Улуғбек билан Шохмалик ўртасида кина-қудурат ортиб кетганлигини Шохрухга арз қилди. Авваллари шундай ҳолларда Шохрух насиҳатомуз гаплар билан жавоб қилиб қўя қоларди. Бу сафар бунақа йўл тутолмади, чамаси. Чунки, шикоят кўпайиб кетди, бу галгиси эса ташвишлироқ эди. Шунинг учун ҳам Шохрух ўглининг шикоятини тафтиш қилиш учун амир Саид Али тархонни Самарқандга жўнатди. Саид Али тархон Самарқандда икки ҳафта турди ва «Амир Шохмалик Мовароуннаҳр мулкига соҳиб ихтиёр этуб тайинлангондин бери мулку миллатининг тамом ишларини кўпчиликнинг раъйига мувофиқ тўғри фикр ва мулоҳаза билан низомига солгон, Мирзо Улуғбекга эрса панд-насиҳат қилиш ва давлатхоҳлиқ мақомида турадур. Аммо, кўбчиликнинг табиатига, айниқса подшоҳларга насиҳат аччиқ ботадур, чунки алар ҳаммаша тириклик таомини ширин ва тотлик бўлишини истайдурлар, бутун борлиқни эса ўзларидан тубан тутадурлар. Шу боисдан борди-ю, амир (Шохмалик) бирон иш юзасидин шахзоданинг раъйига хилоф иш тутгудек бўлса, гаразгўйлар ани тартибсизлик ва мулоҳазасизлиқга йўуб, бўлгон ишни бошқа суратда кўргузадурлар», деган хулоса чиқариб қайтди. Шохрух аҳволни мулоҳаза қилиб кўриб, бир оз хавотирга тушди. Нима қилиш керак? Ҳақиқатан ҳам Шохмалик ўзига берилган ваколатни бир қадар орттириб юбораётганга ўхшайди. Бунинг устига унинг Сабронда қилган ёвузлиги подшоҳга ҳам маъқул бўлмади. Нима, Шайх Нуриддиндан қутулишнинг бошқачароқ чораси йўқмиди? Ахир унинг, айниқса Туркистонда тарафдорлари кўп-ку! Бунинг устига Сайром билан Янги шаҳарлари унинг иниси Шайх Ҳасаннинг қўлида-ку! Нега Шохмалик бунинг эътиборга олмади, ўйламай-нетмай бунақа иш қилиб қўйди! Энди нима қилиш керак? Нима бўлса ҳам Шайх Нуриддиннинг фарзандлари, қариндошлари ва яқинларининг ранжиган кўнглини юмшатишга тўғри келади. Бунинг эса фақат

битта чораси бор, у ҳам бўлса Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдаги лавозимларидан озод этиш лозим.

Хоқони саид 1411 йилнинг кузида Мовароуннаҳрда бўлганида, ота-бола Қонигилда, Боги дилкушода ёлғиз қолган кезлари Улугбек Шоҳмалик масаласини отасига кўн бор эслатди. Шоҳруҳ бу сафар ўглининг истак ва талабларига қулоқ осинга мажбур бўлди. У бу билан бир ўқ воситаси ила икки қуёни отмоқчи бўлди. Биринчидан, Улугбек билан унинг аркон давлатини тинчитади, иккинчидан эса Шайх Нуриддиннинг авлоди ва яқинларининг кўнглини овлайди.

— Агар сизнинг истагингиз шул эркан, мирзом, унда Шоҳмалик жанобларини бонқа хизматга таъйин этурмиз.

— Юксак илтифотингиз учун қуллуқ, отажон, бу бирлан Мовароуннаҳрга ҳам, Туркистонга ҳам эмну омонлиқ бағишладингиз.

Улугбек ўрнидан туриб отасига қуллуқ қилди.

Шоҳруҳ эшик оқони чақиртириб амр қилди:

— Ясовулбошига айт, амир Шоҳмаликни зудлик билан чақириб айтуб келсун!

Эшик оқо икки қўли кўксига, эгилган ҳолда орқаси билан юриб ташқарига чиқди.

Шоҳмалик Қонигилга етиб келиши билан Шоҳруҳ уни хонайи хосга таклиф қилди. Улугбек отасидан ижозат олиб ташқарига чиқди ва олма тагидаги сўрига бориб ўтирди...

Шоҳруҳ билан Шоҳмаликнинг суҳбати кўнга чўзилмади. Ҳайл ўтмай Шоҳруҳ унга кетишига ижозат берди. Шоҳмалик подшоҳ олдидан бир аҳволда чиқди. Ранги ўчган, қовоғи солиқ эди. Шоҳмалик шу қадар хафа эдики, ҳатто Улугбекнинг олдидан ўтиб кетаётиб у билан шунчаки бош иргитиб, шунчаки сўрашди. У Улугбекдан хафа эди. Шунча қилган хизматларини билмади, она юртидан бадарга қилдираётибди.

Хоқон саид Самарқанддан қайтишида амир Шоҳмаликни ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди. Амир Шоҳмалик икки йил чамаси Ҳиротда истиқомат қилди ва Шоҳруҳнинг хос мулозимлари қаторида саройнинг катта-кичик юмушларини бажарди. Охири, 1413 йили Хоразмга ҳоким қилиб тайинланди ва умрининг охиригача (1426 йил январ) ўша улкан ўлкани идора қилди. Шоҳмаликнинг авлоди ҳам хонлар ва подшолар саройида катта-катта мансабларда турдилар. Масалан, ўғли Нурсаидбек Улугбек, ундан кейин Султон Абу Саиднинг (1451--1469) хизматида, невараси атоқли шоир Муҳаммад Солиҳ

эса Султон Хусайн Бойқаро (1470–1506) ва Шайбонийхон (1500–1510) саройида хизмат қилдилар.

Шохрух Мовароуннаҳрдан қайтаётганида илгари Халил Султон Шайх Нуриддинга никоҳлаб берган Тумон оқони ҳам ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди ва унга Жом вилоятига қарашли Қавсия булукини суюрғол қилиб берди.

Шундай қилиб, 1411 йилга келиб Сайхуннинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар: Тошкент, Ясси, Саброн, Сайрам, Янги яна Темурийлар давлати таркибига қўшиб олинди ва бу ўлкаларни идора қилиш ҳам Улугбекнинг зиммасига юклатилди. Фарғона билан Хисори шодмон эса яна бирмунча вақт мустақиллигини сақлаб қолдилар. Лекин Улугбек бу ўлкаларни ҳам бўйсундириш пайига тушди. Фарғона учун кураш оғир бўлди. Бу бой ва ҳарбий-сийёсий аҳамиятга эга бўлган ўлка 1409 йилдан бери Амирак Аҳмаднинг қўлида эди. Улугбек Амирак Аҳмадни бир ёқлик қилмай туриб Фарғона устидан ҳам ўз ҳукмронлигини ўриятолмасди. Аксига олиб амирак Аҳмад Улугбекка итоат қилишдан бош тортди. Улугбек аввалда ишни хамирдан қил суғургандек осонгина ҳал қилмоқчи бўлди. Шу мақсад билан Андижонга элчи юбориб, шаҳзодани «муҳим бир кенгаш» баҳонаси билан Самарқандга таклиф қилди. Лекин Амирак Аҳмад анойилардан эмасди, ҳар хил баҳоналарни рўкач қилиб чопарни қуруқ қайтариб юборди. У Улугбекнинг тўсатдан қилган бу таклифидан чўчиди, «яна бу усталик билан қўйилган тузоқ бўлмасин», деб кўрқди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Самарқанддан айнан шундай таклиф билан яна элчи келди. Шундан кейин Улугбекнинг асл мақсадини пайқаш қийин бўлмади. Шунинг учун ҳам Амирак Аҳмад Улугбекнинг элчисига бўладиган гапни айтиб қўя қолди: «Мен Мирзо Улугбекнинг мизожидан кўрқамен, шул боисдан анинг ҳузурига боролмайдурмен, локин ул жанобга давлатхоҳ эрканимни қасам бирлап эътироф қилурмен». Улугбек яна Андижонга одам юборди. Бу сафар Самарқанднинг бообрў ва нуфузли кишиларидан Боязид парвоначи элчи бўлиб борди. Улугбекнинг элчиси Амирак Аҳмадга Улугбекнинг дўстлик ва садоқат руҳида битилган мактубини катта совға-саломлар билан қўшиб топширди. Мактуб сўнггида мана бу иборалар бор эди: «Анинг (Боязид парвоначининг) сўзи бизнинг сўзумиздур, мирзонинг қандай шартлари бўлса инобатга олинур, сулҳга розилик билдирсалар ани аҳду паймон бирлап мустаҳкамлагаймиз». Амирак Аҳмад Боязид парвоначига «подшойи оламдин (Шохруҳдин)

ижозат бўлмагунча Фарғонани ташлаб кетолмайдурмиз», деб жавоб қилди. Шу тариқа Боязид парвоначининг элчилиги ҳам натижасиз тугади.

Энди қурол ишлатишдан ўзга чора қолмади. Улугбек 817 (1414) йили амир Муса ака, Муҳаммад Тобон ва амир Али бошчилигида катта қўшин билан Фарғонага юриш қилди. Амирак Аҳмаднинг бу катта кучга бас келишга қўзи етмади, шунинг учун Андижон билан Аҳсини мустаҳкамлаб, садоқатли амирларнинг қўлига топширди, ўзи эса ўш билан Олой тарафларга қараб қочди. Шаҳзода Олой орқали Қошғарга ўтиб кетмоқчи бўлди. Ўшанда Улугбек Аҳси билан Андижонни эгаллади. Бир оз фурсатдан кейин Аҳсида Поянда бакавулни, Андижонда амир Мусо ака билан Муҳаммад Тобонни қолдириб, ўзи Самарқандга қайтди.

Орадан кўп вақт ўтмади. Амирак Аҳмад Қошғар ҳокимидан мадад олиб Фарғонани қайтариб олишга муваффақ бўлди. Ўш ёнида бўлган ҳал қилувчи урушда Амирак Аҳмад Улугбекнинг амирларини мағлубиятга учратди. Амир Мусо ака, Муҳаммад Тобон, амир Али ва бошқа баҳодирлар ўша урушда ҳалок бўлдилар.

Шоҳруҳ Фарғонада юз берган воқеалардан Исфаҳонни камал қилиб турган пайт (1414 йил июл ойи) хабар тонди. Даҳшатомуз бу хабарни Улугбекнинг навқари Шайхўйи қораунос олиб келган эди. Шоҳруҳ чопарнинг олдида бир нима демади-ю, лекин уни ташқарига кузатиб қўйганларидан кейин ёнида турган Алайка кўкалтошга Улугбекнинг бебошлигидан шикоят қилди, Мусо ака, Муҳаммад Тобон ва Али баҳодирдек номдор амирларнинг шаҳид бўлганидан кўп ачинди. Шундан кейин чопарни чақиртириб унга қисқагина жавоб қилди:

«Ўшбу дақиқаларда олийҳимматимиз олдида тургон бирдин-бир мақсад Ироқдаги юмушлардур. Ўшал ишлардин фориғ бўлгонимиздин сўнгра Фарғона хусусида доруссалтанатга қойтиб борилгоч иншоолло ўйлаб кўрурмиз».

Отасининг жавобидан Улугбек ўзича хулоса чиқарди, демак ҳозирча ҳоқони саид унга аскар билан ёрдам беролмайди. У Ироқдаги ишлар билан банд. «Иншоолло» деганида ҳам бир гап бор -- у қачон Самарқандга келади-ю... Мирзо Улугбек шунча талофатга қарамай Амирак Аҳмадни бартараф қилиш ва Фарғонани узил-кесил бўйсундириш фикридан қайтмади, лекин бу сафар ўзбошимчалик билан иш тутишдан чўчиди ва отаси билан шахсан учрашишга қарор қилди. Шу мақсад билан

у 817 йил рамазон ойининг 12-куни (1414 йил 25 ноябр) Хиротга келди. Кўн уринди, лекин Фаргона хусусида отасини кўндиролмади, бунинг устига қайтишга ҳам рухсат ололмади. Шохрух ўглини Хуросонда қарийб тўрт ой тутиб қолди. Уни «бир оз ховурдан тушсин», деб шундай қилди, чамаси. Зулҳижжанинг ўрталарида (1415 йил 26 феврал) ота-бола Сарахсга ов маросими учун бордилар. Бу ерда ҳам Улугбек Фаргона ва Амирак Аҳмад хусусида отасига кўн бор гап очди, лекин подшоҳдан садо чиқмади. Ниҳоят, овдан қайтганлари (1415 йил 12 март) дан кейин хоқон саид ўглига Мовароуннахрга қайтишга ижозат берди, лекин Фаргона хусусида на «ҳа» ва на «йўқ» деди. Улугбек буни ўзича «сукут — аломати ризо»га йўйди.

Мирзо Улугбек Самарқандга қайтиши билан яна Фаргонага юриш ҳозирлигига тутинди. Амирак Аҳмад эса Улугбекдан чўчиб яна Қонгарга қараб қочди. Улугбек катта қўшин билан унга қарши юриш бошлади. Улугбек бу сафар адашмаган экан. Кейинги воқеалар Шохрухнинг бу ишларининг ҳаммасидан хабари бор эканлигини тасдиқлади. Унинг 818 йил раби ул-аввал ойининг ун олтинчиси (1415 йил 26 май) да Амирак Аҳмадга йўллаган ишончномасига бир назар ташлайлик-а. Унда, хусусан маъна буларни ўқиймиз: «Қулоққа етган гаплардин маълум бўлинича, шаҳзода бирлаи фарзанди аржуманд Улугбекнинг ороларида, фисқу-фасодчиларнинг номақбул сўзлари оқибатида, шаҳару раиятнинг ташвишини орттиратурган номақбул воқеа содир бўлибдур. Биз ушбу похун хабарни Ироқ мамлакатаида турғонимизда эшитдук, бироқ масофа йироқлиги важҳидин анинг тадорикини кўролмадук, доруссал-тана Ҳрига қойтғонимиздин сўнгра эрса эшитдукким, ул фарзанд (Амирак Аҳмад) Мўғулистон тарафларга кетиб қолган эрмишлар. Бу иш биз учун бағоят маслаҳатдин йироқ ва ажиб туюлди, чунки бизнинг фарзандлар ва биродарлар хусусидаги гамхўрлигимиз ўзларига аёидур. Ота-болалик биносини мустаҳкам бўлмоғи учун ул фарзанд ҳузуримизга ланоҳ излаб келишига ишончимиз комил, эътиқодимиз кучлидур. Эҳтимолдин йироқ эрмасдурким, мулозимликда юрган бир гуруҳ одамлар мазкур поўрин ҳаракатлар хоҳ ихтиёрий, хоҳ мажбурий тарзда алар тарафдин содир бўлгонлиги важҳидин ваҳимага тушуб, ул фарзанднинг (Амирак Аҳмаднинг) бизнинг ҳузуримизга келишчилигига монелик қилсалар эҳтимол.

Мирзо (Амирак Аҳмад) Мажмуъ ал-аномини ишонтиргайким, биз уларнинг жарималарини афв суви бирлаи юдик... Ҳақ устига ҳақдурким, аларнинг ҳаммаларига

рахму-шафқат қилурмиз, (аларга ҳам) давлатимиз паноҳидин бошпана берурмиз...»

Инончнома ўз таъсирини кўрсатди. Амирак Аҳмад охири Фарғонани Улугбекка ташлаб чиқди. Абдураззоқ Самарқандий 819 (1416) йилда Хуросон, Ироқ ва Мовароуннаҳрда содир бўлган муҳим воқеалар баёни орасида ўша йили Амирак Аҳмаднинг Ҳиротга келганлиги, хоқон сайд эса уни Маккаю-Мадина зиёратига жўнатиб юборганлигини айтади. Ўша замонларда олий мартабали зотлардан, улардан бирон жиддий айб. содир бўлган тақдирда, қутулиш чораларидан бири шунақа бўларди. Ул зот кўпинча ана шу муқаддас мамлакатга етиб боролмай йўлда тасодифан бирон дардга чалиниб ўлиб кетарди. Ўша замонларнинг таомили шунақа эди.

Шундан кейин Фарғона ҳам, унга тобеть бўлган Қошғар ҳам Улугбекнинг тасарруфига ўтди. Улугбек Қошғарга ҳоким қилиб нуфузли амирлардан Сиддиқ Али такритни тайинлади. Амирак Аҳмаднинг ноиб Шайх Али Тогойи эса унга Қошғарни топшириб ўзи Самарқандга келди. Фасиҳ Аҳмад Хавофий Улугбек уни зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қарши олгани ва иқтидорли амирлар сафидан жой кўрсатганлигини айтади. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «... Мирзо Амирак Аҳмад... Хуросонга жўнаб кетатуруб амир Шайх Али Тогойини ноиб қилуб Қошғарда қолдиргон эрди. Амир Шайх Али ўғлини Самарқандга юборди ва улуг амирнинг (Амир Темурнинг) руҳини шафиъ қилуб Мирз Улугбекдин гуноҳларини авф этишни сўроттирди ва «Қошғарга ўз одамини юборсаки, анго ушбул мамлакатни тобшуруб Самарқандга борсам», деб илтижо қилди. Мирзо Улугбек Қошғарга Сиддиқ Али такритни жўнатди. Шайх Али Тогойи Қошғарни анго тобшуруб, Самарқандга келди. Шаҳзода (Улугбек) уни яхши қарши олдилар».

820 (1417) йили Улугбек яна Ҳиротга борди. «Махд улё Гавҳаршод ога, Гийёсиддин мирзо Бойсунғур, мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, мирзо Муҳаммад Жуқий ва бошқа шаҳзодалар, нуёнлар ва улуг амирлар, — деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий, — Ҳиротдин бир печа фарсах йўлга чиқуб шаҳзодани кутуб олдилар ва иззату-икром ва улуглаш маросимларини бажо келтирдилар». Улугбек бу сафар доруссалтанат Ҳиротда қирқ кун (1417 йил 6 майдан 16 июлгача) турди. Улугбек ўшанда отасининг кўнгина давлат кенгашларида, турли-туман қабул маросимларида қатнашди. Ана шундай маросимлардан энг каттаси раби ул-аввал ойининг сўнгги куни (1417 йил 17 май) бўлди.

Ўша куни ҳоқони саид Хитой императори Чэн-Цзунинг (1403—1425) элчилари Би-Бочин, Ту-Бочин, Жот-Бочин ва Татқ-Бочинларни қабул қилган эди. Элчилар Шоҳрух, унинг хотинлари ва фарзандлари учун олиб келган Хитой императорининг жуда катта совга-саломини тошширди. Совга-саломлар (атлас, кимхоб, таргу, чинни буюмлар ва бошқалар) уч юз отга ортиб олиб келинган эди. Элчилар ҳоқон саидга императорнинг дўстлик ва хайрихоҳлик руҳида битилган мактубини ҳам тошширдилар. Абдураззоқ Самарқандий бу мактубнинг қисқача мазмунини келтирган: «Ҳар икки томондин ҳам ғайрлик ва бегоналик нардаси олуб ташланмоғи, мувофиқлик, яқдиллик эниги очилмоғи лозим, токи раият ва савдогарлар истак-ихтиёрлари бирлан бориб-келатурғон бўлсунлар, йўллар эрса беҳавотир бўлсун». Ўша кунлариг Улуғбекнинг ўзи ҳам отаси шарафига, иниси Бойсунгур мирзо шарафига, шунингдек Хоразмдан Ҳиротга келган мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ва эски қадрдони амир Шоҳмалик шарафига катта зиёфат берди.

Хўш, бу гал Улуғбек не мақсад билан Ҳиротга борди? Ота-бола нималар ҳақида сўзлашдилар? Бу саволларга тарихий китоблардан тўғридан-тўғри жавоб топилмади. Лекин, кейинги йилларда содир бўлган воқеалардан кўринишича, бу сафар Улуғбек отаси билан Оқ ўрда ҳонлигида юз берган воқеалар, аниқроғи Оқ ўрдага юриш бошланг хусусида маслаҳатлашини учун борганлиги турган гап. Биринчидан, Улуғбек Хуросондан қайтишида Шоҳрух унга Муҳаммад Жўқийни ҳам қўшиб жўнатди. Улар бирон манзилда узоқ тўхтамадилар, шитоб билан йўл босдилар ва бир ҳафта деганда Самарқанди фирдавсмонандга кириб бордилар. Иккинчидан, улар амалда бўлган тартиб-қоидага ҳилоф равишда (Улуғбек аслида кўпроқ Бухорода қиш-лашни одат қилган эди) бу сафар Оби турк бўйида қишлашга қарор бердилар ва рамазон ойининг 21-куни (1417 йил 3 ноябр) Шоҳрухия ёнига келиб тушдилар. Шу ерда теварак-атрофдан кўн лашкар тўпланди. Улуғбек билан Муҳаммад Жўқий 1418 йилнинг 8 февралига қадар шу ерда турдилар. Фақат Оқ ўрда тахтини Тўхта-мишхоннинг ўғилларидан Жабборберди эгаллаганлиги ҳақида хабар олингандан кейингина оға-ини Самарқандга қайтишга қарор қилдилар. Қайтиш олдидан, замондош тарихчининг сўзлари билан айтганда, Мирзо Улуғбек «бандда тутиб турилган бир неча ўзбек ўғлонларини бўшатиб вилоятларига қайтаруб юборди».

— Майли, борсунлар, Жабборберди бирлан ёқолаш-

сунлар, шу тариқа ўз-ўзлари бирлаш овра бўлсунлар, шунда биз тинч бўлурмиз,— деди Улугбек инисига.

Шу пайт Мовароуннаҳр билан қўшни бўлган яна бир мамлакат — Мўғулистон ҳам яна потинч бўлиб қолди. Уша ўлкада яна тўс-тўполонлар бошланди. Ана шу ур-йиқитларнинг бирида Увайс ўғлон Мўғулистон хони Нақши Йаҳонни ўлдириб қўйди. Бу — товарак-атрофдан Самарқандга тез-тез келиб турадиган хабарларнинг энг даҳшатлиси эди. Хабарни Улугбекининг Қонғардаги поби Сиддиқ баҳодирнинг чопари олиб келди. Бу хабар Мирзо Улугбекининг кайфиятини бузди, албатта. Чунки Нақши Йаҳон унинг Мўғулистондаги инонган одами эди. У тахтда ўлтирган пайтларда Улугбек Туркистон билан Андижон хусусида хотиржам эди. Энди-чи? Энди нима бўлади? Балким хабар нотўғридир? Улугбек уни тафтиш қилишга қарор қилди. Мўғулистон тарафларига қўшни кўрган инончли одамларни юборди. Хиротдан эса яна мирзо Муҳаммад Йўқийни чақиртирди. У нишоб билан йўлга чиқди ва 821 йил ражаб ойининг 20-чиси (1418 йил 23 август) да ўз қўшини билан Самарқанд атрофига келиб тушди. Мирзонинг ўзи Боги дилкушога жойланди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистон устига юрinish ахтиёж бўлмади. Ана шу кунлари Самарқандга Увайсхоннинг (1418—1428) элчиси келди ва унинг бўйсунини, садоқат ва яқдиллик руҳида ёзилган мактубини Улугбекка топширди. Элчининг кетидан илгари Мўғулистонга юборилган Улугбекининг одами ҳам етиб келди. Улугбек уни хилватхонага олиб кирди.

— Хўш, тақсирим, сиз қандоқ тоза хабар келтурдингиз?

— Увайсхон, ҳазрати олийлари, мамлакатнинг ички ишлари бирлаш шу даражада бандким, андин ортиқча хавотирланмаса ҳам бўладур.

Хушxabардан Улугбекининг кўнгли бир қадар таскин тошгандай бўлди ва Кўксаройда бандда бўлган мўғул бошлиқларини озод қилиб, Увайсхоннинг элчисига қўшиб юртига қайтариб юборди. Улар орасида дуглот амирларидан Саид Али ҳам бор эди. Бу билан Улугбек кўндан бери Мўғулистонда ҳокимият учун кураш олиб бораётган яна бир феодал гуруҳни — амир Саид Али бошлиқ дуглотлар гуруҳини кучайтириб, Увайсхоннинг қўл-оёқларини боғлаб қўймоқчи бўлди.

Улугбекининг одами олиб келган хабар тўғри бўлиб чиқди. Орадан кўн вақт ўтмай 822 (1419) йилда Мўғулистонда ўзаро феодал кураш олови қангадан

янгиланди. Бу ҳақда Самарқандга узлуксиз хабар келиб турди. Хабарлар бир-биридан ташвишли ва даҳшатли эди. Масалан, Андижон ҳокимининг чопари Абуллайс келиб амир Шербаҳромнинг ўгли Жетедан Қошғарга қочиб кетганлиги, унинг кетидан эса бир гуруҳ мўғул амирлари ҳам эргашиб кетганлиги ҳақида хабар олиб келди. Ўша йили август ойида амир Худайдоднинг қизи эри Шамъи Жаҳонни заҳар бериб ўлдиргани эшитилди. Улугбек қулай келган бу фурсатдан фойдаланиб, Мўғулистонга юриш қилмоқчи бўлди, лекин кутилмаган тасодифий бир аҳвол бунга халақит берди. Бу — Хитой элчиларининг Фаргона сарҳадига яқинлашиб қолганлиги эди. Бу ҳақдаги хабарни Андижон бегининг чопари олиб келди.

1419 йил 22 август. Самарқанд ҳар қачонгидан гавжум, сарапжом ва саришта. Чорраҳаларга, айниқса Регистон ва бозор атрофидаги кўчаларга кунда икки мартадан сув сепилиб сидириб-супурилар, қасрлар ва шаҳар бозорларининг деворлари анвойи матолар билан безатилган, дўконлар ва расталар турли-туман маго ва буюмлар билан лиммо-лим.

Император Чэн-Цзунинг элчилари Ли-да ва Жонг-ку келишган. Улар билан бирга Шохруҳнинг аввалги йили Хитойга юборган элчиси Ардашер тавочи (Хитой манбаларида Бек-Буқо) ҳам улар билан бирга келган. Боги дилқушода элчилар шарафига катта зиёфат берилди. Элчилар Мирзо Улугбекка Хитой императорининг дўстлик ҳамда ўзаро муносабатларни ривожлантириш хусусидаги таклифларни ўз ичига олган мактуби ҳамда катта совга-саломларини топширдилар. Совгалар орасида кимхоб, атлас, тарғу каби анвойи матолар, товус ва аждаҳо тасвири солинган нафис фарфор кўзачалар; турли-туман чинни идишлар; рангдор хитой қогози, ов қушлари, шакарқамишдан тайёрланган турли-туман буюмлар бор эди. Эртаси куни элчилар Хуросонга қараб йўлга чиқдилар. Улугбекнинг одамлари уларни Бухорогача узатиб қўйдилар.

Улугбек Хитой элчиларини Хуросонга узатиб қўйганидан кейин, шатбон ойининг охирида (1419 йил 20 сентябр) Мўғулистон устига қўшин тортди. Туркистон ҳокими Арслонхожа тархон, Саброн ҳокими амир Фаттон, шунингдек Сайхун атрофидаги шаҳарларнинг доругалари, Ёдгор барлос ва Маҳмуд тархон сингари номдор амирлар унга бу юришда ҳамроҳ бўлдилар. Самарқандни тасарруф қилиб туриш амир Искандар Ҳинду Буқога топширилди. Қорабулоққа етганларида Мўғулистонда ўзаро кураш олиб

бораётган амир Худайдод билан Садр Исломнинг навкарлари келиб, улар ҳар бири ўз ҳолича Улугбекни сабртоқатсизлик билан кутаётганликларини хабар қилдилар. Улугбекнинг қўшини Чинос ёнида Сайхундан ўтиб, Тошкентнинг Бурлоқ деган жойига келиб тушди. Лекин Улугбек нимагадир юришни давом эттирмади, Тўқмоққача бориш ниятидан кечди. Қўшин шу ердан орқага қайтди ва шаввол ойининг 2-сида (1419 йил 22 октябр) Самарқанд атрофига келиб тушди.

Бурлоқдан қайтиш олдидан Улугбек Арслонхўжа тархон билан амир Фаттонга ўз вилоятларига, яъни Ясси ва Сабронга қайтишларига ижозат берди, бошқа амирларни, Маҳмуд тархон бошчилигида, Қошгар муҳофазасига юборди...

Хитойлик элчилар Хуросондан қайтишда (ўша йилнинг ноябр ойида) яна Самарқандга қўниб ўтдилар. Улугбек элчилар шарафига бу сафар Боғи майдонда катта зиёфат берди, уларнинг ҳар бирини муносиб совғалар билан сийлади. Қайтишларида уларга Султоншоҳ ҳамда Муҳаммад баҳши бошчилигида ўз элчиларини ҳам қўнди ва катта карвон билан Хитойга жўнатди. Ҳофизи Абру ва Абдураззоқ Самарқандийларнинг маълумотларига қараганда, Шоҳруҳ, Улугбек, Бойсунқур ва бошқа Темурийлар ҳам ўз элчиларини мана шу карвонга қўшган эканлар. Аниқ маълумотларга қараганда, Темурийлар карвони катта бўлган. Карвондаги элчилар, хизматкорлар ва савдогарларнинг умумий сони беш юз ўттиз одамдан иборат бўлган. Шоҳруҳнинг карвонига амир Шодихўжа билан амир Қўкча, Бойсунқурникига Султон Аҳмад ва хожа Ғиёсуддин Наққош, Иброҳим Султоннинг карвонига амир Ҳасан, мирзо Рустамникига паҳлавон Ҳалол бошчилик қилдилар. Буларга Самарқандда Қобул ва Ғазна ҳокими мирзо Суюргатмишнинг элчиси амир Аргудоқ, Хоразм ҳокими амир Шоҳмаликнинг элчиси Урдувон ҳамда Бадахшон подшосининг элчиси хожа Тождин ҳам келиб қўшилдилар. Уларнинг тепасида Шоҳруҳнинг элчиси амир Шодихожа турди. Ғиёсуддин наққош элчиликка ноиблик қилди. Унга махсус «хотира дафтари тутиш ва онга сафар чоғи ўз қўзи бирла қўриқ ва эшитган нарсаларни орттирмайн ва бўрттирмайн ҳаққоний ёзиб бориш» вазифаси топширилди...

Темурийларнинг элчилари икки йилу икки ой ва беш кундан кейин 1422 йилнинг 2 сентябр куни ватанига қайтиб келдилар.

Ўша замонларда савдо ва элчилик карвонлари Ўрта

Осиёдан Хитойга икки йўл орқали боришган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг Турфон ва Қумул шаҳарлари орқали, иккинчи йўл Фарғона водийси орқали — Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш орқали Олой водийси бўйлаб борган ва Шарқий Туркистоннинг Қошғар, Хўтан ва Ёрканд шаҳарлари орқали ўтган.

Ғиёсуддин Наққош Мўғулистон, Қошғар ва Хитойда кўрган-билганлари ва эшитганларини кунма-кун зўр диққат ва эътибор билан ўша кундалик дафтарга қайд этган. Ғиёсуддиннинг кундалик дафтарида Мўғулистоннинг ўша замондаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, Шарқий Туркистон шаҳарларидан Қорахожа, Турфон ва Қумул; Хитой шаҳарларидан Сукжоу (Цзюцюань), Камжу (Чжань), Садин-фу ва пойтахт Хонбалиқ (ҳозирги Пекин атрофида)нинг ижтимоий-сиёсий аҳволи ва маданий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Бу маълумотларнинг Ўрта Осиё билан Хитой ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкид этиб ўтмоқ лозим.

Таъбир жоиз бўлса яна шуни ҳам айтиш керакки, ҳар иккала қўшни мамлакат ўртасидаги савдо-сотиқ, сиёсий ва маданий алоқалар жуда қадим замонлардан мавжуд. Биз бунини ўша вақтлардан қолган араб, форс, туркий ва хитой тилларида битилган китоблардан биламиз. Бу муносабатлар Шохруҳ билан Улуғбек замонида яна ҳам ривож топди. Деярли ҳар икки-уч йилда Самарқанд билан Ҳиротга Хитой элчилари, Хонбалиққа эса Ўрта Осиё ва хуросонлик элчилар ва савдогарлар қатнаб туришган.

Шохруҳ билан Улуғбек замонида Тибет билан ҳам яхши қўшничилик муносабатлари ўрилатилган. Масалан, Улуғбек 824 йил муҳаррам (1421 йил январ) ойида Бухорода қишлаб турганда ўша мамлакатдан элчилар келганини биламиз.

Улуғбек Оқ ўрдада ҳам ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам у ерда бўлиб турган воқеаларни зўр диққат-эътибор билан кузатиб турди. 1419 йил баҳор кунларининг бирида Дашти қишлоқ тарафдан келган одам Улуғбекка ўзбек улусида ур-йиқит бузилишлар юз берганлигини хабар қилди. Унинг гапларини Сигноқда бўлган бухоролик ва самарқандлик савдогарлар ҳам тасдиқлашган. Бу кундан бери мирзо Улуғбек қўллаб-қувватлаб келган Бароқ ўғлоннинг навбатдаги маглубияти ҳақидаги хабар эди. Бароқ ўғлонни

Жучихон наслидан булган бошқа бир шахзода — Муҳаммадхон мағлуб этганди. Қўш ўтмай, 822 йил раби ул-охир ойининг сўнгги куни (1419 йил 26 апрел) Бароқ ўғлоннинг ўзи Самарқандга, Улугбек Мирзонинг олдига қочиб келди. Улугбек уни очик чехра билан қарши олди, унга подшоҳона иззат-ҳурмат кўрсатди ва бир неча қўш давом этган меҳмоннавозликдан сўнг уни, етарли қурол-аслаҳа, пул ва аскар билан таъминлаб, юртига қайтишга ижозат берди. Бароқ ўғлон Улугбекнинг мана шу ёрдами билан тез орада Муҳаммадхонни енгди ва Ўзбек улусининг катта қисмини қўлга киритиб олди.

823 (1420) йили Мўғулистонда яна ур-йиқит бошланди. Ур-йиқит ўша Увайсхон билан Шермуҳаммад ўғлон ўртасида тожу тахт учун тинимсиз курашнинг оқибати эди. Бу Улугбекка қўл келди, албатта. У Мўғулистонга юриш ҳозирлигини кўра бошлади. Шу мақсад билан теварак-атрофга жарчилар ва тавочилар юборди. Чамамда бунга Улугбекни Шохрухнинг ўзи ундаган бўлиши ҳам керак. Хоқон сайд ўша йили катта куч билан Ироқ ва Озарбайжонга, Қора Юсуфга қарши юриш бошлан олдидан ўғлига юборган нишонда «Мирзо Улугбек Мовароуннаҳр, Туркистон ва Мўғулистонни идора қилиб турсин», — деб айтилган эди. Авваллар Улугбек Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳокими, деб юритилганди. Бу сафар отаси уларга Мўғулистонни ҳам қўшиб қўйибди». Бу — «сенга ижозат, Мўғулистон ҳам сеники», дегани эмасмикан хоқони сайднинг. Ўша кунлари (раби ул-охир ойининг ўрталарида (1420 йил 28—29 апрел) Гавҳаршод бегимнинг кутилмаганда Самарқандга келиши ҳам бежиз эмасди. Ўшанда Улугбек бу хусусда онаси билан ҳам гаплашиб олган бўлиши мумкин. Абдураззоқ Самарқандийнинг мана бу гапларига ҳам бир назар ташлайлик-а: «... Боги чинорда подшоҳона тўй ва хуравона зиёфат берилди. Бир неча кунни шод-хуррамлик билан ўтказдилар, сўнг мирзо Улугбек сақарлотлар, қирмизий қатийфалар ва бошқа нафис матолар ортилган қатор-қатор хачир, туялар ва тилло эгар-жабдуқлик отларни совға қилуб тортди. Сўнг махди улё Хуросон сори юзландилар... Шундан кейин мирзо Улугбек Мўғулистонга юриш ҳақидаги қарорини қатъийлаштирди...»

Улугбек жумоди ул-охир ойининг ўрталарида (1420 йил 10—11 июл) катта лашкар билан Самарқанддан чиқди. Қорабулоққа етишгандан кейин, Улугбекнинг ўзи лашкарнинг бир қисми билан ўша ерда қолди. Амирлардан Искандар, Ҳарий Малик ва Боязидларни эса илғор

тариқида олдинга жўнатди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистонга юриш ярим йўлда тўхтатибди. Ойнинг охирида, яъни 1420 йил 25 июлда, Мўғулистондан Малик Иелом келди ва Улугбекка мўғулларнинг давлатхўшлик ва тобеълик билдирганликларини маълум қилди. Шундан кейин Улугбек юришни тўхтатиш тўғрисидаги фармон билан илгор қисмга чопар юборди. Амир Искандар, Ҳарий Малик ва Боязид ражаб ойининг 9-куни (1420 йил 20 июл) Қорабулоққа қайтиб келдилар. Улар билан бирга Қорабулоққа мўғулларнинг эллик нафар сардори ҳам келибди. Орадан бир ҳафта ўтгач, ражаб ойининг 16-сида (1420 йил 10 август) Сарик ўғлон бошлиқ яна бир гуруҳ мўғул сардорлари ҳам Улугбекнинг ўрдусига келдилар. Булар орасида тоғжу тахт даъвогарларидан Шермуҳаммад ўғлон ҳам бор эди. У тушқин бир аҳволда Улугбекка мурожаат қилди:

— Бахту иқбол ва омад биздин юз ўғирди, аълоҳазрат. Осмон қадар остонангизга бош уриб келдик, даргоҳингиздан қувмасиз, деган умиддамиз.

Шермуҳаммад ўғлон Мирзо Улугбекнинг оёқларига йиқилмоқчи бўлди, лекин Улугбек унинг қўлтигидан тутиб қолди.

— Йўқ, йўқ, асло бундоғ қилмангиз, аълоҳазрат! Бу подшоҳларга муносиб эрмас.

Улугбек уни етаклаб чодирига олиб кирди ва тўридан жой кўрсатди. Шермуҳаммад кўзига ёш олди:

— Минг-минг раҳмат сизга, Мирзо. Лутфу марҳаматингизни тирик эканмен, асло унутмасмен.

Улугбек Шермуҳаммад ўғлон билан бир пайтларгача гаплашиб ўтирди. Маълум бўлдики, Увайсхон узаро курашда бу сафар ҳам ютиб чиқибди. Улугбек Шермуҳаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб беролмади бу гал. Биринчидан, Увайсхоннинг қўли бир мунча баланд эди, тарафдорлари ҳам кам эмасди. Иккинчидан, Шохрух нимагадир Озарбайжонда кўн ушлашиб қолди, Улугбекнинг Хуросондан узоқлашини Хуросоннинг эмирати учун хатарли эди, албатта. Учинчидан эса отаси бирдан зудлик билан ёрдам учун ўн минг отлик аскар юборишини талаб қилиб қолди. Бундай шароитда яна битта катта юриш бошлаш тўғри бўлмасди. Шунинг учун ҳам Улугбек бу сафар Мўғулистонга юриш фикридан қайтди ва Шермуҳаммад ўғлонни ўзи билан бирга олиб Самарқанд сари юзланди.

Шундай бўлса ҳам Улугбек, бари бир, Шермуҳаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб бериш ниятидан қайтмади. Зулҳижжа ойининг 16-куни (1420 йил 5 ян-

вар) уни старли от-улов, қурол-аслаҳа, озиқ-овқат ва керак миқдорда одам қўшиб Мўғулистон устига отлантирди. Шермуҳаммад ўғлон тез фурсат ичида Улугбекнинг мана шу ёрдами билан галаба қозонди ва Мўғулистонда ҳокимиятни қўлга киритиб олди. Лекин у пировардида кўрнамаклик қилди. Мамлакатда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгандан кейин валинеъматидан юз ўғирди. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзлари билан айтганда, у «салтанат тахтида ўрнашиб олғоч, подшоҳлик гурури ва ўта такаббурлик уни мирзо Улугбекнинг ҳақ-ҳуқуқини риоят қилиш интизомидин ташқари чиқаруб, мустақиллик байроғини осмонни фалак томига кўтарди ва анинг мактубларидин бўйсуниб йўлидин четга чиққанлиги маълум бўлди». У Мовароуннаҳр ва Қошғардан қочиб борган кишиларга бошпана берди. Ана шундайлардан бири Улугбекнинг Қошғардаги ноиб Пир Али тақритнинг ўғли бўлиб, у 1423 йили жазодан қочиб Мовароуннаҳрдан Мўғулистонга қочиб борган эди. Улугбек уни тутиб беришни талаб қилиб одам юборганда, Шермуҳаммад ўғлон тан тортмасдан рад жавобини берди. Улугбек бу бадбахтга кўн яхшиликлар қилиб, энди ёмонлик қайтганидан кўп ачинди ва ёнида ўлтирган мавлоно Абуллайсийга мурожаат қилди:

— Ажабо, наҳотки кечагина қилинган яхшилик бугун унут бўлса. Бу қандайин бедодлик ўзи?! Бундайларни нечун еру замин кўтариб турибди, мавлоно.

Мавлоно Улугбекни овунтирди ва охири унга мана бу ҳикматни айтиб берди:

«Қўнлардан бир қуни Бузуржмехрдин сўрабдурлар: «Тақсири олам, Сизнингча қандай подшоҳ покизароқ бўлур?» Бузуржмехр жавоб қилибдур: «Шундай подшоҳ покиза бўлурким, ондин покизалар омонлиқ топса-ю, попоклар жазо тонсалар.

Шоҳ улким, хотири кўн равшану доно эрур,

Яхшига яхши, ёмонга ёмон, бадҳо эрур».

— Ҳа, шундай. Бузуржмехр ҳақ гапни айтибдур. Шермуҳаммад поикўрликни ихтиёр қилгон эркан, жазосини тортгай, албат!

Мавлоно Абуллайсий Улугбекни илгари бундай кайфиятда кўрмаган эди. Унга яна тасалли берди, фойдаси бўлмагач деди:

— Кимки вафо қилса — вафо тоғусидур, хиёнатнинг давоси жазодур, аълоҳазрат. Шермуҳаммад ўғлоннинг қисмати шул эркан, илож қанча, «тақдирдин қочуб бўлмас», деб бежиз айтишмогон эски одамлар, ҳазратим.

Улуғбек Мўғулистонга юриш қилиш тараддудига тушиди. Тушиди-ю, лекин ҳали отасига буни маълум қилмаган эди. Хоқони саиднинг олдидан ўтмай туриб бу ишга қўл уриб бўлмасди. Улуғбек Шермуҳаммад ўғлоннинг қилмишлари тўла баён этилган мактуб билан Ҳиротга амир Ҳамзани жўнатди. Шохруҳ ўғлининг йўлини тўсмади, Мўғулистонга, Шермуҳаммад ўғлонга қарши юриш бошлангга ижозат берди.

Юришни 1425 йилнинг илк баҳорида бошлаш мўлжалланди ва шу мақсад билан Шохруҳия, Саброн ва Андижонда қишлоғга ва ўша ерларга қўшин тўплангга қарор қилинди. Қишлоғга кўчини 827 йил зулҳижжа ойининг биринчи куни (1424 йил 25 октябр) бошланди. Қўшиннинг ўнг қаноти амир Ҳарий Малик ва Шайх Абу Саид бошчилигида Андижонда, Султон Увайс барлос, ҳожа Юсуф ва Таваккал барлос бош бўлган сўл қанот Саброн атрофида, Қорасомон деган мавзёда қишлайдиган бўлди. Улуғбекнинг ўзи Гул билан Шохруҳияда турадиган бўлди. Улуғбек бу ерга зулҳижжанинг 15-куни (1424 йил 10 ноябр) келди. Эртасига «Мовароуннаҳр ҳамда Туркистон мамлакатларидаги бор лашкар муқаррар булжорда, муайян мавзёда жамъ бўлсунлар»,— деган хумоюн асар фармон содир бўлди...

Улуғбек бир куни кечқурун ёлғиз қолганда баъзи фикр-ўйларга бориб ҳаёл суриб кетди: «Ҳа, энди яна лаклак одам ҳаракатга келди, эл-юртнинг саронжомлиги бузилди. Расадхонанинг қурилиши энди не кечаркин? Самарқанд, Шаҳрисабз ва Гиждувонга мўлжаллангон қурилишлар-чи? Расадхона қурилишининг суръати сусаяди, бошқа қурилишлар бўлса кейинга сурилади, чунки қурилишга ажратилатурғон маблағни бу ялмоғуз уруш ютиб юборади энди. Мана, ўша ҳамду-саноларнинг оқибати, «боракалло ота ўғил, рааё бирлан бароёнинг бошини силасангиз кам бўлмагайсиз», деб макташларнинг оқибати. Беклар ва амирлар атайлаб рааёни ҳам қўшиб қўярдилар. Аслида-чи? Аслида алар бирламчи навбатда ўз фойдасини кўзлайдурлар. Аларга мўмай ўлжа, ҳад-ҳисобсиз бойлик бўлса бас. Ахир, аларнинг катта-катта ерсуви, беҳисоб молу мулки бор-ку?! Ўшал мулкдин келгон даромад етмасму эркан, аларга?! Йўқ, етмас. Ҳамлик қилур. Аларнинг ўзлари тўйсалар кўзлари тўймас. Алар ўзларини дунёга устун фараз қилуб, ўлумни, охиратни ўйламайдурлар...

— Ори, аълоҳазрат, аларга Корун тоғи каби бойлик

ҳам камлик қилур. То кўзининг косаси ҳок бирла
тулмагунча ўзлари тўймайдурлар.

Мавлоно Абуллайсий султони аъзам ҳокма Аҳмад
Яссавидан мана бу ҳикматни ҳам келтирди:

Бешак билинг, бу дунё борча элдин узаро.
Ишонмагил молнингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота она, қариндош, қасб кетти фикр қил.
Тўрт оғлақ чибни от бир кун сапго етаро.
Дунё учун там ема, Ҳақдин ўзгани дема.
Кини молнинг ема, сирот узра тутаро.

Шувдоғ, мавлоно. Локин илож қанча? Магар аларнинг
майлига боқмосак, сўзга киратурғонини тоғиб олурлар.

Шундай деди ю, Улугбек бошини қўйи солганича
сукутга кетди. Бир оз вақт ўтгач, ўзига келди ва айтилган
гаплар ва қилинган мулоҳазалардан бир қадар чўчиб
тушди. Хайриятки, бу гапларни мавлоно Абуллайсийдан
бошқа ҳеч кимса эшитмабди. Улугбек ҳозиргина ўзи тушиб
қолган кайфиятни илм билан ўраланиб қилишнинг
оқибатига йўйди. Бора-бора у ўзини ўнглаб олди ва
подшоҳларга ҳос фикр юрита бошлади.

— Ахир улуг бобомиз соҳибқирони муаззам бир
вақтлар кўн мамлакатлар қатори Мўғулистонни ҳам забт
этмагону эрди? Шундай бўлгач, не сабабдин эҳди биз бу
мамлакатни қўлдин чиқиб кетишига йўл қўюр эрканмиз.

Йўқ, Улугбек бунга йўл қўя олмайди. Бу унинг
кўзларидан кўришиб турибди. Мўғулистонга юриниш бир
кунмас-бир кун албатта бошлаб юборади. Унинг кўнглидан
шу ҳаё ўтди-ю, сўнг ўз-ўзига тасалли берган бўлди: «Ахир
улуг бобомиз урушни ҳам тўхтотмагонлар, қурилиш ҳам
бўлаверган-ку. Биз ҳам шундоғ қилурмиз. Ахир ўлжанинг
бешидин бир қисми бизга тегадур-ку. Биз ошн, хирожнинг
бир қисми бирлаи қўшуб, қурилишларга ишлатурмиз.

Ҳа, ўлжанинг катта қисми подшоҳга тегарди. Бу
хусусда ҳам Улугбек ота-бобосининг йуригини тутди. Бир
мисол: Мўғулистон хонн Вайсхон вафот қилгандан
(1428) сўнг, икки сағир ўғли Юнусхон билан Эсон Бугахон
тожу тахтни таланиб, бир-бирларига қилич кўтардилар.
Лекин галаба Эсон Бугахон тарафида бўлди ва у
1428 йили Мўғулистон тахтига муяссар бўлди. Юнусхон ва
унинг тарафдорлари: бахрин тумонининг бошлғи Эразон
ва чарос қабиласи бекларидан Мирак Туркман уч-тўрт
минг мўғул хонадони билан юртидан Самарқандга,

Улугбек мирзо ҳузурига қочиб келдилар. Юнусхон Улугбекдан мадад излаб келди, лекин у амирларининг кўнглига қараб, мўғулларнинг саркардаларини ўлдиртирди, уларнинг бир қисмини турли вилоятларга жўнатди, қолган қисмини эса амирларига ўлжа сифатида тақсимлаб берди. Ўшанда Улугбек ўлжанинг бешдан бир қисмини амалда бўлган тартиб-қоидага биноан, Юнусхон билан қўшиб Ҳиротга, отасига юборди...

Қиш кунларининг бирида Улугбек ҳузурига Сигноқдан Бароқхоннинг элчиси Сўфи ўғлон келди ва унинг ота-боболар тахтига ўлтирганини айтиб, Улугбекка унинг катта совга-саломларини тонширди.

Замондош тарихчининг ибораси билан айтганда «совуқ лашкари баҳор синоҳини кўруб чекинмоқга юз тутгон, ҳавонинг жоншарвар насими мўътадиллик лутфини касб этгон ва замона баҳор фасли ташриф буюрғонлиғидин ҳаёт табиатига киргон бир найтда», яъни 828 йил раби ул-аввал ойининг 27- (1425 йил 17 феврал) куни лашкар ўрнидан кўзгалди. Хулласи калом Мўғулистон устига юриш бошланди. Улугбекнинг аскари мўғулларнинг амир Иброҳим ва Жаҳоншоҳ бош бўлган катта қўшинини Ашнара билан Оқсув бўйида, Буам сойи ёқасида тор-мор келтирди. Бу воқеа раби ул-охир ойининг 14-куни (1525 йил 4 март) содир бўлди. Амир Иброҳим билан унинг икки ўғли ўша жангда ҳалок бўлдилар, Жаҳоншоҳ бўлса қолган-қутган одами билан Чўнг кеминга, у ердан Иссиқкўл тарафига қараб қочди. Буам дарасида, Иссиқкўл атрофида, Чўнг кемин, Обиш, Чорин, Арпа ёзи, Тош бўйноқ, Қизилсув, Сангтош, Кетмонтена, Оқ қуёш, Қарши, Кунгес ва Юлдуз номлик мавзеъларда бўлган уруш ҳам Мовароуннаҳр ва туркистонлик қўшинларнинг ғалабаси билан тугади.

Қисқаси, кўпчиликка мисли кўрилмаган кулфат келтирган бу уруш юз кундан ортиқ давом этди, минг-минглаб йигитларнинг ёстуғини қуритди, кўн элу юртлар талон-тарож қилинди. Улугбекнинг амирлари ва беклари беҳисоб ўлжа ва кўнлаб асирларни Мовароуннаҳрга ҳайдаб қайтдилар. Ўлжа орасида Мўғулистон хонининг бош қароргоҳидан (у Қарши аталган: мўғул тилида Қарши деб саройни айтишган) олинган икки бўлак катта қош тоши (нефрит) ҳам бор эди. «Мирзо Улугбек, — деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий, — ўшал қош тошни ароба бирлаи доруссалтана Самарқандга етказиш учун икки минг чапдаст кишини ўшал мавзеъда қолдирди. Ўшал тошни қадимги подшоҳлар Чин тарафдин ушбу жойга келтурғон

эрканлар ва ҳазрати соҳибқирон ул тошни Мовароуннаҳрга кўчирмоқчи бўлуб амир Жаҳоншоҳни бир печа минг киши билан ўшал ерда қолдиргон, аммо алар тошни кўчириб келтиришдин ожизлиқ қилгон эрканлар». Бир вақтлар Дува Сеценхон Хитой тарафларидан олиб келиб мўгул ҳукмдорлари қароргоҳига қўйилган бу тош аслида уч қисмдан иборат бўлиб, ўз вақтида Амир Темур фақат унинг бир қисминигина Самарқандга олиб келишга муяссар бўлган эди. Тошнинг қолган икки бўлагини Улугбек махсус араваларга юклатиб, Самарқандга олиб келтирди. Улугбекнинг амри билан моҳир сангтарош усталар бу тошларни тарошлаб биттасини Амир Темурнинг қабри устига қўйдилар.

Улугбек Самарқандга шайбон ойининг 10-куни (1425 йил 27 июн) қайтиб келди. «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») китоби муаллифининг сўзларига қараганда, Улугбек Мўғулистон юришидан қайтишида, Сойбўйи қалъаси билан Жиззах оралигида жойлашган Илолўти деган тор ердан ўтаётиб қоятошга мана бу сўзларни ёздирган экан: «Улуг тангри таолонинг... қўллаб-қувватлаши билан улуг султон, жамий подшоҳлар ҳукмдори, Оллоҳнинг ердаги сояси, ислом динининг тугдори, ислом ҳомийси Муъинуддин Улугбек кўрагон, оллоҳ анинг салтанатини нойдор қилсун, Жете ва Мўғулистонга юриш вақтида ушбу ердин ўтгон. Ҳижрий 828 йил».

Мўғулистонга қилинган бу уруш Мирзо Улугбек олиб борган жиддийроқ урушларнинг биринчиси ва сўнггиси эди. Бу қирқ йиллик подшоҳлик даврида Улугбек қозонган биринчи зафар эди. Орадан икки йил ўтгач, у яна бир урушга бел боғлади, лекин бу сафар қаттиқ мағлубиятга учради.

Аслини олганда Мўғулистонни Амир Темур ҳам узил-кесил бўйсундиролмаганди. Улугбекнинг уриниши ҳам беҳуда бўлди. Мўғулистон ўз мустақиллигини сақлаб қола олди.

Кейинча Улугбек яна оғир аҳволга тушиб қолди. Увайсхоннинг иккинчи ҳукмронлиги йилларида, яъни 1425—1428 йилларда, феодал тарқоқлик, қалмоқларнинг кетма-кет қилиб турган хуружи кучайди. Лекин мамлакат ўз мустақиллигини сақлаб қола билди. Увайсхоннинг тахт вориси Исобугахон даврида (1428—1462) эса у ўзини бирмунча ўнглаб олди ва ҳатто Қошғарни Улугбекнинг ноиб қўлидан тортиб олишга ҳам муяссар бўлди. Энди, аксинча, мўгул феодаллари тез-тез Фарғонага бостириб

кириб, Андижон, Конибодом ва Сайрам теваарагидаги қишлоқларни талон-тарож қилиб турдилар.

Улугбек Оқ Ўрдада ҳам ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун кўп уринди, лекин бу уриinishлардан зигирча ҳам фойда чиқмади. Юқорида тилга олганимиз Бароқ ўғлон 1423 йили Улугбекнинг ёрдами билан тамом Оқ Ўрда устидан ҳукмдор бўлиб олди. «Равзат ус-сафо» муаллифининг сўзларига қараганда, ўша йил атрофида Самарқандга Бароқ хоннинг элчиси Жумодук ўғлон келди ва Бароқ хоннинг Оқ Ўрда тахтига ўлтирганлигини маълум қилиб, унинг бериб юборган катта совға-саломини Улугбекка топширди. Мирзо Улугбек элчини ҳурмат-эҳтиром билан қарши олди ва унга ўз элчисини ҳам қўшиб, Бароқхоннинг ҳузурига турли-туман тансиқ моллар ва катта маблаг билан юборди. Бароқ ўғлон Улугбекнинг катта моддий-маънавий ва ҳарбий ёрдамига таяниб, бошқа Ҳўчийнажод султонларни ҳам енгди. Рус солномаларида келтирилган маълумотларга қараганда, у 1423—1425 йиллар ичида Давлатберди ва Кенак ўғлон сингари бир талай тож-тахт даъвогарлари устидан галаба қозонди, ҳатто Олтин Ўрда пойтахти Сарой Беркани ва Олтин ўрдага қаранли бошқа юртларни ҳам ўзига бўйсундирди. Лекин Бароқхон ҳам Шермуҳаммад ўғлонга ўхшаб, Оқ Ўрдада сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олгандан кейин, босар-тусарини билмай қолди, манмансираб талтайиб кетди. Бир умр ёрдам бериб келган Улугбекдай валинеъматнинг юзига оёқ қўйди. У ҳатто илгари Темурийлар давлати таркибига кирган Сайхун бўйидаги Ўтрор, Саброн ва Сигноқ сингари шаҳарларга ҳам кўз тика бошлади. 1425—26 йиллари Самарқандга тез-тез Туркистон ҳокими Арслонхожа тархоннинг чопарлари шикоят билан кела бошладилар. Чопар олиб келган бир руқъада бундай дейилганди: «Анинг (Бароқхоннинг) навкарлари ушбу тарафларни хароб этмоқдалар, ўзларини ҳокими мутлақ ҳисоблаб, салтанат лофини урмоқдалар». Улугбекнинг сийлашуви-енипоришлари, ваъз-насихатлари ва ҳатто дўқ-пўнисалари ҳам кор қилмади. Бароқхон беҳаёлик билан иш тутишда давом этаверди. У ҳатто Сигноқни ҳам босиб олди. Норозилик билдириб унинг ҳузурига келган Арслонхожа тархоннинг элчисига булса таъб тортмасдан «Сигноқнинг яйловлари қадимдин менинг ота-боболаримга тегишли бўлгон, бувам Урусхон Сигноқда иморат солгон»,— деб жавоб қилди. «Табакоти Маҳмудшоҳий» китоби муаллифининг сўзларига қараганда, ўшанда Бароқхон беш минг уйлик кўчманчиларни ҳам ўзи билан бирга Сигноққа

кўчириб олиб келган экан. Қисқаси, аҳвол шу даражага бориб етдики, ҳар иккала томон қаттиқ ёвлашиб қолдилар.

Улугбек шитоб билан Ҳиротга чонар юборди ва содир бўлган воқеадан отасини хабардор қилди. Шохруҳ сўзда «олам вайронгарчилигининг сабабчиси бўлмиш жангу-хусуматдан ўғлини манъ қилса ҳам», амалда ўғлини урушга рағбатлантирди. Хоқон саид маълум миқдордаги лашкарни Мирзо Муҳаммад Жўкий туғи остида Мовароуннаҳр сари боришга тайин қилди. Мирзо Муҳаммад Жўкий қўшини билан 830 йил раби ул-охир ойининг 17-куни (1427 йил 15 феврал) Мовароуннаҳр сари отланди.

Лекин Мирзо Улугбек қўшин билан иниси келмасдан сал аввалроқ Самарқанддан жўнаб кетган эди. Муҳаммад Жўкий отасига Шохруҳияга етиб олди. Бир-икки кун отлар ва одамларга дам бердилар, сўнг оға-ини қўшин билан йўлга чиқдилар. Сайхундан ўтиб Тошкентга, у ердан Сигноқнинг Жумгол қишлоғи ёнига келиб тушдилар. Эртаси куни шу ерга Бароқхоннинг элчиси келди ва унинг узрхоҳлиги ҳамда сулҳга чанқоқ эканлигини маълум қилди. Улугбек Бароқ ўғлондан қаттиқ ранжиган эди, шунинг учун ҳам элчига илтифот қилмади, Бароқнинг узрини эса қабул қилмади ва ўша куниёқ қўшинни олдинга бошлади. Лекин, бахтга қарши, эртаси куни кечқурун кутилмаганда мудҳиш воқеа юз берди. Улугбекнинг лашкари Сигноқ атрофидаги тепалик орқасидаги тор бир майдонда хотиржам тунаб ётганда, Бароқхоннинг лашкари чор атрофдан уни босди ва қаттиқ зарба берди. Бароқхон қайтиб кетди. Улугбек билан Муҳаммад Жўкий саросимага тушмадилар ва қўшинни жанговар сафга тортдилар. «Матлаъ ус-саъдайн»да ўқиймиз: «Рақиблар фидойилардай баб-баробар жангу-жадолга киришуб, зўрлик ва қудрат қўлини чўздилар. Мирзо Улугбек қўшинининг ўнг ва сўл қанотлари танг аҳволда қолди. Душман гулга ҳам хужум қилди, оқибатда қалб вайрон бўлди. Натижада Мовароуннаҳр лашкарида чекиниш аломатлари ва енгилганлик белгилари намоён бўлди...» Охири Темурий мирзоларнинг қўшини бор-йўғини ташлаб тум-тарақай бўлиб қочдилар. Улугбекни Арслонхожа тархоннинг одамлари, мирзо Муҳаммад Жўкийни эса Шохруҳнинг эски хизматкорларидан паҳлавон Маҳмуд Дандоний душман чанғалидан бир илож қилиб юлиб олдилар. Ўша пайтда Бароқхоннинг йигирма чоғлик йигити лашкардан ажраб қолган оға-инини адир ён-бағрига қараб сиқиб бораётган эдилар. Арслонхожа тархон билан паҳлавон Маҳмуд Дандонийнинг йигитлари

яна бир неча дақиқа кечикишганларида нималар бўлишини тасаввур қилиш қийин эмасди. Чекинганларнинг қўнчилиги Инги, Саброн ва Тошкент қалъаларига қочиб бориб жон сақладилар. Улугбек билан мирзо Муҳаммад Жўқий хос одамлари ва махсус қўриқчи қисм билан Самарқандга қочиб келишди ва унинг мустаҳкам қалъасига кириб яширидилар. Ўшаанда Бароқ ўғлоннинг лашкари уларни Самарқанд оstonаларига таъқиб қилиб келди; Ясси, Саброн, Тошкент, Шохруҳия, Самарқанд ва Бухоронинг теvarак-атрофидаги қишлоқлар ва унинг халқини талаб кетдилар.

Улугбекнинг Сигноқ оstonасидаги муваффақиятсизлиги ҳақидаги хабар Самарқандга унинг ўзидан аввал етиб келди. Шаҳар аҳлини ваҳима босди. «Наҳотки, шаҳзодалар катта қўшини бўлатуриб, шу алпозга тушинган бўлса? Буни қандай англамоқ керак? Хонлиқми, ёки ландо-вурлиқми бу?! Бундайин подшоҳнинг кимга кераги бор?» — деб вайсовчилар ҳам бўлди. Шаҳар дарвозаларини беркитиб олиб Улугбекни ҳам, мирзо Муҳаммад Жўқийни ҳам шаҳарга киритмаслиқни маслаҳат берувчилар ҳам бўлди. Лекин фақат шаҳар ҳокимининг элчиллиги билан бу аҳволнинг олди олинди...

Улугбекнинг мағлубияти ҳақидаги хабар Хиротга ҳам унинг чопарида илгари етиб борди. Улугбекка тескари бўлиб юрган амирлардан бирининг наварки бу совуқ хабарни жумоди ул-аввал ойи (1427 йил март)даёқ Шохруҳ саройига элиб улгурганди. Улугбекнинг чопари мавлоно Шамсуддин эса унда бир ҳафта кейин жумоди ул-охир ойининг 4-си (1427 йил 4 апрел)да Хиротга етиб келди. Ўша кунлари Шохруҳ огир бетоб бўлиб ётганди. У 830 йил рабби ул-охир ойининг 23- (1427 йил 22 феврал) куни Хиротнинг жума масжидидан чиқиб келаётганда пичоқ еб огир жароҳатланганди. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «... У ҳали масжид ичида бораётганда, ногоҳ мавлоно Фазлуллоҳ Астрободийнинг муридларидин Аҳмад Лур исмли на-маднуш шикоятчи қиёфасида илкида қандайдир бир қороз тутган ҳолда подшоҳга яқинлашди. Он ҳазрат «онинг сўзини маълум қилиб арзга еткуринглар», — деган маънода мулозимларидин бирига ишорат қилди, бироқ андишасиз Аҳмад Лур онинг қошига чонуб келиб сув қатрасидай (яътироқ) пичоқни он ҳазратнинг қорнига санчди» ... Шохруҳ Улугбекнинг чопарига бирон нарса демади, лекин унинг кетида жумоди ул-охирнинг 17-куни (1427 йил 17 апрел) яна ўша Муҳаммад Жўқий мирзони Самарқанд

устига отлантирди. Шохрух Улугбек учун қурол-аслаҳа ва катта маблағ ҳам бериб юборди. Афтидан у Улугбекдан нима қилиб бўлса ҳам Туркистондаги аҳволни изга солишни қаттиқ талаб қилган.

Ўз вақтида юборилган ёрдам Улугбекнинг жонига ора кирди. У «нақдина, аслаҳа, от-улов ва бошқаларни лашкар аҳлига улошиб, аларни жиҳод йўлига рағбатлантирди» ва қўшинни қайтадан тузиб, Бароқ ўғлонга қарши юришга қасд қилди. Юришга ҳозирлик қилиб турган бир пайтда мирзо Муҳаммад Жуқий оғир бетоб бўлиб ётиб қолди. Улугбек инисини Самарқандда қолдиришга мажбур бўлди, унинг тумоноти ҳамда Қандаҳордан келган қўшинларни ўз аскарига қўшиб, Бароқ ўғлонга қарши отланди. Шохруҳия рўбарўсида Сайхунга кўприк қуриб дарёдан ўтди ва Тошкентга келиб тушди. Шу пайт Самарқанддан чопар келиб Шохрух қўшин билан, Босунгур мирзони ҳам ўзи билан бирга олиб, Мовароуннаҳр йўлига чиққанлигини маълум қилди. Улугбек отасининг шахсан ёрдамга отланганлигидан хурсанд бўлди, лекин Бойсунгурни ўзи билан бирга олиб келаётганидан бир оз ваҳимага тушди. «Нима, балки отам мендин Мовароуннаҳр бирлаи Туркистонини тортуб олуб, ўрнимга мирзо Бойсунгурни тайин этмоқчиму?» — деган андишага ҳам борди. Унда бошқа шахзодалар ичида қандай қилиб бош кўтариб юради, расадхона нима бўлади, мўлжаллаб қўйган илмий ишларнинг тақдири-чи? Йўқ, Улугбек бунга йўл қўя олмайди, бориб отасининг оёқларига йиқилади, ялинади, ёлборади. Нима бўлса ҳам ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолади. Улугбек шуларни назаридан ўтказди-ю, ваҳима босди. Ҳеч нарсасига қарамай отасининг истиқболига боришга қарор берди ва лашкарни Тошкентда қолдириб, отасининг хузурига шонилди.

Дарҳақиқат, Шохрух ҳали тамом соғайиб кетмаган эди. Лекин соғлиқ билан ҳисоблашиб ўлтирадиган вақт эмас эди. Ўша йил шатбон ойининг биринчи (1427 йил 28 май) куни у Бойсунгурни ўзи билан бирга олиб Ҳиротдан чиқди. Олий ўрду эидигина Жайхун қирғоғига келиб ҳам тушган эди, Улугбекнинг чопари подшоҳ олдида тиз чўкди ва унга ўғлининг мактубини топширди. У отасидан Бойсунгурни пойтахтга қайтариб юборишни зорланиб илтимос қилган экан. Шохрух бу шини шунчаки сиёсат учун қилган эди, ўғлининг илтимосига дарров «хўп» деб қўя қолди. «Мирзо Бойсунгур, — деб ёзади Абдураззоқ Самарқандий, — ҳоқон саиднинг фармойиши ҳамда Мирзо Улугбек кўрагон-

нинг илтимоси билан Хуросон пойтахтига қайтиб келди».

Икки юз кема Шохруҳнинг катта қўшинини бир ой деганда Термизга ўтказиб бўлди. Улугбек билан Мовароуннахрнинг кўзга кўринган акобирлари подшоҳни мана шу ерда зўр тантана билан кутиб олдилар. Шохруҳ ўғли билан совуққина кўришди, кўпчиликнинг олдида индамади-ю, лекин Султон содотга бориб ўрнашганларидан сўнг кечқурун, ҳамма тарқалгандан кейин, уни қаттиқ итобга олди:

— Хўш, Искандари замон, марҳамат қилуб айтсунларчи, қўшун ҳозир қой манзилда эрур? Анинг умумий аҳволи қандоқ?

— Қўшиннинг асосий қисми Тошкантда, локин анинг аксарий қисми от-уловидин ажралгон.

— Шундоғ бўлгоч, сиз не учун бу ердасиз, мирзо?

Отасининг аччиқ ва қочирик гаплари Улугбекнинг ичидан ўтиб кетди, қалбига наштаб бўлиб санчилди. Оғзи қуруқшаб, тили айланмай қолди. Отасининг ўткир нигоҳидан кўзларини олиб қочди ва бошини қуйи солди. Лекин бу билан у сўроқ ва итобдан қутулиб қололмади. Тафтиш ва сўроқнинг энг каттаси Самарқандда бўлди. «Матлаъ ус-саъдайн»да мана буларни ўқиймиз: «... У (Шохруҳ) Бароқ ўғлон билан бўлгон уруш хусусида суриштирди ва бўлуб ўтгон воқеанинг тағига етди. Воқеа шарҳини сўраб билғонида Мовароуннахр амирлари гуноҳкор бўлуб чиқдилар. Аларни девони олийда чўби ёсоқга еткурдилар. Мирзо Улугбекни эрса хитобу итоб мақомига еткузиб, жуда қаттиқ сўроқ қилди ва шаҳзода бир неча вақт безътибор қолди». Ҳа, ҳақиқатан ҳам Улугбек учун ўша кунлар жуда-жуда оғир бўлди. У бир ойдаи ортиқ қўли ишга бормай Регистондаги ўзи қурдирган хонақода дарвешлардек кун кечирди. Улугбек ўша кунлари деярли ўз-ўзи билан бўлди, тунларни бедор ўтказди, нималар ҳаёлидан кечмади, дейсиз унинг ўша кунлари. Наҳотки, ҳокимият тамом қўлдан кетган бўлса? Илож қанча, борди-ю, отаси ҳақиқатан ҳам уни ҳокимиятдан четлаштира... Ҳеч бўлмаса унга расадхона қурилишига бориб ишлашига халақит бермас. Кеча мавлоно Муҳаммад Ҳавофий унинг ҳузурида бўлганда, мадрасада риёзиётнинг ўқитилишидан кўнгли тўлмаётганлигини айтган эди. Балким, ўз мадрасасида оддийгина бир мударрис бўлиб қолар. Отаси буни манъ қилмас, балки... Лекин охири хайриятли бўлди. Хоқони санд фарзандига қайтадан

меҳру-шафқат қилди — Мовароуннаҳр билан Туркистонни унга қайтариб берди.

Ўша йили куз бошида Тошкентга қўшимча куч юборилди. Лекин Бароқ ўғлон бундан хабар топган ҳамон Сигноқни ташлаб Дашти қишлоқнинг ич-ичкарисига қараб қочган эди. Улугбек қўшинининг Сигноққа келган илгор қисми шаҳар ва унинг теварак-атрофини ўзга лашкардан ҳоли топди...

Шоҳруҳ Самарқандда зулҳижжанинг 14-си (1427 йил 6 октябр) га қадар турди...

Мағлубият алами, отанинг ҳатто илоини ҳам нуст ташлатадиган аччиқ гаплари Улугбекка қаттиқ ботди. Отасини кузатиб қўйди-ю, бир неча кун давомида ҳеч кимга кўринмай, Боғи чинорда кўрна-ёстиқ қилиб ётиб олди. Хозирки замон мавлоно Нафис уни келиб кўриб: «мирзо бир қадар қабзият бўлибдурлар, иншоолло соғайиб кетгай», деб унинг яқинларини юпантирди.

Улугбек бир оз ўзига келиб саройга қайтгандан кейин ҳам давлат ишларига кўп рағбат қилмай қўйди, кечалари илм билан, кундузлари эса расадхона қурилиши билан боғлиқ ишлар билан банд бўлди. Лекин, Сотуқхон билан амирлар уни ҳоли-жонига қўймай, янги ҳарбий юришларга гиж-гижлай бошладилар. Бир кунги ўша Сотуқхон Улугбекка гап қотди:

— Падари бузрукворингиз, мирзом, бетоб бўлишларига қарамай, Мовароуннаҳрдин Ҳирига қойтуб боргон ҳамон, қўшини тўплаб Озарбайжонга, амир туркманлар устига қўшун тортибдур, онинг зафар қучуб қойтиши муқаррар. Шундоғ бир пайтда Сиз бирлап бизнинг бекор томонабин бўлуб, қўл қовуштируб ўлтиринимиз тўғри бўлмас, мирзо! Подшоҳи оламнинг қойтишларини биз ҳам бирон мақбул ин бирлап қорини оласоқ кўн яхши бўлмасму эркан, мирзо?

Улугбек лом-мим демади. Сотуқхон эртаси кунни Ҳарий Малик билан Шайх Абду Саъидин подшоҳ олдига бошлаб кирди. Яна ўша гап. Шоҳруҳнинг кўнглини бирон ютуқ билан қорини олин бир баҳона эди, ҳолос бу одамга. Аслида у Мўғулистон тахтига кўз тикаётган эди. Амирларнинг эса эртаю-кеч фикру-зикри мўмай ўлка орттирини эди... Охири бўлмади. Улар Улугбекни қилич осиб, от ўйнатишга кўндирдилар. 832 (1429) йили у Мўғулистонга, Увайсхон устига қўшини тортишга қарор қилди, лекин бу ишга Сотуқхоннинг ўзини мутасадди қилиб қўйди. Ўзи шахсан аралашмади бу урунга. Песиққўл атрофида бўлган урунда Сотуқхон Увайсхонни ўлдирди-ю, лекин, барибир,

Мўғулистон тахтини эгаллаб қололмади. Кўп ўтмай, шаҳид этилган хоннинг тарафдорлари Сотуқхонни мамлакатдан қувиб соддилар. Сотуқхон Қошғар тарафга қараб қочди.

Ҳукумат тенасига келган Эсон Бугахон (1428—1462) тез фурсатда Мўғулистоннинг бирлиги ва мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлди. У Олабуқа ва Иссиқкўл атрофида бир неча мустаҳкам қалъалар қурдирди ва ўша ердан туриб Фарғона, Сайрам ва Туркистоннинг қишлоқларига тез-тез бостириб кириб, халқини торат қилиб турди.

Темурийлар шундан кейин Қошғарни ҳам қўлда тутиб қоломадилар. Юқорида тилга олганимиз амир Худай-доднинг набираси, Оқсув ҳокими Саъид Али дуглот Улугбекнинг ўша мамлакатдаги ноиб амир Шоястам билан Қошғар учун қаттиқ урушди. 1435 йили Саъид Али етти минг отлиқ йигити билан Шарқий Туркистонга бостириб кирди ва Қошғар шаҳари ёнида бўлган шиддатли урушда амир Шоястамни мағлубиятга учратди. «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи мирзо Муҳаммад Ҳайдар амир Шоястам урушга етти минг аскар билан чиққанини айтади. Муаррихнинг фикрича, Шоястамнинг мағлубиятига ўзининг ношудлигидан ташқари, баъзи бир ҳарбий бошлиқларнинг хоинлиги ҳам сабаб бўлган. Улар жанг айлари қизиган ва зафар насими амир Шоястамнинг тугига қараб эса бошлаган бир пайтда жанг майдонини ташлаб қочдилар. Шу боисдан бўлса керак, бу уруш тарихда «солой бегим» («Бегимни ташлаб кетдилар») деган ном билан шухрат тонди. Ўшанда амир Саъид Али дуглотнинг аскарлари Қошғарнинг теварак-атрофини беармон талаб кетди. Худди шундай аҳвол кейинги йили ҳам такрорланди. Бу сафар амир Шоястам талончиларга қарши курашиш у ёқда турсин, қалъанинг мустаҳкам девори орқасида мушукка ўхшаб писиб ётди, босқинчилар бўлса бундан фойдаланиб вилоятнинг кўп қишлоқларини беармон таладилар. Халқнинг ноини еб, отини миниб юрган мансабдорларнинг бу қадар ношудлиги бора-бора ҳамманинг жонига тегди. Қошғарликлар нима бўлса ҳам бунақа ҳокимдан қутулиш кўйига тушдилар. Шу мақсад билан улар Самарқандга одам юбориб, Шоястамнинг устидан Улугбекка арыз-дод қилдилар. Мирзо Улугбек амир Шоястамни мансабидан бўшатиб, ўрнига амир Пирмуҳаммад-ни тайин қилди. Лекин у ҳам ландовурликда Шоястамдан қолишмади, балки ортиб тушди. Келаси йили қиш кунларидан бирида мўғулистонлик оломон Қошғар сарҳадига яна бостириб кирганларида амир Пирмуҳаммад икки

қулогига пахта тиқиб, кўзларини юмиб олди ва ҳатто горатгарлар сурон солиб Қошғар остоналарида пайдо бўлганларида ҳам пинагини бузмай ётаверди. Шуниси ачинарлики, амир Пирмуҳаммад горатгарлар Қошғар сарҳадида яқинлашиб қолгани ҳақида хабар олинishi билан, шаҳар теварагидаги узоқ-яқин қишлоқларда истиқомат қилиб турган бадавлат ва нуфузли одамларни болачақаси ва кўч-кўрони билан қалъа ичига кўчиртириб олиб ўтди. Бу билан уларни ёвнинг талон ва таъқибидан асраб қолди. Қора халқ бўлса ўз ҳолига ташлаб қўйилди. «Бой-бойга боқар, сув сойга» деган мақол бежиз эмас экан-да! Горатгарларга бу қўл келди. Улар бу сафар ҳам Қошғар атрофини истаганча таладилар, ҳеч ким қаршилик кўрсатмаганидан кейин шаҳарга кўз тикдилар ва уни қуршовга олдилар. Амир Пирмуҳаммад бўлса арк деворидан бош чиқармади, қўлини совуқ сувга ҳам урмади. Охири халқнинг сабр косаси тўлиб-тошди. Яхши еб-ичиш, ҳамён тўлдиришдан бошқа нарсага қодир бўлмаган ҳокимнинг баҳридан ўтишдан бошқа илож топмадилар. Улар бу сафар Самарқандга одам юбориб овора бўлиб ҳам ўтирмадилар. Қошғарликлар хожа Муҳаммад Шариф исмли бообрў бир зотни ўртага қўйиб мўгуллар билан сулҳ туздилар, амир Пирмуҳаммадни эса қўл-оёғини боғлаб мўгуллар бошлигининг қароргоҳига олиб бориб бердилар. Амир Саъид Али уни ўлдирди ва жўнгина Қошғардай бой ва азим шаҳарни қўлга киритиб олди. Шу тариқа 840 (1436—37) йилдан бошлаб Қошғар вилояти яна Мўғулистонга қўшиб олинди. Амир Саъид Али бу ўлкани то вафотига (1458 й.) қадар қарийб йигирма бир йил давомида идора қилди.

XV асрнинг 30—40-йилларида Шохруҳ билан Улуғбекка икки кучли кўчманчи давлат: Дашти қишлоқнинг шарқий қисмида истиқомат қилувчи халқлар ва элатларни ўзига бўйсундирган Абулхайрхон (1428—1468) ҳамда Озарбайжон ва Ироқда ўз ҳукмронлигини уриатган Қора қўнлилар сулоласининг кўзга кўринган намояндаларидан Искандар (1420—1438) ҳамда Жаҳоншоҳ (1438—1467) билан кураш олиб боришга тўғри келди.

Шохруҳ Искандарга қарши уч бор (1429, 1430, 1435 йиллари) қўшин тортди. Лекин бирон марта ҳам жиддий тўқнашув бўлмади уларнинг ўртасида. Қора қўнлилар ҳар гал Шохруҳ Озарбайжон сарҳадида пайдо бўлганида унинг кўн соғли қўшинига тоб беролмай, мамлакат ичкарасига чекинар, кейин элчи ва катта совға-салом юбориб сулҳ сўрарди, бундан бери «бўйни-

мизни итоат халқасидин чиқармағаймиз», деб қасам ичардилар. Шохруҳ Озарбайжондан чиқиб кетиши биланок, кўп ўтмай, ҳали Шохруҳ Ҳиротга етиб бормай туриб, яна исён кўтарардилар. Охири бўлмади. Шохруҳнинг қора қуюнлиларни итоат доирасида тутишга мадори келмади. Шунинг учун ҳам 1438 йили у эндигина подшоҳ кўтарилган Жаҳоншоҳнинг Ҳиротга келган элчиларига Озарбайжон билан Ироқнинг мустақиллигини таниганлигини эътироф қилишга мажбур бўлди.

Абулхайрхон ва Дашти қишлоқ кўчманчилари билан кураш ҳам Шохруҳ билан Улугбек учун осон бўлмади. Кўчманчилар ҳар йили, айниқса қиш фаслида, Мовароуннахрнинг ички ноҳияларига бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини талон-тарож қилиб кетардилар. Бунга, асосан ема-хашак танқислигидан чорвани боқиб қийин бўлиб қолиши, одамларнинг емиш ва кийим-кечакдан қийналиб қолиши сабаб бўларди. Масалан, 1431 ва 1435 йиллари кўчманчилар икки марта ўша Абулхайрхон етакчилигида Хоразмга бостириб кирдилар ва унинг гарби-шимолӣ қисмини Урганч билан қўшиб, ўзларига бўйсундирдилар. Йирик тарихшунос олим академик В. В. Бартольд (1869—1930) кўчманчиларнинг бу юришдан кузатган бирдан-бир мақсади ўлкани талон-тарож қилиш ва катта ўлжа орттиришдан иборат эди, деб ёзган. Лекин, ўша замонлардан қолган тарихий китобларда бу хусусда сал бошқача гап бор. Масалан, «Тарихи Абулхайрхоний» номли китобда келтирилган маълумотларга қараганда, Абулхайрхоннинг Хоразмга қилган юришдан кузатган асосий мақсади уни бўйсундириш ва кўчманчи ўзбеклар давлати таркибига қўшиб олишдан иборат эканлиги яққол кўриниб турибди. Ўша вақтда Хоразмни юқорида номи кўп марта тилга олинган амир Шохмаликнинг ўғли амир Иброҳим идора қилиб турарди. Абулхайрхон 1431 йили Хоразмга бостириб кирганда, амир Иброҳим нимагадир унга астойдил қаршилик қилмади. «Баҳр ул-асрор» китобининг муаллифи Маҳмуд ибн Вали бу ҳақда қизиқ маълумот келтирган. Мана унинг айтгани: «Абулхайрхон қалъага элчи юборуб, амир Иброҳимдин шаҳарни яхшилик билан тобшуришни талаб қилди. Амир Иброҳим булса онинг талабини рад этди. Шаҳар аслзодалари ҳамда руҳонийларнинг бошлиқлари пировардида уни қаршилик кўрсатмай шаҳарни хонга тобшуришга мажбур қилгонлар». Қандай бўлмасин, амир Иброҳим Урганчни ташлаб Кот ва Хива тарафларига қочиб кетди. Шу тариқа Хоразм Абулхайрхоннинг қўлига ўтиб қолди «Тарихи Абулхайр-

хоний» китобининг саҳифаларида яна мана буларни ўқиймиз: «Абулхайрхон Хоразм ишғол этилгондин сўнг аввал ўтган подшоҳлар не-не машаққат бирлан жамгаргон хазинанинг эшикларини очишни буюрди, сўнгра икки муътабар амирни хазина эшиклари ёнига ўтиргиздилар. Сўнгра хоннинг барча умароси, мулозимлари ва лашкарга «иккита-иккитадин бўлуб хазинага кирсунлар ва ундоги дирам ва зарру-жавоҳирдин ҳамёнлариға сиққонича олсунлар», деб буюрди. Алар хазинадин қонча истасалар шунча олдилар, ҳамма бирдин ғаний бўлуб қолди...»

Қорақўюнлилар ва Дашти қишқоқ кўчманчиларининг Хуросон ва Мовароуннаҳр сарҳадларида жонланиб қолиши ҳам ташвишли эди. Лекин на Шохруҳ ва на Улугбек уларга бас келиш имконига эга эмасдилар. 1427 йили Бароқхон билан бўлган воқеа ҳали Улугбекнинг эсидан чиқмаганди.

Ҳарҳолда Хоразмда бўлиб ўтган воқеа Шохруҳни бирмунча ранжитди. Буни Улугбекнинг давлат ишларига беэтиборлиги ва сусткашлигидан ҳам кўрди. 835 йили жумоди ул-аввал ойининг ўрталари (1432 йил январ ўртаси)да Сараҳсда қишлаб турганида Улугбекни чақиртириб олди. Аввалда, ҳамманинг олдида, ўғлини бағрига босиб, дастурхон устида серилтифот бўлди. Лекин, олий ўрдудагилар тарқаб, ота-бола ёлғиз қолганларида бирдан подшоҳнинг қовоқлари осилиб, ўғлини итобга олди:

— Хоразмда нелар бўлгонидин огоҳдурсиз, мирзо?

— Ҳа, шундай отажон. Туркистон сарҳадларидин хавотир олуб, амир Иброҳимға кўмак юборолмадук.

— Дашти қишқоқ тарафларидин осмонда зог-ноғ кўрунмадиму, ё они Талли расаддин кўриб бўлмасму эркан?!

Улугбек бошини ҳам қилиб гандан қолишдан бошқа чора тополмади. Нима ҳам дерди? Отаси ҳамма нарсадан хабардор. Ҳақиқатан ҳам илм билан тамоман банд бўлиб кетибди; Хоразм у ёқда турсин, саройга ҳам кам борадиган бўлиб қолганди у.

Шохруҳ амир Иброҳимға ёрдамга аскар юбормагани учун ўша кеча ўғлини кўп койиди, эрталабки нонушта вақтида эса, Улугбек Сараҳсга келмасдан сал илғари Ҳиротдан чақиртириб келтирилган Бойсунғур мирзога ортиқроқ илтифот кўрсатиб, сермулозамат бўлди. Ҳан орасида ундан сўраган бўлди:

— Амирзода, Самарқандда бўлмагонингизга ҳам анча бўлгондур?

— Анча бўлди чоғи, отажон. — Бойсунғур бир отасига, бир отасига кўз ташлади.

Бу тагдор таининг маъзини чақин қийин эмасди. Улугбек отаси нимага шима қилаётганини яхини англади. У яна илгариги тадбирин қўлади.

Улугбек Самарқандга матъос ва тушқун бир аҳволда қайтди. Сиклавериб тез-тез огрийдиган бўлди. Шу-шу бўлди-ю, у ҳаммавақт матъос ва камсухан бўлиб юрадиган бўлиб қолди. Мирзо Улугбек хафахонлик касалига чалиниб қолди.

«Подшоҳликнинг уч тўрт қулни, дабдабаси шунақа бўларкан. Шу билан тугаса-ку нур устига аъло нур», — деди у бир қуни ўзига-ўзи. От устида қилич чошиб ўтказган умрига ачинди, нега аввалроқ тахт деб аталмин бу дабдабали курсини Муҳаммад Ҳўқийгами, Бойсунгургами бўшатиб бермаганига ачинди. Эсениз бекорга ўтган умр! Илмий ишлари анча илгариларкан бўларди-я.

Учинчи боб

ЖАҲОН ИЧРА ЗЕБ

Хоқони сайд Шоҳмаликни бирга олиб Хуросонга жунаб кетган куннинг эртаси Мирзо Улуғбек вазири аъзам хожа Насируддин Насрулло Хавофий, катта амирлардан Арғуншоҳ, Таваккал барлос ва Ҳамза чухра оқосини бирга олиб шаҳар айлангани чиқди. Тўғри, Улуғбек шаҳарни илгари ҳам кўш бор сайр қилган, унинг катта-кичик кўчаларини яхши биларди. Лекин бугунгиси бошқача. Бугун у шаҳарни подшоҳ сифатида, шаҳарнинг ҳақиқий эгаси бўлиб айланади, негаки ахир у бир умр орзиқиб кутган кун ҳам келди-ку, орзу-умиди рўёбга чиқди-ку. У энди соҳиби тож, Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳукмдори...

Подшоҳнинг навкари қаср дарвозасидан чиққанда офтоб икки найза баландликка кўтарилиб қолган эди. Ўша куни улар шаҳарнинг эътиборга сазовор жойларининг ҳаммасини бориб кўрдилар, Қуссам ибн Аббос, хожа Муҳаммад санграсон, шайх Абу Мансур Мотуридий, хожа Абди дарун ва хожа Абди бирун мазорларини, Гўри Амир, Рухобод ва бошқа мазорларни зиёрат қилдилар. Шаҳар, айниқса бобосининг улкан Жомеъ масжиди ва Шоҳи Зиндадағи зўр дид ва санъат билан қурилган муҳташам мақбаралар Улуғбекда бу сафар бошқача таассурот қолдирди. Бобосига ҳаваси келди. Шунақа ишлар қилиш унга ҳам насиб бўлармикин? Одам-ку топилади, чапдаст усталар ҳам йўқ эмас, лекин бунга катта сармоя керак. Уни ҳозир қаердан олади? Ҳазина бўм-бўш, унда ҳеч вақо йўқ, Ҳалил Султон ўз вақтида кемириб бўлган экан уни. Улуғбек ўзига далда берди: «Йўқ, руҳан тушма, бардам бўл, Улуғбек! Нима қилиб бўлса ҳам улуг бобонинг қурувчилик ишларини давом эттурурсен. Бу ишни ушбу йил бўлмаса, келаси йил, яна бўлмаса ондин кейинги йил бошлаб юборурсен. Қандай бўлмасун бу катта ишни қилиш даркор. Ахир, ном-нишонсиз ўтган одам одам бўладиму? Тожу тахт, олий мансаб соҳиби бўлгон киши учун эрса

самарасиз дарахт бўлуб ўтиш уят бўлмай». Шунақа ўй-хаёл билан Чорсу бозорига бориб қолганлариши ҳам сезмай қолди у.

Чорсу бозори шаҳарнинг энг катта бозори бўлиб, ҳамиша одам билан гавжум. Савдо дўконлари турли-туман матолар: кирбос, парча, кўк туслик бахмал, фата, атлас, таргу, дибо, қолин, зулуча ва бошқа анвойи моллар, улардан тикилган турли-туман кийим-кечак билан тўла. Расталарда эса Самарқанд боғларида етиштирилган анвойи поз-неъматлар, тармева ва турли-туман ширинликлар, жаҳонга машҳур Самарқанд нонлари: оби, пўлотий, ширмойи, седана пайванд, нони заргарон, нони осийейи... Бозорни чор атрофдан ўраб турган қатор-қатор миҳчагарлик, мисгарлик, кулалчилик, сангтарошлик, маҳсидўзлик, нажжорлик, саххофлик, заргарлик ва бошқа дўконларни айтмайсизми. Бу дўконларда уй-рўзгор учун зарур бўлган ҳамма нарса, заргарлик буюмлари ва зеб-зийнат моллари, жаҳонга шуҳрати кетган тилларанг, ҳаворанг ва ложувард бўёқлар... Оби раҳмат ариги устига қурилган қогоз жувозларида ишлаб чиқарилаётган турли навъ қогозлар билан савдо қилувчи дўконлар ҳам бор. Алоҳида дўкон очиб ўлтирган хушнавис мушкинқалам хаттотлар, китоб варақларига тилло суви ва турли навъ бўёқлар билан жило бериб ўлтирган наққошлар ва лаввоҳларни, китобларни зўр санъат билан муқовалаб ўлтирган саҳхофларни айтмайсизми. Ошхоналарда пиширилаётган турли-туман таомлар-чи?..

Ҳа, ҳақиқатан ҳам Самарқанд обод ва тўқ шаҳар эди. Маҳмуд Қошғарий уни Семизкент деб бежиз айтмаган экан...

Улугбек пойтахтнинг умумий аҳволидан қониқиш ҳосил қилди. Шаҳарнинг ободонлигига бир томондан ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ҳамда зироатчиликнинг бирмунча ривож топганлиги, иккинчи тарафдан эса Амир Темурнинг 1386 йилдан бошлаб Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Туркия ва Ҳиндистон заминида олиб борган зафарли урушлари орқасида тўплаган беҳисоб бойлиги, ўша юртлардан ҳайдаб келинган қўли гул иморат усталари ҳам сабабчи бўлишди, албатта. Улар самарқандлик, кешлик, бухоролик ва хоразмлик меъморлар, сангтарошлар, ёғочсозлар, гилкорлар ва наққошлар билан ёнма-ён туриб, Самарқанд, Бухоро, Ғиждувон, Кеш ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида масжиду-мадрасалар, муҳташам қасрлар, ҳаммомлар, карвонсаройлар бино қилдилар. Лекин барибир, ҳали қилинадиган ишлар кўп эди. Қолаверса,

соҳибқирон бошлаб қўйган баъзи иморатлар охиригача битказилмай қолганди. Буларни ҳам битказиш Улугбекнинг зиммасига тушди.

«Қилинатургон ишларни бир режалаб олиш зарурга ўхшайдур», — деди у ўз-ўзига.

Руҳободни — Бурҳониддин Соғаржийнинг мазорини зиёрат қилиб турганларида Улугбекнинг хаёлидан устози мавлоно Бадриддин кечди. Мавлоно шу яқин атрофда, Хон Саид имом маҳалласида истиқомат қиларди. Бир неча йил бўлдики, фалаж дардига мубтало бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам кўпдан бери кўча-кўйга чиқмай ётиб қолди. Улугбек уни шу бугун, сайрдан қайтишда кўриб ўтишни кўнглидан ўтказиб қўйди, чунки Улугбекнинг бирон иш бошлашдан аввал шу одам билан кенгашадиган одати бор эди. Сайрдан қайтишда йўлда ҳамроҳларига ижозат бериб, хос мулозими ва қурчилар билан отининг жиловини Хон Саид имом маҳалласига бурди. Мавлононинг каталакдек ҳовлиси Хон Саид имом мазорининг ёнгинасида, Наводон чанмасининг бўйида эди. Дарвоза одатдагидек очиқ, мавлоно уни ичидан занжирлатмасди, чунки зиёрат қилиб келиб-кетувчилар кўн эди ва, иккинчидан, ўғри зоти оралаб қолгудай бўлса мавлононинг уйида китобдан бошқа қўлга илингудай нарсаси йўқ эди...

Уй соҳиби ўша кун илғиз эмас экан. Подшоҳ шу бугун кечқурун кўрмоқчи бўлган одамларидан баъзилари, масалан, мавлоно Афзалуддин Кеший, шайхулислом хожа Исомиддин ва хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳам шу ерда эканлар. Улар ҳам шу бугун беморни йўқлаб келишган эканлар. Бемордан бошқа ҳамма ўрнидан туриб подшоҳни қарши олишди.

— Қадамларига ҳасонот, мирзом. Сизни қайси шамол учуриб келди каминайи ҳокисорнинг кулбайи вайропасига? — Мавлоно Бадриддин шогирдини кўриб ичига сигмади.

— Йўқ-йўқ, уринмангиз устоз. — Улугбек устозининг қаршисида тиз чўкди. Устоз билан шогирд бир-бирларини соғинишган эканлар, қучоқлашиб кўриндилар. Шохруҳ Самарқандга келгандан бери фурсат мусоида этмай улар кўришолмаган эдилар. Сўнг Улугбек устозини елкасидан тутиб охистагина ўрнига ётқизиб, ўрнига бориб ўтирди.

Фотиҳадан кейин улар ҳол-аҳвол сўрашдилар, бир оз омади гаплардан гаплашиб ўтирдилар, сўнг Улугбек айни муддаога кўчиб қўяқолди — кўн ўтириб беморни ҳоритиб қўйиш одобдан эмасди.

— Фақир ҳаммаларингизни ушбу кун йўқлаб туриб

эрдим, мана ният холис эркан бахтли соатда учрашдик. Маслаҳатлик иш чиқиб қолди.

Ўтирганлар «Қандай иш эркан», деб бир подшоҳга, бир мавлоно Бадриддинга тикилдилар.

Улуғбек сўзида давом этди:

— Биз ушбу кун доруссалтанани яна бир бор кўздин кечуриб чиқдик, азиз-авлиёларнинг мазорларини зиёрат қилдик. Самарқанди фирдавсмонанд улуг бобомизнинг саъий ҳаракатлари билан кўн ободон бўлгон эркан.

— Шундоқ, аълоҳазрат.

Шайхулислам Исомиддин қўлларини кўксига қўйиб подшоҳнинг бу гапларини маъқуллади.

— Локин, қилинадургон юмушлар ҳали борга ўхшай-дур. — Улуғбек бир дафъа сукут сақлади, ўтирганларга бир-бир кўз ташлаб чиқди, сўнг, ҳамманинг юзида хайрихоҳлик ва тараддуд аломатларини кўриб, сўзида давом этди:

— Биз ҳам ўзимиздан бирон ёдгорлик қолдирсак, деган ният қилгон эрдик.

— Ҳазратимнинг ниятлариға тангри таоло ёр бўлгай!

Мавлоно Афзалуддин Кеший қўлларини дуога очди. Бошқалар унга эргашдилар.

Мавлоно Бадриддин оҳиста гапга аралашди:

— Муборак ниятларини билсак булурму, мирзо?

— Ори, устоз. Агар муҳтарам жамоа маъқул деб топса, аркон давлат ҳам қувватласа, Самарқандда расадхона бино қилсак, деб эрдим.

— Баракалло, айни муддао эрур бу.

Мавлоно Бадриддиннинг кўзлари ёришиб, юзида хурсандчилик, миннатдорчилик аломатлари пайдо бўлди, овози ҳам бир қадар жонлангандек бўлди. Бир оз сукутдан кейин сўзида давом этди:

— Локин, дин пешволари бунга не дер эрканлар?

Мавлоно Бадриддиннинг бу сўзлари унинг бош тарафида ўтирган шайхулисламга тегишли эди. Мавлоно Исомиддин кутдириб қўймади:

— Авваламбор, подшоҳнинг амри барчамиз учун вожиб эрур. Бу барчага аёндур. Сониян, Самарқанд киби шаҳри азим учун расадхона ҳам зарур, локин, аълоҳазрат бизни айбга буюрмасалар, банда кўнгилға келгон бир гап-ни айтсам.

Улуғбек бир оз тараддудга тушиди:

— Сўйланг, қулогим сизда, мавлоно.

Шайхулислам қуллуқ қилди, сўнг сўзида давом этди:

— Дин пешволари орасида жаноби мухтасиб Сайид

Ошиқ бирлан Низомуддин Хомуш жаноблари ва яна хожа Муҳаммад Порсо каби зотлар ҳам бордурким, алар бирлан ҳисоблашмай бўлмас. Шу ваҳхдин қурилишлар аввал бирон масжид, ё бўлмаса мадрасадин бошланса деб эрдим. Сирасини олгонда масжид ҳам, мадраса ҳам аҳли мўмин учун илму-маърифат ўчоғи-ку, локин...

Шайхулислом шу ерда тўхтади ва «не дейсизлар?» дегандай ўлтирганларга бир-бир қараб чиқди.

Лекин бошқалар бир нима демадилар. Мавлоно Бадриддин Шайхулисломнинг фикрини маъқул тонди. Шундан кейин бир вақтгача орага сукут чўкди. Сукутни Улугбекнинг ўзи бузди.

— Маъқул, тақсир. Қурилишни масжиду мадрасадан бошлағаймиз. Ишпоолло бир эрмас, балки икки-уч мадраса бунёд қилурмиз.

Шу билан қурилишни нимадан бошлаш хусусидаги баҳс хатм тонди, сўнг қадрдонлар яна бир оз уёқ-буйёқдан гаплашиб ўлтиришди, кейин соҳиби хонага сикхат-саломатлик ва эсон-омонлик тилаб ўринларидан турдилар.

Ўша куни кечқурун аркон давлат, умаро, вузаро, аълам, шайхулислом, қози калон ва Самарқанднинг бошқа казозолари саройга чақиртирилди. Таклиф қилинганлар орасида нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан Низомуддин Хомуш ҳам бор эдилар.

Мажлисга йигилганлар бирин-кетин Мирзо Улугбекни тожу-тахт билан муборакбод қилдилар. Дуо-фотиҳадан сўнг Амир Темури вафотидан кейин узоқ йиллар давом этган уруш туфайли эл-юртнинг тирикчилиги огирлашгани ва уни тузатиш билан боғлиқ масалалар устида сўзлашдилар. Шундан кейин, подшоҳнинг имо-ишорати билан вазири аъзам сўз бошлади:

— Муҳтарам жамоага маълумким, Ҳалил Султон баҳодир подшоҳлиги замонида юртнинг эмиу-омонлиги бузилди, рааё ва бароёнинг боши урушдин чиқмади. Анинг оқибати эрса яхши бўлмади: зироат дуруст битмади, қосиблар ва аҳли савдонинг иши ривож топмади. Бозорда нарх-наво бирмунча кўтарилгон. Боз анинг устига мазкур султон солиқларни ҳам ошируб кетди.

Шу ерда унинг гапига хазинадор аралашди:

— Султон Ҳалилдин кейин ҳазонаин омирда бир фулус ҳам оқча қолмонан, ҳозир ҳам анинг чўғи паст.

Вазири аъзам иқтисодий аҳволин тузатиш хусусида ўзи билган баъзи чора-тадбирлар хусусида гапирди. Лекин унинг солиқларни бир оз ошириш йўли билан хазина-

ни тўлдириш борасида қилган таклифини подшоҳ қатъий рад этди. У бошқа чоралар қидириб топиш зарурлигини айтди.

Иқтисодий аҳвол хусусида Муставфий ул-мамолик ҳам кўп гапларни айтди. Шундан кейин бир дафъа орага сукунат чўкди. Улугбек мажлис аҳлини бир-бир нигоҳидан ўтказди — ҳамма бошини қўйи солганича жим ўлтирарди. Улар ёш подшоҳ бу борада узининг охири фикрини айтишини кутаётган эдилар. Ёуни Улугбек илғаб олди.

— Айтилатургон гаплар айтиб бўлунди, эмди анинг чорасини қидирмоқ лозим. Чора тезроқ топилмаса, эл-юрт интизомга келмас, расадхона тугул таҳоратхона ҳам қуриб бўлмас.

Ўртага яна сукут чўкди. Сўнг подшоҳ масалага яқун ясади.

— Агар жанобларининг бошқа айтатургон гаплари бўлмаса вазири аъзам бирлан Муставфий ал-мамоликдин илтимос қилсакким, мазкур жаноблар девони молдаги барча масъул кишиларни ва дафтордорларни ёшларига олиб, олиқ-солиқни низоми солиш борасида, бозорда нарх-навои тартибга келтириш хусусида махсус мисол ҳозирласалар. Ҳар жариддин олинатургон хирож ёки ушрнинг миқдори аниқ белгиланса, динор ва ҳатто фулуснинг вазири ҳам ўлчанса.

Муставфий ал-мамолик «бошқа солиқлар нима бўлади», деган маънода подшоҳга ер остидан бир қараб қўйди. Улугбек бунақа «ичимдагини топ!» қабилида иш тутадиган одамларни ёқтирмас эди, шунинг учун уни жеркиб ташлади:

— Муддаонгизни очуқ айтсангиз бўямасму эрди, жаноби Муставфий, нима, тилингизни кесиб олурмудик?!

Муставфий ал-мамолик қўрқиб кетганиданми, ёки бошқа ваъжданми, жавобига бир нима деи олмади. оғзига талқон солиб олди, чамаси. Улугбек ҳам унга тикилганича нима дейишини билмай жим қолди. Боз, бунинг устига ўй суриб кетди. Мовароуннаҳрга қатъий тайин қилинганининг учинчи куни (1411 йил) ёз бошларида ёнига ана шу ҳозир ер чизиб ўлтирган муставфий ал-мамоликни олиб эртадан кечгача шаҳар айланди. Улар бозорларни ва гузарларни кездилар, қаландархона ва чойхоналарда бўлдилар. Подшоҳ билан девони Муставфийнинг бошлиғи одмигина либосда бўлганликлари учун уларни бирон кимса ганимади. Ҳақиқатан ҳам бозорда нарх-наво кўтарилган, товарак-атрофдан бозорга мол олиб келган деҳқонлар

закотчиларни қарғаб-шилгардилар, харидорлар эса нарх-навонинг баландлигидан нолирдилар:

— Поинсофлар! Эски одатларини тарк этмабдурлар, ҳали кўк нули, ҳали гўза нули деб келавериб тинкамизни қурибдилар.

— Оқчанинг ҳам қадри йўқ. Бу аҳволда яқин орада хонавайрон бўлишимиз тургон гап.

— Хирожнинг миқдори ортиб бораётганини айтмайсизми? Бойлар билан эшонларнинг ерлари серунум, серсув, локин алар фақат дахяк тўлайдурлар, биз бечоралар эрсак ҳосилнинг учдин бир қисмини подшоҳнинг закотчисига тобшуришга мажбурмиз.

— Подшоҳ давлат ишларига кам эътибор бўлгондин кейин аҳвол бундин ўзга бўлурму?

Улуғбек билан Муставфий ал-мамолик бозорда ҳам, чойхоналарда ҳам, гузарларда ҳам шунақа ва шунга ўхшаш гапларни эшитишди. Дашномлар, айниқса, Улуғбекнинг жон-жонидан ўтиб кетди. У бир аҳволда саройга қайтди, кечки овқатдан кейин китобдорни чақиртирди ва давлат ишларини бошқаринг масалаларига оид бирон рисола бўлса топиб келтиришни буюрди. Ҳаял ўтмай китобдор подшоҳнинг олдига учта китоб олиб кирди. Булардан бири Носируддин Тусийнинг Элхонийларнинг молия ишларига тегишли рисоласи, иккинчиси Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Нахичевонийнинг «Дастур ал-котиб фи таъйин ал-маротиб» («Мансабдорларнинг мартабаларини белгилашда котибларга қўлланма») ва, ниҳоят, учинчиси Абдулла ибн Муҳаммад Мозандаронийнинг «Рисолайи фалакия»си эди. Улуғбек бу китобларни бир ой деганда ўқиб чиқди. Китоблар унга маъқул бўлди. Амир Темур замонида ҳам девон хизматчилари бу қўлланмаларга таяниб иш тутишган, лекин Ҳалил Султон даврига келиб мансабдорлар қуюшқондан чиқиб кетган эдилар. Улуғбек бу иллат ҳозир ҳам давом этаётганини биларди, лекин унга барҳам бериш учун ҳали кўн ишлар қилишга тўғри келарди. Аммо, бахтга қарши, бундан сал илгари унинг иккала қўли ҳам боғланган — мамлакатнинг жиловы амир Шоҳмаликнинг қўлида эди. Тўғри, Шоҳмалик йўқ, энди давлат жиловы унинг қўлида. Лекин барибир буни бирдан тузатиб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Улуғбек ўша йитилишда айни муддаони айтиб қўя қолди:

— Улар бобомиз замонида амалда бўлгон барча олиқ-солиқлар ўз ҳолича қолур, локин омиллар ва закотчилар

устидин назоратини кучайтирмоқ зарур. Ҳа, айтганча, бошқа солиқ ва ҷарималар қатори томго ҳам сақлангай.

Шу ерда амирлардан баъзилари алланечук бўлиб кетдилар, чунки уларнинг ҳам савдо-сотиқ билан алоқалари бор эди-да!

Кенгаш охирида Улугбек Самарқанд билан Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларини ободонлаштириш хусусидаги режасини ўртага ташлади. Булар ҳам ишни масжид, мадраса ва хонақоҳлар қуришдан, мазорларни обод қилишдан бошлаш кераклигини айтдилар. Улугбек нима ҳам дея оларди. Ўша замонларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ислом ва мусулмон руҳонийларининг нуфузи катта эди. Бундан ташқари, подшоҳнинг ўзи ҳам мусулмон фарзанди, мўмин-мусулмонларга подшоҳ эди. «Хайр, майли, — деди у ўз ўзига, — расадхона зарурроқ эрди, лекин масжид бирла мадраса ҳам ҳарҳолда илм-таърифат ўчоғи-ку. Доғи масжиднинг самтини мунажжим тариқида курса бўлмасму?»

Хулласи калом, қурилиш ишларини яқин икки-уч йил ичида бошлаб юбориш, унга ҳозирликни эса келаси йили наврўзи оламда бошлашга қарор қилинди...

Орадан бир ой ўтгач, хирож ва ушрнинг ҳажми ҳам аниқ белгиланди. Тўрт харвор галла етиштиришга қодир бўлган бир жариб ердан олинадиган хирожнинг миқдори тўрт доғ фулусий миқдорида белгиланди. Подшоҳнинг бу ҳақдаги фармони барча вилоятларга жўнатилди. Янги пул ҳам зарб қилинди. Бу пул «фулуси адлия» номи билан шуҳрат топди...

Улугбек сўзининг устидан чиқди. У ҳақиқатан ҳам бир эмас, уч мадраса қурдирди. Булардан бири Бухоройи шарифда (1417 йили битказилди), иккинчи Самарқанди фирдавсмонандда (1417—1420 йиллар орасида қурилади), учинчиси эса Ғиждувонда (1433 йили) бунёд этилди. Булардан энг каттаси Самарқандда қурилган мадраса эди. Бир тарихий китобда мадрасага мана бундай таъриф берилган: «Мадрасанинг тоғ шукуҳини ҳайъати устухонбанд мустаҳкамлигининг фалак биносидин тинчликни олгон, юксаклик жиҳати бўлмиш азаматнишон пенштоқи оғирлигининг еру заминга зилзила солгон, анинг олий даражалик қунираларининг қудрат устаси фалак айвоинининг муқарраскорлиғи бирла бир хилда ясагон, ложувард қонинларини қазо наққош фалакнинг чароғон юлдузлари бирла бир тартибда вақн қилуб, аларга дарҳадор қилгон; қўён каби жилваси, зарингор нақилари гузал фалак тунбани бирла ҳамвази эрди». Мадраса икки қаватлик

бўлиб, эллик нафар хужраси бор эди. Хар бир хужра уч хонадан: қазноқ, ётоқхона ва дарсхонадан иборат эди. Тарихий манбаларда сақланган маълумотларга қараганда Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида юздан ортиқ талаба истиқомат қилган ва таълим олган. Мадрасага ўша замоннинг иқтидорли олимларидан мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий бош мударрис бўлган. XVI аср бошларида ўтган машҳур адиб Зайнулдин Васифийнинг «Бадои-ул-вақоитъ» деган китобида диққатга сазовор мана бу ҳикоят бор: «Мадраса қурилиши итмомига етгач, анинг саҳнида катта йигин бўлди. Йигинга Улуғбек Мирзо ҳам таъриф буюрдилар. Йигилгонлар андин «мадрасанинг биринчи мударриси ким бўладур», деб сўрагонларида Улуғбек Мирзо «барча илмларнинг саромади бўлгон киши ушбу мадрасага мударрис этиб тайинланур», деб жавоб қилдилар. Ушбу йигинда ҳозир бўлгон ва гишт уюми устида жулдир кийимда ўлтургон бир одам ўрнидин даст туриб мирзога таъзим қилди ва «ушбу мартабага мен муносибдурмен», деди. Улуғбек Мирзо ани имтиҳон қилди, илму камолатига ишонч ҳосил қилгач, ани ҳаммомга олиб бориб юиб-тараб, кийинтиришларини буюрдилар. Мадраса очилгон куни мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий мударрис ўрнида биринчи дарсни ўқидилар. Дарсда олимлардин тўқсон нафари ҳозир бўлгон эрдилар, локин дарснинг маънисига Улуғбек Мирзо бирлан Қозизода Румийдин бошқа ҳеч ким тушунмади».

Мадрасанинг кун юриш тарафида Улуғбек Мирзо хонақоҳ (1424 й.) ва муқаттаъ деб аталмиш ажойиб бир масжид ҳам қурдирди. Мирзо Улуғбек қурдирган бу бинолар хусусида «Бобуринома»да мана бу қимматли маълумотлар бор:

«Хонақоҳнинг гумбази бисёр улуг гумбаздур, оламда онча улуг гумбаз йўқ деб нишон берурлар... яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди муқаттаъ дерлар. Бу жиҳатдин муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитой нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур».

Улуғбек ният қилган катта қурилишлар 1424 йили бошланди. Одатдагидек бу ишларга наврўзи оламдан киришилди. Ажам халқи орасида қадимдан келган одат шундай. Шарқда қадим-қадим замонлардан кўп ишлар, деҳқончилик ҳам, катта-кичик қурилишлар ҳам шу айёмдан бошланади. Наврўз одатда фарвардин ойининг биринчисига (ҳамал ойининг бирийчи кунига, ҳозирда

расм бўлган тақвим бўйича эса март ойининг 21 — 22 кунларига) тўғри келади. Самарқандликларнинг кўпчилиги ушбу мўътабар айёмни шаҳарнинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган Чўпон Ота манзилида кутиб олишга одатланишган. Чўпон Ота айниқса баҳор фаслида кўн тароватли ва ҳушманзара бўлади. Теварак-атрофи кўм-кўк бўлиб, арпахон, майса гуркираб ўсган, лолақизгалдоқ ва бошқа анвойи гуллар билан ястанган, ҳавоси дилга ором бағишларди. Бу манзилгоҳ ўша пайтларда узоқдан қараганда худди гилам тўшалгандай туюларди. Чўпон Ота ҳар қачонгидан кўра Наврўз айёмларида одам билан гавжум эди. Самарқанд ва музофотларининг кўзга кўринган оқинлари, бахшилари, шоирлари, мутрибу-ҳофизлари шу ерга тўпланишарди. Бугун ҳам шундай бўлди. Бир ерга дор тикилган, яна бир ерда кураш, сал қуйироқдаги текисликда улоқ... Хулласи калом, катта сайлу тамошо авжига минган.

Наврўзнинг биринчи куни Мирзо Улугбек ҳам ўзига яқин одамлар: шайхулислом мавлоно Исомиддин, хожа Ҳалолиддин Фазлуллоҳ Абуллайсий, мавлоно Муъиниддин Қошифий, Ғиёсиддин Ҳамшид Қошоний, Қозизода Румий, шуародан мавлоно Саккокий, хожа Абдулмўмин, мавлоно Бадахший ва бошқалар билан Чўпон Отага чиқишди. Улар дастлаб тўша-тўғри чўққига кўтарилдилар ва ўша ердаги Чўпон ота мазорини зиёрат қилдилар, сўнг Оби раҳмат ариғи бўйига келиб тушдилар. Нақши жаҳон деб аталувчи бу манзил ер сатҳидан 20—21 метр баланд бўлиб, ундан чор атроф манзарасини бемалол томоша қилса бўларди. Баковуллар, фаррошлар, хонсолорлар ва ўзга хизматкорлар кечадан бери шу ерда туриб базм анжомларини ҳозирлаб турган эканлар. Ариғ бўйига қаторасига тўртта катта-кичик сўри қўйилиб, шоҳона жой тўшалганди. Мирзо Улугбек билан унинг ҳамроҳлари катта сўридан жой олдилар. Хонсолорлар дастурхонни тўкин қилиб тўнашди. Дастурхонда яхши асранган қовун, тарвуз, олма, узум ва анордан тортиб, то ўрик, шафтоли, гилос ва анжир мурабосигача, сумалакдан тортиб, то полуда, ҳолва ва пашмаккача ҳамма поз-неъмат тортилган; каклик, бедана ва барра гўшtidан тайёрланган турли-туман емишлар... Дастурхон устида маҳсус идишда ўстирилган, кўки бир ярим-икки қарич бўлиб қолган бугдой, арпа, ловия, нўхат, маккажўхори...

Хуллас, зиёфат ҳаддан зиёд қуюқ бўлди ва ярим кечага қадар давом этди. Сўриларнинг биридан ўрин олган мутриб ва ҳофизларнинг зўр маҳорат ва санъат билан ижро қилган

куй ва кўниқлари дилини симоб бўлиб эритди. Аниқса ҳофизлар накро қилган мавлоно Ҳуфийнинг мана бу газали барчанинг олқинига сазовор бўлди:

Ҳамолу ҳуснига сул йўл, вафо керак бўлса,
Мени худ ўлтирадурсен, раво керак бўлса.
Кўнгли чу бўлмайин ўз ҳадини сени севди,
Бало-у тусса бирла мубатло керак бўлса.
Ҳафои жоғима ол қилки, нотаҳон бир куй,
Ҳафо туганса нотаҳон, жафо керак бўлса?
Кўнгулни улага бергил десангил, мушкулдур,
Ҳаҳонда сиз киби бир дилрабо керак бўлса.
Киниким ўз жоғига, қасд этар, сени севсин,
Дегил эшикнига келсин, бало керак бўлса.
Ҳамолу жоҳ элидин юз фароғатим бордур,
Ҳрамулг ити манга ошно, керак бўлса.
Ҳқу бу Ҳуфий мушкулқ шибз помасини,
Савобу алқини юз минг дуо керак бўлса.

Мавлоно Бадахший, ҳожа Абдулмўмин ва мавлоно Саққокийларнинг Наврўзи олам мавзудида қилган мушоираси ҳам мароқли бўлди. Мушоирадан сўнг Мирзо Улуғбек қаринишида ўлтирган ва фазлу камолати билан эл-юрт орасида шухрат тонган ҳожа Фазлиддин Кендийга мурожаат қилди:

— Абу Райҳон Хоразмийнинг «Осор ул-боқия»сида наврўз тарихидин ҳам баҳс юритилган деб айтадурлар. Ул китобга қузунгиз тунигони бордур, мавлоно?

— Ори, аълоҳазрат. Улуғ мутафаккир ушбул айёми муборак ҳусусида «Осор ул-боқия»дин ташиқари яна «Ахлоқ ул-мулук» отлиқ китобида ҳам кўн эътиборлиқ фикр айтган эрканлар.

— Қани, эшитили бўлмаса, тақсир, агар малол бўлмаса?

Улуғбек буни ўзи ўқиганди, лекин мавлонони имтиҳон қилди, чамаси.

— Бақконидил, аълоҳазрат.

Ҳожа Фазлиддин Берунийнинг китобларини ўқиган эди, ўқиган ва билганларини ташириб берди: «Наврўз Эронзаминда ҳам, Туронда ҳам қадим-қадим замонлардин, ҳусусан, Таҳмурос, Ҳамшид ва Афросиёб замонидин ийди байрам қилинур эркан. Наврўз тамом мавжудот ва махлуқот тирилгонини билдирур эркандур. Шу кунни дарахтлар уйгонур, гуллар очилур, ўсимлик унуб чиқур эркан. Шу сабабдин наврўз ҳаётнинг бошланганига шират деб эътироф қилур эрканлар. Хулласи калом, еру

заминдаги борлиқ нарсалар, осмону фалак ҳам ҳаракатга келур эркан. Ўшал айёмда подшоҳлар табааларига инъомлар улашур, одамлар ариқ қазиб сув чиқарур, дарахт экур, деҳқонлар эрса зироатчиликқа тутинур эрканлар.

Ганга шайхулислом мавлоно Исомиддин аралашди:

— Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия»да қизиқ бир ривоят келтирубдурлар: «Ушбу айёмнинг наврӯз аталишининг сабаби шулким, собийлар Таҳмурос даврида юзага чиққонлар. Жамшид подшоҳ бўлгач, ўшал мажусийлар дишини янгилади ва ўша кун наврӯз, яъни янги кун деб номланди. Ушбу кун Жамшиддин аввал ҳам ҳурмат қилинғон бўлса ҳам, Жамшиддин бошлаб ҳайитга айлантирулди».

Хожа Фазлиддин сўзида давом этди:

— Бошқа бир ривоятда айтилғонким, наврӯз бошланмасдин бир ой аввал борча пойтахт шаҳарларда хиштдин унча баланд бўлмаган ўн икки стун кўтарилур эркан. Бу йилнинг ўн икки ойига ишорат бўлса керак. Стунлар анвойи матолар билан жиҳозлануб, устига бир турлук экинлар: бугдой, арпа, маккажўхори, тарик, кунжут, шоли, лўбиё, нохут экилур эркан. Ушбулар наврӯзи оламгача униб-ўсиб қолар эркан, сўнг аларни ўшал стунлар устига қўяр эрканлар. Ва яна наврӯздин қирқ кун аввал идишларга бугдой экилиб ундирилар, анга ун, мой қўшиб дошқозонларда сумалак пиширур эрканлар. Фарвардиннинг биринчи кунни тамом халқ ўша стунлар атрофига йиғилуб байрам қилур эркан...

Шундан кейин Умар Хайёмнинг «Наврӯзнама»си, Жалолий табиб ва мавлоно Лутфийларнинг «Гул ва Наврӯз» дostonларидан парчалар ўқинди. Хожа Фазлиддин Лутфийнинг бу дostonини ёд билар экан, ундан Наврӯзнинг тушида Гулни кўргани ҳақидаги бобни зўр маҳорат билан ўқиб берди:

Қиё боқти табассум бирла ул ҳур.
Дедиким «Эй ўзи ўзига мағрур,
мен ул сарфитнайи охир замонмен,
Ки ҳусн иқлимида соҳибқиронмен.

Кўзум жодусидин Кашмир лурчур,
Сочимдин Чин ичинда ғорати шўр.
Лабим нуқли шаъкартек оташ анғез,
Солур юз минг кўнгулда оташи тез.

Қадимнинг сарвидин топмас киши бор,
Мени кўрмас паритек одамилар.

Отим Булдур, вале Фарҳоридинмен,
Не ул гулким, дегайсен хоридинмен».

Чу сўзлади бу сўзни у гуландом,
Шаҳаншоҳнинг элидин олди ул жом.

Кената сескануб уйғонди Наврўз,
Анингтеқ урди бир охи жигарсуз.
Ким ўртайёзди оламни саросар,
Тилади, кўрмади Гулни баробар.

Яқосин чок этиб, фарёд қилди,
Қуюнлук навҳалар бўёд қилди.
Ўзин ерга уруб кўп йиғлади зор.
Йиғидин ўзга худ не чораси бор?

Туганди сабру орому қарори,
Йиғи кўп бўлди, ҳаддин ошди зори.
Чу пайдо бўлди минг турлук аломат,
Этиб лоҳавл ўзин қилди маломат.

Шу ерга келганда хожа Фазлиддин, аҳли мажлисда дostonнинг давомини эшитишга иштиёқ борми, ёки йўқми эканлигини билмоқчи бўлди шекилли, ўқиндан тўхтаб, ултирганларнинг кўзига тикилди.

— Аҳсан, мавлоно. Наврўзи олам меҳнат байрамининга бўлмайин, балким севишгонлар байрами ҳам эркан.

Мирзо Улуғбекнинг бу сўзларини бошқалар ҳам қувватлади. Хожа Фазлиддин дostonнинг бошқа бобларини ҳам, хусусан Наврўз уйқусидан уйғониб беҳуш бўлгани, тушининг таъбирини элдин тиллагани бобларини ҳам зўр завқ-шавқ билан ўқиб берди.

— Мавлоно Саккокий ушбу кунларда яхши бир газал битибдурлар, деб эшитдик, шу тўғриму?

Мирзо Улуғбек нариги сўрида ултирган шоирга мурожаат қилди.

— Ори, аълоҳазрат, газалнинг битилганига бир ойча бўлди, чоғи, локин уша ашъор ушбу олий мажлисга маъқул бўлурму эркан?

— Иншоолло маъқул бўлур, мавлоно. Ахир сиз кўпчилиikka маъқул бўлмайтургон шеър битмайсиз. Ўқингиз, тақсирим, бутун вужудимиз бирла қулоқ бўлуб эшитурмиз.

Саккокий подшоҳнинг ганини икки қилмади, ишқ-

муҳаббатни тараннум қилган ушбу газалини аҳли мажлис-
га ўқиб берди:

Кўруб гултек кўзунг рангини кўздин юз чаман бўлди,
Ақиқ эринингни кўргали кўзум ҳоли яман бўлди.
Тун оқшом тўлгану сунбул бикин зулфингни оҳ урдум,
Хавони голия тутти жаҳон мушки Хутан бўлди.
Қилиб раъно қадинг ёдин саҳарда онча йиғлади,
Кўзумнинг жўйбори ичра сарви порвон бўлди.
Менингтег гўё кўрди юзунгни абри наврузи,
Кўзининг ёшидин ер юзи варди ёсуман бўлди.
Сабо зулфингни тогини магар ҳоли ҳаёлимда,
Ёзилди аждаҳо бўлди, уралди аҳраман бўлди.
Кўрадургоч кўзунг кўнглум сенинг зулфингга боглади,
Кўрунгу ул жодудин бу ҳам яна бир ўзга фан бўлди.
Агар Ширин учун Фарҳод ишқи кўҳкан бўлса,
Не тонг Саккокий ҳам жоно йўлунгда жонкан бўлди.

— Аҳсан, мавлоно! Ҳазални ҳўб айтдилар.

Аҳли мажлис подшоҳга эргашиб шоирни бир огиздан
олқишлади...

Шу тариқа мароқли суҳбат бир вақтларгача давом этди.
Подшоҳ ва унинг ҳамроҳлари кўп ўтириб ва суҳбатдан
чарчанган бўлсалар керак, орқаларига қўйилган парёстиқ-
ларни ёнбошга қўйиб чўзилишди. Суҳбат баҳор ва ишқу-
муҳаббат мавзудан илмга кўчди.

— Ажабо, ушбу ернинг кечаси тароватдин ташқари
анвойи хусусиятларга ҳам эга эркан. Осмони шу қадар паст
эрканким, қўл узотсанг еткундай, ёритгичлардан истага-
нингни тутиб олгундай даражада эркан, — деди осмоннинг
мусаффо ва юлдузлар билан чароғон гумбазига тикилиб
ётган Улугбек.

— Ҳу анови ситорани онсонгина тутуб олса бўлур, —
деди Қозизода бир ёруғ юлдузга қараб.

— Бу Шаъри бўлса керак, — деди мавлоно хожа
Ҳазлиддин.

— Йўқ, тақсир, Сурайёдур ул, — деди Улугбек.

Ғиёсуддин Жамшид ҳам унга қўшилди;

— Ори, мирзом, ул дарҳақиқат Сурайё.

Сўнг Қозизода Шимол тарафдаги юлдузларга тикилди
ва икки ёруғ юлдузни қўли билан кўрсатди: Булар
фарқадон.

Олимлар шу тариқа бир вақтларгача юлдуз санашди: бу
Тарозу юлдузи, буниси Суҳо, ҳув ановиси эрса Насри
тойир. Юлдуз санашда айниқса Улугбек Мирзо фаоллик ва

билимдонлик кўрсатди. Мазкур манзил ва бугунги суҳбат уни тамоман ўзига ром қилган эди.

— Ушбу манзилгоҳ хўб хусусиятли кўринадур, расадхонани шул жойга қурсакми эркан, устоз? — Улугбек Қозизодага мурожаат қилди.

— Маъқул, аълоҳазрат. Яхши ниятларига Аллоҳ таолоҳ ёр бўлғай!

Жой бошқаларга ҳам маъқул бўлди. Аҳли мажлис иттифоқ бўлиб расадхонани шу ерга қуришга қарор қилдилар...

Наврўз байрами яна беш кун давом этди.

Бир ҳафтадан кейин Улугбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва муҳандислар яна Чўнон Отага чиқишди. Улар бўлажак расадхонанинг тарhini шу ерда туриб тузишга тутиндилар.

Ўша йил расадхона билан бир вақтда бир қанча жамоат бинолари: ҳаммомлар ва карвонсаройлар қурилиши ҳам бошлаб юборилди. Карвонсаройлардан энг каттаси Регистонда Сарди атик аталмиш жойда, ҳозирда мавжуд Тиллакорий мадрасаси ўрнида қурилди ва Мирзойи карвонсаройи номи билан шуҳрат топди. Унда кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар тўхташган. Самарқанддаги ҳаммомлар орасида Регистонда, Улугбек мадрасаси ва хонақоҳидан сал нарироқда бино қилинган ҳаммом шаҳардаги бошқа ҳаммомлардан тамоман ажралиб турарди. Уни ҳам Улугбек Мирзо қурдирган (1424 й.) ва Мирзойи ҳаммоми деб ном олган. Ҳаммом юксак дид ва санъат билан бунёд этилган эди. Мазкур ҳаммом ҳақида «Бобурнома»да мана бундай дейилган: «(Мирзо Улугбек) яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибдур, Мирзойи ҳаммомига машҳурдир, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросону Самарқандда онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай...»

Расадхонанинг тарhini тузиш билан боғлиқ ишлар бир неча кун давом этди. Муҳандислар эрта тонгдан Чўнон Отага чиқиб, қон қорайганда қайтдилар, кечқурун эса барча мунажжимлар билан Улугбек ҳузурида тўпланишиб таъбиру тавсияларини ўртага ташлаб муҳокама қилдилар. Ана шу йиғилишларда Улугбек ва унинг сафдошлари илгари Шарқ мамлакатларида қурилган расадхоналар, уларнинг тархи, тузилиши, ўша расадхоналарнинг илмий кашфиётлари билан қизиқишди.

— Биз қура турғон расадхона ҳамма жихатлари бирлан аш-Шаммосиядағидин ҳам, Қосиюндоғи расадхонадин ҳам, Мароғи расадхонасидин ҳам кам бўлмаслиги лозим.

Улугбек бу ерда Халифа Маъмуни (813—833) замониди Бағдод ёнида қурилган Яхё ибн Абду Мансур бош бўлган манхур расадхонаси, Холид ибн Абдумалик бош бўлган Диминиқ расадхонасини, Халокухон даврида (1256—1265) Мароғада йирик қомусий олим Носируддин Тусий (1201—1274) раҳбарлиги остида қурилган расадхоналарни назарда тутди, албатта.

— Умид-истакларига худо ёр бўлган, аълоҳазрат. Ан-Шаммосия расадхонаси ҳам, Носируддин Тусий жанобларининг расадхонаси ҳам ушбу қутлуг замонгача Манриқда қурилган расадхоналарининг манхурларидини ҳисобланиб келганлар. Илло Мирзо Улугбек кўрагон расадхонаси алардин ортуқ бўлса бўлур, локин кам бўлмаган. — деди Қозизода Румий.

Эртага қурилиш бошланади, деган кун олимлар, саркорлар, шаҳар асждодалари — ҳаммаси бўлиб беш юз атрофидаги одам подшоҳ бошлиқ яна Чўпон Отага чиқдилар ва расадхона қурилишига тайёргарлик ишларини охири бор кўздан кечирдилар. Расадхона ўрни кафтдек қилиб текисланган, унинг ҳамма тарафи муҳандислар ҳамда ишбилармон усталар томонидан ўлчаниб, хатт нисф ан-наҳор ҳам аниқланган экан. Бу ҳақда мавлоно Гиёсиддин Жамшид билан бош меъмор уста Исмоилнинг ахборотини эшитиб, Улугбекнинг кайфи чоғ бўлди. Сўнг расадхона учун ҳозирланган ҳар тарафи тўрт газлик учбурчаклик бир асбобин кўриб қувончига қувонч қўшилди.

— Мингдин-минг раҳмат, азизлар. Расадхона ўрни обдон текисланибдур, атрофи ҳам тўғри ўлчангон бўлса керак. Локин ҳаво булутлануб турибдур, бундай ҳолда қуёшнинг ҳаракат йўлини аниқ билиб бўлмайдур, анинг оқибатида ўлчовда бирон янглин содир бўлиши ҳам мумкин.

Улугбек диққат билан осмонни кузатиб, яна сўзида давом этди:

— Чошгоҳдин кейин булут тарқалуб, ҳаво ёришуб кетатургон кўринадур, ишшоолло. Қуёш ҳали иртифо нисф ан-наҳорга кўтарилмабдур. Шундан сўнг ерининг тархини, хусусан анинг тўғри текислангон-текисланмагонини яна бир карра текширин зарур кўринадур.

Қозизода Румий эътироз билдириб деди:

— Биз бино ўрнини ҳам, анинг борча тарафларини ҳам обдон текширгонмиз, аълоҳазрат, галат бўлмаса керак.

Гиёсуддин Жамшид Улугбекнинг ёнини олди:

— Шундоқ-ку, мавлоно, локин ҳаво булут бўлуб, қуёш

ҳали юқорига кўтарилмагон бир шароитда ўлчовда хатолик содир бўлиши турган гап. — У қўлига михга ўхшаш бир темирни олди ва ўша учбурчак асбобнинг шаклини ерга чизиб, ҳар хил ҳисоб-китоб йўллари билан фикрини исботлаб берди.

Хулласи калом, чошгоҳдан кейин расадхона ўрни ва умуман ҳамма ҳисоб-китоб ишларини яна бир бор синчиклаб текшириб чиқишга қарор берилди.

Ўша куни кечқурун Боғи майдонда расадхона қурилишини бошлаб юборишга бағишланиб якуиловчи мажлис бўлди. Бу йигилишда гап кўпроқ расадхона учун зарур бўлган асбоб-ускуналар атрофида борди.

— Мен Мароға расадхонаси ҳақидаги китобларнинг баъзиларидин хабарим бор, локин ул расадхонанинг ўзини кўргон эмасмен, фақат болалигимда анинг харобаларинигина кўргонмен.

Улугбек гапни яна Мароға расадхонасидан очди. Подшоҳнинг асл ниятини пайқаш қийин эмасди. У ўзининг расадхонасини Носируддин Тусийнинг расадхонасига ўхшатиб қурмоқчи эди. Лекин ишлатиладиган ўлчов асбобларини ясашда муаммолар бор эди. Эклиптика оғмалиги ва қуёш ҳаракатини ўлчаш учун уста Иброҳим мисгарга буюриб сариқ мисдан диаметри олти газдан бўлган иккита доира ясатилган эди. Бу доира Птолемей тажрибасига асосланганди.

— Мингдин ортиқ собита юлдузнинг ҳолатини ушбу асбоб бирлан ўлчаб бўлмас, у кичиклик қилур. Анинг учун айланаси камида 10 газ келатургон доира зарур.

Ғиёсиддин Ҷамшид бундай асбоб Бувайҳийлар подшоҳи Азуддуддавла (949—983) замонида ясалганлиги, Судси Фахрий деб аталмиш бу асбоб Мароға расадхонасида қўлланилганини айтди. У сўзида давом этди:

— Расадхонага устурлоб, зот ул-халқа, зот ул-суқба-тайн, зот аш-шубъатайн, Шомила ва шунга ўхшаш асбоблар зарур. Аларни юмушига алоҳида эътибор лозимдир. Аларни ясай олатургон Али ибн Исо Устурлобий, замонасининг ягонаси Абу Маҳмуд Хўжандий киби моҳир усталарни тоғуб ишга солмоқ лозим.

— Уста Иброҳимнинг ҳам бу ишда катта салоҳияти бордур, — деди мавлоно Афзалуддин Кеший.

— Уста Иброҳим бу хусусда шубҳадин ҳолидир. Биз ул зот ясагон асбобни тўғри эрмас, деб айтмадик, фақат у қурилатургон расадхона учун кичиклик қилишини айтдик, холос. — Мавлоно Ғиёсиддин устанинг ишлари

билан яхши таниш эканлигини сўзлаб берди, унинг чапдаст шоғирдлари борлигини ҳам айтди.

— Ушбу муҳим юмушнинг мутасаддийлигини Сизга тобиширумиз, мавлоно. Салоҳиятлик шоғирдимиз Олоиддин Муҳаммад сизга қўмакчи бўлгай. — Улугбек Ғиёсиддин Жамшиднинг ўзи ҳам расадхона учун керак асбобларни ясашда моҳир усталигини яхши биларди.

Шу кеча расадхона қурилиши билан боғлиқ бўлган ҳамма масала икир-чикиригача муҳокама қилинди...

Расадхона цилиндр шаклида, уч ошёналик (қаватлик) қилиб қуриладиган бўлди. Айланаси 47, баландлиги эса 31 метр атрофида бўлиши мўлжалланди...

Расадхона қурилишига қарийб беш йил вақт кетди. Қурилишга Мовароуннаҳрдаги усталарнинг катта қисми сафарбар қилинди. Шаҳар халқи ҳам четда қолмади, ер қазиш, ғишт, тош ва бошқа қурилиш материалларини ташишда усталарга қўмаклашди. Қурилишга Улугбекнинг ўзи, у шаҳарда бўлмаган кезларда Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчилар бошчилик қилишди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий расадхона битгандан сўнг уни келиб кўрган экан, унинг ҳақиқатан ҳам уч ошёналик эканлигини тасдиқлайди, юксак дид ва зўр санъат билан қурилганлигини айтади. Олим ундаги зал ва хоналар чиройли нақшлар билан безатилганлиги, масалан, залнинг деворига ер курраси, етти иқлим, тоғу саҳролар, денгиз ва дарёлар, шишига бўлса тўққиз осмон, ғрадуслари ва сонияларигача, ҳисобланган ҳолда, етти сайёра ҳамда собита юлдузлар тасвири чизилганлигини айтади. У хусусан бундай дейди:

«Расадхонанинг биноси давлат асосидек пойдор, деворларни эрса салтанат низомидек устивор қилиб мустаҳкамланди; иморатини тиклаш ва устунларини кўтариш (оятдаги) «албатта ўша куни (қиймат куни) тоғлар сайр этади» дейилган кунгача барқарор турувчи тоғлар киби йиқилиш ва нурашлардин омон қолатурғон қилиб бажарилди. Ва яна (оятдаги) «етти мустаҳкам қуббадор қасрдин» намуна бўлгон ул олий бино ва улуг сифатлик иморатнинг хоналари ичиға тўққиз фалакнинг ҳайъати ва тўққиз осмон доиралари шаклларини даражалар, дақиқалар, сониялардин тортиб то ошираларигача чизилди. Айланувчи фалаклар, етти сайёра юлдузлари, собита юлдузлар кўриниши, ер куррасининг ҳайъати ва етти иқлим сурати тоғлар, биёбонлар ва ер куррасига нимаики тегишли бўлса барчаси бирлан дилпазир нақшлар ва беназир рақамлар бирлан чизилди». Бинонинг сирти эса

қошин ва сирли парчинлар билан безатилган эди. Олимлар ва хизматчилар учун деб расадхонанинг теварагида катта-кичик хужралар қурилди. Шу ҳам диққатга сазоворки, Улуғбек расадхонасининг бой кутубхонаси ҳам бўлиб, унда қарийб 150 минг китоб сақланар экан.

Расадхона этагида Мирзо Улуғбек ўзи учун иккита катта-кичик чорбоғ ҳам қурдирди. Бири Боғи майдон, иккинчиси эса Чиннихона номи билан шуҳрат тонди. Боғи майдон ўртасида қурилган улкан бино икки қаватли бўлиб, девор ва устуллари мармар тошдан қурилди, иккинчи боғдаги иморатларнинг бири тошдан, яна бошқа бири рангли чиннидан қурилди. Чиннини 1422 йили Хитойдан олиб келтирдилар. Расадхона ёнидаги боғлар ва уларнинг иморатлари ҳақидаги маълумотлар «Бобурнома»да сақланган экан: «(Улуғбек Мирзо) яна Пуштаи кўҳакнинг доманисида гарб сори боғе солибдур. Боғи майдонга маъсуб. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилстун дерлар, ду ошёна, стунлари тамом тошдин. Бу имораттин тўрт бурчагида тўрт манордек буржлар кўтарибдурларким юқорига чиқар йўллар бу тўрт бурждадур. Ўзга тамом ерларда тошдин стунлардир. Баъзини морнеч хиёра қилибдурлар. Юқори ошёнанинг тўрт тарафи айвондур, стунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибдурлар. Бу имораттин Пуштаи кўҳак сари доманада яна бир боғча солибдур, анда бир улуг иморат қилибтур, айвонининг ичида бир улуг тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлгай, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари. Мундоғ улуг тошни хили йироқ йўлдин келтирубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтургондин сўнг бу дарз бўлгондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибдур, изораси тамом чиний, Чиннихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтирубтур».

Улуғбек кўпинча расадхонага яқин бўлган шу боғда истиқомат қиларди...

Ҳа, Улуғбек Мирзо Самарқандни обод қилишга катта ҳисса қўшди. У Амир Темур даврида бошланиб тамомланмай қолган бирталай иморатларни қуриб битказди. Гўри Амир мақбараси, Шоҳи Зинда мазороти, шунингдек Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди шулар жумласидандир.

Улуғбек 1424 йили Гўри Амирда, унинг кун чиқиш тарафидан эшик очтирди ва ундан то мақбарагача гумбазли ёпиқ айвон (галерея) қурдирди. Мақбара эшигининг тенаси, ён тарафлари, шунингдек, ёпиқ айвон нақшин

буёқлар билан безатилди. Қабр тошлари теварагидаги мрамор панжаралар ҳам Мирзо Улуғбекнинг саъий ҳаракати билан самарқандлик моҳир чилангарлар қўли билан ясалган ва ўрнатилган бўлиб, бинонинг ички манзарасига ҳусн қўшиб турибди. Мақбара теварагида, ҳусусан унинг жанубий тарафида яна баъзи қурилишлар ҳам қилинди.

Афросиёбнинг жануб тарафидаги улкан қабристонда жойлашган ва Шоҳи Зинда номи билан машҳур бўлган мақбаралар сираси Самарқанднинг ажойиб меъморчилик ёдгорликларидан ҳисобланади. Шоҳи Зинда XI асрда қурила бошланиб, Амир Темур ва Улуғбек Мирзо даврида поёнига етказилди. Мақбараларнинг баъзиларининг девори ёки пештоқида уларни бунёд этган усталарнинг исмлари ёзилган: Бадриддин Самарқандий, Зайниддин Бухорий, Али Насафий, Юсуф Шерозий... Айниқса Улуғбек даврида Шоҳи Зиндада улкан архитектура-планлаштириш ишлари олиб борилди. Ранг-баранг гиштлар билан ишланган нештоқли алоҳида дарвоза (1434—1435 йиллар орасида қурилган) ана шу улкан ишлар жумласидандир. Улуғбек Шоҳи Зинданинг Ғарб тарафида устози ва сафдоши Қозизода Румий (1437 йили вафот этган) қабри устига барпо эттирган мақбара бу ердаги мақбараларнинг энг каттаси ва чиройлиси ҳисобланади. У икки хоналик, ҳар иккаласи ҳам гумбазлик. Улардан бирининг сатҳи 70, иккинчисиники 35 квадрат метр. Биринчи хона зиёратчилар учун мўлжалланган, иккинчисида эса Қозизоданинг қабри жойлашган.

Мирзо Улуғбек даврида унинг саъий ҳаракати билан қурилган ёки қайта тикланган бинолар кўп. Юқорида қайд этилган Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди ва машҳур Гумбази Саййидон (1435 й. қурилган), Самарқанднинг Сўзангаронида, хожа Абди Дарун мазори ёнида қурилган хонақоҳ...

Қўриб турибсизки, Улуғбек ҳам буюк бобосига ўхшаб бунёдкор чиқди. У ҳам жамоат эҳтиёжи учун зарур бўлган кўплаб бинолар: ҳаммомлар, карвонсаройлар, сардобалар қурдиртирди. Лекин масжиду мадрасалар қуриш, мазорот ва зиёратгоҳларни обод қилишга ҳам зўр эътибор берди. Ислом дини ва мусулмон руҳонийларининг куч-қудрати билан ҳисоблашмасликка иложи ҳам йўқ эди-да ўзи. Чунки ислом давлатнинг тўрт рукидан бири ҳисобланади.

Тўртинчи боб

САМАРҚАНД АКАДЕМИЯСИ

Самарқанд академияси. Яна XV асрда-я? Худди афсонавий эртакка ўхшайди бу гап. Ҳа, эртаkning ўзгинаси: бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда Самарқанди фирдавмонанд отлиқ шаҳри азим бўлган экан. Унда ҳамма нарса, хусусан опера театруси, цирки, академияси ҳам бор экан. Ўша академиянинг президенти, бирмас учта вице-президенти, 100 атрофида академиги билан мухбир аъзоси, кўплаб фан докторлари ҳам бўлган экан... Қаранг-а, дунёда мана шунақа гаплар ҳам бўларкан. Нима, афсонами, бу? Йўқ, ундай эмас, ҳақ гап бу. Фақат кўпмас, озгина ошириб юборилган, холос. Бу илмий муассаса балким ўша замонларда айнан академия деб аталмагандир? Балки номи бошқачароқ бўлгандир унинг? Лекин қандай бўлмасин, «Самарқанд академияси» деган гап беҳуда эмас, унинг тагида асос бор. Индаллосини айтганда, бу гапнинг келиб чиққанига жуда кўп вақт бўлган. «Академия» деган ном милоддан аввалги IV асрдан маълум ва унга жаҳонга машҳур файласуф Афлотун асос солган. Ўшанда у очган фалсафа мактаби шу ном билан аталганди. Халифа Хорун ар-Рашид (786—809) ва унинг тахт вориси ал-Маъмун (813—833) даврида Бағдодда ташкил топган ва «Байт ул-ҳикма» (Ҳикмат уйи) номи билан шуҳрат қозонган илмий муассаса ҳам ўз замонасининг академияси ҳисобланган. X асрнинг биринчи ярмида Мусул шаҳрида таъсис этилган «Дор ул-илм» (Илм уйи), 1010 йили Хоразмнинг қадимий пойтахти Гурганджада ташкил топган «Донишмандлар уйи» ҳам ўзига хос академия бўлган. Бу илмий муассаса кўпинча Маъмун Академияси номи билан шуҳрат топди. Худди шундай Академия XV асрнинг ўзида бизнинг Самарқандимизда ҳам бўлган экан. Буёғини сўрасангиз, «Самарқанд академияси» деган гапнинг қаердан ва қачон чиққанлиги ҳам

маълум. Бу гапни айтган одамнинг исми шарафини ҳам билдирди. Бу гап, азиз китобхон, узоқ Францияда, бундан 200 йил муқаддам чиққан. Уни машҳур ёзувчи, файласуф ва тарихчи олим Ф. М. Вольтер (1694—1778) айтган экан. Мана унинг сўзлари: «Трансоеквипанада унинг (Амир Темурийнинг ўрнига тахтга чиққан машҳур Улугбек Самарқандда биринчи академияга асос солди, ер куррасини ўлчашни буюрди ва астрономик жадвалларни тузишда иштирок этди» (Вольтер. Танланган асарлар, Женева, 1769, т. IX, 199-саҳифа). Ҳа, Вольтер ҳақ гапни айтган. Уша вақтларда Самарқандда ҳам ўзига хос академия бўлган. Мирзо Улугбек теварагига уюлган юздан ортиқ олимни ўз бағрида кўкартирган номи жаҳонга машҳур Самарқанд расадхонаси шу ном билан аталган бу ерда. Бундан ташқари, Улугбекнинг Самарқанд ва Бухородаги мадрасалари, айниқса ийтахтдаги мадраса замонасининг дорилфунун эдилар. Мадрасаларнинг дарехоналарида илоҳиёт илмларидан (Ўқуръон, Ҳадис, Тафсир) ташқари, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт (медицина), тарих, жуғрофия, илми аруз (поэтика) сингари дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Бундай дейишга далил-анёмиз ҳам бор. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси ҳузуридаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида Улугбекнинг Самарқанддаги мадрасасида таҳсил кўрган балхлик Шамсиддин Муҳаммад исмли бир йигит номига берилган санад (шаҳодатнома) сақланади. Мадрасада ўқитилган китоблар шу санадда қайд этилган. Унда хусусан бундай дейилган: «...Шамсиддин Муҳаммад ал-Балхий илм таҳсил қилиш учун ватанидин узоқ ерларга сафар қилишни ихтиёр қилди. Мусофирлиқнинг огир заҳматларига бардош берди... У Самарқандда ўн олти йил чамаси истиқомат қилди. Унинг талаб водийсида илмнинг зилол сувига ташналиги кун сори ортуб турди. Идрокли ва зийрак бўлгани учун дарсларни тез ўқуб олар эрди. Ўқини пайтларида Абубакр Армавийнинг «Лавом ул-асрор мин матолеъ ул-анвор» («Яширин сирларнинг нур чиқишини билан равшанлаштириш») китобининг яширин сирларини ўқиб олди, «Бадоеъ ул-ибкор мин таволеъ ул-афкор» («Фикрларнинг туғулишидан ёш гунчаларнинг бадийлашуви») асарининг пардали нуқталарини очди. Шунингдек, «Талвиҳот ут-тавзиқ» («Равшанликни ойдинлаштириш ва изоҳлаш»)нинг дарсига диққат қилди, «Тақвим ул-мезон фи-т-таъдил ва таржиҳ» («Тарози палласини тенглаштириш ва огирлигини тугрилаш») китоби унинг диққат-эътиборини

тортди, «Минҳож ул-вусул ило илм ал-усул» («Имонинг аслларига етишиш йўллари»)ни тинмайин мутолаа қилди. Ниҳоят, тиришиб ва ҳаракат қилуб, «Иҳком ул аҳком мунтахаби мунтаҳил амали ваос-суол» («Танлаб олинган охириги умид ва тилак ҳукмларини мустаҳкамлаш») китобларига ҳам етишди, «Мафотиҳ абвоб ул-адаб» («Адаб илми эшикларининг калитлари»)ни таҳсил қилди, «Кашшоф» ва унинг ишончли шарҳларидаги чиройли ибораларнинг юзларидан парда очди, «Қуръон» оятлари денгизидин дурлар олуб чиқди. Андан ташқари, «Мавоқий ул-калом» («Диний эътиқод фалсафаси») саноқларидаги латиф сўзлар ҳамда мақсадларидан воқиф бўлди, «Ҳидоя» далилларига эрушди. Шаръий масалаларни билиш учун «Ниҳоя» («Ҳидоя шарҳи»)га тўғри йўл тонди.

Ушбу даражага етгач, юртдошларини ўз илмидин нафлантириш учун ватанига қайтмоқчи бўлди. Мендин олий санад билан ижозат беришимни илтимос қилди. Мен анинг илтимосини қабул қилдим...

Қозизода Румий номи бирлан машҳур бўлгон фақир ул-ҳақир Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд. 838 йил ражаб ойининг ўрталари (1435 йил феврал ойининг ўрталари)».

Мадраса билан расадхона орасида мустаҳкам алоқа бор эди. Масалан, расадхонада ишлаб турган илмий ходимларнинг бир қисми мадрасада мударрислик ҳам қилишарди. Улар орасида Ғиёсиддин Жамшид Қошоний ва Мирзо Улугбекнинг ўзи ҳам бор эди.

Яна бир гап. Расадхона битказилиб ишга туширилганга қадар осмон ёритгичларининг ҳолатини кузатиш ишлари маълум даражада мана шу мадрасада ва юқорида қайд этганимиз муқаттаъ масжидида олиб борилди, «...масжиднинг қибласи бирлан мадраса қибласининг орасида, — деб ёзади Заҳириддин Муҳаммад Бобур, — бисёр тафовутдир. Ғолибо, бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар». Қўриниб турибдики, масжиди муқаттаъ ўша вақтда, ўзининг асосий вазифаларидан ташқари, осмон ёритгичларини кузатиш ишига ҳам хизмат қилган. Мадраса ҳам шундай вазифани ўтаган. «Мадрасанинг кираверишидаги пештоқидаги тоқчаларда юлдузли осмон тасвири солинганлиги бунинг исботидир», — деб ёзган эди машҳур Ўрта Осиё тарихчиси А. Ю. Якубовский.

...Расадхона қурилиб ишга туширилганининг иккинчи йили, наврўзи оламга бир ҳафта қолганда, Ғиёсиддин Жамшид Қошоний оламдан ўтди. Уни, кейинги уч йил ичида, баданига канадек ёпишиб олган безгак касали адоютамом қилди. У айна кузатиш ишлари самарали бўладиган

ёз ойларида тиши-тинига тегмай икки қават кўрпага ўранганча ётиб-ёстаниб олди. Бирмунча қартайиб қолган Қозизода Румий бўлса «кўзим хиралашгон, оёқда эрса қувват йўқ», — деб тунги кузатишларга чиқмай қўйди. Шу сабабдан расадхонадаги асосий ишлар Улугбек билан унинг салоҳиятли шогирди Алоуддин Али Қунчига қолди. Бундан ташқари, Улугбекнинг мадрасада ҳам деярли ҳар куни дарси бор эди. Мадрасанинг юқори курс талабаларини риёзиётдан унинг ўзи ўқитарди. Подшоҳлик ишлари-чи? Уни нима қилади? Уни тамоман ташлашнинг иложи йўқ, тўғриси буни унинг ўзи истамайди. Тоғу тахт деб озмунча курашмадимми у?! Нега энди уни ташласин. Тоғу тахтдан кечиб фақат илм билан шугулланмоқни ният қилганини отасига сал ишшитиб қўйса кифоя. Шоҳрух унга насиҳат қилиб ўтирмайди, ўрнига Бойсунғурними, Муҳаммад Жўқийними, борди-ю Гавҳариодбегим аралашиб қолгудай бўлса, Алоуддавланими тайинлайди қўяди. Унда расадхонанинг катта харажатлари учун сармойани қаердан олади? Шуларни ўйлади-ю, Улугбекнинг юраги орқасига тортди. Давлат юмушлари билан ҳам озми-кўнми шугулланиб туришга, отасини ранжитадиган иш қилмасликка аҳд қилди. Бунинг учун хирожнинг учдан бир қисмини Хиротга, отасининг хазинасига тўхтатмай юбориб турса, зарурият туғилганда унга аскар билан ёрдам бериб турса кифоя. Хуллас, Улугбек илми ҳам, салтанатини ҳам бир қўлда тутинга қарор қилди. Шунинг учун эрталабки қабул маросимларини аниқ-таниқ ўтказар, вазири аъзамнинг қогозлари билан танишиб муҳрлаб берар, шундан кейин мадрасага отланарди. Қўннинг иккинчи ярмида эса у расадхонада бўлар, Али Қунчи ва бошқа мунажжимларни ёнига олиб тунда ўтказилган кузатишларни таҳлил қилар, баъзида эса олимларни йиғиб кенгаш ўтказарди. Кенгашларда одатдагидек илмий масалалар кўпроқ муҳокама қилинарди. Тунда бўлса мунажжимларнинг ёнида туриб осмону фалакни кузатар, ёки Чиниҳонага бориб китоб мутолаа қилар ва қўннича ўша ерда тунаб қоларди...

Шу бугун Улугбек саройдан барвақт чиқди. Вазири аъзам хожа Носируддин Хавофий баъзи хорижий мамлакатларга юбориладиган мактублар, вилоятларга жўнатилиши лозим бўлган қогозлар, муҳр босиш керак бўлган ёрликларни тутганича қолаверди. Подшоҳ отга минаётиб вазири аъзамга тасалли берган бўлди:

— Қогозларингизни кўриб беришга бу қун вақт мусонда этмайду, мавлоно. Аларни, ишшоолло, эртан кўрурмиз.

— Иштиёрлари, аълоҳазрат. — Вазири аъзам икки буки-

либ татъим қилди, лекин ичида иодшоҳдан бир қадар ранжиди. Подшоҳнинг нигоҳидан ўтказадиган қозоғларни эртани кутиб ўлтирмай, кеч билан расадхонага, бордию подшоҳ у ерда бўлмаса Кўҳак бўйидаги богчасига олиб бормоқчи бўлди. Чунки бу муҳим қозоғларнинг мухлати ўтиб бораётган эди.

Ўша куни Мирзо Улуғбек талабаларни риёзиёт билан тақвимдан имтиҳон қилмоқчи бўлди. У ўртага мана бу саволни таплади: — «Қани, толиби илм, айтинг-чи, ҳижрий 818 йил ражаб ойининг ўнинчиси бирлап ўн бешинчиси орасида қойси айёмларга тўғри келаду?» Хў-ўш, буни қандай ҳисоблаб бўлади? Бунинг учун жуда кўп рақамларни ёдда тутибилиш керак. Талабалардан биронтаси ҳам масалани ечолмади. Улуғбек буни уйга вазифа қилиб берди. Сўнг Абу Райҳон Берунийнинг «Қонуни Масъудий» китобини очиб унинг олтинчи мақоласининг еттинчи бобидан парча ўқиди: «Битлумус қуёшнинг афижиюни ўрнини, яъни қуёшнинг ердин энг йироқ бўлгондаги ўрнини аниқлагон. Ул ўз амалини қуёш фалак ал-бурж чоракларини ўтгон муддатидоғи афижиюнининг ўринларига биноан асослагон. Сўнгра анинг фалак ал-буржда тоғон афижиюн ўрни анингча Хишархнинг тоғонига мувофиқ келгон... аларга тақлид қилиш ушбул фанда дуруст эрмаслиги туфайлидин лоақал анинг баҳор муддатини тўқсон икки ярим кун тоғони хусусинда айтгонининг тўғрилигини имтиҳон қилиш зарур, чунки бунда иккиланиш бор». Сўнг китобни ёпиб, талабаларга мурожаат қилди: «Хўш, Абу Райҳон Беруний бу хусусда қандай йўл тутгон, вақт тенгламаси ҳақида неларни ёзгон?» Улуғбек буни ҳам уйга вазифа қилиб берди. Сўнг қуёшнинг ўртача ҳаракат тезлиги, вақт тенгламаси, ер хатти, мунтақит ал-бурж ва бошқа тушунчаларнинг моҳиятини тушунтирди. Талабалар устознинг сўзларини ҳар қачонгидай зўр диққат-эътибор билан тингладилар, ҳужраларига қайтгач, бутун тунбўйи у тошширган вазифа устида бош қотирдилар. Улар ўша куни туннинг ярмигача «Қонуни Масъудий»ни мутолаа қилдилар ва устознинг саволларига жавоб қидирдилар. Ҳужралардан бирида тоғ отгунча чироқ ўчмади. Соҳиби ҳужра испижиблик Мирпўлат ибн Мирзо Содиқ ва унинг дўстлари мударрис берган вазифани тун яримлаб қолганда ечиб бўлдилар. Талабалар орасида хотираси ва қуввайи илми яхши бўлган Мирпўлат пировард дўстларига ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани ҳам ҳикоя қилиб берди. «Бундин бир ҳафта муқаддам, — деди у дўстларига, — расадхона олдида устоз букун бизга бергон

биринчи вазифани они кузатиб чиққон мунажжимларга ҳам ҳавола қилгон, локин ушбу ернинг ўзида ҳеч кимса ани ечиб беролмагон. Шунда устоз от устида ўлтиргони ҳолда, қоғозсиз ва қаламсиз, они ечиб бердилар.

— Мошоолло, бунинг учун минг-минг рақамни ёдда тутиш керак-ку! Устоднинг хотирасига тасанно,— деди тошкандлик Хуршидбек.

Ганга андижонлик муллавакча Отабек Шодмонбек ўғли аралашди:

— Бундоқ буюк зот минг йилда бир дунёга келгай!

Муллавакчалар ҳужрада тонг оттиришди, жой солмай тўшак устида чўзилиб бир оз мизгиган бўлинди...

Мунажжимлар ўша кечаси Мирзо Улугбекнинг Кўҳак бўйидаги Боғи майдон отлиқ боғчасига, Чиннихона қасрига тўиландилар ва ҳўрознинг биринчи қичқиригигача осмон ёритгичларини турларга ажратиш, тургун ёритгичлар ва уларнинг ҳаракатларини аниқлаш, сайёралардан Уторуд, Зухро, Миррих, Муштарий ва Зухалнинг умумий ҳолати ҳақида баҳслашдилар, кузатишларнинг дастлабки натижаларини ҳам муҳокама қилдилар...

Қисқаси, қолган йиллар ҳам шу тариқа кузатишлар, изланишлар, мубоҳисалар билан кечди. Шу билан бир қаторда ташвишлар ва изтироблардан ҳам холи бўлмади, Улугбекнинг ўша йиллари. Хурсандлик кетидан ташвиш, кўнгилсизликлар кетидан ёруглик деганларидай Мирзо Улугбекнинг ҳам қолган умри шу тариқа кечди, балки ташвишу-изтироблари кўпроқ бўлди. Сирасини олганда ҳаётнинг ўзи аслида шунақа экан.

1432 йили, қирчиллама қишда Улугбекнинг бошига мусибат тушди. 15 январ куни ўн икки яшар фарзанди Мирзо Абдурахмон тўсатдан ўлиб қолди. Улугбек бу ўглини жуда севар, не-не умидлар билан ўстираётган эди. Мирзо кўп жиҳатлари билан отасига ўхшаб кетарди. Унинг сурати ва сийрати девонхонада бўлганда ҳам, расадхона ва мадрасада ҳам Улугбекнинг кўз ўнгидан нари кетмади. Айниқса ўгли билан бўлган бир учрашув бир умр унинг ёдидан кўтарилмаса керак. Бу учрашув 1425 йили Сайхун бўйида Чинос қасабасида содир бўлганди. Ўшанда тўрт яшарлик Мирзо Абдурахмон Мўғулистон юришидан қайтиб келаётган отасини онаси билан бирга шу ерда кутиб олганди. Узоқдан суворийлар қораси кўриниши билан мирзо онаси Ҳусн Нигор хонимнинг қўлидан чиқиб суворийлар сари чопди. Бола йиқилиб тушмасин, деб «хай-хайлаганича» кетидан онаизор ва шахзоданинг оталиғи Шайх Муҳаммад барлос ҳам чониб кетдилар. Суворийлар

болгани узоқдан келгандилар ва яқин келганларида ўзларини йўлининг икки четига олиб подшоҳнинг мавкаби ва ўнгда таланиб келаётган одамларга йўл бўшатдилар. Подшоҳ ва мавкабадилар ҳаллослаб чониб келаётган одамлар яқинлашини билан отларининг жиловидан тортдилар. Орқадан муру малах бўлиб келаётган аскар ҳам ҳаракатдан тўхтади. Рикобдор отдан туинди ва олиб-югуриб етиб келган мирзони даст кўтариб подшоҳга узатди. Бола отасининг бўйинларидан қучиб олди. Подшоҳ ўғлини қаттиқ бағрига босди ва икки юзидан ўинди.

— Ҳормангиз отажон, эсон-омонмусиз?

— Бор бўлингиз мирзом, сизни кўн соғиндик. — Улуғбек ўғлини қайта-қайта қучди, сўнг рикобдорга узатди. Рикобдор уни отаси ўғлига атаб олиб келаётган олачакки аталминн тойга миндирди. Ҳусн Нигор хоним билан отааниқ ҳам бирин-кетинг келишиб подшоҳнинг пешини қўзларига суртиб уни зиёрат қилдилар. Уларга ҳам от берилди.

Қўшин яна ҳаракатга келди. Амирлар, назирлар ва Самарқанднинг аслзодалари зафар қучиб келаётган подшоҳ ва унинг қўшинининн зўр таптана билан кутиб олиниди. Қарнайларнинг наъраси, суриайларнинг навоси, катта погораларининг гўмбур-гўмбурин, қўш погораларининг бакабағи еру-фалакни зилзилага келтирди. Ўша куни мусиқачилар Мирзо Улуғбек яқинда ўзи ихтиро қилган усуллардан шодибонани биринчи марта ижро қилдилар...

Аллоҳга шукрим, ўша йили ёзда Улуғбек ўғлини тулаб олди. Хотини Бахтигул унга дўмбоққина ўғил туғиб берди. Унга Абдулазиз деб от қўйдилар. Келаси йили ёз бошида Улуғбек ўғлига тўй ҳам қилиб берди. Тўй Қонигилда бўлди. Ўша куни тароватли бу манзилга аҳли Самарқанднинг барчаси кўчиб чиқди, деса муболага бўлмас. Манойиҳ, уламо, фузалар, аъёнлар, қўйингки, вилоятларнинг ҳокимлари, мўътабар кишиларнинг барчаси тўйга чақирилган. Қўшин мамлакатлардан келган элчилар ҳам шу ерда. Хуросондан маҳд улё Гавҳаринод бегим ҳам тўйга ташриф буюрганлар. Самарқанддан чиққан аҳли ҳунар, унинг теварак-атрофидаги қишлоқлардан келган деҳқонлар, кичик мансабдаги одамлар Қонигилининг кенг майдонини тўлдириб ўринландилар; амирлар, вазирлар, аслзодалар ва ўзга мамлакатлардан келган меҳмонлар эса Богн дилқушгога таклиф этилдилар. Лекин дастурхон ҳамма ерда бир хил мўл-кўл қилиб солиниди. Турли-туман ичимликлар ҳам ҳад-ҳисобсиз тортилди. Қўшинқ, рақелар билан аския эса масхарабозлик ўйинлари билан уланди. Бу

ҳол ҳамманинг кайфиятини кутарди, амирлар ким кўп ичиш мусобақасини бошлаб бердилар. Бунга Улугбекнинг ўзи йўл очиб берди. У тез-тез ўрнидан туриб «олинглар, тортинмай еб-ичиб ўлтиринглар, дунё бебақо, фурсат ганимат. Олинглар, жаҳондоги борча поз-неъмат инсон учун яратилган, тирикликда ондин фойдаланиб қолинглар!», — деб меҳмонларни дастурхонга қистаб турарди. Қози калон билан ёнма-ён ўлтирган мухтасиб Сайид Ошиқнинг бора-бора кайфияти бузила бошлади, ранг-рўйи бўзариб, қовоқ-тумшуги осилди, қўл-оёқларини титроқ босди. Рўбарўда ўлтирган вазири аъзам хожа Носируддин Хавофий мухтасибни кузатиб ўлтирган экан, унга ган қотди:

— Мухтасиб жанобларининг кайфияти хуш эрмасга ўхшайдур, нима бало, яна безгак хуруж қилиб қолдимۇ, дейман.

Ҳамма гурр этиб кулиб юборди.

Мухтасиб унга бир ўқрайиб қаради, лекин индамади. Ганга қози калон Шамсуддин Муҳаммад Мискин аралашди:

— Йўқ, ҳазрат, тақсиримдин безгак ҳам қўрқадур. Бозор-ўчарда кўп юрганларидин кейинги пайтларда қўлу-оёқлари шунақа титрайтурган бўлуб қолган.

Яна кулги бўлди. Айни шу пайт ўртада тановарни эшаётган раққосаларга йигитлар қўшилиб, ўйин оммавий тус олди. Бу ҳол мухтасибнинг қалбида ёниб турган олов устига сепилган мой бўлди-қўйди. Бу сафар мухтасиб ўзини тутиб туrolмади. У тўй эгасига ёпишди:

— Сен мусулмон подшоши бўлатуриб, дини Муҳаммаднинг оёқ ости қилдинг, ғайри динлар удумини жорий қилдинг. Осмону-фалаkning ипига аралашиб, дахрийлик сулукини тутгонинг етмасму эрди?!

Мухтасибнинг сассиқ гапидан Улугбекнинг аъзойи баданини титроқ босди, жаҳлга ҳай берди-ю, лекин жавоби кескин бўлди.

— Сиз, тақсир, хожаман ва саййидман деб эл аро обрў орттирдингиз. Эмди, кексайиб қолгонда охират тадорикини яхшилиқ бирлаи кўриш ўрнига ҳаммага дагдага қиладурсиз, ноўрин маломат қиладурсиз. Наҳотки, шаҳидликни ихтиёр қилган бўлсангиз? Локин биз сизнинг ушбул мақсудингизни ижобатга еткурмайдурмиз.

Мухтасиб даст ўрнидан туриб мажлисдан чиқиб кетди-ю, лекин бирмунча вақт Улугбек ҳам, унинг атрофидагилар ҳам ўзига келолмадилар. «Разил одам эркан, мухтасиб, ошимга заҳар солуб кетди. Саййид

булмағонида кунини курсатур эрдим», — деди Улугбек ёнида ўлтирган шайхулисломнинг қулоғига...

Ҳа, кейинги йилларда Улугбекнинг руҳонийларнинг баъзи табақалари билан, хусусан дарвешлар билан муносабати бирмунча ёмонлашди. Улугбек Шохрухга ўхшаб бошига қозондай салла ураган ҳар қанақа одами кўрганга отдан тушиб икки букилиб қўл қовуштириб турадиганлардан эмас эди. Авваламбор у кўпроқ дунёвий одам эди, илмдан хурофотни; олимдан омиёни ажрата биладиганлардан эди. Одатда илм-маърифат қилиб юрганлар орасида илмдан беҳабар, тирногининг учигача бидъатчи бўлганлар ҳам учраб турарди. Улугбек бундайларни ёқтирмасди. Тўғри, Сайид Ошиқ илмли киши эди, лекин хурофотга муккасидан кетиб қолганлар жумласидан эди. Улугбекнинг мусулмон руҳонийлари орасида ҳам ҳамфикр дўстлари кўп эди. Хожа Исомиддин, Абулфатҳ Дайлар, Шамсуддин Муҳаммад Мискин шулар жумласидан. Улар кичкина одам эмасдилар. Хожа Исомиддин тамом мамлакатнинг шайхулисломи, демак мусулмон жамоасига бошлиқ ҳисобланарди, аммо Улугбек у билан дўстлаша олди. Хожа Исомиддин «дахрий» подшоҳнинг бутун илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини қўллаб-қувватлади, ҳамини унинг ёнида турди, бора-бора у билан ҳамфикр бўлиб қолди. Абулфатҳ Дайлар ҳам чакана одам эмасди. У зўр нуфузга эга бўлган руҳонийлардан ҳисобланарди. У подшоҳнинг ҳузурига бемалол, истаган пайтида кира оларди. Улугбек эса унинг тўғри маслаҳатларига муштоқ эди. Тарихий китобларда шу уламо билан боғлиқ маъна бундай гап бор: кунлардан бир кун Улугбекнинг ҳузурига бир сиёҳий арз қилиб келди. Подшоҳнинг оёғига йиқилиб деди: «Оғойим вафот топуб, хотини бева қолди. Андин икки сағир ва ўртамиён бир ҳовли-жой ҳам қолгон. Урф-одатга кўра, мен ўшал бевани хотинликқа қабул қилишим, сағирларга эрса ота бўлишим лозим. Локин, билакс, заифа бунга кўнмай турадур, бир баззозни ихтиёр қилгон эрмин. Ҳузурингизга кўмак излаб келдим, аълоҳазрат. Қулингиздин мурувватингизни оямсангиз, олампаҳо».

Улугбек ясовулбошини чақиртирди:

— Шу сиёҳий бирлан боруб, ўшал заифани унга никоҳлатиб бер!

Абулфатҳ Дайлар шу пайт подшоҳнинг ҳузурида ўлтирган эди. Подшоҳнинг ҳукмига аралашди:

— Аълоҳазрат хиял фурсат қилсунлар, бу хусусда маслаҳатлик гап бор.

Улугбек бош иргитиб розилик билдирди ва ясовулбошига «сен тошқарига чиқуб тур!», деб имо-ишорат қилди. Ясовулбоши чиқиб кетгач, икки қўлини кўксига қўйиб Дайларга мурожаат қилди:

— Қулогим сизда тақсир!

Абулфатх Дайлар вазминлик билан деди:

— Сипоҳийнинг хотун хусусидоги талаби шариатга хилофдур. Аввалан, эр ўлгач бевасини ини олиши урфий бир одат, кўчманчиларнинг одати. Сониян, никоҳ ҳар икки тарафнинг ризолиги билан ўқилур.

— Ўзр қилсинлар, тақсир. Биз бу тарафдин иштибоҳ қилубмиз. — Улугбек дарҳол қоровулбегини чақиртириб бошқа бир юмушга юборди.

Қози калон мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Мискин ҳам кун ўқимишли, шариат ва тариқатдан хабардор одам эди. Шунга қарамай, умри бўйи одиллик билан иш олиб борди. У «қонун олдида барча баробар» деган ақидадан четга чиқмади.

Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»ида диққатга сазовор мана бу ҳикоят бор: Мирзо Улугбек комрон ва бахтиёр бўлгон йиллари анинг тошшириги билан байт ул-молдин ишлатсун, ўзига ҳам самара келтурсин, хазинага ҳам нафи бўлсун, деб бир савдогарга катта маблаг қарзга берилди. Кун вақт ўтмай, ўша савдогар оламдин ўтди. Вазир Саид Имомуддин анинг авлодидин лаъл даъво қилди. Қози Мискин ўшал савдогарнинг авлодини қозихонага чақиртурди, тафтиш қилди. Локин нодшоҳнинг фойдасига ҳукм чиқармади, балки ўша савдогарнинг авлоди фойдасига ҳукм чиқарди...

Лекин, барибир, Улугбекнинг Саид Ошиқ билан мурасаси тўғри келмади. Бир кун и улар шайхулислом-никида яна тўқнашиб қолишди. Шайхулислом Улугбекка эргашиб, ўзидан ном-нишон қолдириш мақсадида жамоат учун бирон иморат қурган сармоядорлар қатори ўша йиллари ўзи истиқомат қилиб турган хожа Абуллайсий маҳалласида ҳаммом қурдирди. Ўшги ҳаммомга ўт қаланган кун и эса шаҳар четидаги чорбоғида катта-кичикни тўнлаб катта зиёфат берди. Зиёфатга подшоҳ ҳам ўзининг аркон давлати билан ташриф буюрган эди. Самарқанднинг мен-мен деган хонандаю созандаси ҳам шу ерда эди. Уларнинг орасида Шарофатхон исмлиқ бир хушрўй, хушбичим, хушовоз аёл ҳам бор эди. Бадавлат одамлар зиёфат берганда ана шу гўзал ва хушовоз аёлни чақиртирарканлар, у бўлса маросимга йигит қиёфасида келиб базмин гуллатаркан. Хожа Исомуддин ҳам уни

подшоҳ ва юртнинг казо-казолари жам бўлган ўша мажлисига айтиб келган эди. Шарофатхон шайхулисломнинг ҳам йиғинини гуллатди. Мен-мен деган хонандалардан навбат унга тез келди-ю, лекин бошқаларга унда навбат ўтиши бирмунча мушкул бўлди. Базм аҳлининг талаби билан Шарофатхон қаторасига тўрт қўшиқ айтди. Юсуф Амирийнинг «Тамошо» деган газалига басталанган қўшиқни икки бор айтишига тўғри келди:

Эй кўзда юзунг ҳайрати осори тамошо,
Наззорайи ҳуснинг гули беҳори тамошо.
Кўнглум тапиши айлади савдо элини хуш,
Девона эрур равнақи бозори тамошо.
Муфт ўлди ҳавас аҳлина савдойи висолинг,
Бемоя тошар суд харидори тамошо.
Кўнглум қушини зогларинг қилди музайян,
Шавқ этти бу товусни гулзори тамошо.
Моҳияти хуршедни хуффош на билсун,
Ҳар дила эмас маҳрами асрори тамошо.
Дил дийдаси бирла кўрайил ёр юзини,
То ўлмаё агёр хабардори тамошо.
Кўнглумни қилиб қасри вафо ишқ, Амирий
Кўз манзарасини айлади анвори тамошо.

Шарофатхонни яна қўшиқ айтишга мажбур қилишди:
У эндигина Лутфийнинг:

Ёз булди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур бизга керак ёр топилса,

деб бошланадиган шеърига тўқилган қўшиққа тутинган ҳам эдики, дарвозада Саид Ошиқ пайдо бўлди. Хизматкорлардан бири чопиб бориб қозон бошида ошпаз билан нималарнидир сўзлашиб турган соҳиби хонага бунини хабар қилди. Хожя Исомуддин шошганича мухтасибнинг қаршисига чиқди ва икки қўлини кўксига қўйиб уни дастурхонга таклиф қилди:

— Пойи қадамларига хасанот, жаноби мухтасиб. Қани, дастурхонга марҳамат!

Мухтасиб пинагини ҳам бузмай турган жойида қоққан қозикдай кеккайиб тураверди. Саломга алиқ олиш ўрнига шайхулисломга ўшқира кетди:

— Шайхулисломни беислом! Хотинлар бирлан эркаклар бирга ўлтурсун, бирга қўшиқ айтсун, ўюн тушсин, деб қайси мазҳабда айтилғон?!

Шайхулисом унга эътироз билдирди, Саид Ошиқ бўлса бундан ҳам баланд келди. Хулласи калом, шайхулисом билан мухтасиб дарвоза олдида ади-бадига бориб, айтишиб қолишди.

Можарони кўриб, Шарофатхон ҳам, аҳли мажлис ҳам жимиб қолди. Хуллас, «беислом» деган маломатдан шайхулисомнинггина эмас, балки унинг дастурхони атрофида ўлтирганларнинг ҳаммасининг ҳам дили сиёҳ бўлди. Мухтасибнинг бу қадар беҳаёлигидан Улуғбек ҳам ранжиди.

— Инсоннинг бурчи фақат тоат-ибодатдин иборат, деб юргувчи бундоқ одам қандоқ қилиб ўзини зиёли деб ҳисоблагай? Жамоа, дастурхоннинг қадр-қимматини англамагон одамни қандоқ қилиб ахлоқлик, хулқлик одам деб айтса бўлур? — деди ўзига-ўзи Мирзо Улуғбек.

«Бир бечора яхши ният билан дастурхон ёзса-ю, бошқа биров унга заҳар сочиб кетса. Бу инсофданми? Шундай қилиш мумкин, деб қайси мазҳабда айтилгон?» Ҳамманинг кўнглидан мана шу гаплар кечди. Аҳли мажлис анча вақтгача ўзига келолмади. Лекин, шайхулисом хафaxonликини ўртадан кўтаришга ҳаракат қилди:

— Азиз меҳмонлар! Инсоннинг тирикчилиғи анинг хоҳиши билан бўлмаса, ундоқ одам қандоқ қилиб ўзини тирик ҳисоблагай? Бу гапларни Ануширвони одил айтгонлар. Кишининг билими бўлса-ю, локин анга ярашурлик ақли бўлмаса. Келинглари, бундоқ касдин хафа бўлиб ўлтурмайлик, дастурхон мунтазир бўлмасун.

Базм давом этди-ю, лекин аввалги аслига қайтмади. Шундай бўлса ҳам, бора-бора яна қизиб кетди. «Самарқанд биноларига яна бир бино қўшилибди-ю, ани шарафламай бўлурму? Қани эмди ўзга гузарларда ҳам шундай катта ҳаммомлар қурилса», — деган фикр Улуғбекнинг кўнглидан ўтди.

Хожа Исомуддиннинг базми бир вақтларгача давом этди ва ярим кечада тарқалди.

Улуғбек тўғри Боғи майдонга борди, лекин мутлақо уйқуси келмади. Шундай пайтларда у кўпроқ дунёнинг ажойибу-гаройиботларидан ҳикоя қилувчи китобларни мутолаа қиларди. Бугун котиблар кuni кеча настаълиқ хати билан кўчириб олиб келишган ўзи битган «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») китобини қўлига олиб у ер-бу еридан варақлаган бўлди, сўнг уни яна токчага олиб қўйиб, мусиқа тарихидан баҳс юритувчи «Рисола дар илми мусиқа» («Мусиқа илмига бағишланган рисола») деган китобни қўлга олди ва «дар баёни давоздаҳ мақом» («Ўн

икки мақом зикрида») деган бобини очиб, унинг мана бу жойини ўқиди: «...хожа Абдулқодир ибн Абдурахмон Мароғайӣ, хожа Сайфиддин Абдулмуъин ва Султон Увайс Жалоирӣнинг сўзларига қараганда, аввалда мақомлар еттита бўлгон: мақоми рост, мақоми ушшоқ, мақоми наво, мақоми Хижоз, мақоми Ироқ, мақоми Хусайний, мақоми Раҳоъ...» Сўнг китобни ёниб жойига олиб қўйди ва танбурни олиб рост мақомидан ушшоқни чалди. Кейин ўзи ихтиро қилган булужий, шодийона, ахлоқий, табризий, усули равон ҳамда улусий отлиг куйларни поғора билан чалиб кўрди.

... Эрталаб турганда Улугбек ўзини қундай енгил ҳис қилди. Шайхулисломнинг мажлисида қалбга ўтирган губордан асар ҳам қолмаганди. Битган асарларидан мамнун бўлиб, бир қадар овуңди. Ўша куни мадрасада дарси йўқ эди, тушликкача даргоҳга бориб девон ишлари билан машғул бўлди, арз-дод билан келган одамларни ҳам қабул қилди. Тушга яқин эшик оқо кўринишидан бадавлат, лекин қаттиқ изтироб чекиб турган бир одамни етаклаб кирди. У ўзини подшоҳнинг оёқларига отди ва унга ёлиниб-ёлборди.

— Шоҳим, бошимга мушкул савдо тушди, нажот тилаб ҳузуригга келдим.

— Бошингга не савдо тушди? Сўзла!

— Маккайи мукаррама, Мадинайи мунавварадин келаётгон эрдим. Хуросондин Самарқанд сори келаётгон савдо карвонига қўшулдим. Аму ёқасига келуб тушдик. Хамёнимда бир парча лаълим бор эрди, шу сабабдин сувга тушини олдин аҳли карвондин хадик олуб бир четга чиқдим ва бутазор ичига кириб ечиндим, лаълни бўлса чарм халтачага яшурдим, сўнг ани кўйлагимнинг енгига маҳкам қилуб чигуб олдим. Сувдин менга минуб утдук. Қирғоққа чиққач, яна аҳли карвондин пинҳона четга чиқуб кийиниб олай деб кўйлагимни олсам бояги тугун ечилгон, лаъл солигон халта эрса йўқ бўлбтур. Ечингонимни ҳам, кийингонимни ҳам шерикларимдан пинҳон тутгон эрдим, шу сабабдин бирон кишидан гумон қилолмадим. Бошимга тушгон савдо мана шу, подшоҳим.

— Бағоят ажойиб воқеа содир бўлубдур, тақсир. Кичик бир халтани Жайхундек дарёйи азимнинг қаъридин қандай қилиб топса бўлур! Уни эмди дарёнинг қайси бурчагидин қидириб топса бўлур? — Мирзо Улугбек буни ўйлаб кўриб боши қотди. «Йўқ», дегани кўнгли бўлмади ва бечора арзчига ёрдам берсаммикин, деган фикрга борди. Бир

қадар чарчаганда эрмак булар, деб уни қидириб кўришга ваъда берди.

«Бирон йил сабр қил, тужжор... лаълинг топулса нур устига аъло нур, топилмаса анинг қийматини биздин олурсен», — деди.

Дейишга деб қўйди-ю, фурсат ўтмай уни там босди. Ўқириб оқаётган, қирғоқларини кўз илгамас бу асов дарёнинг қатъидан кичик бир халтани қандай қилиб топиб беради? Кўнгилчаклиги қурсин, ақлни пенлаш учун нафи тегиб қолар, деб «хўн» деб қўйди. Жайхуннинг қай бир қавагидан қидириб тонади энди ўша лаънати халтани?! Жайхун уни аллақачонлар оқизиб дарёйи Хазарга олиб бориб ташлаган бўлса-чи? Еки унинг фақат ўнг қирғоғидагина эмас, балки сўл қирғоғида ҳам, масалан Ҳазрати имом, Қалиф, Замм яқинида чиқарилган бир талай нахрларни айтмайсизми? Айтишларича, Хоразмда ҳам ундан жуда кўп нахрлар чиқарилибди. Хўш, уларнинг қайси бирини қидиртиради, эмди? «Қани энди бир кунга бўлса ҳам бу асов дарё қуриб қолса-ю, шул бечоранинг халтаси ялт этиб унинг бирон қавагидан топилиб қолса», — деган фикр ҳам Улугбекнинг хаёлидан кечди. Лекин буни мулоҳаза қилиб юраги орқасига тортди. «Йўғ-е, — деди у ўз-ўзига, — мен нималар деб ётибмен, ўзи? Бир халта дурни деб-а!» Сўнг бошини кўтариб арз-дод билан келган одамга қаради:

— Майли, боравер, булар иш бўлди.

Сўнг қўлини силтаб кетишга ижозат берди.

Арзчи подшоҳга икки букилиб таъзим қилди ва орқаси билан юриб кўринишхонадан чиқди.

Подшоҳ ўша вақтнинг ўзидаёқ муставфий ул-мамоликни чақиртириб, ўша йили солиқ тўлаши керак бўлган рааёнинг умумий рўйхатини тузиб келишни буюрди. Рўйхат тузиб келингач, уни диққат билан кўздан кечирди ва бир четга олиб қўйди...

Шундан кейин ариқдан қанчадан-қанча сувлар оқди, янги йил ҳам келди. Улугбек муставфий ул-мамоликдан бу сафар ўтган йили солиқ тўлаганларнинг рўйхатини тилади. Дафтар келтирилгач, ҳар иккала рўйхатни бир-бирига солиштириб кўрганда, қизиқ бир нарса аниқланди: ўтган йили қорақўллик бир одам нимагадир хирож учун 5 танга ўрнига 500 танга тўлаб юборибди. Улугбек ясовулбошини чақиртириб шитоб билан Қорақўлга жўнатди ва ўша одамни Самарқандга олиб келишни буюрди. Тез орада ўша одамни топиб саройга олиб келдилар. Мирзо Улугбек уни хилватхонага олиб кирди ва не сабабдан 5 танга ўрнига 500 танга хирож тўлаб юборганини тафтиш қилди:

— Не важҳдин хироҷни юз баробар ортиқ тўладинг. Нима, бирон бойлиқ тонуб олдингму? Ё бўлмаса бирон кимсанинг уйини ўғирладингму? Ёки отангдин арзигудек мерос қолибмиди, эрди? Ёхуд, суйғон бирон сармоядор орқасидин ганий бўлуб олдингму?

— Шохим, оддий бир наддофмен. Бир куни пахта титиб ўлтириб эрдим, тасодифан дўконим олдидаги дарахт шохига бир ҳакка келиб қўнди. Онинг тумшугида бир парча гўштга ўхшаш нарса бор эрди. Дарахтга яна бир ҳакка келиб қўнди. Наригиси гагиллай кетди ва шу пайт тумшугидаги нарсасини тушириб юборди. Уни олмоқ ниятида ўзини ерга отди, лекин мен киш-кишлаб қувиб юбордим. Бориб ўша нарсани олдим, очиб қарасам лойга қопланиб кетган чарм халтача эркан. Қизиққанымдин ани дарҳол ўша ернинг ўзида очдим, аммо мошоолло, не кўз билан қарайким, ичидин кўзни қамаштиртургон, ҳатто офтобни ҳам нурсизлаштуртургон дурафшон бир тош чиқди. Ани тангри таолонинг менга кўргузгон шафқат ва марҳамати деб тушундим. Эртаси куни тонг бирлан «зар қадрини — заргар, жавоҳир қадрини жавҳаршунос билур», деган нақлга амал қилиб Бухоройи шарифга қараб йўлга тушдим. Шаҳарга келгондин сўнг сураб-суриштириб бир жавҳаршуноснинг дўконига бордим. Жавҳаршунос тошни қўлга олгон ҳамоно безовта бўла бошлади, юзи худди лаъли руммоний бўлуб кетди. Англадумким, мен олуб келгон нарса оддий бир тош эрмас, балким қимматлироқ немарса эркан. Жавҳаршунос кўзларимга қараб титраб-қақшаб деди:

— Келтиргон нарсангининг баҳоси бир минг танга.

— Йўқ, тақсир, яна пича қўшсунлар, — дедим анга.

Қўп савдолашуб, охири ани бир мингу беш юз тангага сотдим. Сўнгга бозордин ўзимга бир от, хотинимга тақинчоқ, болаларимга эрса кийим-кечак, даги уйимга бир гилам ва бошқа нарсаларни сотуб олиб, юртимга қайтдим. Бирдан бойуб кетгонимизга таажжублангонлар ҳам бўлди. Мен аларга Бухоройи шарифда бадавлат бир қариндошим бор эрди, ул бечора вафот топибдур, жойи жаннатда бўлсун. Мендин бошқа меросхўри йўқ эрди, молу-мулки менга қолди, — деб жавоб қилдим.

Мирзо Улуғбек ўша жавҳаршуносни саройга чақиртириб тафтиш қилди:

— Жаноблари яқинда қимматбаҳо бир лаълни арзимас оқчага сотиб олибдур, деб эшитдук, муборак бўлсун!

Жавҳаршунос тонди:

— Ҳлимидин хабарим бор, подшоҳим, локин бундоқ гапни сира эшитмагонмен.

Улуғбек унинг жовдираб турган кўзларига тикилди, жавҳаршунос эса ўнғайсизланиб подшоҳдан кўзларини олиб қочди. Улуғбек сўроқда давом этди:

— Гапингиз галат, тақсирим, шундоқ лаъл олғонингизни кўзларингиз айтиб турибдур.

— Подшоҳим, каломулло урсин агар ёлғон сўзлаган бўлсам.

Улуғбек мунажжим билан ясовулбошини чақиртирди ва мунажжимга амр қилди:

— Қани, мана бу қасамхўрга ром очингиз-чи, ани ичган қасами ўзига қачон қайтур эркан.

Ясовулбошига эса зудлик билан жавҳаршуноснинг дўконини ва уйини тинтув қилишни топширди. Жавҳаршуносни қаттиқ саросима чулғаб олди, ранги рўйи бўзариб, бутун вужудини титроқ босди. Подшоҳнинг одамлари сандуққа яширинган ўша лаълни топиб келтиргундай бўлсалар ҳоли не кечишини мулоҳаза қилиб кўриб, ўзини Улуғбекнинг оёқларига отди.

— Тавба қилдим, аълоҳазрат. Мен осий банданинг бир қошиқ қонидин ўтинг, ўша лаъл менда, — деди у кўзларини жовдиратиб.

Ясовуллар уни уйига олиб бордилар. Жавҳаршунос лаълни ясовулбошига олиб чиқиб берди. Улуғбек бўлса ўша лаълни эгасига топширди.

Шунақа. Бировнинг ҳожатини чиқарган пайтлари Улуғбек анча енгил тортар, дили равшанлашарди. Лаълни топилган савдогарнинг қувончи қандайлиги аниқ-ку, лекин Улуғбек ҳам бир кимсанинг ҳожатини чиқаргани учун кўп вақт суюниб юрди...

1437 йил. Ниҳоят, Улуғбек бир умр кутган «Зижи жадиди кўрагоний» («(Улуғбек) кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») ҳам ёзиб тамомланди. Шу муносабат билан асарнинг қораламаси тайёр бўлган куни Боғи майдонда, Чиннихонада катта анжуман, тўю-томошалар бўлди. Боғи майдон ўша куни бамисоли сайилгоҳга айланди. Расадхонадагиларнинг барчаси, Улуғбек мадрасасининг мударрис-ю, талабалари, аркон давлат, юртнинг барча уламо-ю фузалоси, Самарқанди фирдавсмонанднинг қолган барча казо-казолари шу ерга йигилган. Улуғбек, шайхулислом мавлоно хожа Исомуддин, Али Қушчи, ифтихор ул-вузаро хожа Носируддин Насрулло Хавофий ва Сайид Имомиддин Жунободийлар билан кун бўйи, то қош қорайгунгача Чиннихонада бўлиб, табрик

қилиб келувчилар билан банд бўлди. Кечқурун, зиёфатдан сунг, расадхонада куну тун осмон ёритгичларини кузатган. «Зиж»ни тузинга ҳиссадор бўлган олимларга заррин чопорлар кийдирилди, уларнинг барчаси турли-туман суюрғолатлар билан сийландилар. Сўнг ҳамма тарқалгандан кейин мушший хос Абулкарим Хоразмийни чақиртириб қораламани унинг қўлига тутқазди.

— Мавлоно, ишнинг буёғи сизнинг муъжазнизом илгитизга ҳавола, андин нусха кўчиргайсиз.

— Бош устига аълоҳазрат.

Мушший икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди, сўнг қораламани Улугбекнинг қўлидан олиб кўзларига суртди ва подшоҳнинг меҳмонхонасидан чиқди.

Мушший Абулкарим Хоразмийнинг эрталабгача сабри чидамади, уйига қайтиб келиши биланоқ ўртаҳолгина меҳмонхонасига кириб шамдонини ёқди ва Улугбек берган қораламани варақлай кетди. Асар муқаддимасини диққат билан ўқишга тутинди. Биринчи варақда унинг нигоҳи маъна бу сатрларга тушди: «Тангрининг қўли... Улугбек ибн Шоҳруҳ ибн Амир Темур кўрагонга, (яъни) бандайи фақир ва ҳақирга шундайин (зўр) ихтисос ва имтиёз бахшида бўлдим, гаройиб нигор китоб битиш ва анда юлдузлар ҳаракатини ифтихор ва иштихор этиш ишини айланувчи фалак қуббасига еткуруб расад боғлашдек муҳаббати азим ва мукаррамати кабир насиб бўлди ва ҳазрати устоз алломайи жаҳон... Қозизода деб шуҳрат топгон мавлоно Салоҳиддин Мусо, ани тангри таоло раҳмат қилсун ва жаноби мавлонойи аъзам, олам ҳакимларининг ифтихори... мавлоно Ғиёсиддин Ҳамшиднинг кўмаги ва мадади бирлан ушбу юмушга киришолди. Локин иш бошидаёқ мавлоно Ғиёсиддин Ҳамшид тангрининг раҳматига етушди, иш жараёнида эрса, расад боғлануб тартибга келтурулмасдин аввал ҳазрати устоз (мавлоно Салоҳиддин Мусо Қозизодайи Румий) ҳам вафот тондилар. Иш фарзанди аржуманд Али ибн Муҳаммад Қўшчи... иттифоқлигида поёнига еткизилди».

«Зижи жадиди кўрагоний» авваламбор Мирзо Улугбек бош-қош бўлган Самарқанд расадхонасининг кўп йиллик меҳнати самараси, Шарқ классик астрономиясининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлаштирган, уни янги далилу-исботлар билан бойитган шоҳ асар. Иккинчидан, самарқандлик астрономлар қозонган бу оламшумул муваффақиятда Мирзо Улугбекнинг ҳиссаси бениҳоя. У шахсан кузатиш ишларининг тешасида турди. «Зиж»нинг асосий қисмларини Улугбекнинг ўзи ёзди.

Бошқалар тузган жадваллар ҳам аввал Улугбекнинг текширишларидан утиб, кейингина «Зиж»га қўшилди.

Улугбекнинг илм-фан тараққиётидаги катта ўрни Гиёсиддин Жамшид, Мирим Чалабий, Давлатшоҳ Самарқандий сингари олимлар тарафидан эътироф қилинди. Масалан, Гиёсиддин Жамшид Улугбекни Қуръон, Ҳадис, араб тили ва унинг грамматикасини, фикҳни, мантиқ, адабиёт, мусиқа, риёзиёт, фалакиёт илмларини чуқур билган олим, деб таърифлаган.

Абдулкарим мушшый эртаси куни уйқудан ҳар қачонгидан барвақт турди, нонуштадан кейин қораламани бир четидан диққат билан ўқишга киришди. Оққа кўчиришдан аввал матнни яхшилаб таҳлил қилиш, унвои ва сарлавҳа ўринларини белгилаб олиш, жадвалларнинг ҳажми ва ўрнини чамалаб олиши керак эди-да...

«Зижи жадиди кўрагоний» асосан икки қисмдан — катта муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат экан.

Муқаддиманинг ўзи тўрт мустақил қисмга бўлинган: етти бобдан иборат биричи қисмда («Таърих, яъни хронологиянинг маърифати» деб аталади) астрономиянинг муҳим пойдеворларидан ҳисобланган сана ёки йил ҳисоби, бошқа сўз билан айтганда, юнонлар, араблар, эронликлар ҳамда уйғурлар қабул қилган йил ҳисоблаш усуллари, уларнинг миллий байрамлари, шунингдек, бу саналарнинг келиб чиқиш масалалари баён этилган экан. «Бусиз тақвимни такомиллаштириш мумкин бўлмас», — деди ўз-ўзига мушшый.

«Вақтлар ва унга тааллуқли немарсалар», деб номланган иккинчи қисмда (22 бобдан иборат) осмон буржларининг муаддил ан-наҳордан оғиши, хатти устивонинг чиқиш ўрни; юлдузларнинг чиқиш ва ботиш жойлари; нисф ан-наҳор соатининг расад ўрни бўлмиш Самарқанд кенглигига нисбати; Шуша, Қайравон, Урмия, Нахичевон, Булғор, Мадоин, Бағдод, Басра, Козерун, Истаҳр, Ҳамадон, Қум, Рай, Домгон, Бадхиз, Сарахс, Марв, Балх, Андароб, Бадахшон, Гурганиж, Ҳазорасп, Кот, Бухоро, Ўш, Қошғар, Чин, Олмалиқ, Бешбалиқ, Қорақўрум, Самарқанд, Тароз, Усерушана, Хўжаанд, Ахсикат, Ўзганд, Шоп, Бапорас, Сарандиб, Тибат, Кашмир каби шаҳарларнинг (ҳаммаси бўлиб 683 жой) координатлари, етти иқлим ва унинг маърифати сингари масалалар ҳақида гап борарди.

Ўн уч бобни ўз ичига олган учинчи қисмда («Юлдузларнинг равшанлиги ва ўрни» деб аталади) юлдуз ва

сайёраларнинг қуёш атрофидаги ҳаракати зўр билим ва маҳорат билан шарҳланган экан.

«Юлдузларнинг доимий ҳаракати», деб аталмиш тўртинчи қисм эса астрология масалаларига, яъни юлдузларнинг ҳолати ҳамда ҳаракатига қараб тақдирни белгилаш масалаларига бағишланган.

Олим сайёраларнинг турли-туман мослашувлари ва уларнинг инсон тақдирига таъсири масалаларига тўхтаган экан бу қисмда. Инсон ёки бирон бўлажак воқеанинг тақдирини олдиндан белгилаш учун зоижа тузиш йўллари ҳам кўрсатиб берилибди. Буни кўриб, Улуғбек ўз китобида диний эътиқодга ҳам алоҳида ўрин берибди, деган хулосага келиш кўп ҳам тўғри бўлмас. Ислом дини мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўрин тутган олий ҳукмдорнинг саройида мунажжимлар уйнинг тўрисида ўлтирган бир пайтда, кенг халқ оммаси ўртасида дин ва унинг ақидаларига ишонч кучли бўлган бир замонда буни ҳисобга олмай бўладими?!

«Зижи жадиди кўрагоний»нинг иккинчи бўлаги астрономия ва тригонометриянинг амалий масалаларига бағишланган. Унда 118 собита юлдузнинг ҳолати аниқ кўрсатиб берилган.

Айниқса, Улуғбек зижидаги учинчи даражали алгебраик тенгламага олиб келган тригонометрик жадваллар катта илмий аҳамиятга эга. «Бундай тенгламани ҳал қилиш, — деб ёзган эди ўз вақтида машҳур ўзбек олими Т. Н. Қориниёзий. — Улуғбек замонида катта муаммо саналар эди. Бу тенглама муваффақиятли равишда янги оригинал метод билан ҳал қилиниб, натижада аниқлиги миллиарддан бир бўлган тўққиз хоналик тригонометрик жадваллар тузилган». Шак-шубҳасиз, бундай жадвалларни тузиш бениҳоят оғир юмуш эди. Улуғбек ва унинг астрономик мактабида тузилган «жадваллардан фақат синус моҳиятининг тўғрилигини текширишга, — деб ёзган эди самарқандлик олим марҳум Раҳматулло Ибодов, — бир йилдан ортиқ вақт сарфладим. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, олим бу ҳисоб-китобни шунчаки қўлда эмас, балки махсус электрон-ҳисоблаш машинаси ёрдамида амалга оширган. Шунга қараб у Улуғбек расадхонасида маълум ҳисоблаш маркази бўлган, яъни астрономик кузатишлар натижасида тупланган материалларни ишлаб турган 100 дан ортиқ мутахассис бўлган, деган фикрга келган.

Яна бир гап. Фалак ал-бурж текислиги билан Хатти устиво текислиги орасидаги бурчак, бошқа сўз билан

айтганда, фалак ал-бурж текислигининг хатти устивога огмалиги Самарқанд расадхонаси олиб борган кузатиш натижасида $23^{\circ} 30' 17''$ деб белгиланди. Бу ҳозирги ҳисоб бўйича $23^{\circ} 30' 49''$ ни ташкил этади. Қўриб турибсизки, уртадаги тафовут жуда кам — $0'32''$ га тенг, холос. Бу XV аср учун гоят юксак аниқликдир. Яна бир мисол. Турли замонларда ўтган астрономларнинг ҳисоб-китоби билан Улуғбек расадхонасининг бу борадаги ҳисоб-китобини олиб кўрайлик.

Фалак ал-бурж огмалиги:

Эротесфен бўйича —	$23^{\circ}51'20''$	хатоси $+7'35''$
Гишпарх —»—	$23^{\circ}51'20''$	—»— $+8'23''$
Птолемей —»—	$23^{\circ}51'20''$	—»— $+10'10''$
Ал-Баттоний —»—	$23^{\circ}35'$	—»— $-0'17''$
Ас-Суфий —»—	$23^{\circ}33'45''$	—»— $-0'50''$
Абулвафо —»—	$23^{\circ}35'$	—»— $+0'35''$
Ал-Қўхий —»—	$23^{\circ}51'01''$	—»— $+16'36''$
Ибн Юнус —»—	$23^{\circ}34'52''$	—»— $+0'33''$
Носируддин Тусий —»—	$23^{\circ}30'$	—»— $-2'9''$
Улуғбек —»—	$23^{\circ}30'17''$	—»— $-0'32''$

Қараиғ, Улуғбек мактаби ўтмишдошларидан қанча илгарилаб кетибди!

Мирзо Улуғбек ва унинг ёрдамчиларининг сана ва сайёраларнинг йиллик ҳаракати хусусидаги ҳисоб-китоби ҳам ҳозирги ҳисоб-китобларга жуда яқин. Масалан, Юлдуз йилининг турли халқлар орасида мавжуд бўлган узунлигини ҳозирги замонда белгиланган узунлиги билан солиштириб кўрайлик. Бу:

Ҳиндларда 365 кун, 6 соат, 12 минут, 30 секунд
 Халдейларда 365 кун, 6 соат, 11 минут, 00 секунд
 Аристархда 365 кун, 6 соат, 10 минут, 49 секунд
 Собит ибн Қуррада 365 кун, 6 соат, 9 минут, 12 секунд
 Улуғбекда 365 кун, 6 соат, 10 минут, 8 секунд.

Ҳозирда 365 кун, 6 соат, 9 минут, 6 секундни ташкил этган. Қўриб турибсизки, Улуғбек ҳозирги ҳисоб-китоб бўйича бор-йўғи 1 минута 2 секундга янглишган экан.

Сайёраларнинг йиллик ҳаракатини олиб кўрайлик. Бу ерда ҳам Улуғбек билан ҳозирги ҳисоб-китоб орасидаги тафовут жуда кам:

Сайералар	Улугбек ҳисоб- китобиға кўра	Ҳозирги ҳисоб китоб бўйича	Тафовут
Зухал (Сатурн)	12°13'39"	12°13'36"	— 3"
Муштарий (Юпитер)	30°20'39"	30°20'34"	— 8"
Миррих (Марс)	191°17'39"	191°17'40"	+ 5"
Зухро (Венера)	224°17'32"	224°17'30"	— 2"
Уторуд (Меркурий)	53°43'13"	53°43'3"	— 10"

Хулласи калом, Улугбек ва Самарқанд астрономия мактабининг энг зўр кашфиёти пировард учинчи даражали алгебраик тенгламага олиб келган бир градусга тенг синус ёйини аниқладан иборат бўлди.

Муншийи хос «Зийж»нинг қораламасини бир қатор кўздан кечириб бўлганда тун яримдан оғиб қолган эди. Шундай бўлса ҳам чарчоқ сезмади, кўзларида уйқудан асар ҳам йўқ эди. Ётгиси келмай қораламани у ер-бу ерини яна бир бор кўздан кечирди, китобга ҳам, уни битган одамга ҳам қойил қолди.

— Мошоолло, қандай ажойибу гаройиб китоб бўлуб-тур. Бундайин китобни башарият яратилгондин бери ҳеч кимса кўрмагон ва энитмагон. Абад ул-абад қолгай ушбу шоҳ асар.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам шоҳ асар яратилганди. Бу ерда Абдулкарим мунший тамоман ҳақ эди...

Олимнинг яна бир асари тарихга тегишли. У «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») деб аталади. Лекин бахтга қарши, бу асар тула ҳолида бизнинг замонамизгача етиб келмади. Унинг бир печа мухтасар нусхалари сақланган, холос. Унда икки нусха Англиянинг Лондон ва Бодлеян кутубхоналарида, учинчи нусха Ҳиндистоннинг Банкипур шаҳрида ва ниҳоят, тўртинчиси АҚШда, Харвард университетининг кутубхонасида сақланмоқда. Асарнинг сўнгги варагида мана бу сўзлар ёзилган: «Ушбу асар «Улуси арбаъи Чингизий»дур, унда қайдга олингон Туркхон ибн Ёфас ибн Нух... наслидин бўлгон подшоҳлар ҳамда Туркистонзамин ҳоқонларининг помлари шаҳид бўлгон султон Улугбек Мирзонинг, таңгри таоло онинг қабрини ҳамиша ёруғ қилсун, тўрт улус хонлари зикрида битгон китобидин қисқортуруб олинди».

Асарнинг қисқача мазмуни бундай: сўзбошисида исломиятдан аввал ўтган пайгамбарлар, туркларнинг аждоди Ёфас ўғлон ва унинг авлодлари ҳақида ҳикоя қилинади. Сўнгра туркларнинг афсонавий подшоси Ўғизхон ва унинг авлоди тарихи баён этилади. Айнан шу қисмда турк-мўғул қабилалари ҳақида ҳам эътиборга

молик маълумотлар бор. «Тарихи арбат улус»нинг қолган қисмлари Чингизхон тасарруфига тушиб қолган мамлакатларнинг XIII — XIV асрнинг биринчи ярмидаги тарихидан баҳс юритади, бошқа сўз билан айтганда, Чингизхоннинг вафоти (1227 й.) арафасида ташкил топган тўрт улус: 1) Улуг юрт (Мугулистон ва Шимолий Хитой), 2) Жучи улуси (Балхаш денгизидан то Волганинг ўрта ва қуйи оқимиғача бўлган ерлар ва Ғарбий Сибир), 3) Чигатой улуси (Еттисув, Қошғар, Мовароуннаҳр ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми), ва ниҳоят, 4) Элхонийлар улуси (Эрон, Ироқ, Озарбайжон)нинг қисқача тарихидир...

Улугбек расадхонаси жуда кўп олимлар учун катта малака ошириш мактаби бўлди. Ғиёсиддин Жамшид Қошпоний, Қозизода Румий, Али Қушчи, Абдулалӣ Биржандий (тахм. 1525 й. вафот этган) шу мактабнинг кўзга кўринган намояндалари жумласидандир. Уларнинг математика ва астрономияга оид асарларининг баъзиларига мана шу улкан илмий даргоҳ бешик бўлди.

Мирзо Улугбек даврида Самарқандда астрономия ва математика илмидан бошқа ҳуқуқ, тилшунослик, адабиёт ва илм-фаннинг бошқа соҳалари ҳам ривож топди. Улугбек мадрасасининг кўзга кўринган мударрислари: қомусий олимлар мавлоно Муҳаммад Хавофий, Саид Имоидиддин, манхур тибб олими хожа Бурхониддин Нафис, йирик адабиётшунос ва тилшунос олим хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳамда Абулқосим Самарқандий замонасининг пешқадам олимлари сифатида донг таратдилар. Саккокий, Бисотий Самарқандий, хожа Исматулло Бухорий, Хиёлий Бухорий, мавлоно Бадахший, Жавҳарий, Вафойй, Риёзий сингари забардаст шоирлар етишди.

Ҳа, илм-фан ва маданий ҳаётда эришилган бу ва бошқа муваффақиятлардан мағрурланмасдан, қувонмасдан бўлмас. Мирзо Улугбек ҳафтада бир марта, кўпинча жумъа кунлари, кечқурун Чиннихонада ўтказиб туриладиган умаро билан шуаронинг мажлисларида расадхонада эришилаётган ютуқлардан ич-ичидан қувониб сўзлар, янги ёзиб мусаввадаси эндигина оққа кўчирилган илмнинг турли соҳаларига оид асарларни аҳли мажлисга кўз-кўз қиларди. Бугунги мажлисда подшоҳ олдидаги хонтахтада мана шунақа китоблардан йигирма чоғи даста-даста қилиб қўйилган эди. Шулардан мавлоно Ғиёсиддиннинг «Талхис ал-мифтоҳ», Қозизодайи Румийнинг «Шарҳи мулаххис фи-л-ҳайъа», Алоиддин Али Қушчининг «Рисола дар илми фалакиёт»ини кўроқ мақтади. Олимларни эса турли-

туман сийлашлар билан сарфароз қилди. Сўнг хон устидан яна бир-икки китобни қўлига олиб, уларнинг муаллифларига таҳсинлар ўқиди.

— Ушбуси,— деди у кўк муқовали китобни қўлига олиб,— мавлоно Шотибийнинг Қуръони мажидни қироат бирлан ўқуш санъатига бағишланган таълифининг туркийчасидур.— Улуғбек китобни ўнг қўлида ўлтирган садр аъзам Жамолиддин Фатхулло Табризийга узатди. У бир-икки жойини варақлаб кўрган бўлди-ю, «хўб ажойиб китоб бўлибдур», таълиф қилгоннинг ҳам, туркийга ўгиргоннинг ҳам, котибнинг ҳам у дунёи — бу дунё қўли дард кўрмасун», — деб дуо қилди-ю, шайхулислом хожа Бурхонуддинга узатди. Шу тариқа китоб қўлма-қўл айланиб, яна Улуғбекка қайтди.

— Мана бунисини эрса Туркистондин Арслонхожа тархоннинг тўнғич фарзанди ва ноиби Абулкаримхожа тархон юборибдур. Аҳмад Югнақийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ»и эрур.— Улуғбек зангори муқовалик яна бир подир асарни дўстларига кўрсатди. Бу китоб ҳам қўлдан-қўлга ўтиб, тахсину-офаринларга сазовор бўлди.

Бугун аҳли мажлис шу тариқа бир вақтларгача хон устидаги янги асарларни кўздан кечирди.

Мажлис охиrhoғида расадхонада қилиниши керак бўлган янги ишлар ва янги қурилишлар режаси муҳокама қилинди.

Ҳа, Улуғбек ҳақиқатан ҳам Самарқандда бутун жаҳонга шуҳрати кетган Академия таъсис этди. Таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, Улуғбек ушбу Академиянинг президенти, Ғиёсиддин Жамшид, Қозизода Румий ва Али Қушчи унинг вице-президентлари эдилар. Ҳаял ўтмай Самарқанд Академиясининг довруги бутун жаҳонга ёйилди. Унинг таъсири остида Эрон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатларга ҳам ўтди, XVII асрдан бошлаб уни Европа олимлари ҳам тан олдилар...

40- йилларнинг бошларида Мирзо Улуғбек яна ўша мухтасиб Сайид Ошиқ билан тўқнашиб қолди. Бунга мухтасибнинг дағаллиги, кўрелиги, мутакаббирлиги ҳам сабаб бўлди. Воқеа мана бундай содир бўлганди. Қўнлардан бир куни шайхулислом хожа Исомуддин чорбогидан шаҳар ҳовлисига қайтиб келаётиб, Чорсу бозорида ажойибу ғаройиб бир тамошонинг устидан чиқиб қолди. «Тамошо»нинг теңасида мухтасиб Сайид Ошиқ турган экан. Унинг буйруғи билан миршабнинг иккита норғил йигити бозорга қогоз харид қилгани келган бир мулла-ваччани «не сабабдин бемоврут кўча-кўйда юрибсен», деб

қамчи билан савалаб ётган эканлар. Мухтасибнинг ўзи бўлса бир четда томошачи бўлиб турарди. Шайхулислом яқинлашиши билан давра қуриб турганлар уни қуриб ўзларини четга олдилар-да тавозеъ ва тавонолик билан саломлашдилар. «Ассалому алайкум!», «Ва алайкум ассалом» деган сўзларни эшитиб миршабнинг йигитлари муллавакчани калтаклашдан қўл тортдилар ва қамчини икки буклаган ҳолда қўлини кўксига қўйиб, шайхулисломга икки букилиб таъзим қилдилар. Муллавакча бўлса қўйлагининг этаги елкасига қайрилган ва бўз лозими хиёл настга туширилганча ерда чалқанчасига инграб ётарди. Бадани бўлса қамчи зарбидан тилим-тилим бўлиб кетган, думбаси момоталоқ эди. Шайхулислом муллавакчанинг ҳолига ачинди, Сайид Ошиқдан бир қадар ранжиди. Истеҳзо билан унга мурожаат қилди:

— Жаноби мухтасиб, қайси айби учун бу бечорани куппа-кундузи рааё ва бараёнинг кўзи ўнгида шу алфозга солдингиз?!

Сайид Ошиқ бўш келмади:

— Ҳа, куппа-кундузи... дарслар итмомиғи етмагон бир пайтда мадрасадин қочуб чиқиб бозорда тентираб юргони сабабдин они чўби ёсоққа тортдук.

— Қочмогонмен, мударрис жанобларининг ўзлари буюргонлар, ўзлари,— деди муллавакча йиги аралаш.

— Андоқ бўлса мударрис нега икки энлик хат қилуб бермабтур? — Сайид Ошиқ қўлини шош қилиб муллавакчага сиёсат қилди.

Шайхулисломнинг жаҳли чиқди:

— Икки энлик битиги йўқ деб, арзимас гуноҳи учун бир мўмин мусулмон фарзандини чўби ёсоқдайин оғир бир жазога тортиш инсофдинму, жаноб?!

Мухтасиб ундан баланд келди:

— Шариат йўруқларига биноан кимни қойси жазога тортиш бизнинг вазифамиз, они тафтиш қилиш шайхулисломнинг ихтиёрида эрмасдур. Дахлдор бўлмагон ишга бурун суқманг, жаноб.

Шайхулисломнинг бир жаҳли чандон бўлди, лекин халойиқ олдида у билан ади-бади айтишиб ўлтиришни ўзига эш кўрмади, «буни кейинроқ бафуржа сўзлашурмиз албат», деди-ю, отига қамчи босди. Кечқурун эса Мирзо Улугбек билан учрашганда уни бошқалардан ҳоли тониб мухтасиб Сайид Ошиқнинг устидан астойдил шикоят қилди.

Улугбек кўндан бери мухтасибдан норози бўлиб, унинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлиб юрган эди, шайху-

лисомнинг шикояти бунга бир баҳона булди. Эртаси куни мухтасибни саройга чақиртириб қози калон, мударрислар ва бошқа аҳли уламо ҳузурида итобга олди.

— Кейинги вақтларда баъзи муътабар зотларнинг оёқ олиши узгача бўлиб кетаётгонга ўхшайдур. Ушбу аҳвол сизга ўян кўринмайдиму, жаноби мухтасиб?

Сайид Ошиқ аввал қози калонга, кейин шайхулисомга ўқрайиб қаради: — «Шулар чаққонга ўхшайдур, хусусан анови маразнинг ишидир бу», — мухтасиб буни шайхулисом хожа Исомиддиндан кўрди. Сўнгра подшоҳга жавоб қилди:

— Мен ҳам шунақа фикрдамен, мирзо. Ўйлашимча, оёқ ул ёқда турсин, тилу забон воситаси ила юргувчилар кўнайиб бораётгонга ўхшайдур. — У шайхулисомга писанда қилди.

Хожа Исомиддин мухтасибни узиб олди:

— Жаноби мухтасиб ҳақ гапни айтдилар, аълоҳазрат. Бундайлар оёғи бирлан ҳам, тилу забони бирлан ҳам бир таврда юриб билурлар.

Ганга қози калон Шамсуддин Муҳаммад Мискин аралашди:

— Оёқ бирлан ҳам, тил-забон бирлан ҳам бир таврда юра олатургонларнинг наслу насаби айғоқчи ва миршаблардин эрмас-ку эркан?

Сайид Ошиқ жаҳлга ҳай беролмай тутақинди:

— Шариату тариқат йўсунида устувор тургон бир мусулмонни маломат қилмоқ инсофдин эрмас. Фақир шаклу шамоилига кўра мусулмон бўлуб, аслида дахрий бўлгон каслар орасида ултиргонимдин пушаймонмен.

Энди Улугбекнинг жаҳли чикди. Мухтасибни астойдил сўроққа тутди.

— Э, саййид! Мен ёмонроқму, ё фиръавн? ˆ

— Фиръавн.

— Сиз яхшироқму эрсиз, ё Мусо алайҳиссаломму?

— Мусо алайҳиссалом.

— Қодири мухтор Мусога яратилмишларнинг энг ёмони бўлгон фиръавнни туғри йўлга солгил деб ундагонда «Қаттиқлик бирлан аччиқ сўзламагил, балки юмшоқ ва чучук тил бирлан гапир», деб буюргон. Сиз эрсангиз Мусодин ортуқ бўлмайин туруб менга, фиръавндин ёмонроқ бўлмагоним ҳолда не сабабдин қаттиқ гапирасиз?!

Сайид Ошиқ бошини ҳам қилиб сукут сақлади. Подшоҳнинг мухтасиб хусусида қаттиқ ҳукмга келганини пайқаш қийин эмасди. Ваҳоланки, ана шу анжуманда иштирок қилаётган Абулфазл Дайёр ҳам бир нима демади.

Подшоҳ ҳукмини эълон қилди:

— Наслу насабингизни инобатга олуб бу сафар ҳам шаҳидлик жомидин нўш қилишингизга йўл бермайдурмиз. Локин бундин буён дахрийлар орасинда бўлишлик сиздайин шариатпаноҳ кимса учун дуруст бўлмас. Биз сизни шу кундин эътиборан мухтасиблик мансабидин озод этдук.

Сайид Ошиқнинг бошидан бир челақ совуқ сув қуйилгандай бўлди. У бундай бўлишини кутмаган, подшоҳ одатдагидек шунчаки дўқ-нўписа қилиб қўяди, деб уйлаган эди. Илож қанча, подшоҳнинг амри вожиб. Бир вақтлар подшоҳнинг ўзи сийлаб уни шу мансабга таъйин қилган эди. Энди бўлса яна ўзи уни мансабидан ихрож этиб, даргоҳидан қувиб юборяпти. Мухтасибни ғам босди, энди нима қилади? Бозор-ўчарда энди қандай қилиб бош кутариб юради? Одамларнинг юзига қандай қарайди? Ахир, у шу мансабда турган йиллари бирон айб тошиб озмунча одамни тўғри келган ерда тўқмоқламаганмиди. Ўшалардан бири билан фавқулудда учрашиб-нетиб қолгундай бўлса кўзларига қандай қарайди? Аксига олиб, улар «ҳолинг шу эркан-ку, мухтасиб!», —деб устидан кулишмайдими? Нима, унинг оёқларига йиқилиб ёлиниб-ёлвориб кечирим сўрасинмикан? «Йўқ, —деди у ўз-ўзига, — дахрий олдида эгилган бошнинг кесилгани афзал». Сайид Ошиқ қўрс ва ориятлик одам эди. Даст ўрнидан турди-ю, у ёқ-буёгига қарамай, чаён чаққан одамдай, ўзини ташқарига отди. Саройдан чиқибоқ тўппа-тўғри Камонгаронга, Низомиддин Хомушникига борди.

Сайид Ошиқ ҳазратнинг яқин муридларидан бири бўлиб, бу даргоҳга тез-тез келиб турарди. Шу сабабдан бу ер унинг ўз уйидай бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам у дарвозани тақиллатиб ўтирмади, уни оҳистагина очди-ю ичкарига кирди. Ҳазрат ҳар қачонгидай ҳовлининг қоқ ўртасида ариқ бўйидаги улкан мажнунтолнинг пахмоқ шохлари чор атрофидан ўраб олган сунада бошини қуйи солганича тасбеҳ ўгириб ўлтирарди. У дарвозанинг очилганини пайқаса ҳам парво қилмади. Сунага яқинлашиб қолган одам шарпасини эшитган бўлса ҳам эшитмаганга солди. Мухтасиб сунага беш-олти қадам қолганда бир тўхтаб олди, оёқ учида юриб суна олдида тўхтади ва ҳазратни чўчитиб юборишдан ҳадиксираб бир-икки марта калта-калта йўталиб ҳам қўйди. Шундан кейингина ҳазрат бошини кўтарди.

— Ассалому алайкум, ҳазратим.

Ҳазрат сезилар-сезилмас бош иргитиб алик олди. Ҳазрат содиқ муриднинг юзида безовталиқ ва нарисонлик аломатларини кўрса ҳам, ўзини сезмаганга солди. Қўли билан «ўлтиринг» деб ишорат қилди-ю, яна бошини қўйи солганича пинакка кетди.

— Э... э, пиримнинг хомуш аталиши ҳам бежиз эмас экан-да, — деди Сайид Ошиқ супанинг бир четига ўлтираётиб ўз-ўзига, — дунёни сув босиб кетса ҳам тўпигига келмайди, нарвойи фалак бу эшоннинг. Нима бало, хожа бузургни, ёки хожа Алоуддинни туш кўраётганми эркан?

Ҳазратнинг ўзлари ҳол-аҳвол суриштирар, шундан кейин юз берган воқеани унга арз қиларман, деб ўйлаганди, умиди пучга чиқди. Бир ош қайнар вақт ҳам ўтди, лекин ҳазрат ҳамон бош кўтармай ва бир нима демасдан тасбеҳ ўгириб ўлтираверди. Сайид Ошиқнинг тоқати тоқ бўлди, охири ўзи гап очди.

— Омонмусиз, ҳазратим. Шу кеча тушимга кирубсиз, ҳол-аҳвол сўрай, деб келиб эрдим.

Ҳазрат бу сафар ҳам бир нима демади. Яна ўша ҳунар — оҳистагина бош иргитиб миннатдорчилик билдирди.

Бу мухтасибга оғир ботди. Даст ўрнидан туриб кетмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин бир оз мулоҳаза қилиб кўриб, паштидан қайтди. Ахир бу даргоҳга зўр умид билан келмадимми?! Илож қанча? Сайид Ошиқ муддаога кўча қўйди:

— Пирим, қулингиз бир ташвиш бирлан келдим.

Сайид Ошиқ Низомиддин Хомушнинг шайхулислом хожа Исомиддин билан оралари созлигини яхши биларди. Шундан умид қилди — ахир ҳазрат дўстига икки оғиз сўзини аямас, шайхулислом ҳам кўнгли юмшаб, подшоҳдин жаримасини сўраб берсалар ажаб эрмас.

Ҳазрат эринибгина бошини кўтарди. Сайид унинг Ошиқ катта қўй кўзларида ачиниш ва мойиллик аломатларини сизди. Шундан кейин қўлларини кўксига қўйиб тавозеъ билан сўзида давом этди.

— Подшоҳ ҳазратлари бирлан оромиз пича бузилиб қолди, пирим. Мадад беринг!

Низомуддин Хомуш мухтасибнинг гапларини яхши эшитмадимми, ёки бошқа сабабданми, уни бир оз ваҳима босди: нима, Минхожиддин билан бирон кор-ҳол бўлдими?

Ҳазрат анчадан бери подшоҳнинг даргоҳида, девони иншода хизмат қилиб турган кенжа ўглини кўнглидан ўтказди, бир қадар сергак тортиб, сўз қотди:

— Бошингизга қандай ташвиш тушмиш, жаноби мухтасиб, очик сўйлайверинг.

— Шу кундин бошлаб қулингиз эъди мухтасиб эрмасмуз, ҳазратим. Ушбу мансабдин ихрож этулдик. Буёғи ҳолимиз не кечур эркан, бу танҳо яратган эгамнинг ўзига маълум.— Сайид Ошиқ куни кеча Чорсуда, бундан бир неча соат бурун саройда бўлган воқеани қисқа қилиб гапириб берди.

Хайрият, Минхожиддин омон эркан, деди ҳазрат ичида. Сунг анчадан бери унинг фармойишини кутиб ўчоқ бошида тимирскилаб юрган хизматкорни чақирди. Муҳаммад Карим хожасининг феълани яхши биларди. Агар ун чиқармаса майда-чуйда юмушларини қилиб юраве-рарди, борди-ю, унинг исмини таъкидлаб чақириб қолгудай бўлса, меҳмоннинг олдига апил-тапил дастурхон ёзарди...

Сайид Ошиқ гап орасида эҳтиётлик билан шайхулислом билан подшоҳни маломат қилди. Уларни дини ислом ва шариат чизигидан чиқаёзган дахрийлар деб маломат қилди. Лекин бу гаплар нишонга тегдими-тегмадими буни англолмади. Ҳазрат унга бу хусусда бирон сўз қотмади. «Подшоҳга нега тил текизасен»,— деб муридини койима-ди ҳам. Бундан Сайид Ошиқ ўзича хулоса чиқарди — «сукут аломати ризо»,— деди у ичида. У шу кундан бошлаб ҳазратнинг даргоҳидан оёқ узмай қўйди.

Бир-икки ой шу тариқа кечди. Бўзчининг мокисидай ҳадеб бир ерга қатнайверса ҳам бўлмас экан. Бора-бора уни кўрганда ҳазратнинг гаши келадиган бўлиб қолди. Масалан, кеча борганида яна имо-ишора билан супанинг бир четидан жой кўрсатди-ю, лекин Муҳаммад Каримни чақирмади. Ҳазрат муриди-нинг гапларига қулоқ осмай қўйди. У азалдан фисқ-фасод гаплардан ўзини олиб қочар, умуман кўча-кўйга ҳам кам чиқарди. Энди-чи? Авваллари қилмаган ишини энди, тўқсонни қоралаб қолганда қилсин-ми. Қисқаси, ҳазрат Сайид Ошиққа эргашмади. Шундан кейин Сайид Ошиқ ҳазратдан умидини узди. Шу даргоҳга ҳам этак қоқиб кетмоқчи бўлди-ю, лекин илож қанча — қўл бериб эътиқод қўйган одам, буни Самарқанднинг жумла мўмини яхши билади. Энди эътиқоддан ҳам кечса... Қолаверса, энди қаёққа ҳам борарди. Тўғри, унинг бу шаҳри азимда яна бир илинжи бор — хожа Ҳизр масжиди-нинг имоми мулла Шарафуддин. Сайид Ошиқ билан дўст. Балким дахрий подшоҳ билан курашида у жонига оро кириб қолар. Шу умид билан кеча ўша Шарафуддин тарашанинг (ўта озгинлигидан кўпчилик уни шундай атарди) олдига борган эди, кўнгли тўлмай қайтди.

Шарафуддин тараша уни самимият билан кутиб олди, хужранинг тўрига ўтқазди-ю, лекин олдида бир нон ҳам ушатмади. Сайид Ошиқ ҳам қимир этмай утираверди. Алланайт бўлганда у рўпарасида қозиққа осилган тугунчани олиб дўстининг олдига ёзди.

— Маъзур тутадилар, жаноби мухтасиб, э... э..., жаноби Сайид Ошиқ, — унинг мухтасиблик лавозмидан бўшатилганини биларди-да, — кеча худойига боруб эрдик, насиба тугиб беришгон эрдилар. Ушбуга сизнинг ҳам насибангиз қўшилгон эркан. Нега аввалроқ эсимга келмабдур. Узр, тақсир, кейинги пайтларда фаромушхотир бўлуб қолубмен. — Сўнг рўмолчага тугилган тўрт дона нон, ниширилган икки бўлак гўшт, бир сиқим ҳалво, бир сиқим печак қанд, икки бўлак наввот, саккиз дона самбусани рўмолчага тарқатиб қўйди. Пичоқчасини камзулининг киссасидан олиб гўштни тўграб ҳам қўйди.

— Қани дастурхонга қарасинлар, тақсири олам. Бир майизни қирққа бўлуб есунлар, деган эркан азиз-авлиёлар. Боримизни баҳам кўрасиз.

Имом домла узр сўраб ташқарига чой қўйгани чиқди.

— Ҳа, қалангур-қасатқи. Ўлгунча хасис бу тараша. Шунча молу дунёни гўрингга олиб кетасанму. — Имом чой дамлаб келгунча Сайид Ошиқ уни ичида сўкиб ўлтирди...

Энди бир пиёладан чой ичишган ҳам эдиларки, хужрага ўлгунча фисқу фужурлиги сабабли аҳли мўмин орасида ҳам, аҳлисарой ўртасида ҳам Абулфосиқ номи билан машҳур бўлган муаззин мулла Неъматулла кириб келди.

Имом домла ҳам уни ўлгунча ёмон кўрарди. Шунинг учун ҳам бир ижирганди-ю, лекин сирни бой бермади.

— Қадамларига ҳасанот, ҳожим. Қани, дастурхонга марҳамат! — Мулла Неъматулла хужра тўрига ўтди. Апил-тапил дуо қилган бўлди-ю, қўлини дастурхонга чўзди ва бир бурда нон олиб, юмшоқроқ еридан бир парчани ушатиб олди, сўнг дастурхондан мўлжаллаб туриб икки кесим гўшт олди ва нон билан қўшиб ҳаммасини лунжига тиқди. Гўшт-ку майда эди. Тарашаси қурмагур уни чумчуқ тили қилиб кесган эди. Лекин қаттиқлик қилдими, ёки тиши қурмагур панд бердими, ишқилиб қалқиб кетди, луқмани апил-тапил чап лунжига ўтказиб энлаштириб олмоқчи бўлди-ю, лекин бўлмади. Қаттиқ йўтал тутиб егани оғзибурнидан чиқди. Имомнинг жаҳли чиқди:

— Тақсир, биттадан олиб чайнаб есангиз-у бундог бўлмас эрди.

Имом муаззинга нафратомуз қаради. «Ахир кунмас — кунни бу очкўз ёрилиб ўлади», — демоқчи бўлди чамаси, —

ушланг мана буни, ичиб юборинг. Шошилмай, ҳўплаб-ҳўплаб ичинг, йўқса яна қолқиб кетасиз.

Имом муаззинга бир ниёла илиқ чой узатди...

Чойдан кейин учовлари бир пайтларгача у ёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдилар. Сайид Ошиқ дахрий подшоҳдан гап очган эди, имом пастки лабини тишлаб, эгилиб чойга катта бир бўлак новвотни сипдириш билан овора бўлиб ўтирган муаззинга кўзининг қири билан ишора қилди.

— Тақсир, қўйинг, подшоҳликқа дахлдор гаплардин сўйлашмайлик. Яхшиси, хожим Маккаю мукаррама ва Мадинайи муаззамага қилгон саргузаштларидин сўзлаб берсунлар.

— Маъқул, тақсир. — Сайид Ошиқ «қани, сиздин эшитайлик», дегандай муаззинга тикилди.

Муаззин бир бўлак новвотни секингина лунжига уриб олган экан, уни лўқ этиб ютиб юборингга ҳаракат қилди. Лекин, новвотни қурмагур кекиртагига текилиб қолиб ўлишига бир баҳя қолди. У бир вақт, уч-тўрт ниёла чой ичиб юборгандан кейин ўзига келди, ўлмай қолганига тангри таолога шукур келтирди, кейин бир икки марта тамоқ қирди-ю, сўнг гапни саргузашти ҳарамайдан олди. Муаззин бир ростга икки ёлгонни қўшиб роса гапирди. Имом билан мухтасиб унинг «гаройиб» ҳикоясини тишнатишга қўйиб эшитишди. Илож қанча? Унинг аслида кимлигини Сайид Ошиқ ҳам, имом ҳам яхши билишарди. Бир умр фисқу фасод билан, одамларни бир-бирига гиж-гижлаб ораларини бузиб юрган бу қитмир одам бир қарабсизки, бир юмалаб хожи бўлиб олди. «Қариб-қартайгонда гуноҳларим камаюр, ўлгонимда Пули сиротдин оғонаб тўнгиз қабилида кетмайин» деб, бор бисотини пуллаб, дўшси бир айлангунча фалончи хожи деган ном орттириб ҳам олди бу зангар деган гап мухтасибнинг ҳам, имомнинг ҳам кўнглидан ўтди. Лекин ҳарна бўлса ҳам мурсаю-мадора қилишга мажбур эдилар. Бугун ҳам шу қабилда иш тутдилар. Лекин Сайид Ошиқнинг хаёлига «ҳарна бўлса ҳам ушбул касдин фойдаланса бўлур»,— деган фикр ҳам кечди. Бунинг учун бир ҳамён кепакайдан кечса кифоя қилур...

Учовлон эртаги нонуштадан кейин биргаликда ҳазратни зиёрат қилишга бориш ҳақида маслаҳатни бир ерга қўйиб, тун яримлаб қолганда ҳужрадан бирин-кетин чиқдилар.

Имом билан Сайид Ошиқ эрталаб гузарда муаззинни кўп кутишди, лекин у келавермади. Охири ўзлари Камонгаронга қараб йўлга тушдилар. Лекин... Сайид Ошиқ

билан мулла Шарафиддин дарвозадан кирдилар-у, йўлакда ҳанг-манг бўлиб қолдилар. Кўзлари сунада ҳазратнинг қаршисида чўк тушиб ўтирган Абулфосиққа тушди. Муаззин улардан олдинроқ отни қамчилаб қолган экан. Шунда ҳам бир ўзи эмас, балки яна бир касни ҳам етаклаб келган эди. Унинг ёнида ўлтирган девсийрат, ҳўкиз башара йигитни улар биринчи кўриб туриши. Ҳазрат мухтасиб билан имомга ҳам сунадан жой кўрсатди. Фотиҳадан кейин ҳазрат ўша нотаниш йигитни меҳмонларга таништирди.

— Кўриб тургонингиз ушбу баҳодир йигит Қонгар ҳокими Сиддиқ баҳодирнинг навқари эрди. Охири ҳар иккалаларининг оралари бузилиб, кўп йил бўлди, баҳодир бу юртларга келиб қолдилар. Бошда Ҳирида мирзо Абдуллатифнинг узагисиди бўлдилар. Мирзо катта оналари билан аразлашиб қолгон йили мирзо бирлан Самарқандга келгон. Бир йилдан сўнг бегим келиб мирзони олиб кетишларида ота-онасини баҳона қилиб, бизнинг кўмагимиз бирлан Самарқандда қолди. Подшоҳ ҳазратлари кейин ани тўқсабонинг ёнига қўйдилар. Бизни ҳам зиёрат қилишни фаромуш қилмай кулбамизга келиб турадилар. Асли бизнинг Қосондин бўладур. Бағоят садоқатлиқ йигит. — Эҳсон Буқо барлос санчиб уридан турди, икки қўлини кўксига қўйиб, ҳазрат ва унинг меҳмонларига икки букилиб таъзим қилди. Сайид Ошиқ уни диққат билан назардан ўтказиб қўйди.

Меҳмонлар, Сайид Ошиқ ҳам, муаззин ҳам, имом ҳам бошда ҳазратдан истиҳола қилиб сукут сақлаб ўтирдилар ва унинг аҳён-аҳёнда айтган сўзларини жон қулоғи билан тингладилар. Кейин, унинг бугун нимагадир кўнгли чоғ бўлиб, суҳбатга мойиллиги борлигини сезиб, бири қўйиб-бири гапира кетдилар. Айниқса, муаззин тан тортмай гапга кўп аралашди. Сайид Ошиқ яна ўша дини исломни оёқ ости қилаётган дахрийлардан нолиб кетди. Ҳамма унинг фикрига қўшилиб, гапларини тасдиқладилар-у, лекин бу хусусда ҳазрат қандай фикрда эканлигини билиб бўлмади. Унинг бугунги хурсандчилигини ҳаял ўтиб уни йигирмадан сал ошган кенжатоий ичкаридан бир лаган ош кўтариб чиққанда англашди.

— Минхожиддин букун бош муншийлиқ лавозимиға таъйин этилуитур, — деди ҳазрат меҳмонларга мурожаат қилиб, — биз подшоий оламнинг лутфу-карамидин бағоят мамнун бўлдик, Тангри таоло анинг умрини узун, салтанатини пойдор қилсун!

Сайид Ошиқ ҳамма қатори ҳазратнинг сўзларини

маъқуллаб, қўлларини дуога очди, сўнг ҳазратнинг қадду-комати келишган ўглини «муборак бўлсун!» қилди-ю, ичиди «ҳа, айёр тулки, энди билдим не сабабдин буқун кайфиятнинг чоғ эркинини, — деди унга хиёл кўз тагидан қараб, — шошмайини тур, хурсандчиликнинг зўрини бундин бўёғи кўрасен».

Меҳмонлар хожазоданинг бемонанд ҳусни, ақлу заковатини кўп мақтадилар, «мартабаси бундин ҳам зиёд бўлмай», деб узундан-узоқ дуо қилдилар.

Сайид Ошиқ ҳазратнинг уйидан чиқаётиб, унинг сарой хизматчиси бўлган ўглини ҳам бир кунига яраб қолишинга умид боғлаб, меҳмонларни дарвозагача кузатиб чиққан сармуншийни гапга солди:

— Минхожиддин дейман, олампаноҳ саройда кам бўлар, кўпроқ расадхонада, ёхуд Чиннихонада тунаб қолар эркан, шу гаплар ростму?

— Рост, жаноб. Ҳазрати олийлари кўп вақтини илм билан кечируб, кўндин бери салтанат ишларига кўп рағбат кўргизмайин қўйғонлар. Шу бонедин он-ҳазрат саройда камдан-кам бўладурлар.

Сайид Ошиқ сармунший айтган гаплардан тегишли хулоса чиқарди: «Саройга камдин-кам боргондин кейин ҳарамни ҳам эсини чиқаргон бўлса ажаб эрмас», — деди у ўз-ўзига — ишини айнан шу ердин бошлаш мақсадга мувофиқ.

Сайид Ошиқ ўша кунини ҳазратникидан аллақандай кайфиятда қайтиб келди, ўзини ҳеч ерга ситдиролмай қолди. Ҳали ичкарига кириб хотинларига ўдагайлар, ҳали меҳмонхонага чиқиб ёнбошлаб хизматкорини ҳали чой, ҳали чилимга буюрарди. Ҳадеб айтган-деганини қайтараверганидан жаҳли чиқиб қафасдаги тутини қафас-мафаси билан ташқарига улоқтирди... Ишқилиб у ўша кунини ит азобида ўтказди. Қоронғу тушшини билан эса хожа Ҳизр масжидига қараб йўл олди. Лекин имом домла ёлғиз эмас экан. Ҳалиги девсийрат йигит — Эҳсон Буқо барлос ҳам ўша ерда экан. Мухтасиб холи қолиб дўсти билан борганини сўзлашиб олмоқчи эди, Эҳсон Буқонини куриб эпсаси қотди. Ўлтираётиб «энди бўёғи неча пулдин тушди», дегандай имомга маънодор қараб қўйди. Имом дўстининг саросимага тушганини пайқаб, эшитилар-эшитилмас «Ташвеш намекашед, ин кас марди хушсавдо аст», — деди. Эҳсон Буқо барлос тожикча билмас эди, лекин иккаласи унинг ҳақида гаиланганларини пайқади, лекин ўзини билмасликка солди. Кимдир мухтасиб келмасдан сал бурун масжидга деб катта сопол кузада чучвара келтирган экан.

имом дастурхон ёзиб ундан меҳмонларга ва ўзига ярим косадан сузиб келди. Овқатдан сўнг хуфтонни ўқиб, яна дастурхон атрофига энди чўққайинган ҳам эдиларки, томоқ қоқиб муаззин кириб келди. Уни кўриб Сайид Ошиқнинг жаҳли чиқди. «Нима, бу одам менинг изимдин тушгон айгоқчиму ўзи?» — деган шубҳага ҳам борди. Имом домла «ташвишланмасунлар, ул ҳам ўзимизга қарашлиқ одам» деган маънода мухтасибга қараб, чап кўзини салгина қисиб қўйди, сўнг муаззинни дастурхонга таклиф қилди:

— Хуш келибтилар, жаноб. Қани, дастурхонга марҳамат.

Муаззин шундайгина дастурхон ёнига чўк тушиб, қўлларини дуога очди, кўзлари бўлса тоқчада турган кўзада эди. Имом домла унинг кайфиятини англади, лекин, барибир, муаззиннинг ҳафсаласини пир қилмоқчи бўлди:

— Афсус, бахтга қарши, кайнопангиз сизни суймас эрканлар, таомдин андак кеч қолдингиз, тақсир.

Муаззин тоқчада турган кўзага яна бир бор тикилиб қаради ва оғир тин олди. Бунинг устига хонани тутиб турган чучвара ҳиди уни аллақандай аҳволга солди, сўлак безлари жунбишга келиб кўнгли беҳузур бўлди. Муаззин чучварадан анчаси ҳали кўзада эканлигини найқади, лекин сирни бой бермади:

— Нима ҳам қилдик домла, хўб мазали таом бўлгонга ўхшайдур, локин бизнинг ризқимиз қўшилмагон эркан.

Муаззин аниқ-ташвиш дастурхондан бир тўғрам қотиброк қолган нон олди ва унинг қоқ ярмини қарсиллатиб синдириб олиб, бир бўлагини оғзига солди.

Имом «яна тикилиб ўлмасун», деб сопол косачага тўлдириб чой қуйиб берди. Сўнг даст ўрнидан турди, «оббо, сиздин ҳеч нимарсани пинҳон тутуб бўлмас эркан» деди-ю, секин бориб кўзани олди ва уни дастурхон устига қўйиб чучварадан муаззинга ҳам ярим коса сузиб берди.

Уларнинг суҳбати ярим кечагача давом этди. Аввалда сал қовушмади, кейин мойдай юришиб кетди. Бу сафар гап фақат дахрий подшоҳ ва сармуний устида борди. Пировард муаззин Эҳсон Буқога мурожаат қилди:

— Янглишмасам, хожа саро Сизга жигар бўлса керак, бек?

Эҳсон Буқо бош силкитиб унинг гапини тасдиқлади.

— Ундоғ булса буёғидин хотиржам эрканмиз-да?

— Ори, тақсир. — Эҳсон Буқо қўлини кўксига қўйиб бош эгди.

Шу кеча учовлон гапни бир ерга қўйиб олишди...

Орадан кун вақт утмай аҳли сарой орасида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гаплар тарқалди. Эмишки, подшоҳ ҳарамидagi канизаклардан Салима исмлики бир соҳибжамол билан сармунший бир-бирига кўнгул қўйишганини, улар аҳён-аҳёнда фурсат топиб овлақ жойларда учрашиб ҳам туришармиш. Бунақа гап пайдо бўлди, бас. Кўз очиб юмгунча қанот боғлаб парвоз қилади. Узунқулоқлар қўшиб-чатиб уни дostonга айлантиришди. Бу гап подшоҳнинг қулогига ҳам бориб етди, сармунший қўрққанидан бир кечада гойиб бўлди. Йсовуллар уни қидириб ердан ҳам, кўкдан ҳам тополмадилар. Аҳли саройдан баъзилари «ҳамма бало ҳазратининг ўзларида, эркатоийини талтайтириб юборгон, — деб Низомуддин Хомушии маломат қилдилар. Билиб-билмай, «бола отога тортур», — деганлар ҳам бўлди.

Ҳар ҳолда ҳарам билан боғлиқ гапни тушовлаб бўлмас экан. Бу миш-миш кўн утмай кўча-кўйда, бозор-учарда ҳам шуҳрат топди ва мирзо Улугбек учун жуда-жуда огир бўлди. «Дахрий подшо» деган тақви лаънат ҳам суфрага урвоқ бўлмай қолди. Кунлардан бир кун Улугбек нешайвонда ҳаёл уммониға гарқ бўлиб ўлтирган эди, нигоҳи шундайгина йўлакда икки букилиб турган Эҳсон Буқо барлосга тушди. У ниманидир айтмоқчи бўлиб огзини ростлаб турган экан, подшоҳ қарани билан қўллариини кўксига қўйиб таъзим қилди. Улугбек маъюс оҳангда унга мурожаат қилди:

— Ҳўш, бек, сиз ҳам бир нима демоқчиму эрдингиз?

— Агар ижозат берсангиз, олампаноҳ.

— Ижозат.

— Муҳтарам зотларнинг гаиларида жон бордур. Ҳазрат эркатоийини ҳар юмунга рағбатлантиргонини ўз кўзум билан кўрганмен. У яқинда муаззин ва имом билан ҳазратни зиёрат қилгани борганларида бўлган гапларни оёғини осмондан қилиб ва яна қўшиб-чатиб айтиб берди: Подшоҳ «тушундим» дегандай бош иргитиб, унинг сўзларини тасдиқлади. Эҳсон Буқо барлос ўқ нишонга текканлигини англаб, сўзида давом этди:

— Бизнинг Минхожиддин етти иқлим гузаллари ошиқ бўлса арзийтургон, ҳусну малоҳатда ягона, зукко йигит. Ани подшоҳ ҳазратлари сармуншийликға кўтарибдур. Мартабаси бундин ҳам баланд бўлур, албат. Локин тангри таоло уни ёмон кўздин соқласун, подшоҳнинг ҳарамиди нима кўн паринайкарлар кўн. Алар ҳозирда даштда адашуб, сувайраб қолгон сайёҳларға ўхшайдурлар. Тангри таоло ишқилиб кенжатоийини ўшаларнинг ёмон кўзлари-

дин асрасун», — деб айтгон сўзларини мана шу кулоқларим бирлан эшитгонмен. — Эҳсон Буқо барлос аввал ўнг қулогини, кейин чап қулогини оҳиста чўзиб қўйди.

Подшоҳнинг бир газаби минг чандон бўлди, ясовулбошини чақиртириб ҳазратни Боғи майдонга олиб келишни буюрди.

Ясовул деган халқ ўзи шунақа бўларкан. Тўпписини олиб кел, дейилса бир йўла бошини ҳам кесиб бирга олиб келаркан. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ясовуллар тўқсон ёшлик бу муҳтарам зотни яланг оёқ, юпун кийимида белбоғсиз ва бош кийимсиз отнинг сағрига миндириб Боғи майдонга олиб келдилар. Олиб келганда ҳам «кўнчилик кўрсин», деб шаҳарнинг катта гузарлари орқали олиб келдилар. Подшоҳ жаҳл устида бетовфиқ ўглидан ҳам, ҳазратнинг ўзидан ҳам кўп койинди. Низомуддин Хомуш бошини қуйи солиб ўлтирганча аввалда бир пима демади, охири подшоҳга қараб деди:

— Менинг айтатургон гапим битта: мен иншоолло мусулмонмен. Ишонсанг кўн яхши, ишонмасанг билганингни қил!

Улуғбек ҳазратнинг аҳволига қараб туриб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди. Нима, у ясовулларга шундай улуғ зотни шу алпозда сазойи қилиб олиб кел, деб буюрганмиди?! Рўпарасида унинг янги амру-фармонларига мунтазир бўлиб турган ясовулбошига қараб ўшқирди:

— Йўқол кўзимдин, бадбахт!

Сўнг хос мулозимларидан бирини чақиртириб «Ҳазратни уйларига элтиб қўйингиз», деб буюрди.

Ҳазрат ҳам уйига элтиб қўйилди, канизак ҳам даргоҳдан бадарга қилинди-ю, лекин миш-мишларни босиб бўлмади. Чиққан кўз ўрнига тушмас экан. Бунинг устига Низомуддин Хомуш билан бўлган нохушлик дард устига чиққон бўлди. Улуғбекни дахрийликда айблаб юрган баъзи бир руҳонийлар ҳам, кўндан ўлжа йиғолмай, қиличи қонсираб, занглаб ётган амирлар ҳам ғимилланиб қолишди. Улуғбек бўлса барибир расадхонада қўлга киритилган ва киритилаётган ютуқлардан ўзига сиймай юарди. Яна ўша қуналари математикага оид янги бир рисоласини ҳам тугатиб, хаттотнинг қўлига топширган эди. Илмга тамом берилиб кетиб, боши устида борган сари қуюқлашиб бораётган қора булутлардан беҳабар эди у.

Бешинчи боб

ХИЁНАТ

Шохруҳ 850 йил зулҳижжа ойининг 25-куни (1447 йил 12 март) набираси Султон Муҳаммад исёнини бостириш вақтида Рай вилоятига қарашлик Пашоварий қишлоғида 72 ёшида оламдан ўтди. Ўша пайт унинг ёнида зукко ва пуфузли хотини Гавҳарнод ого, вазири аъзам Гиёсиддин Аҳмад Ҳавофий ва бегимнинг эркатойи амир Пир Луқмон барлосдан бошқа киши йўқ эди. Қўшин эса Абдуллатиф, Абулқосим Бобур, Мирзо Ҳалил ва етук амирлар бошчилигида мирзо Султон Муҳаммадни таъқиб қилиб гарб сари силжиб борарди...

Пир Луқмон барлос ҳаммадан аввал йиги солмоқчи бўлди, лекин бегим уни босиб қўйди:

— Азиз-авлиёлар «майит тепасида йиги-зор қилуб бўлмас, мағфиратлангоннинг гуноҳи ортур», — деган эрканлар. Хоқон сайднинг ўзлари ҳам тириклигида шундай васият қилгонлар.

— Э, яратган эгам! Аълоҳазратдин кўра мен қулингнинг жонини олсанг бўлмасму эрди?! Қайси гуноҳимиз учун ул табаррук зотни, надари бузруқворимизни, валинеъматимизни биз бандаларингга кўн кўрдунг?! Бунга қандоқ чидаб бўлади, ҳолимиз энди не кечадур, э қодири эгам?!

Пир Луқмон барлос барибир чидаб туролмади, барибир ўзини-ўзи уриб йиги солди. Ҳа, у йигламай ким йигласин. Пир Луқмон барлос хоқони сайддан ўз вақтида кўп яхшиликлар кўрган. Марҳум подшоҳ унга катта-катта ерсув ва оқча берди, мартабасини улуглади, ҳаминша ёнида бирга олиб юрди, зафарли ҳарбий юришлардан кейин эса уни суюрголлар билан сийлади. Масалан, Ҳалил Султонни дафъ қилиб, Мовароуннаҳрни олганларидан кейин подшоҳ унга Қаррух вилоятини суюргол қилиб берганди. Бир учи Хирот, иккинчи учи Бодҳиз билан туташ бўлган бу вилоятга ўша вақтларда саксонга қишлоқ қарарди. Пир

Луқмон барлоснинг бундан бошқа ҳам мол-мулки: серунум ерлари, боғу роғлари кун эди. Ва яна унинг мўмай даромад келтириб турган тегирмон, обжувоз, корхона ва дўконлари ҳам бўлган. Мана шуларнинг ҳаммасига бундан бир печа дақиқа аввал тирик бўлган ўша улуг зотнинг орқасидан эринмаганимиди? Энди у йўқ, бундан кейин ҳоли не кечаркин? Шундай олижаноб одамдан, валинотъматидан бир умрга ажралиб турибди-ю, у йиғламай ким йиғласин. Осмон фалакни бошига кўтариб, ёқо йиртиб дод солгиси бор эди-ю, бегимдан чўчиди, аттанг-аттанглаб йиғидан тўхтаб бошини қуйи солганча жимиб қолди. Лекин, елкаси тинимсиз учиб турарди. Пир Луқмон барлос энди ич-ичидан йиғлаётган эди.

Бегим бўлса шу пайт ёруғ дунёдан тамом кўз юмган ёстиқдошини эмас, тоғу тахтни кимга топишини устидан кўпроқ ўйлади. Ким бунга муносиб? Улугбекми, Алоуддавлани, Абдуллатифми? Тўғри, валиаҳд масаласи Шохруҳ тириклигидаёқ ҳал қилиб қўйилганди. Тоғу тахтни тўнгич ўғил Мирзо Улугбек эгаллаши керак эди. Лекин туққан она бўлатуриб Гавҳаршод бегим бу ўглини кўн ҳам ҳуш кўрмасди. «Бу ўғилдин ҳеч қачон подшоҳ ҳам, саркарда ҳам чиқмас, мударрис, ё бўлмаса масжиди жомийга имом чиқса ажаб эрмас», — деганди у эрига бир кун эр-хотин ҳоли қолганларида. Шохруҳ эътироз билдирган эди, бегим бу гапни аслида соҳибқироннинг ўзлари айтганлигига нисанда қилди. Шохруҳ хотинлар билан ади-бади айтишиб ўтиришни ўзига эи кўрмасди. Шунинг учун ҳам одатдагидай бу сафар ҳам индамай қўя қолди. Нима, ўшанда «хўн» демаган бегим, энди «майли» дермиди. Йўқ, Улугбекнинг тоғу тахтни эгаллашига йўл қўймайди у. «Абдуллатиф-чи? — деди ўз-ўзига бегим, — Абдуллатифнинг хонлиги ҳам бор, беклиги ҳам. Локин, ҳали отаси тирик тургонда уни қандай қилуб тахтга ўтқазиб бўлур?» Демак, Шохруҳнинг бўш қолган тахтини Абдуллатиф ҳам эгаллолмайди. Тахт вориси ким бўлишлигини бегим аллақачонлар ўзи ҳал қилиб қўйганди. «Хоқон сайдининг тахт вориси фақат Алоуддавла бўлғай», — деди у ўз-ўзига. Лекин, бахтга қарши, у шу пайт Ҳиротда эди. Пойтахтни қандай ташлаб кетади? Қўшин бўлса анча олисда. Уни охири ким бошқаради? Қўшинсиз, амирлар ва казо-казоларсиз юртни қандай бошқариб бўлади? Бу ерда бирон тадбир ишлатиш керак. Гавҳаршод бегим бу тадбирни ҳам топди, лекин хонадагиларга эшитдириб «Ҳа, буёғи тангри таолонинг ўзига омонат», —

деди у ва ўрнидан даст туриб иштов билан ташқарига чиқди. Эшик оқо уч-тўрт қадам нарида гилосга йўлаб қўйилган парвонга омонат ўлтирган экан, бегимни кўриб санчиб ўрнидан турди. Бегим уни имо-ишора билан ёнига чорлади.

— Хоқони сайд қаттиқ бетоб бўлуб қолдилар, хонага бирон зот кирмасун. Аनावларингни ҳам ишитиб қўй, ортиқча ган-сўз тарқатиб юринимасун. — «Аनावлар» де-ганда Гавҳаршод бегим Ўрда хизматчилари ва соқчиларни назарда тутди.

— Бош устига, ҳазрати олийлари. — Эшик оқо икки букилиб таъзим қилди.

Эшик оқо кетгач, бегим хос шатурнарисини чақириб, уни қўшинининг баронгорига бош бўлиб турган мирзо Абдуллатифнинг ҳузурига юборди. Унга қайта-қайта таъкид қилди:

— Шамол бирлан бирга учуб бор, мирзо Абдуллатифни бошқалардин холи тошиб, «хоқон сайд ўсаллаб қолибдир», деб айт. Зудлик бирлан ўрдуйи олийга етуб келсун ва лашкар бирлан элу улус ишини илгига олсун.

Шатурнарини жўнатиб қўйиб, бегим ичкарига қайтиб кирди ва хонани ичидан занжирлаб олди. Абдуллатиф келгунча бу ердан ҳеч ким ташқарига чиқмади.

Абдуллатиф чонарнинг сўзларидан огир фожиа юз берганини фаҳмлади, лекин буни бошқалардан тинхон тутди. Шаҳзодалар билан амирларга фақат олий ўрдуга чақиртирилганини айтди ва қўшинини амир Сатид Али тархонга тоншириб, Пашоварий қишлоғига етиб келди. Гавҳаршод огонинг қистови билан аҳли ўрду бир бўлиб Абдуллатифга қасамёд қилди. Абдуллатиф кўндан шу кунни интизорлик билан кутарди. Тангри таолонинг инояти билан у ҳам келди. Шунинг учун ҳам Улуғбекнинг мутакаббир ва шухратнараст ўғли ич-ичидан қувонди. Нарвардигорга ҳам, Гавҳаршод бегимга ҳам шукрлар қилди, енг шимариб ишга тушди ва бир-икки кун ичида теварак-атрофда турган бор лашкарни ўзининг туғи остига тўнлашга муяссар бўлди.

Лекин, Гавҳаршод огонинг тутган бу иши, яъни ҳокимиятни Абдуллатифнинг қўлига тоншириб қўйиши, бошқаларга, айниқса мирзоларга, хуш келмади. Абдуллатифнинг бирдан бу қадар олий мартабага кўтарилиши уларнинг иззат-нафсига тегди. Мирзо Абулқосим Бобур билан Мирзо Ҳалил қўшини ва хос мулозимларини олиб 13 март кунни тунда олий ўрдуни тарк этдилар ва Ҳирот сари юзландилар.

Орадан икки кун ўтгач, 15 март куни тонгда Гавҳаршод ого, Абдуллатиф ва олий ўрдудагилар ҳам подшоҳнинг тобутини тахтиравонга юклаб йўлга чиқдилар. Икки манзил йўл босиб ўтилгач, хордиқ чиқариш учун Симнонга қарашлик Сурхча қишлоғига келиб тушдилар. Бахтга қарши шу ерда кутилмаганда фитна юз берди. Кечқурун бир гуруҳ амирлар Абдуллатифнинг ҳузурига кириб Гавҳаршод бегимни маломат қилдилар. «Маҳд улёнинг ниятлари бузукдур, тархоний амирлар бирлан тил бириктируб сизни тузоққа илинтирмоқ тараддудига тушмишлар», — деб шивирладилар улар шаҳзоданинг қулогига. Абдуллатиф бошда нима қиларини билмай довдираб қолди. Унинг кўнглидан «ахир бундин уч кун бурун зоти олияларининг сўзлари бошқача эрди-ку, энди не бало бўлди», — деган фикр кечди. Сўнг чуқур мулоҳаза қилиб кўриб масаланинг туб моҳиятига етгандай бўлди. — «Ҳа, бу ерда бошқа ган бор. Ахир бегим бирлан бизнинг оромизда Алоуддавла турибди-ку. Нега буни аввалда ўйлама-дум?», — деди у ўз-ўзига. Ахир бувиси Алоуддавлани кўпроқ суюшини яхши биларди-ку! Бегимнинг тили остида тили борлиги ҳам барчага аён эди-ку! Абдуллатиф энди ҳушёр тортабошлади. Ўзига кўрсатилган ҳозирги ишонч ва илтифотни вақтлик бир нарса, одатда дўшми тор келиб қолганда кўрсатиладиган мулозамат деб тушунди. Абдуллатиф теварак-атрофдан ўраб келаётган хавф-хатарни аниқ тафаккур қила бошлади. Турган ган, Алоуддавланинг қўли уникидан узун. Бегим ва тархоний амирлардан бошқа пойтахт ахир унинг ихтиёрида. Марҳум подшоҳнинг дуру жавоҳир, кумушу олтинлар билан тўлиб-тошган хазинаси ҳам унинг қўлида. Ҳиротга етиб борганларидан кейин нима бўлиши аниқ эди. Шу ерда Абдуллатиф кейинги йиллари саройда бўлиб ўтган икки воқеани ҳам эсига олди. 1441 йили. Кунлардан бир куни неваралар саломга киришганларида Гавҳаршод бегим Алоуддавлага бошқалардан кўнроқ илтифот кўрсатди, мўйлаби шондай бўлиб қолса-да уни кучоқлаб, икки юзи ва нешонасидан чўниллатиб ўнди. Абдуллатифга эса «ҳа мирзо, зерикмайин юрибсанму, Самарқандни қўмсаётгандурсан?», — деб қўйди, холос. Ўшанда Абдуллатиф аразлаб Самарқандга кетиб қолди. Лекин келаси йили бегимнинг ўзи бориб ёлиниб-ёлвориб уни яна Ҳиротга олиб келди. Абдуллатиф бундан уч-тўрт йил муқаддам Ҳиротда, Шохрухнинг саломатлиги бир қадар оғирлашиб қолган кунлари содир бўлган яна бир воқеани ҳам эслади. Ўшанда ҳоқон сайд тожу тахтни Муҳаммад Жўқийга васият қилмоқчи

бўлганда Ғавҳаршод бегим осмону фалакни бошига кўтарди. Бегим ворисликка фақат Алоуддавла муносиб эканлигини айтганда эса подшоҳ на «ҳа» ва на «йўқ» демади. У кўзларини юмиб олди, хотини ва ёнидаги ўғиллари ва невараларига қўли билан «чиқинглар бу ердан!», — деб ишора қилди. Барибир бегим бўш келмади. Чиқиб кетаётиб зарда билан: «майли, омон бўлсак кўруرمىз!», — деди. Шохруҳ тез орада соғайиб кетди-ю, лекин Муҳаммад Жўқий тўсатдан вафот этди. Абдуллатиф мана шуларни ўйлади-ю, бир сесканиб тушди, аъзойи баданини титроқ босди. Наҳотки чор атрофида гир айланиб, энди елкасига қўнаман деб турган бахт қуши бирдан учиб кетса. Бу ҳам етмагандай, боши узра калхат айланишиб қолди. Абдуллатиф янада хушёр тортди. Йўқ, бундай бўлишига йўл қўймайди, жони борича олишади ўша кучлар билан. Тоғу тахт ва салтанатга унинг, фақат унинг ўзи мушарраф бўлмоғи зарур. Тўғри, бобоси бир вақтлар Улугбекни, сўнг, ундан бироз ранжиб қолиб, Муҳаммад Жўқийни валиаҳд қилган. Муҳаммад Жўқий энди йўқ — у аллақачонлар ўлиб кетган. Қўп вақтини расадхонада, кутубхонада ва мадрасада ўтказиб, илмга муккасидан кетган отаси бўлса тоғу тахтни эплолмайди. Айни шу пайтда мамлакатни чулғаб олган беқарорлик ҳам Абдуллатифга қўл келиб турибди. Масалан, Мозандарон билан Жўржонда Абулқосим Бобур, Ҳиротда Алоуддавла, Райда Султон Муҳаммад ўзларини ҳокими мутлақ фараз қилиб талтайиб юришибди. Ғазни ва Кобулда мирзо Суюргатмишнинг фарзандлари, Хутталонда эса мирзо Муҳаммад Жўқийнинг ўғли мирзо Абубакир ўзи билан ўзи овора. Бундай шароитда ташаббусни қўлга олмаса, қачон олади. Бунақа фурсат бошқа келмаслиги мумкин. Абдуллатиф темирни қизигида босиб қолишга қарор қилди. У зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1447 йил 18 март) олий ўрду яна бир манзилга қўнган куннинг эртаси илк саҳарда юзга яқин чапдаст йиғити билан Ғавҳаршод бегим хизматкорлари ва тобут билан тушган ҳовлига бостириб кирди, ўрдани қўриқлаб турган амир Низомиддин Аҳмад бошлиқ соқчиларни ўлдириб, бегим ва тобутни олиб келаётган тархоний амирларни ҳибсга олди.

Понуштадан кейин Абдуллатиф қўшин ва тобутни олиб шитоб билан Ҳирот сари юзланди. Симнонда уни Шохруҳ вафот қилмасдан аввал шу ерга келган вазири аъзам хожа Ғиёсуддин Аҳмад Хавоий билан соҳиби икром хожа Шамсуддин Али Симноний кутиб олишди ва итоат камарини белга боғлаб, Абдуллатифнинг хизматиға ўтиш-

ди. Шаҳзода ҳам уларга хизматларига яраша иззат-икром кўрсатди, сўнг ҳар иккаларини вазирлик мансабига тайин қилди. Шундан кейин Абдуллатиф мирзо Домгон ва Бистом орқали Нишопурга келиб тушди. Олий ўрду Нишопур ҳокимининг қасрига ўринланди, маҳбуслар билан тобутни эса омборхонага қамаб қўйдилар. Омборнинг атрофига, ҳатто том тенасига ҳам соқчилар қўйилди.

Маҳд улё Гавҳаршод ого олий ўрду Симнонда турган пайтда Алоуддавла билан алоқа боғлашга муяссар бўлди. Бегим эртаси куни ҳибсдагиларга тушлик олиб кирган соқчини танигандай бўлди. Қорачадан келган норгул барваста бу йигитни қаерда кўрганди у? Бегимнинг хотираси яхши эди. Бир зумда эсига тушди. Бундан рошша-роса ўн икки йил бурун хоқон саид билан Машҳади муқаддасининг муборак мазорларини зиёрат қилгани борганларида бу йигитни соқчилар орасида кўрганди. Соқчи эса огир мусибат, йўл азоби ва суюкли невараси кўрсатиб турган кароматдан анча уриниб қолган, ҳоргин ва қўллари кишанланган бу олий насаб аёлни бир кўришда таниди. Бошда бир қадар ўнғайсизланди, таъзим бажо келтириш у ёқда турсин, оддийгина салом-аликланолмади ҳам, чунки эшик олдида яна бир соқчи уларни диққат билан кузатиб турган эди. Бегим соқчининг юзида ачиниш ва хайрихоҳлик аломатларини сездди. Ўша соқчи овқатдан сўнг дастурхонни йиғиштириб олиш учун кирганда бегим икки қўлини кўтариб «э, парвардигори олам! Алоуддавланинг умрини узун, давлатини пойдор қил!», — деб дуо қилди. Бегим қўлларини туширганда ўнг қўлининг ўрта бармоғидаги ёқут кўзлик тилло узук дастурхонга оҳиста юмалаб тушди. Соқчи аниқ-таниқ дастурхонни йиғиб қўйнига урди, чойнак-пиёла ва шўрвадан бўшаган чинни кесаларни олиб ташқарига чиқди.

... Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Симнонда юз берган мудҳиш воқеадан Алоуддавла ҳам хабар топди. Аввал Самарқандга, амакиси Улугбек мирзо ҳузурига чопар юбориб, Шохруҳнинг вафот этганлигини хабар қилмоқчи ва тоғу тахтни унга топишироқчи бўлиб турганди. Лекин Абдуллатифнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу ишларидан ранжиб, фикридан қайтди. Ихтиёриддин қалъасига бориб хазинанинг эшигини очдирди, унинг катта қисмини лашкар билан ҳарбий бошлиқларга тақсимлаб берди. Сўнг Абдуллатифни дафъ қилиш ва Гавҳаршод ого билан тархоний амирларни ҳибсдан озод қилиш учун Нишопурга мирзо Эрмуҳаммад Шерозийнинг ўғли шаҳзода Муҳаммад Солиҳ, Увайс тархон ва Аҳмад

тархон бошчилигида қўшин юборди. Алоуддавланинг қўшини Сарахс йўли билан Манҳадга келди. Шаҳар нотинч, халқ орасида Абдуллатиф ҳақида, унинг Домгон, Бистом ва Нишопурда барчага ўтказган таъди ва зулми ҳақида бири биридан даҳшатли миш-мишлар тарқалган эди. Кишининг табиатига, феъл-атвориға кўн нарса боғлиқ буларкан. Оғир-босиқ одам мулоҳазали, етти ўйлаб бир кесадиган бўларкан, зулм-бедодлик эса ҳамма вақт енгил таъб ва дағал одамга соя бўлиб юраркан. Абдуллатиф шунақа одам бўлиб чиқди. Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн»ида унинг ҳақида мана буларни ўқиймиз: «Мирзо Абдуллатиф эҳтиёткорлик билан иш тутмайдур, серзарда ва дағал йигит. Элу юртни одамларига талон-тарож этдурди, тамом халқ онинг жабр-зулмиға қолди». Хиротлик амирлар Манҳаддан чиққанларидан сўнг эҳтиёт учун фақат кечалаб йўл босдилар ва сафар ойининг 13-си шанба куни (1447 йил 25 апрел) Нишопурга яқин манзилга келиб қўндилар. Шаҳарга зиёратчи либосида Увайс тархоннинг икки йигити бориб аҳволни суриштириб келишди. Улар билан мирзо Муҳаммад Солиҳнинг ўзи гаплашди. Йигитлардан бири, ёши улугроғи, мирзога мана буларни хабар қилди: «Мирзо Абдуллатиф ҳам, маҳбуслар ҳам ҳокимнинг қасрида ўринланганлар, қўшини эрса шаҳар четида йўл ёқасида чодир тикиб турадур. Алар кундузлари теварак-атрофни ғорат қилиш билан машғул бўлуб, кечалари эрса маишат қилуб, сурункасига ичкилик ичиб ётадурлар».

Шаҳзода амирларни кенгашга чақирди. Улар амалга оширилиши лозим бўлган ишни режалаб олдилар.

— Икки қўшун тун яримлашганда Абдуллатифнинг лашкаргоҳини бостурса, бир қўшунни эрса қасрга мирзо Абдуллатиф устига юборсак.

Аҳмад тархон Увайс тархоннинг бу режасини умуман маъқуллади, лекин кичик бир қўшимча киритди:

— Қасрга бир қўшун кўнлик қилгай, жаноби амир. Бу ёғийни чўчитиб юбориши мумкин. Бундин тошқари, қоронғу тун, ур-йиқитда ўзимизникилардин ёғийни ажратолмаслик хавфи ҳам бордур. Каминанинг фикри ожизи шулким, юз-юз эллик нафар чабдаст йигит ушбу юмушга кифоя қилур.

Шаҳзодага Аҳмад тархоннинг фикри маъқул тушди. Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилдилар.

Тун ярмидан сал олганда Увайс тархон ва Аҳмад тархон бош бўлган икки қўшин Абдуллатифнинг Манҳад йўли ёқасида турган лашкаргоҳига, бир юз эллик нафар сара

йигит эса мирзо Муҳаммад Солиҳ раҳбарлигида бир вақтнинг ўзида қасрга ташландилар. Қасрни олиш унча қийин бўлмади. Чунки ўша кеча дарвоза ёнида мудраб ўлтирган соқчилардан бошқа ҳамма гафлат уйқусида эди. Муҳаммад Солиҳнинг йигитлари кўз очиб юмғунча қоровулларни ва қаср ичидаги соқчиларни бирёқлик қилиб, иккинчи қаватдаги Абдуллатиф ётган хонага бостириб кирдилар. Абдуллатиф ҳарам соҳибаларидан бирининг иссиқ қўйнида дунё ташвишларидан тамом фориғ бўлиб қаттиқ ухлаб ётган экан. Муҳаммад Солиҳнинг имо-ишораси билан йигитлардан бири оҳистагина Абдуллатифнинг оёқларини қитиқлаб, уни уйготди. Абдуллатиф кўзларини уқалай-уқалай аранг очди. Нигоҳи теварак-атрофини ўраб турган қуролланган нотаниш йигитларга тушди. Бор овози билан уларга сиёсат қилди:

— Кимсанлар ўзи? Бу ерга киришга ким ижозат берди?

Абдуллатиф ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин кимдир унинг кўксига қилич тақади:

— Ун чиқармангиз мирзо, акс ҳолда шаҳидлик мартабасига етурсиз.

Абдуллатиф қилич тақаган бу йигитни ниқоб кийиб олган бўлса-да, овозидан таниди. Мирзо Муҳаммад Солиҳ эди у...

Шундан кейин Муҳаммад Солиҳнинг йигитлари омборни бузиб кирдилар ва маҳд улё Гавҳаршод бегим, тархоний амирлар ҳамда тобутни ҳибсдан озод қилдилар.

Хулласи калом, қасрни олиш иши хамирдан қил суғургандай осон кўчди-ю, лекин лашкаргоҳда кўп қон тўкилди. Шовқин-сурондан чодирда ётганлар уйғониб кетинди, ким нима қўлига кирса олиб ташқарига отилди. «Хов ановнисини ушла!», «Ҳа, ур!», «Бос» деган ҳайқириқлар, қилич ва найзаларнинг чақир-чуқури лашкаргоҳни бошига кўтарди. Узоққа чўзилмаган қаттиқ олишувдан кейин Ҳиротдан келган сипоҳийлар мирзо Абдуллатифнинг асосий кучини бир ёқлик қилди.

Мирзо Муҳаммад Солиҳ ва унинг одамлари туннинг қолган қисмини шу ернинг ўзида ўтказдилар ва тонг билан подшоҳнинг тобутини тахтиравонга солиб Ҳирот йўлига чиқдилар. Алоуддавла уларни Жом вилоятининг Саъдобод қишлоғида кутиб олди. Мирзо Абдуллатиф билан унинг асир олинган йигитлари шу ернинг ўзида сўроқ қилинди-лар.

Абдуллатифни Алоуддавланинг ўзи сўроқ қилди:

— Не ваяхдин ўз онангга, мағфиратнишон бобонгга бу тавр ёмонлик қилдунг?

Абдуллатиф сирни бой бермасдан ўзини магрур тутишга ҳаракат қилди. Алоуддавлага дағал жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, лекин қизиққонлик қилиб шу ернинг ўзидаёқ бир ёқлик қилиб қўйишидан чўчиди. Буёғини олганда унинг тақдири ҳал бўлганди. Чунки, Гавҳаршод ого уни энди асло кечирмайди. Алоуддавла эса рақибини барибир омон қўймаса керак. Ғолиб келган рақибига бош эгмади, «бир умрга уятга қолуб юргондин кўра тик туриб ўлгон яхши», деди у ўз-ўзига. Лекин, дунёйи умид. Отаси хабар топгунча бир илож қилиб ўзини омон сақлашга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам Алоуддавлянинг саволига юмшоқроқ жавоб қилди:

— Қилмишимга яраша жазо топуб турибмен-ку, мирзо! Абдуллатиф Алоуддавлага бирон бошқа гап айтмади.

Алоуддавля Абдуллатифни ҳар нима қилмоқчи бўлди-ю, лекин отасидан чўчиди. Шунинг учун ҳам уни ўлдирмади. Лекин банддан ҳам бўшатиб юбормади. Аксинча, кишанлатиб қамаб қўйди, Ҳиротга борганларидан кейин эса уни Ихтиёриддин қалъасидаги қамоқхонага ташлади...

Ҳиротга қайтиб келинган куни кечқурун Гавҳаршод ого Боги зогонда хавф-хатардан эсон-омон қутулганининг садақаси деб кичиккина мушкулкушод ўқитдирди. Эртаси куни пешинда Шохруҳнинг жасадини маҳд улё Гавҳаршод ого мадрасасига, Бойсунғур мирзо ёнига дафн этдилар...

Отасининг вафотидан Улуғбек ҳам хабар топганди. Хабарни Самарқандга Абдуллатиф Рай атрофидан юборган чопар олиб келганди. Юз берган бу мудҳиш воқеани муҳокама қилиш ва мамлакатда фитна-фасод ўти аланга олмасдан бурун бирон чора-тадбир кўриш учун Улуғбек ўша куннинг ўзидаёқ машойих, умаро, фузало ва юртнинг барча улуғларини кенгашга тўплади. Йиғилганлар аввал подшоҳга, унинг бошига тушган оғир мусибат туфайли, чуқур таъзия изҳор қилдилар. Сўнг ҳамма бир оғиздан давлат жиловни қўлдан чиқиб кетмасдан туриб қўшин жамлаш ва шитоб билан Хуросон сари отланиш ва хоқони сайднинг тахтини эгаллаш зарурлигини айтдилар. Кенгаш охирида қолганда шайхулислом мавлоно Исомуддин унга яқун ясади:

— Муъисуддин Улуғбек кўрагон жаноби олийлари жаннат макон хоқон сайднинг тушгич фарзанди эрурлар. Шу боисдин тожу тахт зоти олийларига тегишлидур. Ушбу вақҳдин жаноби олийларининг Хуросонда инқилоб чиқмасдин бурун лашкар бирла ул мамлакат устига шитоб

ила боруб давлат тизгинини илгига олишлиқ зарурлигини замон тақозо этадур.

Хулласи калом, бу юринини пайсалга солмай узоги билан бир ҳафта орасида бошлаб юборинга қарор қилинди. Уч кун фотиҳахонлик бўлди, юртга катта ош берилди. Шу фурсат ичида илгари теварак-атрофга юборилган жарчилар ва тавочилар ланшкар тўплани билан маингул бўлдилар. Тўртинчи кун эрта билан Улугбек хос кишилари, черик ва Самарқанд тумонларидан йиғилган ланшкар билан пойтахтдан кўчди ва Насафга қараб йўл олди. Қўшиннинг асосий қисми Термизга тўпланадиган бўлди.

Ушша вақтда Жайхуннинг ҳар иккала қирғогидаги вилоятлардаги аҳвол ҳам яхши эмасди. Бу вилоятлар Муҳаммад Жўкий вафот этгандан кейин унинг икки ўғлига суюқроқ қилиб берилганди. Хусусан, Муҳаммад Қосимга (1422 йили туғилган) Балх, Шибиргон, Қўпдуз ва Бағлон вилоятлари, мирзо Абубакрга (1427 йили туғилган) бўлса Бадахшонга тутан Хутталон, Арханг ва Соли сарой вилоятлари берилганди. Шохруҳ вафотидан кейин оғанини ўртасида пизо чиқиб, Абубакр мирзо оғасига қарши қурол кўтарди ва вилоятларини ундан тортиб олди. Сўнг Балхга кўчиб бориб унинг қалъа ва истеҳкомларини мустаҳкамлашга тутинди. Бундай шароитда, мирзо Абубакрни бир ёқлик қилмай туриб, Хуросон ва Хиротни эгаллаб турган Алоуддавла, Жўржон ва Астрободда мустақиллик байрогини баланд кўтариб ўлтирган Абулқосим Бобур, Ғарбий Эрон билан Форсга ўзиники қилиб олган Султон Муҳаммад ва, ниҳоят, Озарбайжонни Темурийлар қўлидан тортиб олган Жаҳоншоҳ туркман (1438—1467) билан курашиб бўлмасди Нима қилиш керак? Ишни нимадан бошлаш дурустроқ? Улугбекнинг боши қотди. Жайхуннинг париги тарафига пинҳона юборган айғоқчилари Балхнинг қалъаси мустаҳкам эканлиги, Андхуд билан Шибиргонда ҳам катта ҳарбий куч тўпланганлигини аниқлаб келинди. Улугбек кўн ўйлади, яқин одамлари билан кенгашиди, маслаҳатлашди. Борди-ю, Абубакрга қарши очикдан-очик уруш очса, унда нима бўлади? Балхни олишни мумкин-у, лекин кўн одамидаш ажралиб қолишни мумкин. Унда Хиротга юрини учун янги қўшин тўпланишга тўғри келади. Бу ўз-ўзидан бўлмайди, кўн вақтни талаб қилади, албатта. Қолаверса, бунга катта маблағ ҳам керак бўлади. Уни қаддан олади? Яна раиятга қўшимча солиқ соладими? Хазинадан олаверса, мулжаллаб қўйган қурилишларни нима билан қилади? Нима қилади, юринини кечиктиради-ми? Улугбек ўйлаб-ўйлаб, охири қилич ялангочламаслик-

ка, нима қилса ҳам жиянини ўз тарафига оғдириб олишга қарор қилди. Шу мақсад билан Балхга, мирзо Абубакр хузурига катта совға-салом билан шайхулисом мавлоно Исомиддин билан Таваккал барлосни элчи қилиб юборди. Абубакр мирзо амакисининг элчиларини иззат-икром билан кутиб олди. Мавлоно Исомиддин мирзога подшоҳнинг меҳру муҳаббат, яқдиллик ва садоқат туйгулари билан битилган мактубини ҳам тонширди. Абубакр мирзо уша куни кечқурун Навбаҳор дарвозаси ёнидаги Боги хуррамсарода амакисининг элчилари шарафига катта зиёфат берди. Эртаси куни нонуштадан кейин эса элчилар Дарағез қўриқхонасида уюштирилган овға таклиф этилдилар. Дарағезга қош қорайганда етиб бордилар ва Ҳижда-наҳр тўғони ёнидаги Оқбулоқ қишлоғида тунаб қолдилар. Хожа Исомиддин кечки овқатдан кейин шаҳзодани ҳоли топиб Улугбекнинг алоҳида таъкидларини унга етказди:

— Улугбек мирзо жаноби олийлари мағфират нишон подшоҳнинг тўнгич фарзанди эрурлар. Ёш жиҳатдин ҳам ул зоти олийлари тирик бўлгон Темурийлар орасида энг улугидур. Шундай бўлгач, тожу тахт шак-шубҳасиз аларга тегишлидур. Сизни бўлса фарзанди аржуманд ўрнида кўруб, ул жаноб эртаю кеч дуоингиздадурлар. — Абубакр мирзонинг насиҳатга мойиллигини пайқаб, шайхулисом отни қамчилаб қолди:

— Шу боисдин ҳам сизнинг оғойингиз борасида тутгон ишингизни қораламадилар.

Абубакр мирзо бош силкитиб бу гапга ҳам мойиллик билдирди.

Шайхулисом сўзида давом этди:

— Қувончлиси шулким, мирзо, подшойи олам сизни ўзлариға куёв қилиш ва иффат пардасида ўлтирғон суюкли фарзанди Билқизи замон Робия Султон бегимни сизнинг никоҳингизга тобшуришни ихтиёр қилиб турибдирлар.

Шаҳзоданинг кўзларида хурсандлик ва миннатдорчилик чўғи ёнгандай бўлди. У икки қўлини кўксига қўйиб, элчига қуллуқ қилди. Мавлоно Исомиддин соддадил шаҳзоданинг юзида тўла ишонч ва миннатдорчилик аломатларини кўриб асл муддаога ўтди. Сўз очишдан олдин уёқ-буёққа бир назар ташлаб олди ва яқин-атрофда ҳеч кимнинг қораси йўқлигини пайқагач, яна сўзида давом этди:

— Аъло ҳазрат сизни муборак огизларидин асло туширмайдурлар. Банданинг фикри ожизига маълумки, зоти олийлари шаҳзодайи олий нажодни кўп соғингон кўринадур. Марҳум падари бузрукворингиз бирлан

Улугбек мирзо ораларидаги ога-инилик меҳру муҳаббат ва мувофиқликни биз бандалар яхши билурмиз. Улугбек жаноблари мирзо Муҳаммад Жўқийни Бойсунгур мирзодин ортиқ кўрур эрдилар, аларсиз туруммас эрдилар, тез-тез кўришуб турур эрдилар. Бир сафар Муҳаммад Жўқий жаноблари Самарқандга борсалар, эндиги сафар мирзо Улугбек аларни йўқлаб Хуросонга борур эрдилар. Афсусу надоматлар бўлсунким, мирзо Муҳаммад Жўқий жаноби олийлари ҳозир орамизда йўқдурлар. Тангри таолонинг иродаси шундай эркан, мирзом. Энди мирзо Улугбекнинг инисига бўлгон меҳр-муҳаббати анинг фарзандларига, хусусан сизга кўчгон, мирзом. Шу бонедан йўқ демай биз бирлан улуг амакингиз зиёратига борсангиз, деган умидда келдик, мирзом.

Эртаси қош қорайғунча овда бўлдилар. Ов яхши, баракали бўлди-ю, лекин Абубакр мирзо нимагадир бу сафар кўнам ўзини кўрсатмади, бирон жониворнинг кетидан қувмади ҳам. У кечгача ўй суриб юрди, мавлоно Исомиддин айтган гаиларнинг магизини чақингга ҳаракат қилди. Кечки овқатдан кейин оталигини ҳузурига чақиртириб ундан маслаҳат сўради. Лекин анчайин қартайиб қолган Турдибек бирон аниқ фикр айтмади.

— Биз не ҳам дердик, мирзом. Ўзлари биладилар.

Оталиқ масаланинг ечимини шаҳзоданинг ўзига ҳавола қилди-қўйди.

Мирзо Абубакр кечаси бир вақтларгача мижжа қоқмай пишга тормулиб ётди. Анчадан бери ёнида ҳали у ёнбош, ҳали бу ёнбошга ағдарилиб тўлганиб ётган кўҳлик хотинига ҳам қиё боқмади. Гўзал Робия Султон бегимнинг қиёфаси яна унинг кўз ўнгига намоён бўлди. Абубакр мирзо бир вақтлар отаси билан Самарқандга борганида бу гўзал қизни бир неча бор кўришга муяссар бўлган эди... Абубакр мирзо шу тариқа тун бир ерга борганда ширин хаёллар оғушида қаттиқ ухлаб қолганини ўзи билмай қолди. Эрталаб йонушта ва саломдан кейин эса эшик оқосини чақиртириб қайтиш ҳозирлигини кўришни буюрди. Абубакр мирзо Балхга қайтилган куни барча хос кишиларини ҳузурга чорлади, лекин Улугбек элчисининг таклифини ўртага қўйиб маслаҳат солиб ўтирмади. Азму қарорини ўзи эълон қилиб қўяқолди.

— Биз улуг амакимизнинг мулозаматига боришга қатъий қарор қилдик, тонгла йўлга чиқурмиз, қуббат ул-ислом Балхнинг инон-ихтиёри биз қайтгунча Турдибек жанобларининг иқтидорли илгида бўлгай.

— Қуллуқ, мирзом, жаноби олийларининг бу қадар

юксак сийлаш ва синоришларини ўла ўлгуича унутмас-
муз. Оталиқ ўрнидан туриб икки букилиб миннатдорчи-
лик билдирди.

Ха, йиғилганлар Абубакр мирзонинг амакиси хузурига
бориш ё бормаслиги хусусида лом-мим демадилар. Шаҳзо-
данинг ўзи улардан сўрамади-ку! Шундай бўлгач, илож
қанча? Ҳар ким узича таъбир қилди. Баъзилар бу
сафарнинг оқибатидан шубҳаландилар-у, лекин ҳукмдорга
очиқ-ошкора айтишга ботинолмадилар, шаҳзоданинг ута
қайсарлигини яхши билганлар бўлса «барибир ганимизни
пиобатга олмайду, шундай бўлгач гапириб не қилду»,
дедилар. «Менга нима, мирзо бошини ўзи қиличга тутгач»,
деб фикр юритганлар ҳам бор эди. Шундай пайтларда
ҳукмдорлар «сукут-аломати ризо» деган нақага таяниб иш
тутадилар. Абубакр мирзо ҳам шундай йул тутди.

Улугбекнинг элчилари келганининг учинчи кунин
Абубакр мирзо Термизга отланди. Орол пайгамбарда уни
Нирмуҳаммад Тогой Буқо, Саодат Темиртош бошлиқ
Улугбекнинг яқин одамлари кутиб олишди. Термиз кечуви
ёнида эса зўр шодийна ва тантана билан Улугбекнинг ўзи
қарши олди. Тоға-жиян кучоқ очиб кўришини, сўнгра
навкарлар ва мулозимлар қуршовида Султон Саодатга
бордилар, Али Ҳаким Термизийнинг муқаддас мақбараси-
ни зиёрат қилдилар. Зиёратдан сўнг шаҳарнинг кун чиқиш
тарафида жойлашган Термиз бегининг чорбоғига бориб
тушдилар. Тоға-жиян бир неча кун бир-биридан асло
айқалмадилар, худди ёнма-ён турган икки ёруғ юлдуздай
доим бирга бўлдилар. Хос мажлисларида Улугбек уни
ҳаммадан юқори, ҳатто ўгли Абдулазиздан ҳам юқори
ўтқизди. Лекин бахтга қарши, орадан бир ҳафта утар-утмас
ораларига совуқлик тушди. Бунга асосан мирзо Абубакр
битган бир шеър баҳонайи сабаб бўлди. Шеърни подшоҳга
фитна-фасод уюштиришда устаси фаранг бўлиб танилган
айғоқчилар сардори Эҳсон Буқо барлос тошиб келтириб
берганди. У фиску фасод ва чақимчилиги билан не-не
қаришдон-уруғни бир-биридан жудо қилмади, не-не яхши
кишиларнинг ёстигини қуритмади! Бир кунин Улугбек
хонайи хосда чуқур ҳаёлга чўмиб, бир-бири билан қориниб
кетган давлат ишлари билан илм-фан хусусида ўйга чўмиб
ўлтирган пайтда айғоқчилар сардори қоровули хосни
чалғитиб дабдурустан хонага кириб келди, остонада тиз
чўкди, сўнг подшоҳ ўлтирган ергача эмаклаб бориб унинг
оёқларини ўзинга ҳаракат қилди. Улугбек қўл-оёқлари,
ҳатто бутун бадани, қулоқларининг учигача кўтир бўлиб
кетган бу одам билан қўл бериб сўрашиндан ҳазар

қиларди. Шунинг учун ҳатто оёқларини ҳам тортиб олди. Шундай бўлса-да, у билан муросаи мадорага борди.

— Хўш, жаноби бек, яна не хабар келтурдилар?

— Мудҳин хабар, аълоҳазрат.

— Сўзлангиз!

Эҳсон Буқо барлос мушукдай санчиб ўрнидан турди. қўйнидан тўрт букланган қогозни олиб подшоҳга узатди. Улуғбек юқоридаги сабабга қўра, қогозни ўзи олмади, айғоқчининг кетидан кирган эшник оқога имо-ишора қилди. у ҳам ҳазар қилди ва енг учи билан қогозни Эҳсон Буқодан олди ва «нима қилай», деган маънода подшоҳга тикилди.

— Ўқингиз, тақсир.

Эшник оқо қогозни ёзди ва «ие, шеър экандур бу», — деди.

— Шеър бўлса бордир, ўқингиз!

Улуғбекнинг юзларида сабрсизлик аломатлари сезилиб турарди. У Хуросондаги аҳвол, айниқса ўглининг тақдиридан хавотирда эди.

Эшник оқо ўқингга тутинди:

Эр керак уртаюса ёйса ёлина,
Ёрга еб ётса отининг ёлина.
Ит улуи бирла улса яхшироқ,
Эр отониб душманига ёлина.

Улуғбек шеърдан бирон ўян тонмади.

— Хўш, не бўлубдур? Баҳодирлиг таврида битилгон нозик туюқ эркан бу.

Ҳамон тиз чукиб таъзиму тавозеъда турган айғоқчи бўш келмади:

— Сўнгги мисраъларига эътибор қилинг, аълоҳазрат, «ит ўлими», «душман» деган сўзларга диққат қилинг, олампаҳо!

«Дарҳақиқат «душман» деганда мирзо Абубакр кимни назарда тутяпти?» Бу савол Улуғбекни бир оз ўйлантириб қўйди. «Наҳотки, у мени назарда тутаетгон бўлса?» Шу ерда Улуғбек иккиланиб шеърдан қандай хулоса чиқаришни билмай ҳайрон бўлиб қолди. Подшоҳнинг кайфияти Эҳсон Буқодан сир қолмади, «ха, ўқ нишонга тегди чамаси», деди айғоқчи ўзича ва подшоҳнинг нигоҳини тутиб қўлларини кўксига қўйиб яна ҳам пастроқ эгилди. «Мен чиндан аълоҳазратларининг содиқ итидурмен», демоқчи эди у бу билан. Мирзо Улуғбек «яна не далил-исботинг бор», дегандай Эҳсон Буқога шиддат билан тикилди.

— Оламнаноҳ, қулбаччангизнинг бир қошиқ қонидин кечсангиз...

— Сўзлангиз!

— Кеча шаҳзода Абубакр амир Ҳарий малик ҳамда Абуқа баҳодир бирлан дарё бўйида бир вақтгоча нималарнидир сўзлашуб ўлтирдилар.

— Неларни сўзлашдилар алар?

— Уқолмадум, оламнаноҳ.

Улуғбек ҳайрон бўлди, сал аччиги чиқди ҳам. «Нима, учрашса-учрашгондир ушал амирлар бирлан. Ахир одам бўлгондин кейин бири бириси ила учрашадур, суҳбатлашадур. Балки биргаликда сайр қилушиб юришгондурлар» деди у. Кейин фурсат ўтиб яна ўй-хаёлга ботди. «Лекин шеърининг исён ҳиди ҳам келиб турибдур. Ушбу узунқулоқ навкарнинг шубҳаси бечис эмасқа ўхшайдур». Улуғбекнинг хаёлидан шу фикр ҳам кечди. Охири «гап тамом» дегандай имо-ишора қилди ва айғоқчига буюрди:

— Шаҳзода Абубакрга кўз-қулоқ бўлуб юрингиз, анинг босгон ҳар қадами, оғзидин чиққон ҳар бир сўздин воқиф бўлингиз!

Эҳсон Буқо барлосга буйруқ бўлса бас, буёғини эплаштиради. Хў-хў, бунақа ишлардан қанчадан-қанчасини қойиллатмаган у. Орадан бир печа кун ўтгач, Эҳсон Буқо барлос подшоҳ ҳузурига муаззин мулла Неъматуллани эргаштириб кириб келди ва шаҳзоданинг думогини кина-кудурат ва мустақиллик ислари чулғаб олганлигини айтди, бунга озми-кўпми далил-исбот ҳам келтирди. Мулла Неъматулла айғоқчилар сардорининг сўзларини оғиз кўпиртириб тасдиқ қилди. Шундан кейин Улуғбекнинг бир ғазоби минг чандон бўлди, жиянини гуноҳкорга йўйди... Ўша кун кечасиёқ Абубакр мирзони ҳибсга олдилар, тонгла уни қўриқчилар қуршовида Самарқандга жўнатдилар. Шаҳар ҳокими амир Аргуншоҳ шаҳзодани Кўксаройга қамаб қўйди. Орадан уч кун кечгач, Абубакр мирзо ўша ерда қатл этилди.

Термизга келганларининг эртаси кун Улуғбек ҳузурига мирзо Абдуллатифнинг Нишопур йўли устидаги Пули абришидан юборган чопари келди. Чопар шаҳзоданинг Шохруҳ тобутини Нисо орқали Мовароуннаҳрга олиб келаётганлигини хабар қилди. Шу сабабдан Улуғбек ўглини кутиб Термизда икки ҳафта чамаси туриб қолди. Лекин Абдуллатиф Нишопурга келгандан кейин аввалги режасини ўзгартирди, чунки атрофига анча-мунча куч тўпланди. Илгари Султон Муҳаммадга қарши юборилган Султон Боязид барлос, Султоншоҳ барлос ва бошқа амирлар

лашқари билан келиб у билан қўшилинигандилар. Шундан кейин Абдуллатиф тусеридан-тусри Хирот устига юришга қарор қилди. Бу ҳақда хабар олингандан кейин, Улугбек қўшинга сафар эгар жабдуғини ҳозирлаш ҳақида буйруқ берди. Қўшинлар уч кун деганда даредан кечиб ўтди ва Балхга қараб йўл олди. Мирзо Абубакрнинг Балхдаги амирлари шаҳарнинг йирик маъишхлари, уламоси ва фузалоси билан Улугбекни Хонободга келиб кутиб олдилар ва унга шаҳар дарвозаларининг калидини тошпирдилар. Шу тариқа Хуросоннинг тўрт устусидан биттаси ҳисобланган бу азим шаҳар осонгина Улугбекнинг қўлига ўтди. Кўн ўтмай Балхга тобеть бўлган бошқа вилоятлар ҳам бирин-кетин таслим бўлдилар.

Улугбек вақтни бекор ўтказмай Хиротга юрини тараддудига тушди. Лекин, бахтга қарини, тараддуд тараддудлигинча қолди. Шу пайт мирзо Абдуллатифнинг Нишопурда Алоуддавла қўшинидан енгилиб қолганлиги ва асир олинганлиги ҳақида муҳҳин хабар олинди. Улугбек қаттиқ таъвиш ва изтиробга тушди, ўглининг аялчли аҳволига кўн ачинди. Алоуддавла Абдуллатифни қатл эттириши ҳам мумкин. Энди нима қилиши керак? Бу аҳволда катта уруш хусусида гап бўлиши асло мумкин эмас. Нима қилиб бўлса ҳам Абдуллатифни Алоуддавланинг чапғалидан қўтқариб олиш керак. Буни қўролни восита қилиб ҳал қилиб бўлмас. Айни шу пайтда дард устига чинқон бўлиб мирзо Алоуддавла кўн сонди қўшин билан Мурғоб дарёсидан кечиб ўтганлиги ҳақида ҳам хабар келди. Улугбек улуг амирлардан Идику Темир, Боён Темир, амир Боязид ҳамда бошқа хос кишиларини ҳузурига чақиртириб юз берган аҳвол борасида кенгаш ўтказди. Тортишув ва фикр алмашинувлардан кейин Алоуддавла билан ҳозирча, мирзо Абдуллатиф озод қилингувга қадар, урушмай туриш, балки у билан музокара очини ва можарони тинч йўл билан ҳал қилишга қарор қилинди. Шу мақсадда мавлоно Низомуддин Мирак Муҳаммад садр бошчилигида Алоуддавла ҳузурига элчи юборилди. Улугбекнинг Алоуддавлага йўллаган мактубида хусусан бундай дейилган эди: «Олий остоналик шахзоданинг соф кўнгилларига маълум ва равшан бўлсинким, чархи гардунининг тескарилиги, балким абадий тақдир тақозоси бирлан фарзанди аржуманд Абулмузаффар Абдуллатиф баҳодир бандга тушиб қолғони хусусида даҳшатомуз хабар олинди. Анинг бизга фарзандлиги, доруссалтана Хери эрса улуг отамизнинг мулки эрканлиги ҳам барчага аён. Биз ҳам жаҳонни ёндургувчи, чўл қўмларидин ҳам кўн, арслон

ҳамлалиг лашкар бирлан қуббат ул-ислом Балхда муқим турурмиз. Борди-ю, шайтон васвасаси бирлан икки уртада уруш чиқгудай бўлса, элу-юрт ҳароб бўлиши эҳтимолдин йироқ эрмасдур. Раиятнинг рифоҳияти, эл-юртнинг эмну омонлиги Сиз бирлан бизнинг сулҳ тузмоғимизни тақозо этадур. Шу букундин қолдирмайин мирзо Абдуллатифни банддин озод этуб, ҳузуримизга юборсалар нифоқ йўли тўсилуб, сулҳга йўл очилур эрди...» Алоуддавла мактубни бир печа бор бондан-оёқ ўқуб чиқди, лекин пинагини ҳам бузмади. Эртаси куни элчига керагича иззат-икром кўрсатиб, қайтишига ижозат берди, лекин улуг амакисига бирон аниқ жавоб қайтармади. Элчи жўнаб кетгандан кейин эса амирлар ва хос одамларини ҳузурига чорлаб уруш тараддудини кўришни буюрди.

Балх устига юриш тараддуди асносида Хиротдан Мурғобга чопар келди ва Абулқосим Бобурнинг Журикон ва Мозандарондан катта қўшин билан чиқиб, Тўсга келиб тушгани ҳақида хабар олинди. Бу ҳол Алоуддавла тузган режанинг белига теппди. Қўшиннинг катта қисмини, Хиротда қолган аскарларга қўшиб, Абулқосим Бобурнинг йўлини тўсиш ва уни Хуросонга ўтказмаслик вазифасини юклаб Машҳад тарафга жўнатишга мажбур бўлди. Лекин улар топириқни уддалолмадилар. Чунки Абулқосим Бобур аллақачон Жом теварагига келиб қолган эди. Шу ерда уруш бўлди, Абулқосим Бобур Алоуддавланинг қўшинини тор-мор келтирди ва Хирот устига юришни давом эттирди. Бу ҳол Алоуддавлади таҳликага солиб қўйди, бу гал у икки ўт орасида қолганди. Энди унинг аввалги дабдабасидан асар ҳам қолмаганди. Алоуддавла нима бўлса ҳам амакиси билан сулҳ тузиб Хиротни қўлида сақлаб қолиш пайига тушди. Бу сафар энди у ўзи сулҳ сўраб Улугбек ҳузурига элчи юборди. Ҳар икки томоннинг вакиллари Балхда сулҳга имзо чекдилар. Сулҳ шартларига биноан, Хуросон Алоуддавланинг мулки, деб эътироф қилинди, илгари унга қарашлик бўлган Балх музофоти, яъни бир вақтлар мирзо Муҳаммад Ҳўқий ва унинг ўғилларига тегишли бўлган вилоятлар энди Улугбек мирзонинг давлати таркибига кирадиган бўлди. Чечакту ҳар икки давлатнинг сарҳади деб белгиланди. Бундан ташқари, Алоуддавла Абдуллатиф ва унинг хос кишилари-ни банддан озод қилиб Балхга, Улугбек кўрагон ҳузурига юборишга ваъда берди.

Шундай қилиб, элчи Балхдан қувончли хабар олиб келди. Алоуддавла Мурғоб бўйидан кўчиб, шитоб билан Хирот сари юзланди ва уч кундан кейин Дарвозайи хуш

ортиб ётибди. Урушга кетиб қолгундай бўлса бу ишларни қачон қилади? Алоуддавла билан балким музокара очиб, яна сулҳ тузган маъқулмикан? Ҳа, шу йўл тўғри, бир қарра урилиб кўриш керак. Шу фикр унинг кўнглидан ўтди-ю, можарони тинч йўл билан бартараф қилишга қарор қилди ва Ҳиротга, Алоуддавла ҳузурига насиҳатомуз мактуб билан элчи юборди. Мактубда хусусан мана бу гаплар битилган эди: «... Сулҳ асослари мустаҳкамланиб бораётган ушбу айёмда ани бузишдин не мурод? Агар мирзо Абдуллатиф тарафидин бирон номақбуллик содир бўлгон бўлса, они бизга маълум қилиш зарур эрди. Эмди ўтгон ишга салавот, мирзо Абдуллатифни ўтин қилишларига имонимиз комил. Аччиққа ҳай берилмаса лашкар ҳам, раият ҳам, элу юрт ҳам хароб бўлиши мумкин». Лекин Алоуддавла амакисининг панд-насиҳатларига қулоқ осмади, совуқнинг шиддатига қарамай, Чечакту атрофида янги қалъа бино қилишга тутинди. Қаерда нишиқ ғиштдан қурилган иморат: тош ҳовузми, лаггарми, ўзига тўқ одамнинг иморатими, хуллас нимаики бўлса буздириб ғиштипи олиб келтиртириб янги қалъага ишлатди. Ўша қишда Алоуддавланинг аскарари Боломурғоб, Гурзувон, Чечакту ва Маймана атрофларини аёвсиз таладилар, кўп қишлоқлар хароб бўлди.

Алоуддавла Боломурғоб ва Чечакту қалъаларига кўп лашкар, қуро-аслаҳа ва озиқ-овқат жамғариб қўйиб ўзи Ҳиротга қайтди.

Улугбек кўрагон Алоуддавла инсофга келиб қолар, деган умидда яна бир оз кутди. Ахир ўтган йили битим тузганларида уни қасам билан мустаҳкамламаганмидилар? Кутди, лекин умиди пучга чиқди. Кўп кутди, лекин Алоуддавладан дом-дарак бўлмади. Демак, яна уруш. Абдуллатиф тарафидан эса чонарлар узлуксиз тапшишли хабарлар олиб келиб турардилар. Абдуллатиф отасини тинимсиз ёлиниб-ёлвориб ёрдамга чақирарди. Улугбек охири ноилож қолиб юришни давом эттиришга мажбур бўлди. Унинг қўшини 1448 йилнинг баҳорида Жайхундан кечиб ўтди. Абдуллатиф Балх ва Бадахшондан тўпланган қўшин билан дарёнинг сўл қирғоғида отасининг олий ўрдусига келиб қўшилди. Ота-бола жамий тўқсон минг аскар жамлаган эдилар.

Ўша қунлари тамом Ҳирот зўр тантаналарга—Алоуддавланинг ўгли мирзо Маҳмуднинг хатна тўйига ҳозирлик кўраётган эди. Улугбек билан Абдуллатифнинг Хуросон устига қўшин тортгани хабари келиб, тўй тўхтатилди; Алоуддавла ҳам тараддудга тушди. У амирлар

ва черикни рағбатлантириш учун хазинанинг эшигини уларга катта қилиб очиб қўйди. Шоҳруҳ қарийб эллик йил тушлаган зару жавоҳирдан бир қисмини уларга тақсим қилиб берди. Шундан кейин пойтахтга ҳамда баъзи муҳим қалъаларга одам тайинлади. Ҳиротга ҳоким ва доруга қилиб амир Муҳаммад Суфи тархон билан амир Султон Абу Сатидин, Алоуддавланинг хусусий хазинаси сақланаётган Имом қалъасига Аҳмад ясовулдин, Ихтиёриддин қалъасига (бу ерда давлатнинг 4.000 туман, яъни 20 миллион сўмга яқин нақд оқчаси сақланарди) хос амирларидан Оқо хожини тайин қилди. Шундан кейин Алоуддавла ҳам урушга отланди. У Ҳирот билан Тарноб (Ҳиротнинг кунчиқиш тарафида, ундан 14 фарсах масофада жойлашган манзилгоҳ) оралигидаги Санжоб довонидан ўтгандан кейин қўшинни шу ерда тўхтатди. Намози дигарда довонга чиқаверишда бир манзилда тўхтанга мажбур бўлди. Мурғобдан чопар олиб келган хабар бунга сабаб бўлди. Чопар Улуғбек билан Абдуллатифнинг юз минг атрофидаги катта қўшини аллақачон Мурғоб дарёсидан ўтиб Тоғкон деган ерга келиб тунганлиги ҳақида хабар келтирган эди.

— Бундин чикди, ёғийни шул манзилда қорши олмақ маъқул кўринадур. — Алоуддавла қаршисида қўл қовуштириб турган нақибга тикилди.

— Дуруст, ҳазрати олийлари. Бошқа амирларнинг фикру мулоҳазалари ҳам шундай.

Алоуддавла нақибга қўшинни кўрикга ҳозирлаш ва ҳар бир қисмнинг турар ўрини аниқ белгиланиш буюрди. Лекин, нақибнинг ҳам, улуг амирларнинг ҳам юзида саросима ва ташвиш аломатларини сездди, ўзи ҳам аллақандай бўлиб, бир қадар юраги уюшди. Шу ерда кўнглидан Улуғбек кўрагон балки аввалгидай фитна олови юзига таскин сувини сенар ва жияни билан яна ярашиб, Туронзаминга қайтиб кетар, деган фикр ҳам кечди. У амакисининг мулоҳазали одамлиги, урушдан кура тинчликка кўпроқ майли борлигини яхши биларди. Шунинг учун Ҳиротга, шайхулислом Баҳоуддин Умарнинг ҳузурига одам юбориб, ундан ўртада туриб амакиси билан яраштириб қўйишни илтимос қилди. Шайхулислом Алоуддавланинг илтимосига йўқ демади. Лекин у Тарнобга етиб келганда иккала қўшин ҳам ясоал тузиб бўлганди. «Йўл азоби — гўр азоби», деганларидай анча қартайиб қолган шайхулислом Алоуддавланинг ўрдусига бир алфозда етиб келди. Ҳазратни шу аҳволда рақиб ўрдусига юбориб бўлмасди. У шу қадар ҳориган эдики, ўрдуга етмасдан

йўлда ухлаб қоладиган эди, отда узоқ йўл босгандан уст-боши гижимланиб, чанг босиб кетган эди. Шайхулислом Алоуддавланинг чодирига кириб эндигина кимхоб тушакчага ўлтириб қўлларини дуо-фотиҳага очган ҳам эди, ташқаридан отларнинг дунур-дупури эшитилди. Шу онда чодирга эшик оқо кириб келди. Алоуддавла унга «ўлтир», деб ишора қилди. Эшик оқо турган жойида остонада чўк тушди. Узундан-узоқ фотиҳа ўқиб бўлингач, Алоуддавла шайхулисломдан уэр сўраб ўрнидан турди ва эшик оқони эргаштириб ташқарига чиқди. Чодирдан беш-олти қадам нарида отини жиловидан тутиб турган ясовулга қўзи тушди. Ясовул шахзодани куриши билан юганни апитанил эгарнинг қошига боглаб унинг олдиға чониб келди ва қўлини кўксига қўйиб эгилиб салом берди ва бошини кутармасдан бўғиқ овоз билан «ёгий босди, қоровул тамом бўлди», деди. Олисдан келаётган «ҳа, ур!», «бос!» деган овозлар ҳиял қулоққа эшитиларди. Алоуддавла булар иш бўлиб бўлганини, яъни уруш бошланиб кетганини англади. Энди уни чипакамиға ваҳима босди. Мирзо шошиб чодирға қайтиб кирди, шайхулисломға «тақсир, уэр!», деди-ю, орқасига қайтди. зинбардор унинг эгарланган саман отини шай қилиб чодир олдида тутиб турарди. Шахзода даст иргиб отға минди ва чухралар ва қоровуллар куришовида тўғридаги, ўрдудан тахминан бир йигоч келадиған тепаликка қараб от сурди. Тепаликнинг нариги тарафидаги катта майдонда бўлса жангу жадал авжига чиққан эди. Хар икки томон жон олиб-жон бериб олишиб ётганди...

Бу сафар ҳам Алоуддавланинг омади келмади. Охири Улугбек билан Абдуллатифнинг қўли баланд келди. Хуросон лашкари қаттиқ мағлубиятға учради. Голиб тараф катта ўлжали бўлди. Алоуддавланинг қўи аскари асир олинди. Фожиаға ҳали жанг бошланмасдан туриб мирзо Абдулланинг қўшин-пушини билан амакиси тарафға ўтиб кетиши ҳам маълум даражада сабаб бўлди. Алоуддавла ҳамма нарса қўлдан кетганини тушунди, Хуросон тахтидан ҳам умидини узди ва жанг майдонини ташлаб қочди. У бирон ерда тўхтамай, Хиротға ҳам кирмасдан Машҳади муқаддасғача борди, лекин у ерда ҳам туролмай ўзининг Имод қалъасига қочиб борди. Сўнг шошиб-пишиб қалъада сақланаётган хазинасининг бир қисмини олдию Астробод сари от сурди. Оғаси Абулқосим Бобур уни совуқ қарши олмади, лекин ортиқча илтифот, дилжўйлик ҳам қилмади.

Гавҳаринод оға ҳам Тарнобда содир бўлган мудҳиш воқеадан хабар топғач, биродари Муҳаммад Суфи тархон ва хос амирларидан Ғиёсуддин Пир Аҳмад билан шаҳар

доругаси амир Султон Абу Саъидни ўзи билан бирга олиб, Хиротни тарк этди ва улар ҳам Астрободга қараб йўл олдилар. Улуғбек билан Абдуллатиф қўшинсиз ва ҳокимсиз қолган пойтахтга зўр дабдаба билан кириб бордилар. Лекин, кўнга тўхтамадилар. Пири Хирот номи билан машҳур бўлган ҳожа Абдуллоҳ Ансорий мазорини зиёрат қилиб, эртаси куни тонгла яна йўлга тушдилар...

Улуғбек қисқа қамал жангларидан сўнг Нерату қалъасини, Абдуллатиф эса Ихтиёриддинни забт этдилар. Машҳад жангсиз таслим бўлди-ю, лекин Улуғбек Имод қалъасини ололмади, кўп талафот бериб чекинишга мажбур бўлди. Шунга қарамай, ота-бола юришни давом эттирдилар. Кеншифруд воҳасида Тус билан Кучан йўлида жойлашган Родгон қасабасига етганда Улуғбекнинг хузурига катта совга-салом билан Абулқосим Бобурнинг элчиси келди. Элчи Абулқосим Бобурнинг зўр тақаллуф ва тавозеъ билан ёзган мактубини ҳам Улуғбекка топширди. Мактубда Абулқосим Бобур Улуғбекни олий ҳукмдор деб тан олибди, номини хутбага қўшиб ўқитиб, унинг отидан янги пул зарб қилишга ватъа берибди. Шундай бўлса ҳам Улуғбек элчига озми-кўнми илтифот кўргазди-ю, сулҳ ҳусусида аниқ бир гап айтмади. Элчи кетгандан кейин эса юришни давом эттирди ва Исфароинни ҳам ишғол қилди. Абдуллатиф эса Абулқосим Бобур лашкарини таъқиб қилиб Бистом ва Астрободгача борди. Абулқосим Бобур энди Домгонга қараб қочди. Тўла ғалабага яна бир қадам ташланса, отга яна бир қамчи босилса кифоя эди. Лекин, Улуғбек нимагадир бундай қилмади ва Исфароинда муқим туриб қолди. Юришни давом эттириш ва Абулқосим Бобурни бирёқлик қилиш ишини эса Абдуллатифнинг зиммасига юклади...

Ўшанда Улуғбек Исфароинда йигирма кун турди. Ўша замонлардан қолган ва биз билган тарих китобларида бунинг аниқ сабаблари ҳусусида бир нима дейилмаган, ҳар ҳолда бу бесабаб бўлмагандир, албатта. Балки биринчи устози йирик олим ва сайёҳ Шайх Ориф Озарий билан учрашиб қолиши бунга сабаб бўлгандир? Кўндан бир-бири билан учрашмаган икки қадрдон ва икки йирик олимнинг сўзлашадиغان гаплари бўлгандир, албатта. Шайх Озарий бу қадрдон шаҳарга Улуғбекдан бир ой илгари келиб тушган эди. Шайх кўп йиллик Арабистон ва Ҳиндистон саёхатидан қайтгач, ота шаҳри Байҳақда турғун бўлиб, тоат-ибодат билан кун кечирди, илм билан машғул бўлди, «Жавоҳир ул-асрор» «Саъий ус-сафо», «Тугройи хумоюн», «Ажойиб ул-гаройиб» каби китоблар ёзди. Улуғбек

Исфаронинга келгач, шайх шу кунийёк шогирдининг истиқболига шошилди. «Кўн вақт кечди, балки мирзо мени энди танимаса керак»,— деб хаёл қилди. Лекин Улуғбек устози билан қирқ йил учрашмаган бўлса ҳам бир кўришда таниди. Келинг, бу ҳақда Шайх Озарийнинг ўз оғзидан эшитиб қўяқолайлик. «Мен,— дея ҳикоя қилади у,— ҳижрий 800 (1398) йили Қорабоғда улуг Амир Темур кўрагонининг қиссаҳони бўлмиш тоғонм бирлан бирга эрдим. Ўшал йили Улуғбек мирзонинг хизматига тайинландим. Ўша пайтда ҳали ёш бола эрдим ва бир неча йил ёшлик хурсандчилигини шаҳзода бирлан бирга кечирдим. Анинг бирлан бирга ўйнар, анга матлуб ривоятлардан сўзлаб берур эрдим. Зоти олийлари (хатто) мен бирлан яқин дўст ва ўртоқ бўлиб қолгон эрдилар. Ҳижрий 852 (1448) йили мазкур подшоҳ Хуросонни забт этди ва Исфаронинга келиб тушди. Ёшлик ўтиб қартайиб қолган эрдим. Ўрнидан туриб подшоҳнинг ҳузурига бордим. Мени узоқдин фақир у тақводор либосида кўрдилар, лекин танидилар. Салом-алиқдин сўнг сўрадилар: «О, дарвен! Сен бизнинг эски суҳбатдошимиз кўрипасен, ўша қиссаҳонимизнинг жияни Ҳамза эрмасмусен?» Подшоҳнинг ўткир зеҳни, фаҳм-фаросати ва пок идрокидин ханг-манг бўлиб қолдим, сўнг жавоб қилдим: «Ҳа, жаноби олийлари, ўшамен», Мирзо Улуғбек бундин қирқ йил муқаддам Қорабоғда айтилган ҳикоятлар, Гуржистон газовати ва Озарбайжоннинг ажойибу ғаройиботларини эсга солдилар». Суҳбат асносида Улуғбек шайхдан Ҳиндистон сафарининг тафсилотларини, сафардан кейинги туриш-турмушини суриштирди. Шайх Озарий Арабистон ва Ҳиндистонда кўрган-билганларини мирзога айтиб берди. Пировардида Улуғбекка мана бу ҳикоятни сўзлади: «Гулбарга подшоҳлари жумласидин бўлмиш ҳинд малики Султон Аҳмад бир кун менго эллик минг дирҳам ҳадя этдиким, бу ҳиндларнинг ҳисобида бир лакга баробардур. Бунинг шукронаси учун мендин подшоҳ ҳузурига бориб, бошимни анинг оёғига қўйишимни талаб этдилар. Мен ушал инъомни олмадим, подшоҳга сажда қилишга кўнмадим ва мана бу байтни айтдим:

Тарк этуб Ҳиндуни мен қари Жайнол дегаймен,

Жуна кибру ҳавосин арпага олмағаймен.

Устознинг бу ҳикояти Улуғбекда катта таассурот қолдирди. Фикримча, ул зот менга «кўндин бери подшоҳларнинг, шунингдек сенинг ҳам хизматингга зор эрмасмен», демоқчими? Ахир, мен уни хизматга олмоқ муддаом

борлигини анга айтгонумча йўқ эрди-ку?», деган гап Улугбекнинг кўнглидан ўтди.

Қария Улугбекнинг кайфияти бироз бузилганини сезиб, уни овунтиришга шошди:

— Бу бирлан Сизни назарда тутаетгоним йўқ, мирзом. Ҳонимни тикиб Сизга мулозим бўлур эрдиму, локин, белда қувват, кўзда нур, оёқда мадор қолмагон. Умуман ўттиз йилдирки соҳиби тожларнинг хизматига бормаи қўйгонмен.

Шайх Озарий мирзодан кўзини олиб қочди ва ерга қараганича кўп вақт индамай ўлтирди. Улар ўша куни ярим кечагача ҳар тўғрида сўзлашиб ўтирдилар... Шайх эртаси ўтиб индинига яна келди. Устоз ва шогирд бир вақтларгача суҳбатлашиб ўтирдилар. Мирзо Улугбекнинг ҳамёнида сариқ чақа бўлмаса ҳам подшоҳларнинг мўмай садақа ва эҳсонларига қиё боқмайдиган бу одамга бўлган ҳурмати минг чандон ошди. Устозга қайтаётганда бир қатор саруно инъом қилди, лекин пул бергани чўчиди.

Шайх Озарий Улугбекнинг олдига яна кўп марта келди.

Хулласи калом, Шайх Озарий билан бўлган суҳбатлар таъсиридами, ёки бунинг бошқа сабаблари борми билмадим, Улугбек рақибларини бошқа қувмади, Пули абришимдан орқага қайтди ва тўғри Машҳадга келиб тушди. Шу ерда Абулқосим Бобур Домғондан қўшин тортгани, Абдуллатиф бўлса уни тўхтатиш у ёқда турсин, Биستمни ҳам ташлаб қочиб Нишопурга келгани ҳақида хабар тошди.

Бир куни эрта билан Улугбек Нишопур ҳокимининг чорбоғида, ҳашамлик қилиб қурилган тошҳовуз бўйида чуқур ҳаёлга чўмиб ўлтирган эди, бог дарвозаси гийиллаб очилгандай туюлди. Подшоҳдан икки-уч қадам нарида дарахт тагида омонатгина ўлтирган эшик оқо шошиб-нишиб дарвозага қаради, лекин у ёниқ эди, ёнида эса қоровулдан бошқа ҳеч ким кўринмади. Ҳиёл ўтмай «гий-гий» яна такрорланди. Эшик оқо ўрнидан турди ва сал нарироқда турган яна бир ясовулни имо билан чақириб дарвозага юборди. Ясовул суриштириб қайтди. Соқчилар жой-жойида, дарвоза ёнида ҳеч ким йўқ экан. Кўп ўтмай эшик оқо орқа тарафдан оёқ шарпасини эшитди, ўгирилиб чорбоғнинг кун чиқиш тарафидаги даручаси томонидан ҳаллослаб келаётган Эҳсон буқо барлосни кўрди-ю, «бирон воқеа бўлдимики» деган фикрга келди ва оёқ учида юриб, подшоҳнинг ёнига борди ва оҳиста воқеани унга маълум қилди. Улугбек сувдаги тиллоранг ва ложувард тусли балиқларни зўр иштиёқ билан томоша қилиб ўлтирган экан, ноилоҳ кўзини ҳовуздан узди ва ҳаминша ўғри

мушукка ўхшаб тўсатдан пайдо бўладиган бу одамга жаҳл аралаш بازار ташлади. Эҳсон Буқо барлос подшоҳ қаршисида тиз чўкди. У шу қадар энчил одам эдики, унинг семиз бесўнақай ҳўкизсифат гавдаси икки букилиб тиз чўкканда мушукдай бўлиб қоларди. Улугбек бу попок айгоқчини аслида ёқтирмасди, лекин нима ҳам қилсин, давлат юмушлари шунақа одамларнинг ҳам бўлишини тақозо қиларкан. Аввалда бемаврут келган бу одамга жаҳли чиқди, сўнг ўзини босди ва истехзо билан сўради:

— Хўш, тақсирим, бу сафар қандог тоза хабар келтурдилар? Подшоҳликда нелар кечаётгон эркан?

Эҳсон Буқо эмаклаб келиб подшоҳнинг оёқларига ўзини отди, сўнг бошини кўтариб «бир қошиқ хунимдин кечсалар айтурмен», дегандай қилиб унинг кўзларига термулди. Улугбек унинг кўзларига биринчи марта астойдил разм солди. Ҳақиқатан ҳам Эҳсон Буқо барлоснинг кўзлари мушук кўзига ўхшаркан.

— Гапираверингиз, сизга бу ерда бирон тирик жон халақит бермайдур.

Айгоқчи шоша-пиша гапира кетди:

— Буқун саҳар чоғи Нишопурдин бир кас келиб эрди. Ул киши содиқ қулбаччангизнинг яқин қариндошларидин бўлур. Ул зот мирзо Абдуллатифнинг хожа сароси эркан, бу ерга қочуб келибдур.

Улугбек таажжубланди, бадани уюшиб бир сесканиб ҳам олди, хиёл саросимага тушди. Айгоқчи буни сезди ва ичида «хайрият, гап эгасини топди», деб қуйди ва бир оз жим қолди. Ҳақиқатан ҳам мирзо Улугбек саросимага туша бошлади. «Нима, мирзо Абдуллатифга бирон кор-ҳол бўлдим? Канизакларидин биронтаси заҳарлаб қўймадим у эркан? Йўқ, улиш менинг навбатим, ишқилиб болаларим орқамда қолишсун». Бир оздан кейин подшоҳ ўзига келди ва Эҳсон Буқога қараб «давом этаверингиз», деб имо-ишора қилди.

Эҳсон Буқо подшоҳга хиёл таъзим қилди ва гапида давом этди:

— Хожа саро бир куни мирзо Абдуллатифнинг Зулайҳо отлиг суюкли канизагидан сирлик бир гапини эшитуб қолибдур. Ул масалан дебдурки, мирзо бир кеча қаттиқ маст бўлуб қолуб, надари бузруквори хусусида кўп ноҳўя гапларни айтибдур.

Улугбек хиёл унгайсизланди, сўнг Эҳсон Буқога сўз қотди:

— Хўш, фарзанди аржумандимиз надари бузруквори хусусида не сўзларни айтибдурлар?

— Жаноби мирзо айтибдурларки, жангу жадалларда қон кечгон бизмизу, локин не сабабдиндур фатҳномаларда мирзо Абдулазизнинг оти аввал тилға олинадур. Ва яна риёзиёт, илми нужумда отомиздин кам эмасмуз, баён, маони, наҳву сарфда ҳам ортиқлиғимиз бордуру, локин зоти олийларидин кам эрмасмуз. Подшоҳлиқ сулукини, илми ҳарбни эрса отомиздин ортиқ биладурмиз,— дебдурлар.

Улугбекнинг қаттиқ жаҳли чиқди, қон бошга уриб, кўзлари тинди, йиқилишига бир баҳя қолди. Айгоқчи эса сўзида давом этди.

— Шаҳзодаи гардун қадар яна дебдурларки, отамиз барибир Хуросонни бизга тобшуруб Мовароуннаҳрга қайтуб кетадурлар. Аввал Шохруҳ мирзонинг тахтига миниб олайлук, буёғини, иншоолло, кўрурмиз.

— Шуми? — Улугбек айгоқчининг кўзларига қаттиқ тикилди, лаблари учиб, тамом вужудини титроқ босди.

— Ҳозирча бори шу, олампаҳо.

Мирзо Улугбек эшик оқони чақирди ва имо-ишора билан унга буйруқ қилди. Эшик оқо ичкаридан бир чопон олиб чиқиб айгоқчининг елкасига ташлади, кўлига эса бир халта олтин тутқазди.

Эҳсон Буқо барлос Улугбекнинг кўнглини гаш қилиб кетди. У олиб келган хабар подшоҳга қаттиқ ботди. Наҳотки, фарзанди шу даражага бориб етган бўлса... Улугбек ўша кечаси мижжа қоқмай тонг отдирди. Эрталаб эса Нишопурга чопар юбориб, Абдуллатифни Машҳадга чақиртирди. Лекин чопар қуруқ қайтиб келди — Абдуллатифни ўзи кўрмаган, лекин вазири уни «қаттиқ бетоблиғи сабабдин Машҳадга боролмайдур», — деб айтган эмиш. Улугбек ўғлининг касаллигига ишонмади ва уни мугомбирликка йўйди ва «мирзони қандай аҳволдалигидин қатъи назар, ушбу ерға олуб келинсун!» деган буйруқ билан Нишопурга чопар юборди. Абдуллатиф ҳақиқатан ҳам бетоб бўлиб, қаттиқ истималаб ётган экан. Уни шу аҳволда тахтиравонга солиб Машҳадга олиб келдилар. «Йўл азоби — гўр азоби» деганларидек, йўлда азият чекиб шаҳзоданинг аҳволи илгаригидан ҳам огирлашганди. Унинг ҳарорати яна ҳам кўтарилган, кўз очишга ҳам ҳоли келмай куйиб-ёниб ётарди. Улугбек фарзандини шу аҳволда кўриб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди, лекин алданганини сездди. Эҳсон Буқо барлосдек фитначи кўлида ўйинчоқ бўлганига ачинди. Ясовулбошини чақиртириб, Эҳсон Буқо билан Нишопурга аввал борган чопарни тутиб келишни буюрди. Ясовулбошининг одамла-

ри қидириб Эҳсон Буқони ердан ҳам, кукдан ҳам тошолмадилар, лекин чопарни тутиб келтирдилар. Улуғбек уни ўзи сўроқ қилди. Чопар Эҳсон Буқонинг гапи билан ва ундан 250 динар пора олиб Нишопурга бормаган ва бир ҳафта аблақ бир жойда яшириниб ётган экан. Абдуллатиф ҳақидаги ривоятни ҳам ўша бадбахт Эҳсон Буқо тўқиган экан. Чопар ясоққа етказилди, Эҳсон Буқо бўлса бу сафар ҳам сувдан қуруқ чиқди. У аллақачон Машҳадни тарк этган ва Домгон йўлига тушиб олган эди. Кейин маълум бўлишича, у бу сафар Абулқосим Бобур ҳузурига қочиб борибди.

Айнан ўша кунлари Улуғбек Ҳиротни олдириб қўйишига оз қолди. Перату қалъасида ҳибсда ётган қора қуюнлу туркман сулоласига мансуб бўлмиш шахзода Ёрали билан Ҳиротнинг Алоуддавла давридаги доруғаси Султон Абу Саъид қамокдан қочинга муяссар бўлдилар. Бунга ўша Султон Абу Саъиднинг Ператудаги тарафдорлари ёрдам берибдилар. Улар нон ичига эгов тиқиб киритибдилар ва маҳбуслар апа шу эгов ёрдамида кишанин синдирибдилар ва соқчиларни ўлдириб, тутқунликдан халос бўлибдилар. Сўнг хазинанинг эшикларини синдириб кириб, у ердаги зару жавахирларни қўлга киритишга муяссар бўлибдилар. Ёрали ва Султон Абу Саъид бу бойлик ёрдамида бир-икки кун ичида дурустгина қўшин ёллаб ҳам олдилар ва Ҳирот устига бостириб бордилар. Шаҳар ҳокими Боязид парвоначи исёнчиларга қарши аскар юборди, лекин исёнчилар уни Каррух булукида тор-мор келтирдилар. Шундан кейин исёнчилар Ҳиротни қамал остига олдилар. Исён ҳақидаги хабар Машҳадга етгач, Улуғбек бу ерда Абдуллатифни қолдириб, ўзи Ҳирот сари жўнади. Улуғбек Ҳиротга қамалнинг 17-куни етиб келди. Буни кўриб исёнчилар Перату қалъасига чекиндилар.

Улуғбек рамазон ойининг ўрталаригача (1448 йил ноябр ойигача) Ҳиротда турди. Сўнг отасига тегишли барча молу мулкни туя, хачир ва отларга юклатиб Самарқандга жўнатди.

Бахтга қарши Абдуллатиф ҳам Машҳадда қололмади. Абулқосим Бобур қўшинларининг яқинлашиб қолганидан хабар топиб, шаҳарни ташлаб чиқди ва отасининг олдига, Ҳиротга қочиб келди. Бир-икки кундан кейин Улуғбек Ҳиротни Абдуллатифга топширди ва отасининг ҳокими тобутга солиб, Калиф кечувига қараб йўл олди. Айнан шу пайтда Абулқосим Бобур Сарахсда эди. У усталик билан иш кўрди — Улуғбекнинг кетидан қўшин билан амир Ҳиндукани юборди. Амир Ҳиндука ярим кечада йўл бўйида

тулаб ётган Улуғбек кўрағонининг ўрдусини босди, кўрағонини уқдириб, катта ўлижани қўлга туширди. Лекин, Улуғбекнинг ўзи, яқинлари ва қўшинининг асосий қисми омон қолдилар. Улуғбек илк саҳарда Жайхун соҳилига қараб йўл олди. Амир Хиндука уни узоқдан татиқиб қилиб борди, лекин яқинлашганига журъат қилолмади. Иккинчи куни унинг одамлари угрукдаги бир-икки аравани талаб кетдилар.

Мирзо Улуғбек Калиф рубарасида Жайхун устига кўприк қурдиртирди. Лекин, бахтга қарши, кечув бетаншин ўтмади. Қўшинининг кичик бир қисми эндигина нариги соҳилга келиб тулган ҳам эдики, кўчманчи ўзбек қўшининининг ҳуружига дучор бўлди. Ўшанда кўчманчилар Улуғбекнинг қўшинига қаттиқ шикаст етказди. Бир қисм аскар олинувда ўлди, бир қисми асир тушиб қолди, қолганлари тум-тарақай бўлиб қочди. Хайриятлиги шу бўлдики, Улуғбек билан қўшинининг асосий қисми ҳази дарёнинг сўл соҳилида турган эди, улар омон қолди. Кўчманчилар кўприк устига боришга журъат етлмадилар ва асирлар ҳамда ўлижани олиб жўнаб қолдилар. Ўшанда улар Абулхайрхоннинг ўзи бошчилигида Тошкент, Шохруҳия, Самарқанд ва Бухоро теварағидаги барча қишлоқларни талаб кетдилар. Ўшанда подшоҳ ва бошқа йирик мансабдорларнинг шаҳар атрофидаги чорбоғлари ва кўшклари ҳам вайрон бўлди. Булар орасида Улуғбекнинг Боги майдон аталмиш чорбоғи ва подшоҳнинг Чўнон ота этагидаги яна бир кичик боги ва унинг ўртасига қурилган икки қаватлик Чилсутун отлиг кўшкки, Кўҳак бўйида қурдирилган яна бир бошқа боғ ва унинг ичидаги Чиннихона аталмиш чиройлик кўшк ҳам бор эди.

Улуғбек қўшинининг асосий қисми, ҳазина ва Шохруҳнинг тобути билан Жайхуннинг сўл қирғоғида бир ҳафта чамаси қолиб кетди. Бу кунлар ҳам худди 1405 йил синғари унинг учун энг огир, заҳматли ва тановишлар билан тўлиб-тошган кунлар бўлди, Улуғбек икки ўт орасида қолган эди: бир тарафдан амир Хиндука уни худди нистирмада ўлика кутиб ётган овчидай яқин-атрофда пойлаб ётарди. Яна бир томонда кўчманчилар. Тўғри, уларнинг қораси кўринмасди, лекин ким билсин, балки улар ҳам яқин орада нистирма қуриб, унинг кўприкдан ўтишини пойлаб ётишгандир. Нима қилиш керак? Олдинда ҳам хавф-хатар, орқада ҳам. Лекин нима бўлганда ҳам бу ерда ортиқча қолиб бўлмасди. Бир куни кечаси Улуғбек дарёнинг ўнг соҳилига гажарчи юборди. Гажарчи ярим кечада зўр эҳтиёткорлик билан кўприкдан ўтди, теварақ-

атрофии синчиклаб тафтиш қилди, яқин қишлоқларда бўлиб, сўраб-суриштирди, лекин кўчманчилардан поминишон топмади. Шундан кейин Улугбек аскарлари, хазина ҳамда Шохрухнинг тобутини олиб эсон-омон кўприкдан ўтди, шиддат билан йўл босиб, Қорақўлга етиб олди. Шу ерда Улугбек кўчманчиларнинг аллақачон Самарқанд атрофидан ҳам чекинганликларини эшитди...

Шахзода Абдулазиз ва шаҳар аслзодалари Улугбекни Қарманада кутиб олдилар. Подшоҳ аввал Абдулазиз билан, сўнгра шайхулислом Исомуддин, мавлоно Абуллайсий аълам домла, қози калон, мавлоно Али Қушчи, амир Мироншоҳ қавчин билан сўрашди. Улугбек ўглини аввалгидек оғушига олиб, у билан илиқ муомалада бўлди. Ота-бола озгина оби дийда ҳам қилиб олишди. Тўнланганлар Шохрух мирзо вафоти муносабати билан подшоҳга ҳамдардлик изҳор қилдилар...

Самарқандга қош қорайганда кириб бордилар. Ўша кеча мирзо Улугбек ёнига Али Қушчинини олиб Султон Муҳаммад хонақосида тунаб қолди. Эртаси куни пешин намозидан кейин Шохрух мирзонинг жасадини Гўри амир гўмбазини остига дафн қилдилар. Кечқурун марҳумнинг хотираси учун юртга ош берилди. Ошдан кейин Улугбек Али Қушчи, марҳум Муъиниддин Қошонийнинг ўғли Мансур ва бошқалар билан бирга расадхонага кўчиб ўтди. Ўша кеча устоз ва шогирд у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, тонг оттирдилар. Улар кейинги йил ичида расадхонада олиб борилган ишлар хусусида, расадхонанинг истиқболи ва кейинги режалар ҳақида, Шохрухнинг ўлимидан кейин мамлакатда юз берган воқеалар тўғрисида кўп гаплашдилар.

Намози бомдоддан кейин Улугбек билан Али Қушчи расадхона билан туташган янги боғни сайр қилдилар, чинниҳонани кириб кўрдилар. Баъзи хоналарнинг деворларига ишланган суратлар, турли-туман нақшлар ва безакларнинг кўплари таниб бўлмас аҳволга келган, деразаларнинг рангдор ойналари чил-парчин бўлган, ер қандилларнинг нарчалари билан тўлиб-тошиб ётибди. Булар Улугбек йўқлигида бостириб келган кўчманчи ғоратгарларнинг иши эди.

Улугбек Али Қушчига мурожаат қилди:

— Янги иморатлар қурмоқ тараддудида тургонимизда бу не кўргулик бўлди, мавлоно?

Али Қушчи куюниб жавоб қилди:

— Ҳа, кўргулик бу, аълоҳазрат, катта кўргулик. Ғоратгарлар мўру малах бўлуб, ёвурилиб келдилар, ҳеч

нимарсаи: аямадилар, амир Мироншоҳ жаноблари ҳам бир қадар сусткашлик қилдилар. Қўчманчиларнинг бу қадар ҳаддан ошишига зиммасига раият осойишталигини қўриқлаш вазифаси юклатилган бошқа амирлар ҳам айбдордурлар. Алар халқнинг шарофати бирлан ёмоғи олдида, ичмоғи ортида эрди; киссалари оқча, сапдиқлари қимматбаҳо матолар, турли жавоҳир ила тўла эрди. Элу юрт бошига мушкуллик тушгонда эрса кўпроқ ўзларининг амну омонлигини уйладилар, сичқоннинг ишини минг тағғага сотуб олдилар.

Али Қўнчи ўша оғир кунлар ҳақида яна кўп нарсаларни подшоҳга сўзлаб берди. Ўша талон-тарошда кўп немдор жойлар, шулар қатори мирзо Улуғбекнинг маишу чорбоғи ҳам талонга гирифтор бўлди. Лекин Мироншоҳ қавчининг Шероз қасабасидаги катта чорбоғи нимагадир омон қолибди. Бу ҳақда Али Қўнчи подшоҳга ишдамай қўйқолди. Шундай бўлса ҳам, амирларнинг кирдикорини Улуғбекнинг ўзи ҳам яхши биларди. У оғир тин олди, сўнг яна ҳамроҳига мурожаат қилди:

— Илож қанча, мавлоно. Алар ўзларини раиятпарвар қилуб кўрсатадурлар, лекин ёв босгонда орқа-олдига қарамай қочадурлар, чунки жону моллари ширинлик қиладур. Бу азалдин бор, мавлоно. Сиз мавлоно Туркизийнинг «Сирож ул-мулук» отлиқ китобини ўқигондирсиз. Анда бундоғ ривоят бор: Нуширвони Одиал кунлардин бир кун бош коҳиндин сўрабдурлар: «Салтанатининг инқироzi не сабабдин зоҳир бўладур?» Бош коҳин жавоб қилубдурлар: «Бу уч сабабга кўра зоҳир бўлур. Бирламчи, мансабдорлар эл-юрт аҳволини подшоҳдин пинҳон туталар; сониян, раият ва тамом халқ подшоҳга нафрат руҳида тарбияланган бўлса; ва, ниҳоят, учламчидин, закотчи ва барча солиг тўплағувчиларнинг зулми ҳаддидан ошса. Афсуски, бундоғ аҳвол бизнинг салтанатимизга ҳам тегишлига ўхшайдур, мавлоно.

Шу пайт «Вотвот мунажжим», Эҳсон Буқо барлос, Абдулфосих муаззинга ўхшаш мунофиқлар Улуғбекнинг ҳаёлидан бир-бир ўтди. Ҳа, у ҳали кўп нарсаларни билмайди. Кўп вақти беҳуда уруш-талонларда ўтди. Кейин ҳақиқатан ҳам, илмга берилиб кетиб, эл-юрт ишини Мироншоҳ қавчинга ўхшаш амирларга ташлаб қўйди. «Ҳа, мирзо Абдуллатиф ҳақга ўхшайдур, биз подшоҳлиққа муносиб эрмасга ўхшайдурмиз, эссииз умр, бекорга ўтди», — деди Улуғбек пировардида.

Нонуштани Али Қўшчининг ҳужрасида қилишди. Шу бугун Улуғбек чой қуйиб бериб ўтирган шогирдининг

неварасига астойдил рази солади. Ҳа, унинг бўйи ҳам анча чузилиб қолибди... Бола подшоҳнинг тикилиб кузатиб турганини сезиб уялиб кетди, оқсарик юзининг қулчаси қизарди, бошини ҳам қилди.

— Аҳмад ҳам катта йиғит бўлуб қолубдур, мавлоно. Тангри таоло умрини берсун. Иншоолло, яхши одам бўлиб етишадур. Кузларидин билиниб турибдур.

— Қуллуқ, аълоҳазрат, айтгонлари келсун — Али Қушчи қўлини кўксига қўйиб, подшоҳга қуллуқ қилди, кейин набирасига мурожаат қилди:

— Аҳмаджон, кутубхонага ўтуб кеча кўчириб таомлангон махтутни олуб чиқинг, уни аълоҳазратга кўз-кўз қилайлик.

Аҳмад даст ўрнидан турди ва қуллик қилиб ташқарига чиқди ва ҳужранинг нариги тарафидаги ҳужрага ўтди; тоқчада турган пистараг чарм муқозали китобни олиб ҳужрага қайтди ва бобосининг қўлига берди, у эса ўрнидан туриб китобни икки қўллаб подшоҳга тутди.

— «Зижи жадиди кўрагоний»дин кўчирилгон янги нусха бу, аълоҳазрат. Сизга бизнинг арзимас тухфамиз, устоз.

Улуғбек китобни олиб кузларига суртди, сўнг сарғич қалин қоғозга чиройлик наस्ताълиқ хати билан, сарлавҳалари эса қизил ва ҳаворанг сиёҳ билан битилган, тилло унвонлик китобни ҳафсала билан варақлаб чиқди.

— Махтутот, беҳад бадиъалиқ бўлубдур, мавлоно. Котиб ким эркан?

— Абдурахмон Хоразмий, аълоҳазрат.

— Ул жанобга бизнинг мамнунлигимизни айтуб қўйсунлар, сизга ҳам ташаккур, мавлоно. Сизга ҳам раҳмат, ҳамкасаба.

Улуғбек икки қўлини кўксига қўйиб, Али Қушчи билан унинг набирасига қуллуқ қилди. Сўнг китобни қўйига солди.

— Биз ани фурсат топиб ўқуб чиқурмиз.

Шундай деди-ю, лекин унинг бу китобни ўқинига фурсати бўлмади. Шундай бўлса ҳам кутубхонага тонширмай, Улуғбек уни сўнгги қўнларигача ўзи билан бирга олиб юрди.

Нонуштадан кейин Улуғбек дастлаб бобоси билан отасининг қабрини зиёрат қилди, чошгоҳгача ўша ерда бўлди, сўнг саройга кўчиб ўтди. Сарой олдида уни мирзо Абдулазиз бошлиқ аркони давлат ва ўзга хизматкорлар кутиб олишди. Рикоббонни билан рикобдор подшоҳ ҳузурига пешвоз чиқдилар. Рикобдор подшоҳ отининг

жиловини тутди, рикоббоши эса уни қўлтигидан олиб, отдан тушиниға кўмаклашди... Қабул маросими қисқа, совуққина, ўта расмий бир тарзда ўтди. Авваллари Улугбек вазирлар, улуг амирлар билан илиқ сурашар, юмушлари, саломатликлари, аҳлу-аёлини суриштирарди, йўқлаб келганларга навозини ва илтифотлар кўргузарди. Бу сафар бунақа бўлмади. Бу ерга тўпланганларнинг кўпчилиги подшоҳнинг кайфи яхши эмаслиги, руҳи анча насллигини ва айниқса қовоғидан қор ёғиб туриши сабабини яхши билишарди. Ахир, бир бутун ҳарбий юриш барбод бўлди, унинг орзу-умидлари пучга чиқди, кўп қурбонлар берилди, беҳисоб молу-маблагдан ажралди. Лекин Хуросонни қўлга кирита олмади. Устига устак кейинги йилларда Улугбек ўз мамлақатида анча-мунча душман ҳам орттириб олди. Тўгри, Балх, Хутталон ва уларга қарашлик ерларин олди, лекин ундан нарига утолмади. Сирасини айтганда, бўйсундирилган юртларга ҳам ҳукми утармикан унинг? Мовароуннахрий қўлда тутиб қола олармикан? Подшоҳнинг кайфияти бузуқлиги мана шундан эди. Буни аҳли сарой ҳам сезиб турганди. Амирлар Улугбекнинг бу ва бошқа муваффақиятсизликларининг сабабларини унинг ҳарб ишини билмаслигидан, давлат ишларига кам рағбатлигидан кўра, Саид Ошиққа ухшаш тескаричи руҳонийлар буни Улугбекнинг даҳрийлигидан кўрардилар. Саид Ошиқнинг гапида матълум даражада жон бор. Ахир Улугбек мадрасаларда диний илмлардан кўра дунёвий фанларни ўқитишга кўпроқ рағбат бераётибди-ку. Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувондаги мадрасаларга, регистондаги масжиди ва хонақоҳига, шунингдек, Султон Муҳаммад хонақосига катта-катта мулкларни вақф қилиб бергани ҳолда хожа Хизр масжидига ва регистондаги машҳур далоилхонага бир мисқол ҳам бермади...

Улугбек мирзо Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчиндан бошқа ҳаммага ижозат берди. Яна нима ган? Подшоҳнинг бундан не муддаоси бор? Абдулазизни ҳам, Мироншоҳ қавчинини ҳам ваҳима босди. Улар Карманадаги учрашув пайтидаёқ подшоҳнинг кайфияти бузуқ эканлигини пайқанган эдилар. Иккаласининг кўнглидан ҳам «энди ҳаммаси тамом», деган фикр кечди. Улугбек бошини қуйи солганча бирмунча вақт индамай утирди. Шу қисқа вақт ичида иккаласининг ҳам, мирзо Абдулазизнинг ҳам, Мироншоҳ қавчинининг ҳам, бўлари бўлди. Ниҳоят, подшоҳ бошини кўтарди ва ҳамон эшик олдида тарамадек қотиб турган Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчинга қўли билан ёнидан жой кўрсатди, сўнг ган бошлади:

— Мирзомнинг сихат-саломатликлари қандай? Аҳлу аёллари омонмулар?

— Шукр, аълоҳазрат, борчамиз эсон-омонмиз, кечаю-кундуз сизнинг дуоингиздадурмиз.

— Қуллуқ, мирзо. Имоним комилким, элу юрт ҳам тинч-омон, аҳли тужжорнинг аҳволи ҳам кўнгилдагидек, шундай эмасму, мирзо?

Абдулазиз подшоҳнинг киноясини уқди. «Ҳа, у ҳам-ма нарсадан хабардор», деди у ичида. Лекин ўзини муғомбирликка солди:

— Элу юрт эсон-омонку-я, лекин аҳли тужжор, жаноби олийларига яхши аёндур, еб тўймас бир тоифа эркан. Ҳар куни аларнинг ҳамёнига муносиб самара тушиб турмагундай бўлса, уйқулари келмай тунлари бедор ўтур эркан, оламнаоҳ.

Абдулазиз шундай деди-ю, лекин сал мулоҳаза қилиб кўриб, айтганидан пушаймон еди. Ахир у отасининг аҳли тужжор билан яқин муносабатда эканлиги ва уларга, фойдаси билан қайтариш шарти билан, улгуржи қарз бериб турадиган одати борлигини яхши биларди-ку.

— Ахир бирваракайига икки йиллик тагор ундириб олингоч, аларнинг касбу кори қандог ҳам ривож топсун, мирзо. Ва яна мамлакатнинг шимолий сарҳадларини кўчманчиларга очуб қўйилгондин кейин элу юрт қандог қилуб ҳам омон бўлсун.

Улугбек амир Мироншоҳ қавчинга шундай тикилдики, баданига ўқ санчилгандай бўлди. Унинг авзойи баданини титроқ босди, тили танглайига ёпишди. Подшоҳ яна Абдулазизга кўз ташлади ва сўзида давом этди:

— Хуросондин юборгон фатҳномаларимизни олуб ўқуб хурсанд бўлгондурсиз, мирзо?

— Қуллуқ, ўқудик, отажон. Олий ҳимматингиз билан бошимизни етти осмонга еткурдингиз.

— Биз банданинг фикри ожизича, мирзонинг муборак бошлари ундин ҳам юқорироқга кўтарилгонга ўхшайдур.

Истеҳзо билан айтилган бу гаплардан шахзодани чинакамига қўрқув босди, кимдир уни оёқларидан тутиб, чуқур жар ёқасига судраб бораётгандай туюлди. Подшоҳ итобда давом этди:

— Ҳа, эсим қурсин, унутаёзибмен. Қаригонга ўхшайдурмен чамаси, мирзо. Марҳамат қилуб айтингизчи, амир Ҳарий Маликнинг канизаги ҳам эсон-омонму эркан?

Мирзо Абдулазизнинг қўлу оёқларини титроқ босди. Ажабо, отаси бундан ҳам хабардор экан. Тарнобда қозонилган галабадан кейин юборилган фатҳнома олинган

куни Боги дилкушода ўтган катта зиёфат ва ўша кечаси юз берган воқеа шаҳзода Абдулазизнинг эсига тушди. У ўша кечаси қаттиқ кайф таъсирида ана шу амирнинг ҳуснида тенги йўқ канизагини мажбуран харамга олиб келтиртирган эди...

Хулласи калом, тафтиш-сўроқ ярим кечагача давом этди. Сўнг Улугбек Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчинга кетишларига ижозат берди, сўнг хонайи хосга кириб ёнбошлади, лекин бир вақтларгача ухлолмай шинга термулиб ётди. Ую-хаёл денгизи уни яна ўз гирдобига тортди: мамлакатнинг огир аҳволи, сотқин амирлар, поқобил ўғиллар, расадхона ва у ерда қилинадиган янги ишлар... Улугбек қачон ва қандай ухлаб қолганини ҳам билмади, лекин бугун ҳам ҳар қачонгидай барвақт уйғонди, намоздан кейин дераза ёнига бориб ташқарига разм солди. Ташқарида нага-нага қор ёғаётган эди. Ҳа, ҳақиқий қиш бошланганини ҳам сезмабди у ташвишлар билан бўлиб. Не бўлса ҳам ҳориған тапга дам бермоқ керак, худо билади янги йил яна не савдоларни унинг бошига соларкин. Улугбек ойна ёнида туриб фақат шуларни ўйлади. Нонуштадан кейин эшик оқо билан қушбегини чақиртириб сафар эгар-жабдуқларини ҳозирлашни буюрди. Улугбек бу йилги қишни яна Бухорода ўтказишга қарор берди...

Абдуллатиф отасидан кейин Ҳиротда бор-йўғи ўн беш кун ҳукмронлик қилди. Абулқосим Бобурнинг амир Ҳалил ва амир Бобоҳўжа бошчилигида юборган қўшини шаҳарга яқинлашини билан пойтахтни ташлаб чиқди ва бирон қиши билан кенгашмасдан тўғридан-тўғри Мовароуннаҳр-га кетишга қарор қилди. Шу мақсад билан у Андхудга борди, сўнг Калиф кечуви орқали дарёдан ўтди ва дарё қирғогидаги қалъада тўхтади, Самарқандга, отаси ҳузурига чопар юбориб, уни бўлиб ўтган воқеалардан огоҳ қилди ва Самарқандга боришга ижозат сўради. Мирзо Улугбек рад жавобини берди ва ўғлига Балх вилоятини суюргол қилиб бергани ва вақтни бекорга ўтказмай шитоб билан ўша тарафга жўнаб кетишини талаб қилди.

Абулқосим Бобурнинг амирлари бўш қолган пойтахтни пайзанинг бошини огритмай осонгина қўлга киритиб олдилар-у, лекин уч кундан кейин унинг устига юқорида номи тилга олинган Ёрали туркман бостириб келди. У шаҳарни бирдан ололмади, лекин уни қаттиқ қамал остига олди. Ёралининг шаҳар ичида ҳам тарафдорлари бор экан, улар тўртинчи куни тонгда унга Ироқ дарвозасини очиб бердилар. Абулқосим Бобурнинг амирлари аскарлари билан Ихтиёриддин қалъасининг мустаҳкам деворлари

орқасига яшириндилар. Ёрали туркман Ихтиёриддинга ҳужум қилмади — ололмаслигига кўзи етди ва амирлар билан музокара очди. Тарафлар битимга келишдилар ва уни аҳду паймон билан мустаҳкамладилар. Битимга биноан Абулқосим Бобурнинг амирлари қалъани бўшатиб чиқиб кетдилар. Лекин ўшанда улар подшоҳ хазинасининг катта қисмини ўгирлаб кетдилар.

Амирзода Ёралининг ҳукмронлиги ҳам узоққа бормади. У бор-йўги йигирма кун «подшоҳлик» қилди ва охири Абулқосим Бобур қўлидан шахидлик жомини ичди. Воқеанинг тафсилотини замондош муаррихлар бундай ҳикоя қиладилар: Абулқосим Бобурнинг Абу Али исмлиқ рикобдори бўлиб, подшоҳ Сарахсда турган кезлари Нерату қалъасига қочиб келиб шаҳзода Ёралининг хизматига кирди. Лекин Абу Али унга ҳам вафо қилмади. Қушлардан бир куни у Абулқосим Бобурнинг айгоқчиси билан алоқа боғлади. Келишувга биноан фурсат топиб Абулқосим Бобурга Дарвозайи маликни очиб берадиган бўлди. Абулқосим Бобур шу дарвоза орқали шаҳарга яқинлашган кечаси шаҳзода Ёрали Боғи шаҳарда эди. Ўша Абу Али шаҳзодага ухлатадиган дори қўшилган шароб ичкизибди. Ўша куни Абулқосим Бобур Дарвозайи маликдан кириб шаҳарни эгаллади. Ёралини эса қўл-оёқларини боғлаб, Абулқосим Бобурнинг ҳузурига олиб келдилар. Ёрали туркман 852 йил зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1449 йил 25 феврал куни) Ҳиротнинг Чорсусида қатл этилди.

Шу тариқа Шохруҳнинг тоғу тахтига 1449 йилнинг бошида Абулқосим Бобур эга бўлди. Лекин, орадан бир ой ҳам ўтмай, унинг Алоуддавла билан оралари бузилиб қолди. Бунга яна ўша алайҳиллаъна Эҳсон Буқо барлос сабаб бўлди. Унинг ўтган йили Машҳаддан Улугбек ҳузуридан қочгани ва Домгонга бориб, Абулқосим Бобурнинг хизматига ёллангани маълум эди. Ўшанда у Улугбек қўшинининг умумий аҳволи, подшоҳ билан унинг ўғиллари ва амирлари ўртасидаги муносабат, қисқаси, Улугбекнинг бутун кирдикорини Абулқосим Бобурга оқизмай-томизмай бирма-бир айтиб берди. Абулқосим Бобур унинг ўта синчковлигига қойил қолди-ю, лекин «эгасини қонган ит ўзганинг овига ярамас», деганларидай уни шунчаки сийлаган бўлди, аммо ўрдада олиб қолмади. Уни ўша кезларда отаси помидан Тунни идора қилиб турган мирзо Алоуддавлянинг ҳузурига жўнатиб юборди. Кўп вақт ҳам ўтмади. Эҳсон Буқо барлос Алоуддавллага ҳам хиёнат қилди. У «мирзо Алоуддавлянинг юзида фитна ва

саркашлик аломатлари зоҳир бўлмоқда», деган мазмунда Машҳадга, Абулқосим Бобурга яширинча хат ёзиб юборди. Абулқосим Бобур бўлса суриштирмай-нетмай Алоуддавлани ҳибсга олди. Лекин оқибатда унга Эҳсон Буқо қўйган айб тасдиқланмади. Ога-инининг эса ойнаги хира бўлгани қолди, холос. Абулқосим Бобур айғоқчини жазолашни амр қилди, лекин уни ердан ҳам, кўкдан ҳам қидиртириб тополмади. У Алоуддавла ҳибсга олиниб Машҳадга олиб кетилган кечасиёқ Тундан гойиб бўлганди. Баъзилар уни Нисо билан Абивард тарафларида кўрдик, десалар, бошқа бировлар уни Гузор, Кеш ва Китоб тарафларида кўрганларини айтганлар. Мовароуннаҳр тарафдан Машҳадга келган бир савдогар бир кун карвонсаройда уни ҳазрат Баширда фаррош бўлиб хизмат қилаётганини эшитган экан. Яна бир тоифа Эҳсон Буқо барлосни Хўжаанднинг молбозорида даллоллик қилиб юрганини кўрган...

Улуғбек Хуросондаги воқеалардан қисман хабари бор, лекин у тарафдан хавф-хатар кутмасди, чунки тахт даъвогарлари: Абулқосим Бобур ҳам, Алоуддавла ҳам, Абдуллатиф ҳам ўзи билан ўзи овора эдилар. Шунинг учун ҳам у ўтган йилги катта таъвишлар орқасида бирмунча заифлашиб қолган саломатлигини шу қиш пайти бир оз бўлса ҳам тиклаб олмоқчи бўлди. Шунинг учун ҳам кўп вақтини овда ва сайру саёҳат билан ўтказди. Ўша қишда айниқса ўрдак ови яхши бўлди. Бухоро атрофида кўллар ва қамишзорлар бўларди. Кўнлардан бир куни қушбеги ана шу кўллар атрофида, қамишзор орасида бир неча жойда ғазалар қурдирди.

Одатда ўрдак ови саҳар пайтида яхши бўлади. Улуғбек бир куни илк саҳарда бир-икки овчи билан ғазалардан бирига ўринланди. Қолган ғазаларга бошқа овчилар ўринландилар. Оёғи ҳалқаланган «ўргатма»лар кўлнинг бир четига ташлаб қўйилди. Кўп фурсат ўтмай ўша «ўргатма»лар ғағиллай кетдилар. Осмонда ғағ-ғағлаб келаётган ёввойи ўрдак тўдалари кўринди. Улар биринкетин «ўргатма»лар атрофига учиб туша бошладилар. Лекин «ўргатма»лар ғағиллаб уларни ўз тўдасига яқинлаштирмадилар, шунда ёввойи ўрдаклар ҳам бир ерга тўп бўлишди. Шу пайт чор атрофдан тўдага ўқ узилди...

Улуғбек ва унинг овчи шериклари ўша куни юздан ортиқ ўрдак овладилар, овдан кейин эса теварак-атрофни сайру тамоша қилдилар. Кечқурун қўли гул пазандалар ўлжадан анвойи таомлар пиширдилар. Улуғбек яқинлари билан бир вақтларгача базм қурди. Зиёфатдан кейин ўзининг одатдаги иши билан машгул бўлди. Маълумки,

Улугбек ҳар сафар ов қаерда ва қандай утганлиги, икониюрлардан қай бири овлангани, уларнинг умумий сонини махсус дафтарга қайд эттириб қўирди. Бу вазифа воқеанавислардан бирининг зиммасига юкланганди. Подшоҳнинг бу иш билан ҳам машғул бўлишининг сабабларини ҳеч ким аниқ билмас эди. Балким илмий ишлар ёки давлат юмушларидан чарчаган кезларида шунчаки эрмак учун шундай қилар, ёки бу унинг учун ақлни пешлаш воситаси бўлгандир, ё бўлмаса овчилик ва ов ҳақида ҳам бирон рисола ёзмақчидир. Уша кеча зиёфат қиёмига борганда Улугбек воқеанависни чақиртирди.

— Қани, тақсир, дафтарни олсунлар, букун бўлгон овни қайд қилуб қўйилик.

Воқеанавис одатда дафтарни ўзи билан олиб юргич эди, лекин бугун қўлида дафтар йўқ, лом-мим демай саросимада турарди. Улугбек дафтарнинг гойиб бўлганини англади, лекин кайфиятини бузмади, воқеанависни эса юпантирди.

Асло, ташвиш тортмангиз, тақсирим, мен ўшанг дафтарга қайд этилгонларни бошдин-оёқ ёд билурмен.

Улугбек тутилмаган дафтар келтиришларини буюрди. Дафтарни олиб келдилар. Подшоҳ айтиб турди, воқеанавис ёзиб борди. Янги дафтар тулган ҳам эдики, йўқолган дафтарни топиб келтирдилар. Мухосиблар ҳар иккала дафтарни бир-бирига солиштирдилар, лекин таажжубки, тўрт-беш ихтилофдан бошқа тафовут тополмадилар. Шунда базмга йигилганларнинг барчаси Улугбекнинг кучли хотираси ва ўтқир зеҳнига таҳсин ўқидилар.

Улугбекнинг Бухородаги кунлари шу тариқа ўтди. У ҳамма нарсадан хабардор эди-ю, лекин Абдуллатиф ва унинг атрофидагилар анкабут бўлиб тўқийтган тўрдан, улар уюштирабошлаган фитнадан, ўғлининг хоинлик кўчасига кириб бораётганидан беҳабар эди. Абдуллатиф 1449 йил феврал ойининг бошларида Абулқосим Бобур билан алоқа ўрнатди ва уни биргаллашиб Улугбекка қарши курашга ундай бошлади. Абдуллатифнинг элчиси Ҳиротга, Абулқосим Бобурга олиб келган мактублардан бирида мана булар ёзилганди: «Мирзо Улугбек катта қўшун жамлаб Хуросон устига юриш тараддудидадур. Биз холо анинг йўлини тўсуб туруرمىз, худо хоҳласа они ушбу тарафларга ўтказмасмуз. Жаноби олийларига эрса муҳаббат, эътиқод ва дўстлик мақомида турмоқдамиз». Ҳа, энди Абдуллатиф ўз отасига қарши очиқдан-очиқ мухолифлик йўлига ўтди. У бундан бир неча ой муқаддам Абулқосим Бобурга Ҳиротни топириб Мовароуннаҳрга қочиб келаётганда отаси унга Балҳни суюргол қилиб бериб қайтариб

юборганда ич-ичидан суюнган эди, чунки унинг Нишонпур билан Хиротни ҳеч қаршилиқ кўрсатмасдан ана шу подшоҳга топширганининг сабабларини отаси тафтиш қилиб қолишидан қўрққан эди. Абдуллатиф Балхга қайтиб боргандан кейин отасига қарши душманлик байроғини кўнгил лавҳига тикди, Улугбекдан норози бўлган кишиларни атрофига йиға бошлади. У ҳатто аҳли тужжорни ҳам ўз тарафига ағдариб олди. Бунинг учун Балх музофотида томго солиғини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарди. Абдуллатиф ўзини оқлаш мақсадида отаси билан оралари бузилиб қолишига гўёки Улугбекнинг унга нисбатан номехрибонлик ва адолатсизлик мақомида туришини баҳонайи сабаб қилиб кўрсатди. У сураганларга «Қамина Хирот, Машҳад, Бистом теварагида бўлгон жангу жадалларда жонумни аямадум, ўлимга тик боқдум ва ёғий бирлан қаттиқ олишдум, отам эрса вилоят ва мамлакатларга юборгон фатҳномаларида иним Абдулазизнинг номини мендин аввалга қайд эттурди. Ва яна Ихтиёриддиндоғи хазинамни ҳам оллуб қўйдилар.»

853 йилнинг муҳаррами (1449 йил март ойи)да Мирзо Улугбек қишлоқдан Самарқандга қайтди. Бирдан-бир мақсади ўртадаги низони тинч йўл билан бартараф қилиш эди. Фақат шуни ўйлади, шунинг кетидан тушди. Бу хусусда амирлар ва аркон давлат билан кенгашиди. Улар билан бир эмас, бир неча кенгаш ўтказди. Лекин бунинг чора-тадбирини тополмади, чунки гишт аллақачонлар қолишдан кучиб бўлганди. Самарқандда ҳам Абдуллатифни ёқлаб юрувчилар йўқ эмасди. Ҳарий Малик, Шоҳ Вали баҳодир ва Таваккал барлосга ўхшаш ота-болани уриштириб қўйиб томошасини кўрмоқчи бўлганлар гимиллаб қолишган эдилар. Улар ким зўр чиқса, ўшани ёқлагувчилар тоифасидан эдилар.

— Туққон отага қўл кўтаргон фарзанд — фарзанд бўлурму? Ундоқ фарзанднинг баҳридин ўтгон яхши, боридин-йўғи дуруст...

Таваккал барлоснинг бу сўзлари Улугбекнинг қулоқларини ўқдай ялаб ўтди. Кимдир яна бир илмоқли гап билан юрагининг бир учини чим этиб юлиб олди. Қисқаси Улугбек ўйлаб ўйига етолмайдиган бир аҳволга тушиб қолди. Нима, ҳамма ҳам шу фикрдами? Энди туққан фарзандига қурол кўтариши қолдиму! Улугбек йигилганларга бир-бир назар ташлади. Уларнинг фикрини билиб олмоқчи бўлди. Лекин ҳамма ер чизиб ўтирарди. Сукутни амир Шоҳ Вали бузди.

— Эъвозу икром, сийлашларнинг ҳам чеки бор, подшоҳим. Мирзо Абдуллатиф ҳаддидан ошди чамаси, қулингизнинг фикри ожизича ани Балхдин ихрож қилмоқ даркор.

Улуғбекнинг ўгилларидан, хусусан Абдуллатифдан аламзада бўлиб юрган Ҳарий Малик Таваккал барлоснинг гапларини бош иргитиб тасдиқ қилди.

Абдуллатифнинг тарафдорлари ўзларини фош қилдилар-у, лекин бошқалардан асло садо чиқмади.

Жайхуннинг нариги тарафидан бўлса ҳар куни бири биридан ташвишли хабарлар келиб турарди. Шу бўлди-ю, охири ота билан ўғил ўртасида уруш чиқди. Улуғбек ҳам Насафга лашкар йиға бошлади.

Раби ул-аввалининг бошларида (1449 йил апрел ойининг охири) Улуғбек қўшинини Балхга қараб етаклади. Лекин вақт ўтган, ташаббус аллақачон қўлдан кетган эди. Дарёнинг Мовароуннаҳр соҳилида бўлса биронта кема ёки қайиқ кўринмасди. Уларни аллақачон Абдуллатифнинг одамлари нариги қирғоққа олиб кетиб бўлишган. Кечулардаги қоровуллар ва сувчилар ҳам қаёққадир ғойиб бўлишган. Дарёнинг нариги қирғоғида эса аҳвол тамоман бошқача: дарёга яқин жойлашган қишлоқлар, шаҳарлар ва истехкомлар лашкар билан лиммо-лим. Абдуллатиф отасига нисбатан икки баробар кўп лашкар тўплаган...

Абдуллатифнинг ўрдусида ҳам мулоҳазали одамлар бор эди. Улар мирзонинг ҳузурига кириб уни ҳарчанд насиҳат қилиб ёмон йўлдан қайтармоқчи бўлдилар, лекин Абдуллатиф уларга қулоқ осмади, отаси билан ярашиш тўғрисидаги таклифни рад қилди.

Иккала қўшин ҳам кечувга биринчи бўлиб ташланишга ботинолмай, турган жойида туриб қолди. Ота билан ўғил шу тариқа уч ой — ота дарёнинг ўнг соҳилида, ўғил бўлса унинг сўл қирғоғида тиш-тирноғигача қуролланган ҳолда турдилар. Ҳар икки тарафдан кичик-кичик гуруҳлар аҳён-аҳёнда, кўпинча тонг отмасдан бурун, дарёдан кечиб ўтар ва қисқа жанг қилиб яна орқасига қайтиб кетардилар. Бир сафар Улуғбек рақибини доғда қолдирмоқчи бўлди. Кунлардан бир куни у сара йигитлардан бир гуруҳини куёви мирзо Абдулла бошчилигида дарёнинг нариги тарафига жўнатди. Мирзо Абдулла бир илож қилиб Абдуллатифнинг қоровулларидан ўтиб олди-ю, лекин ишнинг уёғи юришмади. Абдуллатиф қўйган пистирмага дуч келиб, мағлуб бўлди. Мирзо Абдулланинг ўзи бўлса асирга тушиб қолди. Абдуллатиф уни тўрт йигити билан

ярим ялангоч қилиб қўйиб юборди. Асирларнинг қолганлари эса тигдан ўтказилди.

Абдуллатиф яна бир неча бор Абулқосим Бобур хузурига одам юбориб, уни Улугбекка қарши урушга тортмоқчи бўлди. Лекин Абулқосим Бобур унинг йўлига юрмади. У ўта эҳтиёткор ва тадбиркор одам эди. Борди-ю, Абдуллатиф унинг ёрдамида отасини бирёқлик қилгундай бўлса, оқибати нима бўлишини яхшилаб мулоҳаза қилиб кўрди. Шунинг учун ҳам Бодҳисда турган амир Ҳиндукага қўшимча аскар юборди ва унга «мирзо Абдуллатифнинг хатти-ҳаракатларидин бохабар бўлуб турулсин», деб буюрди. Абдуллатиф кейин ҳам бир неча бор уни ўз тарафига тортишга ҳаракат қилди, лекин бундан ҳам фойда чиқмади.

Сирасини олганда, Улугбекнинг омади келмади. Тўнғич ўғил бевафалик қилиб қилич ўқталиб турган ана шу кезлари кенжа ўғил ақл-фаросат билан иш тутмади. У яна раият ва амирларни ранжитди, яна ўша кайфу сафоларга берилди. Қўшиндаги амирлар Самарқандда қолган аҳлу оиласининг тақдиридан чўчий бошладилар, уларнинг ўртасида шу боисдан норозилик кучайди. Бу қанақаси, ахир! Улар бу ерларда жонни жабборга бериб юрган бўлсалар-у, подшоҳнинг эркатойи кўнглига келган ишни қилса, уларнинг иззат-нафсига хуруж этса! Амирлар ўртасида кўндан бери давом этиб келаётган шивир-шивирлар бора-бора подшоҳга қарши фитнага айланди. Улугбек фитнани бошда сезиб қолди ва турли йўллар билан унинг олдини олди. Амирларнинг баъзиларига юрт инъом қилди, бошқаларини қимматбаҳо матолар, зару олтинлар билан сийлаб кўнглини олди. Эндигина ўрдудаги гала-ғовур босилган ҳам эдики, кўн йиллардан бери Улугбекнинг тузини ичиб хизматини қилиб юрган темурий Султон Абу Саид мирзо исён кўтарди. У бир кўни илк саҳарда қўл остидаги аргин қабиласи йигитларидан тузилган отлиқ қўшини билан ўз истехкомини ташлаб кетди ва Самарқандга қараб йўл олди. Султон Абу Саид тез орада Самарқанд остоналарида пайдо бўлди ва уни қўршовга олди. Мирзо Абдулазизнинг ихтиёридаги аскар Абу Саиднинг отлиқларидан икки баробар кўн эди. Шунга қарамай, қалъадан чиқиб душман билан беллашишга журъат қилмади. Абдулазиз билан Мироншоҳ қавчин қалъа дарвозалари ҳамда унинг буржу бораларига одам тайинлаб, мудофаа жангини ихтиёр қилдилар. Бу ҳақдаги хабар Термизга жуда тез фурсатда етиб келди. Улугбекни ваҳима босди, энди нима бўлса ҳам Самарқандни сақлаб

қолини зарурроқ бўлиб қолди, чунки пойтахтнинг қўлдан кетиши — тоғу тахтнинг қўлдан кетиши билан баробар эди. Шунинг учун ҳам у Жайхун бўйидан кўчиб, шитоб билан Самарқандга қараб юрди. Улугбек йўл-йўлакай ташвиш оғушида борди. Мирзо Абу Саидни бартараф қила олармикин? Ёки у боргунча Самарқанд қўлдан кетиб қолармикин? Абдуллатиф отасининг йўқлигидан фойдаланиб дарёнинг бериги қирғоғига ўтиб олмасмикин? Аҳвол шунга боргудай бўлса, унда Улугбек шубҳасиз икки ўт орасида қолади. Шу ўтларнинг алаңасида куйиб кетмасмикин? Бу ҳам етмагандай, амирларнинг кайфияти ҳам бузуқ. Ахир улар кеча уни бандга олиб Абдуллатифга тошширмоқчи бўлмадиларми? Маана шу уйлар Улугбекнинг юрак бағрини ўртади. Йўлда, Қаршига икки йигоч қолганда, қўшинда яна бузилиш юз берди. Бир гуруҳ амирлар одамлари билан тунда қаёққадир гойиб бўлишди. «Лашкар шу қадар парижон бўлдиким, — деб ҳикоя қилади тарихчи Абдураззоқ Самарқандий, — кўпчилик чодир ва бошқа буюм ва ашёларини ташлаб қочдилар. Улугбек зўр қийинчилик билан қўшиннинг озгина бир қисmini сақлаб қолди.»

Султон Абу Саид Улугбек билан беллашгани ботинмади. Унинг қўшини билан шаҳарга яқинлашиб қолганини эшитиб қамални бўшатди ва Туркистон тарафга қараб қочди...

Улугбек Самарқандда бир-икки кун қолиб, асосан йўқлигида содир бўлган аҳволни тафтиш қилиш билан банд бўлди. Аниқланишича, Абдулазиздан нафақат амирлар, балки қосиблар ва савдогарлар ҳам норози эканлар. Шаҳзода кун она бозор айланиб, заргарлик ҳамда ҳарир моллар ва кимҳобу атласдан тикилган зардўзий либослар сотадиган дўконларда, бозор ва расталарда кўзига қайси мато ёки буюм яхши кўринса, оқчасини тўламайин олиб кетаверадиган одат чиқариб олган экан. Отасининг қайду танибхларига қарамай, сулув қизлар ва бировларнинг канизакларини тортиб олиш ҳунарини ҳам тарк этмабди. Бунинг устига Низомуддин Хомушнинг одамлари ҳам гимиллаб қолишибди. Улугбек ўғлини қаттиқ итобга олди. Мироншоҳ қавчинини аямасдан дўшослади...

Шаҳар ташвишларидан фориғ бўлгач Улугбек қўшинни тўлатиб яна Жайхун ёқасига, мирзо Абдуллатифга қарши отланди. Бу сафар у мирзо Абдулазизни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Пойтахтни муҳофаза этиш ишини яна ўша Мироншоҳ қавчинининг зиммасига юклади. Лекин энди ташаббус тамом қўлдан кетган эди. Абдуллатиф отаси

Абу Саид мирзо исёни сабабли Термиздан кўчган ҳамоно дарёдан ўтиб шаҳарни эгаллади ва Нули сангин орқали Самарқандга қараб юрди. Хузор билан Кенг осоиғина қўлга киритилди. Мирзо Абдуллатиф шу ерда бир неча кун тўхтаб, теварак-атрофдан озиқ-овқат жамғарди, сўнг Кенг, Хузор ва бошқа ерларнинг лашкарини ҳам қўшиб Самарқанд устига отланди. Абдуллатиф тез орада Самарқанднинг шарқи-жанубий тарафида жойлашган Шероз туманига кириб борди. Улугбекнинг асосий кучлари ҳам шу ерга йиғилган эди.

Самарқанднинг шарқи-жанубий тарафидаги Диминиқ қўрғонининг кунчиқарида жойлашган кенг текисликда ҳар иккала тарафнинг қўшинлари саф тортдилар. Улугбек нимагадир ўз қароргоҳини баланд теңаликнинг кунботар тарафидаги ёнбағирликка уринлаштирди. Бу ердан эса бўлажак жанггоҳ яхши кўринмасди. Қўёш чиқиши билан ёвлашувчи томонлар жулбулга келиб қолдилар. Улугбек қўйнидан дастрўмолини олиб ёзди ва юқори кўтариб, бирикки марта силкитиши билан унинг ёнгинасида, беш-олти қадам парироқда, теңаликда турган карнайчи, сурнайчи ва ногорачилар нинга тушиб кетишди. Карнайнинг наъраси, сурнай садоси; қўшиногоранинг гумбир-гумбири осмону фалакни бошига кутарди. Шундан кейин баронгор, жавонгор ва гулда турган амирлар қўлларини дуога очдилар ва қиличини гилофдан сугуриб аскарни жангу жадалга бошладилар. Абдуллатифнинг қўшини ҳам наъра тортиб ўзини жангга отди. Аскарлар жон олиб, жон бердилар. Ўша кун эрталабдан то чошгоҳгача тиним билмай жанг қилдилар. Дастлаб Улугбек қўшинининг қўли баланд келди. Душман баронгори кўп талофат кўрди. Жавонгор бўлса бирин-кетин берилаётган зарбага зўрга дош бериб турарди. Абдуллатиф чекиниш тараддудида амирлари билан от устида кенгаш қуриб турган бир пайтда Улугбекнинг баъзи амирлари, Пирмуҳаммад Тогой Буқонинг игвосига учиб, Абдуллатифнинг тарафига ўтиб кетишди. Бу қўли баланд келиб турган қўшиннинг шашгини қайтарди, албатта. Юз берган шу хоинлик оқибатида лашкарда парокандалик ва бузилиш рўй берди. Бу воқеа тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, хижрий 853 йил шаъбон ойининг бошида (1449 йил 19 сентябр) содир бўлди. Улугбек поилож қўшинга чекинишни буюрди ва ҳамма нарсга қўлдан кетмай туриб Самарқандга етиб олиш ва унинг мустаҳкам қалъасига жойлашиб олиш тараддудига тушди. Ўша жангда Абдуллатиф билан бирга бўлган ҳожи Муҳаммад

Хусрав кейинча тарихчи Мирхондга мана буларни ҳикоя қилиб берган экан: «Агарда подшоий олам Улугбек мирзо Димишқ ёнида булгон урушда чодирни ўшал теналикнинг бизга қорагон тарафига тикканларида эрди, мирзо Абдуллатифнинг тамом қўшуни жангу жадал майдонини тарк этуб қочгон бўлур эрди.» Ҳа, балким шундайдир. Лекин мағлубият сабаби бошқа тарафда — атрофида ҳоин қўнайганида, давлатига путур етганида эди. Буни Улугбек аллақачон пайқаган, шунинг учун ҳам чекинишни афзал кўрган эди. Ҳа, тоғу давлатнинг не сабабдан иккирозга келиши сабабларини яхши биларди у. Ахир бир вақтлар Нуширвони Одил билан қоҳин ҳикоясини кимгадир ўзи сўзлаб бермаганмиди?

Улугбек зўр умид билан Самарқанд остоналарига етиб келди. «Бордию бир илож қилиб қалъага кириб олиш муяссар бўлса, бас. Мирзо Абдуллатиф исёни бостирилгусидир албат», — деб айтди у ўшанда яқинларидан бирига. Афсуски, бу Мирзо Улугбек ва унинг ҳамроҳларига муяссар бўлмади. Мироншоҳ қавчин кўрнамаклик тариқини тутди ва шаҳар дарвозаларини Улугбекнинг юзига ёнди, уни она шаҳрига, ўз қароргоҳига киритмади. Бу қандай адолатсизлик ўзи? Кечагина қаршингда тиз чўкиб лутфу эҳсонингга умидвор бўлиб турган кимса бугун юзингга оёқ қўйса! Улугбек бу мунофиқни ўшанда йўқ қилиб юбормаганига пушаймон бўлди. Энди нима ҳам қила оларди. Бўлар иш бўлди. Бу ерда ортиқча қолишнинг фойдаси йўқ эди...

Абдуллатиф отасини таъқиб қилмади — уч кун Шерозда қолиб кетди. Амирлардан бири мирзонинг қўнгли хуш пайтини тониб ишни найсалга солишнинг оқибати яхшиликка олиб келмаслигини ётиги билан айтган эди, Абдуллатиф «қўяверинг, қария уёқ-буёқни бир айлашиб кўрсун, кўрамиз нимага эришур эрканлар», — деб қўя қолди. Ҳа, у буёғидан хотиржам эди. У аллақачон Мироншоҳ қавчин билан тил бириктириб қўйган эди.

Мирзо Улугбек ўгли Абдулазиз, яқин ҳамроҳлари ва содиқ қолган кичик қўшин билан Сайхун бўйларига, Шохруҳия қалъаси сари йўл олди. Бир вақтлар Банокат деб аталган ва Сугддан Шошга, ундан Хитойга борадиган қарвон йўли устида жойлашган бу шаҳар Чингизхон истилоси даврида тамом вайрон булган эди. Амир Темур 1382 йили шаҳарни қайтадан тиклади ва кенжа ўгли Шохруҳ мирзо шарафига унга Шохруҳия деб от қўйди. Шохруҳия эски аслидан ҳам зиёда ва мустаҳкам қилиб қурилди. Унинг бу тарафида Сайхун, иккинчи тарафи эса

чуқур ҳандақ билан ўралган эди. Унда жамланган озиқ-овқат ва ем-хашак кам деганда ярим йилга бемалол кетди. Музда Улуғбек Абдулазизнинг қулогига шивирлади:

— Ўшал қалъада уч-тўрт кун жон сақлайлик, кўрамиз, замон ўз ойнасида яна не ҳол суратини кўргузур эркан.

Улуғбек Абдуллатифнинг сулҳга кўнишига ҳамон умидвор эди. «Майли, огоингиз тожу тахт иштиёқида экан, садқан сар, ани олаверсун, фақат урушни тўхтатса бас», — деди у Абдулазизга Шохруҳияга яқинлашиб қолганларида.

Шохруҳия кутволи Иброҳим ибн Фўлод Мироншоҳ қавчин қабилда иш тутмади. У шаҳарнинг эътиборли зотлари билан Улуғбекнинг йўлига пешвоз чиқиб, зўр ҳурмат ва эътибор билан уни ва ҳамроҳларини қарши олди ва қалъа ичкарисига олиб кирди. Кечкурун кутвол муътабар меҳмонлар шарафига қуюқ зиёфат берди, яна бир-икки кун уларга мулозамат кўрсатди, кейин у ҳам валеънематининг юзига оёқ қўйди. Воқеа бундай содир бўлди. Шохруҳияга келганларининг учинчи кунини Улуғбек билан Абдулазиз сайру саёҳат илинжида қалъадан ташқарига чиқдилар ва эртадан кечгача Сайхун бўйларини кездилар, тўқайзорда қора кийик овладилар, бирмунча вақт Сайхун бўйида уёқ-буёқдан сўзлашиб ўтирдилар. Ҳа, Улуғбек бу дарёдан кўп бор ўтган, унинг сувини ичган. Лекин шу азим дарёнинг бу қадар ўзига хос тароватини ўшанда нимагадир пайқамаган экан. Бирмунча вақт унинг мавж уриб тўлганиб оқишини тамошо қилиб ўтирди. Ўшанда унинг кўнглидан «э, афсус, одамнинг умри ҳам сув каби тез оқиб ўтиб кетаркан» деган фикр ҳам кечди. Бу билан ўзининг умрини шу азим дарёнинг сувига қиёс қилди, «сув-ку узлуксиз оқиб тураркан-у, лекин менинг умрим оқишдан тўхтаб бораётибди, шекилли», — деб бир қадар афсус чекди. Унинг фикр-хаёлини бирдан гаг-гаглаб учиб келиб, буталар шохига қўнган қарғалар бўлиб юборди. «Ҳа, дарҳақиқат, қарғалар — қиш даракчисидурлар, бу йилги қиш ҳам яқинлашиб қолганга ўхшайдур», деди у ўз-ўзига. Энди тожу тахтидан ажралиб, ўз юртига сиймай турган подшоҳнинг хаёлини қарғалар олиб кетди. Улуғбек ҳамон дарё мавжини тамошо қилиб ўлтирган ўглининг хаёлини бўлди:

— Қаранг-а, мирзо, аслида қарға ҳам махлуқот жумласидандур, инсонга қараганда уншоқ бир махлуқдир. Лекин анга Шарвардигори олам уч юз йил умр ато

қилибдур, одамизодга бўлса онинг тўртдан бирини ҳам бермабдур.

Мирзо Улуғбек огир тин олди. Сувдан ҳам тез оқиб кетган умрига ачинди. Шундан кейин яна бирмунча вақтгача сувга термилиб ўлтирди. Дўсту душманни фарқ қилмай, тилёгламачи одамларнинг таъсирига тушиб, қилган баъзи ишларини ўйлаб ич-ичидан ачинди. Шу пайт Самарқандда бўлиб ўтган бир воқеа унинг эсига тушди. Воқеа яна ўша Саид Ошиқ билан боғлиқ эди. Бир вақт мухтасиб тариқат намоёндаларидан баъзиларига ҳам тил текиза бошлади, ҳаттоки халқ орасида машҳур бўлган жаҳр тариқини, яъни овоз чиқариб зикрга тушиш одатини бидъатга йўйиб, йигинларда жаҳр билан зикр-санога тушувчиларни таъқиб остига олди. Мухтасиб ҳақиқатан ҳам ҳаддидан ошиб кетаётган эди. Ундан норозилик кучайди, бу гаи подшоҳнинг қулогига ҳам етди. Шундан кейин Самарқанд уламози жам бўлиб, бу масалани муҳокама қилишга қарор берди. Йигинга нафақат самарқандликлар, балки Бухоро, Кеш, Шош ва Фарғона уламози ҳам иштирок этди. Улар орасида Жаҳрий тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири Салоҳиддин Дизақий ҳам бор эдилар. Мунозара ва мубоҳаса қизгин бўлди. Пировардида Салоҳиддин Дизақий «Қуръон» ва «Ҳадис» китобларига асосланган ҳолда жаҳр ҳимоясида ўн уч далил келтирдилар. Шундан кейин Саид Ошиқнинг шашти бир қадар қайтди. Аҳли мажлис Салоҳиддин Дизақийнинг далилу исботларига қўшилдилар. Лекин шундан кейин ҳам Мирзо Улуғбек мухтасибга тегмади. Саид Ошиқ яна кўн йиллар мухтасиблигича қолди. Кейин, иссофу адолатга чақириншдан наф бўлмагач, подшоҳ уни мухтасибликдан бўшатди, лекин унга бирон зарар етказмади. Мухтасиб бўшагандан кейин ҳам тиниб-тинчимади, яхши одамларни маломат қилиб юрди. Шунда ҳам Улуғбек унинг мушугини «пинт» демади. Лекин ҳозир, Улуғбек шунақа огир кунларга тушиб, ҳеч кимга керак бўлмай қолганда, ўша пайтларда подшоҳларга хос қаттиққўл бўлмаганига пушаймон еди. Ҳозир ҳам Туркистоннинг азим дарёларидан бирининг қирғогида хаёл уммониға чўмиб, ер чизиб ўлтирганда мана шулар унинг кўнглидан ўтди.

Ота-бола, хизматкорлари билан қалъага қоронгу тушганда қайтдилар, лекин бу гаи қалъанинг дарвозалари берк эди. Дарвозани тақиллатдилар, овоз бериб узларини танитдилар, лекин фойдаси бўлмади. Ичкаридан дарвозабоннинг тўнгиллаган овози эшитилди:

— Кутвол жаноблари «дарвоза ҳеч кимга очилмасун», — деб буюргонлар, кетинглар бу ердин, йўлларингни берсин.

Шундан кейин Улугбекнинг хотирига олий мақом хон Абулхайрхон ҳузурига илтижо қилиб бориш фикри келди. Лекин мулоҳаза қилиб кўриб, фикридан қайтди. Нима бўлса ҳам ота-бола ўртасида меҳру шафқат ва мурувват бўлишини андиша қилиб Самарқандга қайтиб боришга қарор қилди. Маъюс бир кайфиятда мулозимларига деди:

— Салтанатни Абдуллатиф мирзога тобширурмиз, чунки бундин ўзга чора йўқдур. Ўзимиз эрсак мадрасайи хосда толиби илмга дарс бериш ва расадхонада илм бирлан машгул бўлурмиз...

Улугбек ва унинг ҳамроҳлари яна Самарқандга қайтишди. Бу сафар ҳеч қандай ган-сўзсиз Шайхзода дарвозасини очиб бердилар. Абдуллатифнинг хизматкорлари уларни Ёғи майдонга олиб келдилар. Боққа кираверишда, азамат бир терак тагида уларни мирзо Абдуллатифнинг ўзи қарши олди. Ота-бола кучоқ очиб кўришдилар. Шундан кейин хизматкорлар Улугбек билан Абдулазизни дарвозадан кўн ҳам олис бўлмаган, бог ўртасида жойлашган икки қаватлиқ, деворлари мармар ва рангдор кошинлар билан қопланган, чор атрофи айвонлик ихчамгина қасрга олиб бориб ўринлаштирдилар. Ўша куни кечқурун меҳмонхонада Улугбек ва унинг ҳамроҳлари шарафига қуюққина бир зиёфат берилди. Абдуллатиф подшоҳларга хос ғурур билан, хонага ҳамма йигилгандан кейин кириб келди. Уни бу йигилганларнинг ҳаммаси, шулар қатори Улугбек билан Абдулазиз ҳам, тик турган ҳолда қўл қовуштириб қарши олдилар. Абдуллатиф тўрга, отасидан юқорироққа ўтиб ўтирди. Зиёфат совуққина ўтди. Ҳамма тарқалгандан кейин Улугбек, Абдуллатиф ва Абдулазиз ҳоли қолишди. Лекин бирданига гаплари қовушиб кетмади. Ҳеч ким биринчи бўлиб сўз бошлашга ботинмади. Ўртага чўккан сукутни Улугбек кўтарди:

— Сихат-саломатлигингиз нечук, мирзом? Ахлу аёлин-гиз омонму эрурлар?

— Қуллуқ, худога шукур, ёмон эрмас. — Абдуллатиф отасига эмас, хонанинг шинига қараб шундай жавоб қилди.

Улугбек у ҳам ҳол-аҳвол сўрар, деб бир неча дақиқа ўглининг кўзларига тикилиб турди, лекин ундан бошқа садо ҳам чиқмади. Ота шўрлик аллақандай бўлиб кетди. Энди ҳамма нарсага тушунди, фарзанднинг мурувватидан умидини узди ва айни муддаога кўчиб қўя қолди.

— Биз эмди ёшимизни ёшаб, ошимизни ошаб бўлдик,

мирзо. Бундин буёғига қолгон умрни илм-маърифат йўлига сарфламоқ маъқул кўринадур. Бунга сиз не дерсиз, мирзо? — Улугбек яна ўглининг кўзларига тикилди.

Абдуллатиф кутилмаганда ўртага ташланган маслаҳатдан бир оз ўнғайсизланди, лекин ўзини ўнглаб олди ва отасига яна тик боқиб иккиюзламачилик қилди:

— Подшоҳи олам зинда эрканлар, бизнинг он-ҳазратнинг ўрнига ўлтиришимиз шариатга тўғри келарму эркан?

Дилдан айтилмаган бу гапга Улугбек ишонмади, албатта. Абдуллатиф шунчаки кўнгил овлаётган эди.

Улугбек ўглини имтиҳон қилишда давом этди.

— Қартайиб қолгон заиф бир кишининг тожу тахт, раият ва эду юрт ташвиши деб аталмиш оғир бир юкни елкасида кўтариб юриши эмди маҳолдур, мирзо. Бундин ташқари, биз мусулмонлик ҳажини ўташ ва ҳазрати пайгамбаримизнинг муқаддас қабрини зиёрат қилиш саодатига етишганимизча йўқ. Бу ҳар бир мусулмон учун ҳам фарз, ҳам суннат эрур. Бундин тошқари, расадхонада ҳам қилатургон юмушларимиз кўн, мадрасада илми толиб бизга мунтазирдур.

— Парвардигори оламнинг продаси ва падари бузрукворнинг хоҳиш-истаклари шундоғ бўлғач, бизда не ихтиёр.— Ноқобил фарзанд таб тортмай шундай деди-я! Сирасини олганда нима ҳам дерди у. Кўн йиллардан бери орзиқиб кутган кун келди-ку. Энди у Амир Темур кўрагонининг тожу тахтига эга бўлиб турибди. Ота тирик бўлса нима қилибди. Бугун тирик бўлса, эртага балки фоний дунёдан боқий оламга равона бўлиб қолса ажаб эрмас. Улугбек ўглининг кўзларига боқди. Абдуллатифнинг дилидаги фикрни англаш қийин эмасди. Бу унинг муғомбир кўзларидан шундайгина кўриниб турарди.

Ота-боланинг суҳбати шу билан тугади. Уларнинг балким кўн нарсалар тўғрисида гаплашишга майллари бўлгандир-у, лекин бошқа гаплари қовушмади. Охири фотиҳа ўқиб ўрипларидан қўзгалдилар. Мулозимлар Улугбек билан Абдулазизни хоналарига кузатиб қўйишди.

Улугбек ўша кеча мижжа қоқмай тонг оттирди. Туққан фарзанднинг кўрсатиб турган каромати, бу етишмагандай аҳли сарой олдида отага қилган ҳурматсизлиги унинг юрак-бағрини ўртади. Кечагина тиз чўкиб оғзини пойлаб турган амирларни айтмайсизми?! Бугун улар ҳам бир умр бошини силаб келган валенеъматдан юз ўгиришди. Ёисқаси, тузини ичиб, туздонига тупиришди. Наҳотки энди у ҳеч кимга керак бўлмаса?! Ахир у бирёқлардан довдираб

келиб қолган мусофир эмас-ку! У шу юртнинг фарзанди-ку, ахир! Шу ерда туғилди, улгайди, қирқ йил унга ҳукмфармо бўлди. Бугун бўлса юртига сигмай турибди. Наҳотки дунё шундай қурилган.

Улуғбек ҳеч қачон ўзини шу тарзда бечора ва танҳо сезмаган эди...

Эртаси куни кечқурун ҳамма яна ўша меҳмонхонада тўпланди ва Мирзо Улуғбек тариқат машойихлари, уламо, фузало ва умаро олдида ўзининг сўнгги иродасини — тожу тахтни Абдуллатифга топшириб, қолган умрини тоат-ибодат ва илм-маърифат билан кечиринга қарор берганлигини эълон қилди. Табрик овозлари хонани бошига кўтарди:

— Боракалло, Мугисуддин Улуғбек кўрагон ва фарзандларининг умри узун бўлгай!

— Қутлуг бўлсин, мирзом! Тахту салтанат муборак!

— Абдуллатиф олий ҳазратларининг тахту салтанати у дунёю-бу дунё боқий бўлгай!

— «Боқий бўлгай!»! Бу гапни Улуғбек илгари қаердадир эшитган эди. Лекин бирдан эслолмади. Улуғбек мажлисда ҳозир бўлганларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди ва нигоҳи Абдуллатифнинг ўнг тарафида туртинчи бўлиб ўлтирган «Вотвот мунажжим»га тўпиди. Ҳа, энди эсига келди. Бу нидо ана шу одамдан чиққан. Бундан 44 йил муқаддам Амир Темур ўлим билан олишиб ётганда у худди шундай хитоб қилган эди. Қизиқ, бу зот энди Абдуллатифга «мунажжим»лик қилаётган экан-да. Ёши тўқсонлардан ортиб мункайиб қолган бўлса ҳам унинг ола кўзлари илгаригидай чақнаб турибди. Улуғбек уни бир қарашда таниди. «Йўқ, у ҳали кўп умр кўради, ҳали кўп бор мансабдорларга лаганбардорлик қилуб кун кечиради бу айгоқчи», — деди Улуғбек ўз-ўзига.

Аълам домла Улуғбек ва унинг фарзандлари ҳақиға узундан-узоқ дуо қилди. Шундан кейин ҳамма биринкетин меҳмонхонадан чиқди. Улуғбек Абдуллатиф ва Абдулазиз билан қучоқлашиб хайрланди.

— Тангри таоло сизларни ҳаминша ўз навоҳида асрасун. Яхши кунларда дийдор кўришайлик. — Улуғбек ҳаж зиёратини нисанда қилиб шундай деди.

— Иншоолло! — Абдуллатиф отасига тик боқолмади. У ерга қараб шу жавобни қилди.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам Улуғбек ҳаж зиёратини ўйлаб ўғилларига омонлик тилади, «яхши кунларда кўришайлик» деб яхши кунларга умид билдирди. Лекин бу уларнинг сўнгги кўришишлари эканлигини на Улуғбек ва на Абдулазиз билишмасди. Буни фақат биргина Абдулла-

тиф биларди, холос. Боги майдондан чиқингач, Улугбек отига миниб мулозимлари билан Чупон ота тарафига, расадхонага қараб йўл олди, Абдулазиз бўлса Боги беҳиштга, ўзининг доимий қароргоҳига қараб жўнади.

Бироқ, Абдулазиз кўзлаган манзилига етиб боролмади. У Боги беҳиштга яқинлашганда сал олдинроқда, йўл четида, терак тагида турган бир гуруҳ отлиқ йигитларга кўзи тушди. Шахзода ўгирилиб орқасида келаётган навкардан «булар ким бўлди эркан?», деган матнода имо-ишора билан сўради. Навкар елкасини қисди, чунки у ҳам уларни танимасди. Отлиқлар билан рубару бўлишганда улардан бири «чу», деб отига қамчи босди ва йўл устига чиқди, сўнг отдан тушиб икки букилиб мирзо Абдулазизга салом берди.

— Олий ҳазратлари сизга бошқа қароргоҳ таъин этганлар, биз бирлан юринг, шахзода.

Абдулазиз навкарга диққат билан разм солди. У чоппи-чидан совут кийиб, қилич осиб олган экан. Четда турган йигитларга қаради. Улар ҳам шу алфозда эдилар. Абдулазиз ҳаммасини англади. Булар Абдуллатифнинг йигитлари бўлиб, унинг буйруғи билан иш тутаетган эканлар. Улар шубҳасиз унинг жонига қасд қилишган. Лекин, энди нима ҳам қила оларди — улар кўпчилик. Абдуллатифнинг йигитлари Абдулазиз билан унинг навкарини чор атрофдан ўраб олдилар ва Кўксаройга олиб бориб тўқсабонинг одамларига тошширдилар. Тўқсабонинг одамлари бўлса Абдулазизни тўртинчи қаватдаги хоналардан бирига қамаб қўйдилар.

Улугбек шу кечани Али Қўшчи билан бирга расадхонада ўтказди. Улар бир вақтларгача уёқ-буёқдан сўзлашиб ўлтирдилар. Пировардида Улугбек шогирдига шу кунни тожу тахтни мирзо Абдуллатифга тошширгани, ўзи эса ҳаж сафарини ихтиёр қилганини айтди. Бу гапдан Али Қўшчининг кайфияти бузилди, кўнглини гашлик босди, лекин буни устозига сездирмасликка ҳаракат қилди. Кўнглига келган гапни айтмоқчи бўлди, лекин Улугбек қаттиқ ҳориганиданми, ёки энди ҳаммасига этак силтади-ми, кўзларини юмиб олди. Али Қўшчи бирмунча вақт кутди, лекин бўлмади. Улар ўтирган ерида шундайгина тўшакка ёнбошлаб қўяқолишди. Улугбек хаял ўтмай ухлаб қолди. У Абдулазиз мирзо билан содир бўлган воқеадан тавом беҳабар эди.

Ҳижрий 853 йил рамазон ойининг еттинчиси (1449 йил 25 октябр). Эрталаб понушта вақтида расадхонага Абдуллатифнинг навкари кириб келди ва Улугбекнинг

Маккаю Мадина зиёратига бориш тўғрисидаги истаги ишбатга олинганлигини хабар қилди. Улугбек бундан беҳад хурсанд бўлди-ю, лекин Али Қушчини ваҳима босди. Улугбек буни сезиб шогирдига тасалли берди:

— Танвиш тортмангиз, мавлоно, ҳамма нарса тангри таолонинг ишон-ихтиёрида. Мирзо бизга бир умрга унутиб бўлмас мурувват кўргузибдурлар.

— Йўқ, ҳазратим, бу ерда бир ган борга ўхшайдур, ҳар ҳолда эҳтиётлик тадорикини ҳам кўруб қўйгон яхши. Модомики жаноблари ўшал муқаддас жойларга боришга аҳд қилгон эрканлар, унда жанобларининг бир ўзини ёлғиз жўнатиб бўлмайдур. Яқин ва содиқ кишиларимизни Сизга қўшгаймиз. Йўқ демасангиз, устоз, сизни ўзум кузатуб борсам.

— Ташаккур, мавлоно. Сиз кўпроқ бу ерда керакисиз. Сиз ҳам бўлмасангиз расадхонани ким тасарруф қиладур? Мирзо Абдуллатиф бизни ёлғиз қўймас. Ишончли, яхши одамларни ҳамроҳ қилиб берур, ишшоолло.

Ҳа, дарҳақиқат Абдуллатиф отасига ўзининг содиқ қули ҳожи Муҳаммад Хусравни қўшди, жўнаш олдида уни хилватхонага чақириб буладиган гаини уқтирди. Чиқиб кетаётганида эса унга таъкид қилди: «зинҳор ба зинҳор бу гаилардин узгалар огоҳ бўлмасун».

Хуллас, бу хусусда Улугбек билан Али Қушчи кўп баҳсландилар, талашиб-тортишдилар, лекин Мирзо Улугбек сўзида туриб олди. Охири деди:

— Ҳар иш тангри таолонинг иродаси билан бўлғай. Бошга не тушса кўрурмиз. Бу унинг «ган тамом, тортишиб ўтиришга энди ўрин йўқ», дегани эди.

Дастурхонга фотиҳа ўқидилар ва Улугбек хос хизматкорини чақириб сафар эгар-жабдуқини ҳозирлашни буюрди. У шу куниёқ йўлга чиқишга қарор қилди.

Ўша куни пешин намозидан кейин Улугбек хос навқари, хизматкорлари ва ҳожи Муҳаммад Хусрав билан бирга Самарқандни тарк этди. Улар Боғи шамолни этаклаб қолган ҳам эдиларки, орқадан отларнинг дунур-дунури эшитилди. Охири булар мирзо Абдуллатифнинг йигитлари бўлиб чиқди. Отлиқлар йўлни тўсиб Улугбек билан унинг ҳамроҳларини шу ерда тўхтатдилар...

Улугбек сафар ҳозирлигини кўриб турган бир пайтда Абдуллатиф отасини ўлдириш тадорики билан банд бўлди. У Улугбекдан порози бўлиб юрган барча одамларни ҳузурига тўнлаб уларга ган уқдирди.

— Кимда ким ўтмишда Улугбек мирзодин жабр кўрган бўлса хоннинг (Абдуллатиф Муглуқ исмлиқ бир мўғул

шунчаки номига хон деб эълон қилган эди) хузурига борсун ва айтсунким, мирзо Улуғбек фалон вақтда фалон касимни қонунга хилоф равишда ўлдиртургон, мен анинг хунини талаб қиламен. «Хон,— деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий,— «шаръан нима лозим бўлса шуни қилинглар», деб буюрди». Хоннинг хузурига арз-дод қилиб келганлар орасида Аббос исмлиқ девсийрат бир йигит ҳам бор эди. У бир вақтлар золимлиги учун Улуғбек тарафидан ўлимга ҳукм қилинган сулдус қабиласи бошлиқларидан бирининг ўғли эди. Аббос хоннинг ижозатини олиши билан Абдуллатифнинг олдига чопиб борди...

Отлиқлар Улуғбек билан унинг ҳамроҳларини айни йўлда тўхтатган пайтда Абдуллатиф шаҳар уламосини тўплаб Улуғбекни ана шу Аббоснинг қўлига топшириш хусусида мажлис қуриб турган эди. Мажлисга фақат аълам, қози калон ва шаҳар масжидларининг имомлари тўпланган эди. Тўрда Низомуддин Хомушнинг халфаларидан бири, остонада бўлса малъун Аббос чўк тушиб ўлтиришардилар. Мажлис аҳли бир неча вақт бошларини қуйи солиб сукут сақлаб ўлтирдилар. Тинчликни аълам домла бузди.

— Муҳтарам жамоага маълум ва равшандурким, қаршингида тиз чўкуб ўлтиргон мўмин-мусулмоннинг отаси бундин ўнму-ўн бешму йил, аниғи валлоҳу аълам хотирдин фаромуш бўлибдур, бурун бизу сизга маълум бўлмагон сабаб ила Улуғбек мирзонинг амри бирлан қатл этилгон эркан. Эмди ушбу йигит надари бузрукворининг хунини сўраб келибтур. Ёу хусусда жамоанинг фикри не бўлгай?

Низомуддин Хомушнинг халфаси, имомларнинг кўпчилиги Аббоснинг даъвосини қувватлаб сўзладилар. Фақат қози калон Шамсуддин Муҳаммад Мискин уларга қарши чиқди.

— Хунталаблик жоҳилиятдан қолгон бир расм-одат. Бу хусусда муқаддас китобларда, шунинг киби «Қуръони карим»да айтилгони барчамизга аён. Халқ орасида одам ўлдирганлик ёки ноҳақ қон тўкканлик учун жуда бўлмагонда дийага тортурлар. Ахир аҳли мажлиснинг кўпчилиги мавлоно Бурхонуддин Марғинонийнинг тамом мусулмон оламига машҳур бўлгон «ал-Ҳидоя»сини, ҳеч бўлмагонда «Мухтасари виқоя»ни ўқигон кишилардур. Абу Ҳанифа жанобларининг «ал-Фикҳ ал-акбар»ичи? Они ҳам ўқигонмуз. Инсоф ва истиҳсон ила иш тутиш зарур. Ахир подшоҳ кимнидир ўлимга маҳкум этгон бўлса эл-

юрт эмнияти ва рифоҳияти деб қилгон. Модомики шундай эркан, у шариат олдида жавобгар эрмас.

Имомлар билан халфа фикрида қаттиқ туриб олдилар. Пировардида можаро кўтарилди. Қимдир чой қуйилган ийблани қозикалонга қараб отди. Мансаб ва мартабаеи ҳаммадан юқори бўлган аълам домла овози борица бақирди:

— Ҳой, жамоа! Қойси ерда ўлтиргонингизни унутманг, ахир, бу ер Чорсу бозори эрмас!

Ғала-ғовур аста-секин босилди. Аълам ҳаммани бир-бир кўздан кечириб чиқди. Кўпчиликнинг кўзларида тобеълик ва бўйсуниб аломатларини кўргач, тўшак қатида тўрт букланган қоғозни олди ва уни ёзиб биринчи бўлиб ўзи муҳр босди, сўнг ўнг қўлида ўлтирган хожа Ҳизр масжидининг имомига узатди. Имом қоғозга шунчаики бир кўз ташлаган бўлди, сўнг у ҳам унга муҳрини босди. Бошқалар уни ўқиб ҳам ўтирмадилар, муҳрларини босдилар-у, қўйдилар. Фақат қозикалон Шамсуддин Муҳаммад Мискин қоғозга муҳр босмади. У ҳатто ўша хатни қўлига олмади ҳам... Улугбекни қатл этиш тўғрисидаги фатво шу тариқа имзоланди. Аълам уни ҳамон останада тиз чўкиб ўлтирган Аббосга узатди.

— Мана, бўтам, ол! Худо биз бандаларини кечирсун!

Аббос ўрнидан сапчиб турди, бориб аъламдан қоғозни олди, икки букилиб жамоага таъзим қилди, сўнг фатвоини тўрт буклаб қўнига солди-ю қўллари кўксида орқаси билан юриб хонадан чиқди...

Қози Шамсуддин Муҳаммад Мискин уйига бир аҳволда аранг етиб борди ва меҳмонхонага кириб ўзини кўрпача устига отди. Тамадди ҳам қилмади. Туни билан мижжа қоқмай тўлғониб чиқди, эрталабга бориб эса чинакамига бетоб бўлиб қолди. Шу тариқа у бир ҳафта чамаси ўсалланиб ётди. Ўша кунлари қўн валийлар ва фақиҳларнинг ҳаёти унинг кўз ўнгидан кечди. Не-не софдил кишилар тўғрилиқ орқасидан азоб чекишмаган, қувғинга учрашмаган, қурбон бўлишмаган! Абу Ҳанифа, Ибн Ҳанбал, Нажмуддин Кубро ҳам эътиқод йўлида қурбон бўлганлардан эмасми?! Ибн Ҳанбал муътазаллийларга қарши тургани учун халифа Маъмун (813—833) ва ал-Муътасим (833—842) томонидан бир печа бор қамалган ва жазога тортилган, Абу Ҳанифа бўлса қози калонлик лавозимини қабул қилишга розилик бермагани учун халифа Мансур (754—775) уни зиндонга ташлади ва у ўша ерда калтак зарбидан ўлиб кетди. «Мухтасари Виқоя»га шарҳ ёзган бир олим ҳукмдор талаб қилган масала бўйича фатво беришдан бош товлагани учун уни қўл-оёғини боғлаб ётқизиб қоқ белидан ғўла

каби арралаб тапшланган экан. Қози калон ўзининг тақдирини ҳам ўшаларникига қиёс қилди. «Эгилиб кун кўргандин кўра тик туриб ўлгон яхши», — деди у охири... Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас, мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Мискин ҳам оламдан кўз юмди. Айтишларича, кимдир унинг овқатига заҳар қўшиб берган эмиш...

Ҳа, юқорида таъкид бўлгапидек, Абдуллатифнинг йигитлари Улуғбек ва унинг ҳамроҳларини Боги шамол этакларида тутиб қолдилар. Шундан кейин содир бўлган воқеани ўша фожеа тепасида бўлган ҳожи Муҳаммад Хусрав тарихчи Мирхондга батафсил ҳикоя қилиб берган, олим эса уни ўзининг «Равзат ус-сафо» номлик китобига битиб қўйган экан. Келинг, биз ҳам китобдаги ана шу ҳикояни келтириб қўя қолайлик:

«Шом пайтида мирзо Улуғбекнинг узангисида Самарқанддин чиқдик. Ул жаноб ўзида йўқ хурсанд ва бахтиёр эрдилар, муборак кўнгулларига нимарса келса тортинмай сўйлардилар. Бир оз масофа ўтилгондин сўнг кутилмаганда кимдир орқамиздин от қўюб бизга етишди. Отлиқ йигит сўнгра менинг илгимдин тутиб четга тортди. Анга тикилиб қарадим, кўрсам сулдус қавмига мансуб мирзо Абдуллатифга тегишли йигитлардин эркан. Мен ондин «хўш, нима гап ўзи», деб сўрадим. У қулогимга шивирлади: «мирзо Улуғбекни бирон ободон ерга олуб боруб туринг ва ўшал жойда кутинг. Мирзо Улуғбек подшоҳ эрур, шу сабабдин зоти олийларининг ҳаж сафари ҳам турку тожикни ҳайрон қилатургон тарзда, зўр дабдаба бирлан кечмоғи лозим, бунга тайёргарлик эрса ҳали поёнига етишмагон!» Кутилмаган бу ҳодисадин таажжубланиб онинг юзига тикулдим. Ул менинг шубҳаларимни сизди чоғи, баланд овоз бирлан деди: — Аълоҳазратларининг амру фармонлари шу.

— Фармонга бош эгурмуз, — дедим мен унга.

Ўша отлиқ йигит қайтиб кетгандан кейин мирзо Улуғбек мендин «не гап», деб сўрадилар. Мен анга бўлгон гапни айтдум. Хулласи калом, яқин орада кичик бир қўрғон бор эркан, ўшал ерга боруб тушдик. Ҳаво бироз совуқ эрди. Аълоҳазрат ўчоққа ўт қалаб юборишни буюрдилар. Навкарлардин баъзилари ушбу юмушга тутундилар ва ўтни катта қилиб ёқдилар. Тасодифан ўчоқдин учгон учқун мирзо пўстунининг пешига учуб тушди ва онинг бир четини куйдира бошлади. Мирзо Улуғбек они енг бирлан уриб ўчирди ва «аҳвол не эканин сен ҳам билдинг-а?!» — деб ўчоқдаги оловга хитоб қилдилар. Шундин кейин унинг кайфияти тамом бузилди, оғир-оғир

тин олиб, изтироб чека бошладилар. Бир оз фурсатдин кейин мирзо Абдулазизнинг ҳол-аҳволини суриштирдилар:

— Мирзо Абдулазиз омонму эркан? Балким қатлга еткурмадиларму эркан они?

Мен анга тасалли бериб, юнатишга ҳаракат қилдум...

Бир вақт эшик очилуб Аббос исмли кимса шериги бирлан кириб келди. Аълоҳазратнинг кўзлари онга тушиши бирлан ранги ўчди, санчиб ўрнидин турдилар ва ташланиб Аббоснинг кўкрагига бир мушт тушурдилар. Аббос орқасига тисарулди, шериги орқадин келиб мирзо Улугбекка ёнишди, илгини қайируб пўстинини ечиб олди. Шу пайт Аббос тошқарига арқон олиб келиш учун чиқиб кетди. Мен подшоҳ таҳорат қилиб олсун учун эшикни ичдан заижирлаб турдим. Сўнг Аббос кириб Улугбек жанобларининг қўлларини боглаб тошқарига судраб олиб чиқди ва машъала ўрнатилгон дарахт остига олуб боруб тиз чўктирди ва ул бесаодат қиличини ғилофидин сугурди ва ул одил ва олим подшоҳнинг бошини танидин жудо қилди. Биз эрсак аввал уйнинг теварак-атрофига беркиниб ётдик, сўнг барчамиз Самарқандга қайтдик».

Ҳа, Улугбекнинг ҳамроҳлари оғир пайтда унга ёрдамга келмадилар, аксинча, барчаси бурчак-бурчакка яшириниб, томошабин бўлиб ётдилар, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ёвузликни амалга оширганларидан кейин Самарқандга қайтиб бордилар. Оби Суж аригининг бўйгинасида жойлашган кичик бир қалъада эса боши кесилган Улугбек билан олишув чоғи унинг қўйнидан тушиб тунроққа қорилиб ётган китоб қолди, ҳолос...

Олтинчи боб

ҚИЛМИШ-ҚИДИРМИШ

«Қилмиш-қидирмиш». Қадим замонлардан бери оғиздан-оғизга кўчиб юрган бу мақол заминиди зўр ва аччиқ ҳақиқат ётади. Дехқон аҳли «нимма эксанг шуни ўрасан», дейди. Бу мақол ҳам ҳаётдан олинган, аччиқ ҳақиқатнинг меваси. Ёки Бобур, мирзонинг мана бу гапларини олиб кўрайлик. У ёзади:

Ҳар нимки вафо қилса вафо тоғусидур,
Ҳар кимки жафо қилса жафо тоғусидур.
Яхши киши ёмонлик кўрмағай ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса жазо тоғусидур.

Мақолларни ҳам, Бобурнинг ҳаётдан олиб айтган мана шу ибратомуъ ўғитли гапларини ҳам ҳамма яхши билади. Лекин бунга амал қилганлар ҳам бор, қилмаганлар ҳам.

Сирасини олганда, инсон дунёга бир марта келади, икки марта эмас. Шу сабабдан яхши одам ўздан яхши ном қолдиришни орзу қилади, шуни истайди, шунга интилади. Лекин бунга етишганлар ҳам бор, етишмаганлар ҳам. Бу кўп жиҳатдан инсоннинг ўзига боғлиқ. Бир умрга ёмон отлиг бўлиб қолиш ҳам мумкин. Бу — инсон табиатида бўладиган тангназарлик, ҳасадгўйлик ва очкузлик сингари ёмон хислат оқибати. Мана шундай хислатга мубтало бўлган одамдан яхшилик чиқмайди, бундайлардан ёмонликнинг ҳар қанақасини — пасткашлик, тубанлик, хоинликни кутса бўлади. Шунинг учун ҳам бунақалардан яхши ном қолмайди. Мана, мирзо Абдуллатифни олиб кўрайлик. У ўқимишли, салоҳиятли йигит эди, лекин унинг мезожида ёмон унсурлар голиб эди. Шунинг учун ҳам ундан мана шунга пасткашлик, тубанлик, хоинлик содир бўлди. У тугдирган, унга ҳаёт ато қилган инсоннинг ҳаётига чанг солди, уни ўлдирди. Шунинг учун ҳам бир умрга у ёмон отлиқ бўлиб қолди, надаркуш деган

ном орттирди, абад ул-абад шу ном билан тарихда қолади, энди...

Баъзилар «хотиранинг умри қисқа бўлади», дейишади. Балким бу маълум даражада инсонга нисбатан тўғридир, чуқки кўпинча яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам вақт ўтиши билан инсон хотирасида унут бўлиб кетиши мумкин. Лекин тарихнинг хотираси кучли. У ҳеч нарсани унутмайди. Мана, масалан, падаркушлар Абдуллатифдан аввал ҳам бўлган. Ундайларни ва уларнинг қилмишларини тарих ўз саҳифаларида сақлаб қолди. Мана бундан ўн тўрт аср муқаддам Сосонийлар сулоласига мансуб шахзодалардан Шеруя тожу тахт иштиёқида отаси Кубод биринчини (498—531) ўлдириб, унинг тахтини эгаллади. Лекин ҳукмронлиги олти ойдан ошмади, вабо касали уни отаси ёнига судраб кетди. Ундан фақат падаркуш деган ном қолди, холос. Аббосийлардан Мунтасир ҳам 861 йили отаси Мутаваккилга қўл кўтарди ва уни ўлдириб халифалик тахтини эгаллади. Лекин у ҳам олти ойдан ортиқ тахтда ўтиролмади — ўлиб кетди. У ҳам ота ўлдирган деб ёмон отлиғ бўлиб тарихда қолди. Мана энди бунақа тавқи лаънатга мирзо Абдуллатиф учради.

Ҳижрий 853 йил рамазон ойининг тўққизинчиси (1449 йил 26 октябр). Бугун ҳам Самарқанд одатдагидай уйқудан турди. Эрта саҳардан Регистон теварагидаги кўчалар, бозор ва расталар ҳар кунгидай гавжум. Аввалгидай ҳар ким ўз юмуши билан овора... Лекин нимагадир шу бугун кўчада сипоҳийлар кўн. Суворийлар кўчаларда тинимсиз у ёқ-буёққа қараб от чошиб ўтиб туришибди; чорраҳаларда ва бозорларда, чойхона ва гузарларда миршанинг одамлари ҳар қачонгидан кўн-роқ. Нима бало, яна урушми? Ё бўлмаса саройда бирон кор-ҳол юз бердимми? Лекин нима бўлганини ҳеч ким билмасди. Боғи шамолнинг этагида, Суж ариғи бўйида содир бўлган қотилликдан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. «Қор ёғди — излар босилди» бўлиб кетгандан кейин қанақасига ҳам хабари бўлсин, ахир авом халқнинг шаҳид кетган подшоҳнинг жасади ўша кечасиёқ яширин тарзда шаҳарга олиб келиниб, эски қабристоннинг бир четига кўмиб қўйилди, қабр ўрни эса теп-текис қилиб ташланди. Бу ишни қилганлар ҳам тигдан ўтказилган эди...

Чопар Боғи майдон дарвозасидан ўтганда тун яримлаб қолганди. Абдуллатиф ҳали ётмаган. Хобхонанинг бир бурчагида боғ тарафга қараган даруча ёнида ташқарига тикилганича кўнгли гаш, чироқ ёқса ҳам ёришмайдиган

бир алфозда ўтирибди. Аббос ишнинг уҳдасидан чиқолдимикан, ёки Улугбек ва унинг мулозим ҳамда хизматкорлари унинг ўзини даф қилдимикан? Ҳамма гап хожи Муҳаммад Хусравда. Борди-ю у хоинлик қилиб сирни Улугбекка очиб қўйган бўлса-чи? Мана шу ўйлар унинг қалбини мушук бўлиб тирнардди, ҳаловатини бузган эди. Шу пайт оҳистагина эшик очилиб, хос мулозим кирди ва чопар борлигини хабар қилди.

— Кирсун!

Мулозим девсейрат бир йигитни бошлаб кирди. Йигит тиз чўкиб Абдуллатифга таъзим қилди. Абдуллатиф уни бир кўришда таниди. У Аббос билан бирга Улугбекнинг кетидан борган ўзининг хос йигитларидан бири эди. У чўк тунди ва хожасининг кўзларига жовдираб тикилди. Абдуллатиф даст ўрнидан турди ва оҳиста-оҳиста босиб бориб унинг қаршисида тўхтади.

— Ганир, не хабар келтурдинг?!

— Подшоҳи олам, Улугбек мирзо кўрагон жаноби олийлари фоний дунёни тарк этуб охират сафарини ихтиёр қилдилар. Чуқур ҳамдардлигимизни қабул этинг, аълоҳазрат. — Чопар кўзига ёш олди. Ҳар ҳолда хожаси отадан ажраб турибди, бошига оғир мусибат тушган. Балким Улугбекнинг ўлимида унинг қўли йўқдир, уни қозондек салла ўраганларнинг фатвоси билан ўша аблах Аббос ўлдирди, деган хаёлга ҳам борди у. Лекин Абдуллатифнинг юзида ачинашдан аломат ҳам йўқ, кўзлари эса қушча-қуруқ эди. У шунчаки қўлларини юзига тортиб «аллоҳу акбар, худо раҳмат қилсун» деди қўйди. Кейин чопардан сўради:

— Анали бадбахт қойда қолди? — У Аббосни сўради.

— У йўлда отдин йиқилуб тил тортмай ўлди, аълоҳазрат.

Абдуллатиф «хайрият», дегандай чуқур тин олди, юзида хотиржамлик аломатлари пайдо бўлди, сўнг удайчини чақиртирди.

— Шулар мард йигитга муносиб чопон кийдирулсун, яна минг динор кешакий ишъом ҳам берулсун, мартабаси ўнбошилиқга кўтарилсун.

Навқарга совға-салом ва ўнбошилиқ ёрлиғи топирилди. Йигит совгани олиб Абдуллатифга чуқур таъзим қилди ва орқаси билан юриб хонадан чиқди. Абдуллатиф остонада турган хос мулозимга «кузатиб қўй!» деб ишора қилди. Ўнбошини боғ дарвозасига етганида шартта чопиб таниладилар.

Ота энди йўқ. Амир Темурнинг тоғу тахти, мамла-

катнинг ишон-ихтиёри энди унинг қулида. Тугри, тож даъвогарлари ҳали йўқ эмас, аксинча, улар аллақанча: Абдулазиз, Султон Абу Саид, мирзо Абдулла, Абулқосим Бобур, Султон Муҳаммад... Лекин улар эндиликда унинг учун хавф-хатарли эмас. Абдулазиз Кўксаройда қамоқда ётибди. Мирзо Абдулла ҳам уша ерда. Султон Абу Саидни яқинда Бухоро доругаси тутиб зиндонбанд қилди. У ҳозир Бухоро арки ичидаги зиндонда суварак билан чаёнга ем бўлиб ётибди. Алоуддавла, Абулқосим Бобур ва Султон Муҳаммад бўлса бу ердин йироқда, Хуросонда. Буёғини олганда, уларнинг Абдуллатиф билан ишлари йўқ. Улар Шохрухнинг тожу тахтини талашиб бир-бири билан ёқалашиб ётишибди. Хулласи калом, Абдуллатиф энди Мовароуннахрнинг яккаю-ягона хожаси, Хуросон билан Ироқ бўлса қочмас. Тангри «ол, қулим», деса бас, кунмас-кун бу мамлакатлар ҳам унинг иқтидорли қўлига кириб қолар. Мана шу фикр-хаёл билан Абдуллатиф бирмунча вақт тик турганича қолди, лекин барибир нимагадир кўнгли гапчилигича қолди...

Эртаси куни Абдуллатиф ҳеч кимни қабул қилмади, ҳатто «зарур юмушим бор», деб ёлинийб-ёлворганига қарамай, айгоқчилар бошлиги «Вотвот мунажжим»ни ҳам унинг олдига киритишмади. У эшик оқога хира напшадек ёпишиб кўп ялинди:

— Аълоҳазратга айтатургон муҳим гапим бор, жаноби эшик оқо. Жуда зарур, подшоҳлиқнинг эмну омонлигига оид хабар келтургонмен, жаноби эшик оқо.

Эшик оқо пинагини ҳам бузмади:

— Аъло ҳазрат букун ҳеч кимни қабул қилмайдурлар. Ясовул келмасдин бурун жўнаб қолинг, тақсири олам. Сизда нима кўп — тоза хабар кўп, давлат аҳамиятига молик хабар кўп. Эртага эрта менен келинг, унғача яна бошқа янгилари ҳам тошилуб қолур, қўшиб айтурсиз.

«Вотвот мунажжим» бўш келмади: дўқ-иўниса ҳам қилиб кўрди:

— Кейин хижолат бўлуб қолурсиз, жаноби эшик оқо. Яна пушаймон бўлиб юрмангиз, «кейинги пушаймон — ўзингга душман» деган нақлни эшитмагонмусиз?

— Эшитганмен, жаноб! Лекин барибир бугун сизни подшоҳ ҳазрати олийларининг ҳузурига киритмайдурмен, ахир эртага эрта менен келинг, деб айтдим-ку!

«Вотвот мунажжим» энди ҳақорат сўзларга ўтди. Шундан кейин эшик оқонинг жаҳли чиқди ва ясовулни чақиртирди. Ясовул еркиндикни икки буклаб даст кўтариб айвондан улоқтирди.

Эртаси куни хуфтон намозидан кейин Абдуллатиф Кўксаройга борди. Ҳеч тарафга қайрилмай тўғри тўртинчи қаватга кўтарилди ва Абдулазиз ётган хона олдига келиб тўхтади. Соқчи белбоғидан калитни ечиб олиб қулфни очди. Абдуллатиф эшикдан кирган ҳамона уни ичидан занжирлаб олди. Мирзо Абдулазиз Убайд Зокийнинг «Ушшоқнома»сини ўқиб ўлтирган экан, шарпани эшитиб, кўзини китобдан узди, оғасини кўриб суюнчи ичига сигмай кетди, даст ўрнидан турди ва унга қўл қовуштириб салом берди. Абдуллатиф ишиси билан қучоқлашиб кўришди, сўнг оға-ини ўлтиришиб бирмунча вақт уёқ-бўёқдан сўзлашиб ўлтирдилар. Лекин гаплари кўп ҳам қовушавермади. Пировардида Абдулазиз оғасининг сўзларида самимият сезмади. Шунчаики қараганда у ўзини подшоҳларга хос тавоноликда тутарди-ю, лекин ичдан қандайдир изтироб чекаётганлиги, нимадандир ҳадиксираётгани кўзларидан сезилиб турарди. «Бир гап борга ўхшайдур», деди ўзича Абдулазиз. Абдулазиз ҳайрон бўлди, ўйлади, лекин барибир ўйлаб ўйига етолмади. Абдуллатиф охири фотиҳа ўқуб ўрнидан турди. Оға-ини яна қучоқлашиб илиқ ҳайрландилар. Абдуллатиф тилёгла-малик қилди:

— Хуб, хайр бўлмасам, шахзодам. Сизни, аҳли оилангиз билан парвардигори оламнинг паноҳига тобшурдим, омон бўлингиз.

— Қуллуқ, оғажон. Бахтимизга Сиз ҳам омон бўлингиз. Сизни ҳам тангри таоло ўз паноҳида асрасун.

Абдуллатиф эшикка яқинлашиб қолганда Абдулазиз унга мурожаат қилди:

— Падари бузрукворимиздин хабарингиз йўқму? Алар омонмулар?

— Хабарим йўқ, тинч бўлсалар керак. Яна ўша расадхонасида осмон у фалакни остин-устун қилуб тинтиётгандурлар-да.

Абдулазиз ўрнига ўлтириб китобни келган жойидан очиб энди ўқишга тутинган ҳам эдики, эшик яна очилди. Абдулазиз дарҳол китобдан кўзини олди. Қаршисида икки ясовул билан таниш жаллод турарди. Абдулазиз санчиб ўрнидан турди ва уларга ташланди. Лекин кучлар тенг эмасди. Бунинг устига Абдулазизнинг қуроли ҳам йўқ. Шундай бўлса ҳам у анча олишди, охири қоровуллар унинг қўлларини қайириб йиқитдилар, арқонлаб устига қоп ташладилар ва ташқарига судраб олиб чиқдилар. Ўша кеча Абдулазизнинг ҳам боши кесилди.

Абдуллатиф шу тариқа яна бир рақибини бартараф

қилди. Энди мирзо Абдулла қолди. Ҳўш, уни нима қилади? Улуғбек мирзо ақлли, зийрак ва ўқимишли бу жиянини жондан яхши кўриб қолганди. Шаҳзоданинг айниқса тарих илмига рағбати зўр эди. У машҳур муаррих Шарафуддин Али Яздийдан татлим олган, Балазурий, Табарий, Диноварий, Гардизий, Вассоф, Жувайний, Ҳамдуллоҳ Қазвиний сингари катта олимларнинг китобларини ўқиган, ўрганган эди. Илми нуҷум, риёзиёт ва шетёр илмидан ҳам хабари бор эди унинг. Отаси Иброҳим Султон вафот этгандан (1435 йил 4 май) кейин ҳоқон саид икки ёшлик набирасини Форсга, отасининг ўрнига ҳоким қилиб тайинлади. Лекин у ҳали балоғат ёшида бўлмаганлигидан давлат ишлари онаси Руқия бегим билан оталиги Шамсуддин Шерозийнинг қўлида қолди. 1447 йили Форс вилоятини мирзо Султон Муҳаммад босиб олгандан кейин мирзо Абдулла Ҳиротга қочиб келди ва маълум вақт Алоуддавла билан бирга бўлди. 1448 йили Улуғбек Хуросон устига қўшин тўртиб келганда мирзо Абдулла Тарноб ёнида бўлган ўрушда Алоуддавлдан қочиб Улуғбекка келиб қўшилди. Улуғбек уни кейинча куёв қилиб олди, доимо, қаерда бўлмасин, уни ўзи билан бирга олиб юрди. Ўлимидан уч ой илгари, Жайхун бўйида Абдуллатифга муқобил бўлиб турган кезлари Улуғбек уни валиаҳдликка мўлжаллаб ҳам қўйган эди. Энди бу валиаҳд ҳам унинг қўлида. Мирзо Абдулла ҳам Кўксаройда маҳбус бўлиб ётибди. Улуғбек мирзога валиаҳд бўлса бўлар-у, лекин Самарқанд тахтига эга бўлолмайди у энди. Лекин Абдуллатиф уни ўлдирмайди, тириклайин зиндонда чири-тиб юборади. Абу Саид-чи? У ҳам ҳозир унинг қўлида. Ҳўш, уни нима қилиш керак? Мирзо Мироншоҳнинг бу набираси мирзо Абдулладан тўққиз ёш катта, ҳаётнинг аччиқ-чучугини озми-кўнми тотган йигит. У ҳозир йигирма бешга тўлиб, йигирма олтига қадам қўйган. Айни тўлишган ва ҳар тарафлама етишган вақти. Ақли ҳўш ҳам жойида, ҳарб ва сиёсат сулукларини Абдуллатифдан кам билмайди. Қайсарлик, мутакаббирлик ва мансабнарастликда ҳам ундан қолишмайди. Шу боисдан Улуғбек уни кўп ҳам ёқтирмас, лекин ҳарбий салоҳиятини қадрлаб, уни доимо ўзи билан бирга олиб юрди, ўзидан узоқлаштирмади. Абдуллатиф унга ҳам қўл теккизмасликка қарор қилди. У ҳам зиндонда чириб кетаверсин, майли. Абдуллатиф арқонни бу қадар узун ташлаб қўйиши бекизмасди, бунинг сабаби бор эди. Мирзо Абдулланинг улими Алоуддавла билан Султон Муҳаммадни қаттиқ ранжитиши мумкин, Султон Абу Саиднинг эса Бухорода ҳам, Самарқандда ҳам

нуфузли тарафдорлари бор. Абдуллатиф буни ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди, албатта.

Қўқсаройга бориб келган кечаси Абдуллатиф яхши ухлолмади. Энди кўзи илинди дегунча тушига алланарсалар кирарди: гоҳ жарликдан қулаб кетади, гоҳ қутурган ит болдиридан бир парча гўштини узиб олади. У шу тариқа гўр азобида тонг оттирди. Таҳорат олиш учун ўтаётганда айвонда устинга йўланиб ўлтирган «Вотвот мунажжим»га кўзи тушди. Айгоқчи подшоҳни кўриши билан ўрнидан сапчиб турди ва икки букилиб салом берди. Абдуллатиф аввал уни кўриб нафрати келди. «Яна бирон касофат ишнинг бошини қўзиб келди бу иблис», деб ўйлади. Таҳорат олиб ўтириб мулоҳаза қилди: «Балким муҳим бир гап топиб келгандур, ахир уни биз салтанатнинг кўзқулоғи қилиб қўйганмиз-ку!», деб ўзига тасалли берди. Шунинг учун ҳам таҳоратхонадан қайтишда бу сафар унинг саломига бош иргитиб алик олди. Нонушта вақтида эса уни хонайи хосга чақиртирди.

— Ассалому алайкум аълоҳазрат, ширин ухлаб турдингизму? Янги айёмингиз муборак бўлгай. — «Вотвот мунажжим» ўзини ерга отди ва эмаклаб бориб Абдуллатифнинг оёқларини ўнди. Сўнг дастурхоннинг четгинасига чўққайиб, подшоҳни узундан-узоқ дуо қилди.

Абдуллатиф косадаги ўзидан қолган ширгуручни сизга узатди. «Вотвот мунажжим» бу зур илтифот учун мирзога қуллуқ қилди, сўнг, косада қолган овқатни бир қанда чап-чап қилиб еди ва косани хафсала билан ялаб бўйди.

— Хўш, еркиндик, яна қандог гап тонуб келтурдинг?

— Баъзи амирларингиз, аълоҳазрат, тескарилик тариқини тутгон кўринадур, оламинаноҳ.

— Кимлар эркан алар?

«Вотвот мунажжим» сайраб кетди:

— Идику барлос, Рустам барлос, Сиддиқ барлос, Султоншоҳ барлос ва бир-икки тархоний. — «Вотвот мунажжим» уларнинг ному-лақабларини ҳам бирма-бир айтди.

— Хўш, алардин не номуносиблиқ содир бўлибдур?

— Алар кеча Шоҳи зиодада ҳазрати Қусам ибн Аббос мақбарасининг зиёратхонасида қандайдир махфий мажлисда қатнашибдурлар. Ўша ерлик шайхларнинг биридан сўраб билдим. Мажлисни Бобо Хусайн Туркистоний отлиг бир амир уюштиргон эрмин.

— Бу, Бобо Хусайн дегани ким эркан ўзи?

— Шаҳид бўлгон подшоҳнинг содиқ қуллари жумласинин эрмини.

Ҳа, Бобо Ҳусайн Туркистоний Абдуллатифнинг эсига тушиди. «Ажабо, ахир у астойдил бел боғлаб ва садоқат бирлан бизга хизмат қилуб туруб эрди-ку? Нега шундай бўлди?» Абдуллатифнинг боши қотди. Лекин англади. «Ҳа, масала равиан. Ул бадкирдор, ёмон мақсад бирлан ичимизга илон бўлуб киргон эркан-да!» деди Абдуллатиф ўз-ўзига. Сўнг удайчини чақиртирди. Айгоқчига адрас чоппи билан бир халта оқча инъом қилинди. Шундан кейини тўқсобои чақиртириб, фитнанинг олдини олиш чораларини куришни буюрди. «Ул бадкирдорни тириклайин тутуб келтурулсун», деб буюрди тўқсобога. Абдуллатиф бу ерда Бобо Ҳусайини назарда тутди.

Улугбек ўлдирилган куннинг учинчисида Абдуллатиф Боги чинорда катта зиёфат берди. Дастурхон олтин табақларга тузалган турли-туман мевалар, ширинликлар ва бошқа ноз-неъматлар билан тула, тилла қузаларда подшоҳлар учун деб махсус тайёрланган мусаллас ва гулоб. Ҳар тарафда наргис чехрали, нари юз маншюқлар дилини эритадиган нагмалар чалмоқдалар, масиҳо дам хонандалар дилини ўзига ром этиб турли мақомлардан хонини қиладилар; нари юз, фариншта манзар дилбарлар, ой тан, жавзо камарлик маҳбубалар рақсидан етти осмон фариншталарининг оғзи очилиб, бармоқларини тишлаб қолган эдилар. Лекин шундай базму сафо ҳам Абдуллатифнинг гап кўнглини ёзолмади. У базм охиригача тунд бўлиб ўтирди, бугун одатдагидан кўп ичди ва охири қаттиқ маст бўлиб қолди. Базм ноёнаб қолгач, у имо қилиб ёнига вазири аъзам Камолуддин Абдулвосеъни чақирди ва унинг қулогига нималарнидир шивирлади. Вазири аъзам оҳиста ўрнидан туриб ташқарига чиқиб келди ва ўз ўрнига қайтиб ўлтираётиб Абдуллатифга ер тагидан қаради ва «айтганингиз бўлди», дегандай маъноли қараб қўйди...

Базм тарқалди, лекин бир умр ота-боланинг қиличини чоппиб келган Идику барлос, Рустам барлос, Сиддиқ барлос, Султоншоҳ барлос ва яна бир неча тархоний амирларни Абдуллатиф тутиб қолди. Амирлар бунинг сабабини билолмай, ханг-манг бўлиб туриб қолдилар. Абдуллатиф унг қўлига йўланиб аранг ўрнидан турди, хиёл довдираб кетди, сўнг ўзини тутиб олди. Ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ ўзи амирларга заҳарини сочди. Ўнг қўлининг бош бармогини найза қилиб, ҳар бирининг кўкрагига бир-бир туртиб чиқди, сўнг итобда давом этди:

— Биламен сенларни, ҳар бирининг биламен, обдон

яхши биламен. Юзларингда табассум-у, лекин қўйниларингга тош солуб олгонсанлар! Сенларга ишонмайдурмен, чунки отамизга хиёнат қилдинглар, қуни келиб бизни ҳам ташлаб кетасенлар. Балким энди Абулқосим Бобур хизматига бел боғлаб тургондурсенлар, ё Султон Абу Саидни банддин бўшатиб, тахтга ўтқизмоқ мақсадин кўзлаб, пайт пойлаб тургондурсенлар?!

Рустам барлос вазминлик билан сўз қотди:

— Аълоҳазрат, бизлар неча вақтдин бери сизнинг қиличингизни чопуб келаётурмиз, гуноҳимиз не? Таънаю дашномларингиз ўрунсиз, мирзом! — У яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз очган эди, Абдуллатиф шартта кесиб оғзига урди:

— Бас қил, аблах! Йўқса тилингни суғуриб олурмен!

Султоншоҳ барлос қаттиқ жаҳли чиққанидан бурнининг учигача қизариб кетди:

— Ҳақоратингиз ўрунсиз, мирзом, бизни беҳуда маломат қилманг, биз бунга муносиб иш қилгонимиз йўқ.

Мирзо Абдуллатиф унинг ҳам оғзига урди.

— Бу маломатларга чидолмайдурмиз. Керагимиз бўлмаса жавобимизни беринг, мирзо. — Рустам барлоснинг тоқати тоқ бўлганди, гапнинг ўсткалласини айтди қўйди.

Абдуллатиф ўзини тутолмади, чониб бориб Рустам барлоснинг юзига бир тарсаки туширди, бошқаларини оғзига келган ибора билан ҳақорат қилди. Подшоҳга қўл кўтариш гуноҳи азим ҳисобланарди, шунинг учун амирлар жаҳлга ҳай бердилар ва Абдуллатифга қўл силтадилар-у, бирин-кетин хонадан чиқиб кетдилар. Лекин ташқарида уларни пойлаб туришган эканлар. Амирлар қилич ялангочлаб турган ясовулларнинг қўлига тушдилар. Ясовуллар қуролсиз ва кайфи ошиб қолган амирларни бирма-бир шартта-шартта чониб ташладилар...

Боғи чинорда базми жамшид бўлган ўша қуни Улуғбекка садоқат сақлаб, теварак-атрофда яшириниб ётган амирлар, шунингдек Улуғбек мадрасасининг мударрислари ва талабалари, марҳум подшоҳга ҳурмат сақлаган қосиблар ва олимлар пинҳона расадхона билан мадрасага йиғилдилар. Шаҳид бўлган подшоҳга атаб фотиҳа ўқилди, ош берилди. Расадхонадаги фотиҳа-хонлиққа Али Қушчи бошчилик қилди, мадрасага йиғилганларни шайхулислом мавлоно Бурхонуддин кузатди...

Абдуллатиф давлат ишларидан ташқари ўзини олим-фозил қилиб кўрсатиш учун ҳам озмунча ҳаракат қилмади. Туркистон ёки Фарғона сафарларидан бўш вақтларида шаҳар уламосини тўплаб, бирор масала хусусида мубоҳаса-

дар утказиб турарди. Бу билан у «илмда отамдин кам
ормасмен», демоқчи бўларди. Абдуллатиф баъзида жумъа
кундари масжиди жомеъда ўқиладиган хутбани ҳам ўзи
ўқийдиган одат чиқариб олди. Бунақа тартиб Халифани
рошидин замонида жорий этилганди. Бу билан Абдуллатиф
ўзини биринчи халифаларга: Абубакри Сиддик, Умари
Хаттоб, Усмони Аффон ва Али Муртазога тенглаштирмоқ-
чи. ҳар қандай подшоҳ ёки хондан эса ўзини юқори
қўймоқчи. Баъзида у мадрасаларга бориб дарсларда
пиштирок қиларди. Бу билан у ўзини яна отасига
тенглаштирмоқчи бўлади. Тарихчи Мирхонд унинг бир
куни Улуғбек мадрасасида илми наҳв ва сарф дарсида
пиштирок этганлигини ҳикоя қилади. Бу ҳикояни унга
Шамсуддин Муҳаммад Ҳожирий номли мударрис сўзлаб
берган экан. Ўшанда дарсида араб тилида феъл мавзуи
ўтилаётган экан. «Феъл,— деб сўз бошлади ўшанда
мударрис,— араб лафзида айрим ҳолларда «дахаб» («кет-
моқ») сўзи бирлашган ҳам ифодаланур». Абдуллатиф даст
уридан туриб, мударриснинг сўзини бўлди. «Форе
лафзида ҳам айнан шундоқ ҳол учрайдур, масалан,
«рафтан» («кетмоқ»), деди у ва мисол ҳам келтирди:
«Фалон кас рафт» («Фалон киши кетди»).

— Офарин, мирзом, ақлу-заковатларига хасанот! —
Мударрис икки букилиб унга қуллуқ қилди.

Талабалар қарсак чалиб, Абдуллатифни олқишлади-
лар. Шундан кейин Абдуллатиф ўзини еттинчи осмонда
фараз қилди. У ўзига-ўзи деди: «Мен отамдин ҳам
маълумотлидурмен, ул зот илми сарф бирлашган илми наҳвни
бизчалик яхши билмайдур».

Ва яна Абдуллатиф сарой эшикларини машойиху дин
уламоларига кенг очиб қўйди. Бу билан у «мен отамга
муқобил ўлароқ дини исломга равнақ берурмен», демоқ-
чи...

Шу тариқа олти ой вақт ўтди. Абдуллатиф мамлакатни
бошқаришда ўта қаттиққўллик билан иш тутди. Бирон
киши, хоҳ у вазир бўлсин, хоҳ амир ёки оддий сарой
хизматчиси бўлсин, унинг бир ганини икки қилолмас,
йигинларда унинг ижозатсиз мамлакат аҳволидан сўз
очолмас, қисқаси, очик фикр айтишга ботинолмас эди.
Бунга журъат қилган кишининг ҳоли не кечиши ҳаммага
аён эди. Абдуллатифнинг хос мулозимларидан бири
тарихчи Абдураззоқ Самарқандийга, Абдуллатиф ўлди-
рилгандан кейин, мана бундай деган экан: «Самарқанднинг
амъий умароси ва ақобирлари анинг дағал гаплари ва
хитти-ҳаракатидин мажруҳу-абгор бўлдилар. У на кексани

хурмат қилар ва на кичикка мурувват кургизар эди. Рааё-ю бароё кимга арз-дод қилиниги билмасди... Мен анинг яқин махрами эрдим. Уни ўлдирини ҳақида бўлгон мажлисдин ҳам хабарим бор эрди, лекин Абдуллатифнинг қаҳридан қўрққонимдин онга бу ҳақда бир нима демадим».

Қаранг, Абдуллатифнинг зулми унинг хизматида бўлганларнинг ҳам жонига тегибди. Қолаверса, ҳамманинг сабр косаси тулиб тошди. Абдуллатифдан порози бўлмаган одамнинг ўзи кам қолибди. Унинг номига хутба ўқилган куни қасида битган бир кекса шоир ҳам бир куп китобфурунлар растасида бу қилган ишидан нушаймон бўлганини очиқ-ошкора айтибдур. Уша шоир кўн яхши қасида битган экан. Мана уша қасидадан бир парчаси:

Бобонг зулмин замон юзидин ювиб ўтди.

Одил отанг адолат отини қувиб ўтди.

Муборак эгинггаким салтанат туни битди.

Ҳарна қодирсен кўрсат, эй, навбат куни етди.

— Садқайи анго салтанат чонони, ул махлуқ олти қари бузга муносиб эркан, — деди йигитлардан бирида уша Бобо Ҳусайн Туркистоний.

Хулласи калом, Улугбек билан Абдулазизнинг Абдуллатиф ўтказган қирғиндан бир илоҳ қилиб жон сақлаб қолган амирлари ана шу Бобо Ҳусайн Туркистоний деган кекса амир теварагига уюшдилар. Уларга, умуман Абдуллатифдан безор бўлган бошқа амирлар ва хизматкорлар ҳам қўшилдилар. Шайхулислом Бурхонуддин ҳам Бобо Ҳусайн Туркистоний тарафига ўтди. Фитиачилар 854 йил раби ул-аввал ойининг 25-нчи куни (1450 йил 8 май) қоп қорайганда Улугбек мирзонинг Кўҳак ариги бўйида, расадхонага туташ бўлган богчасига тупландилар. Абдуллатифни орадан кўтариб ташлаш режасини мана шу ерда шунитиб олдилар. Мажлис қисқа бўлди. Асосий гапни Бобо Ҳусайн Туркистоний билан шайхулислом Бурхонуддин айтишди. Гапни Бобо Ҳусайн бошлади.

— Мухтарам жамоа! Маълумингиз, мирзо Абдуллатиф туққан отани ўлдирди, тугишгон инининг бошин кесди, бир умр жонини жабборга бериб темурийлар хонадонининг қиличини чопгонларни ҳам аямайин бирин-кетин ёсоққа еткурмоқда. Эл-юрт аро зулму бедодлигини кучайтирди. Бизнинг жонимизни ҳовучлаб ушбу манзилга йиғилгонимизнинг боиси шулким, онинг тадбирида не иш қилмоқ даркорлигини маслаҳатлашиб олмоқдур. Каминанинг фикри ожизига кўра, ул золимни ўртадин кўтариб ташлаш

фурсати етди, бу бадкирдорнинг зодим илгини мазлумларнинг этагидин юлуб ташлаш вақти келди. Хуш, онинг тадбири қандог бўлур? Ушбу хусусда кимнинг қандай фикр-мулоҳазаси бор? Жамоа йўқ демайтургон бўлса, мавлоно Бурхонуддин жанобларининг фикр-мулоҳазаларини эшитсак, бас.

Жамоа Бобо Хусайннинг таклифини маъқуллади:

— Тўғри, борчамиз шайхулислом жанобларининг маслаҳатларига мунтазирдурмиз. Айтнинг, жаноб, қулогимиз сизда, — дейишдилар йиғилганлар бир огиздан.

Шайхулислом шошилмай, руҳонийларга, умуман зиёдиларга хос салобат ва вазминлик билан сўз бошлади:

— Мирзо Абдуллатиф Шохруҳ мирзо бирлаш маҳд улё Гавҳаршод бегимнинг арзандаси. Алар мирзонинг таълим-тарбияси борасида ҳеч немарсами аямагонлар. Шу боисдин ҳам ул жаноб зукко, фаҳм-фаросатлик, кўн илмлардин бохабар бўлур етишдилар. Дунёвий илмларни, хусусан, тарих, шеър, наҳву-сарф ҳамда риёзиёт ва нуҷум илмларида тенгқурларидин сарфароз бўлди. Ва яна шаҳзода диний илмларни ҳам дуруст биладурлар. Диний масоил ва илмларининг далоилини мушкулотсиз ечиб бера олиш мақомига етгондурлар. Локин, афсус-надоматлар бўлгайким, хасадгўйлик, тангназарлик ва мутакаббирлик киби иллатларнинг губори мирзо Абдуллатифнинг дил ойинасини занглатгон кўринадур. Шаҳзодага ёпишгон хунук сифатлар, валлоҳу аълам, бегим жаноби олиялари саъий ҳаракатининг самарасига ўхшайдур. Магар онинг мезожи ушбу иллатлардин ҳоли бўлгонда эрди, надари бузрукворидек одил подшоҳ ва забардаст олим булишлари мумкин эрди. Минг афсус, минг афсус жаноблар!

Шайхулислом бошқа бир нима демади. Бошқа ганирувчилар ҳам бўлмади. Лекин ҳамманинг кўзида Абдуллатифга қарши қўзгалган нафрат, уни маҳв этишга булган қатъият ўтлари алангаланиб турарди. Ўтирганлардан кимдир (қоронгу бўлганидин унинг юзини кўриб бўлмайди) баланд овоз билан: «Ул бахти қаро эмди тожухта ва салтанатга муносиб эрмас!» деди. Қолганлар: «Ори, эмди онга тириклар орасида ўрин йўқ!», деб унинг сўзларини қувватладилар.

Бобо Хусайн Туркистоний келганга қисқа қилиб яқун ясади:

— Биз ўликлар ва тириклар отидин надаркуш Абдуллатифни ўлимга ҳукм қилурмиз, омин!

Йиғилганларнинг барчаси Бобо Хусайнга эргашиб, қўлларини фотиҳага очдилар:

— Аллоҳу акбар!..

Раби ул-аввалнинг 25-дан 26-сига утар кечасини мирзо Абдуллатиф Боги майдонда ўтказди. Шу кунги мажлисга амирлар ва бошқа олий мартабали зотлардан биронтаси ҳам таклиф этилмади. Боққа эшик оқо, хожасаро, хизматкорлар, қоровуллар ва Абдуллатифнинг хос чухраларидан бошқа ҳеч ким киргизилмади. Абдуллатиф бу кечани фақат пари-пайкар ва малаксиймолар даврасида ўтказишни ихтиёр қилган эди.

Хожасаро харамдагиларни кундузиёқ, Абдуллатифдан базм хусусида кўрсатма олгандан кейин, қаттиқ огоҳ-лантирди:

— Валинѐматимизнинг кайфияти букун ҳам дуруст эрмас, балким илгаригидин бир баҳра хунукроқ кўринадур. Не қилсак ҳам ул жанобнинг муборақ кўнгилларига қувонч ва шодлик бағишламоғимиз зарур. Лоқин ниҳоятда хушѐр бўлмоқ керак.

Хожасаро шу пайт қаршисида минг нозу-карашма билан «мени ҳам олинг» деб турган Дорияга қараб ўшқирди:

— Кўн жишиллама, Дория! Аълоҳазратнинг бугун рақсга майллари йўқ кўринадур. — Сўнг хожасаро «бугун подшоҳнинг хилват базмига сен, сен, сен ва сен борурсен», деб созанда ва хонанда қизлардан Робия, Зулфия, Маҳбуба ва Матлубаларни тайин қилди. Чоғирчилик ҳам, дастурхончилик ҳам ўша тўрт қанизакнинг зиммасига юклатилди.

Базм мажлиси хуфтон намозидан кейин бошланди. Мажлис бу сафар одатдагидай қасрнинг катта меҳмонхонасида эмас, балки бог ўртасида, ислимий ва хитой услубида қурилган ва Миѐн сарой деб аталувчи олти хонали шинамгина бионинг меҳмонхонасида ўтди. Бу бино бир вақтлар мирзо Улуғбекнинг дарсхонаси эди, подшоҳ давлат ишларидан фориғ бўлган пайтларда, кўпинча кечалари, шу ерда китоб мутолаа қилар, илмий иш билан банд бўларди. Мурасса дастурхон яқинда Абдуллатифнинг буюртмаси билан оёқлари шер панжасига ўхшатиб ясатилган катта хитойи хон устига ёзилди. Дастурхонда махсус асранган узум, олма, анор, тармева ва полудадан тортиб то писта, бодом ва асалгача; каклик ва бедана гуштидан тортиб, барра кабоб ва самбусагача зўр дид билан терилганди. Тилло кўзачаларда сара мусаллас ва гулоб; ёнида биллур қадахлар. Баковулбоши таомлардан бир-бир тотиб кўрди, тилло кўзачалардаги мусаллас билан

гулобдан ҳам бир қултум-бир қултум тановул қилди, сўнг базм аҳлига қуллуқ қилиб чиқиб кетди.

Одат бўйича бир-икки пиёла чой ичилди, сўнг Робия биллур қадаҳларни тўлатиб, аввал шаҳзодага, сўнгра дугоналарига бир-бир узатди. Маишат бошланиб кетди. Бироз фурсат ўтгач, мирзо Абдуллатифнинг имо-ишораси билан қизлар мусиқа асбобларини: Робия дуторни, Зулфия конунни, Маҳбуба гижжакни, Матлуба эса добни қўлга олишди. Бог узра дилни ўртовчи қўшиқ янгради:

Невчун газабда жонон, не муддаоси, айтгил?
Ўткинчиму аҳд-паймон ё субҳ сабоси, айтгил?

Бўлмас сабабсиз асло бу шўхлигу-дилбарлик,
Бу шўхлигу саркашлик, қайда адоси, айтгил?

Юзида бор малохат, қаддида бор зарофат,
Бу кун замона ичра борму қиёси, айтгил?

Ишқ ичра кимки бемор бўлса йўқдур давоси,
Бир дам маҳбуб жамоли — ошиқ давоси, айтгил?

Дилсизлара лутф этмак айб эмасдур, эй жонон,
Ошиқлара раҳм этур ҳатто худоси, айтгил?

Ҳар кеч димоғимга ел зулфи исин келтурур,
Ҳамрозу ҳамдам анго боди сабоси, айтгил.

Фаҳр Банокатийви невчун арзон сотурсен,
Хожа, ақлинг олган ул рақиб ошноси, айтгил.

Қизлар қўшиқни зўр маҳорат билан ижро этдилар. Ҳар қанақа дардга чалинганга шифо ато этувчи, ошиқларнинг ярасига малҳам бўладиган қўшиқ бўлди, бу. Абдуллатиф мирзонинг ҳам дили бир мунча ёришгандай бўлди. Икки қўлини хиёл кўтариб қарсак чалди, сўнг майкўзага қараб ишора қилди. Бу сафар қадаҳларни Зулфия тўлатди. Мирзога қадаҳ тутганда олмай, унинг белларидан кучди. Зулфия унинг тиззасига хиёл ўтириб майни ўзи ичирди. Мирзо «хурушига бу», деб унинг юзларидан тўйиб-тўйиб ўнди. Шу кеча Абдуллатиф хурсандчиликни маромига етказди, кўп ичди, қизларни навбатма-навбат қучоғига олиб ҳузур қилди. «Яраланган дилга туз сепувчи мажлис бўлди-да», — деди у ўз-ўзига. Сўнг қарсак чалиб хизматкорни чақирди.

— Бориб хожа сарога айт, кеча бизга атаб келтурулгон тортиқни олиб чиқсун.

Хаял ўтмай хожа саро ун беш — ун олти ёшга борган ўрта бўйли, қадди-қомати келинган чиройли бир қизни етаклаб кирди. Истаранг дibo кўйлаги ва беқасам камзул унинг позик ошпоқ баданига жуда ярашган, бошидаги товус сурати солинган хитойи ишак рўмол унинг қулчадай чиройли юзини ҳиёл ёшиб турарди, қошиқдай оёқларида бети, усти ва рангига зар бериб тикилган чиройли амиркон кафш...

Бу позик-ниҳол паринайкар Ургут беги Тоймасбекнинг қизи бўлиб чиқди. Уни кун-кеча «Вотвот мунажжим» хотини харам беқаси Биби Таманно билан бирга бориб, бекни у деб, бу деб кўндириб Самарқандга олиб келинган эканлар. Аслини олганда қизалоқ Биби Таманнога ҳам бегона эмасди. Тоймасбек бўлса Биби Таманнонинг кўз очиб кўрган эри эди. Тоймасбек бир вақтлар Улугбекнинг қушбегиларидан бўлиб, сағбонлик мансабида турган вақтда уша Биби Таманнога уйланганди. Биби Таманнонинг ниҳона ўзига ёққан эркаклар билан дон олишиб турадиган одати бор экан. Тоймасбек уни бир кун кушпа-кундузи ясовулбоши билан тутиб олди: шу заҳотиёқ уч талоқ қилиб этак қоқиб уйдан чиқиб кетди. Улугбек қушбегини яхши кўрарди. Воқеадан воқиф бўлгач, гап-суз кўнаймасин, деб қушбегини Самарқанддан йироқлаштириб, Ургутга ҳоким қилиб юборди. «Тешик мунчоқ ерда қолмайди», деган гап бор. Биби Таманнони «Вотвот мунажжим» хотин қилиб олди. Орадан икки ой ўтар-ўтмас Биби Таманно қиз кўрди, лекин, угай ота «қулдан тарқалган қурбонликқа ярамас», деб уни қўлига ҳам олмайди. Чақалоқни Ургутга олиб бориб бердилар ва уни Тоймасбекнинг саховатли онаси Ризвои биби боқиб катта қилди...

Абдуллатиф останада ийманибгина турган бу қизга бир наради-ю, тамом вужудига ўт кетди:

— Қўркманғиз, яқинроқ кесингиз, биби́ча. — Абдуллатиф қўли билан имо қилиб, уни ёнига чорлади. Лекин қизча, бор гапини Биби Таманно бондан яхшилаб ўқдириб қўйганига қарамай, нима қиларини билмай турган ўрнида тураверди. Сал орқароқда турган хожа саро ҳиёл эгилиб унинг қўлоқларига шивирлади:

— Нима бало, ҳода-мода ютгөнмўсен, эгил, мирзога қўллук қил!

Қиз эгилиб Абдуллатифга салом берди, лекин турган

жойидан қимирлолмади. Кимдир оёқларини ерга михлаб қўйгандай сезарди у ўзини.

— Баракалло, отангизга раҳмат сизнинг, бибича. Сизни биздек содиқ қўлига етқузган эгамга шукр. Абдуллатиф ёнида виқор билан ўлтирган Зулфияга маънодор қараб қўйди. У мирзонинг жуда кўн хилват базмларида бўлган, унинг нима демоқчилигини кўзидан биларди. Зулфия даст ўрнидан турди ва бориб қизалоқни етаклаб мирзонинг ёнига олиб келиб ўтқазди, сўнг икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди-ю, эски жойига бориб ўтирди.

— Май келтурулсун!

Маҳбуба учиб ўрнидан турди ва икки биллур қадахга шароб тўлатиб мирзо Абдуллатиф билан унинг янги маҳбубасининг олдига келтириб қўйди.

— Сизнинг сиҳат-саломатлигингиз, қўлиб боқувчи бахту-тахтингиз учун, бибича! — Абдуллатиф қадахни тагигача сиқорди. қизалоқ бўлса бир-икки хўплаган бўлди-ю, қадахни оҳистагина хоннинг четига қўйди. Абдуллатиф унга хиёл ўгирилиб сўради:

— Малол келмаса, номингизни айтингиз, бибича.

Бу ердаги оддийгина ҳолат, мирзонинг ҳушмуомалалиги қизалоққа таъсир қилди шекилли, аввалги ҳаяжони бир оз босилди, аста-секин ўзига кела бошлади. Ийманибгина жавоб қилди:

— Баҳринисо.

Абдуллатифнинг қистови билан пайдар-пай май келтира бошладилар. Мирзо тангри таоло етказган бу кутилмаган бахтдан анма-мунча ичиб қўйди, кайфи ошиб, қўлларига эрк бера кетди. У тез-тез қўлини Баҳринисонинг елкасига ташлар, аҳён-аҳёнда уни тўшига тортар, хитойи румолини хиёл кўтариб Баҳринисонинг ширмондай юзларидан бўса узарди...

Қанизақлар шахзоданинг гойибдан келган муҳаббатини янги-янги қўшиқ айтиб рағбатлантириб турдилар. Бу гал улар мирзо Абдуллатифнинг суюқлисига атаб қўшиқ айтдилар.

Лол этуб ширип лабинг ҳатто шакарни қолдирур,
Тилларинг маржони, бас, дурру гуҳарни қолдирур.

Қанд аларнинг баридин қилса латофатни даъво,
Тинглаб сузунг, уетинг қочгон, шаҳарни келтирур.

Гар кириб бўстонга сен этсанг хиром, хандон отиб,
Ўл кулур, хандонлари оҳангда зарни қолдирур.

Зулфи заңжирингга банд ел ҳам утолмас, водариг,
Чунки ул бемор улуб сендин узарни қолдирур.

Бу оламдин одамларга агар ёдгор бўлуб утса,
Бурундук сузу сухан, фазлу хунарни қолдирур.

Шу тариқа базму-саффо ярим кечагача давом этди. Мирзо Абдуллатифнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам кайфи анча ошиб қолди. Бу хонада фақат Баҳринисо хушёр эди, холос. Абдуллатиф учун ҳам, бошқалар учун ҳам бир умрга эсдан чиқмайдиган бу ўлтириш, бу базми жамшид тонг отгунча давом этиши ҳам мумкин эди-ю, лекин канизаклари қурмагур мирзонинг кўнглига ёқмайдиган қўшиқ айтиб қўйишди.

Кимки бул водига келса, бошига давлат келур,
Юрса ким омад йўлидин омаду ҳиммат келур.
Шоҳлар ноғорасидин етгой қулоққа бу нидо:
Ки, сарой подшолара навбатма-навбат келур.

Шу ерга келганда Абдуллатиф хонга шундай қаттиқ зарб билан мушт урдики, бўшаган ёки ярим-ёрти бўшаган тахсинчалар учиб тушиб чил-парчин бўлди.

— Яна қандоғ навбат?! Бу нидо сенларнинг узун қулоқларингга қойдин келди? Йўқол кўзимдин, мо-чагарлар, ҳамманг йўқол!

Абдуллатиф қўлидаги қадахни канизакларга қараб отди. Канизаклар зог қувлаган мусичадай ўзларини эшикка отдилар. Бир зумда меҳмонхона бўм-бўш бўлиб қолди. Бир вақт Абдуллатиф Баҳринисони ўйлаб ёнига қаради. Хайриятки, у ҳам учиб кетмабди, шу ерда экан. Абдуллатиф унга илтижо билан боқди:

— Мана кўрдингму, жоним, мени бу даргоҳда ҳамма ёмон кўрадур, ёлгузмен бу оламда. Ҳеч бўлмаса сен ташлаб кетма, мени.

Абдуллатиф узини Баҳринисонинг қучоғига отди ва шу зайлда учиб қолди...

Шу кеча Абдуллатиф ёмон ухлади, тун бўйи алаҳсираб чиқди, ёмон тушлар кўрди. Энди кўзи ялпинган ҳам эдики, хонанинг эшиги «гийт» этиб очилди ва остонада бошидан оёғигача оқ кийинган, новчадан келган нуроний бир чол пайдо бўлди. Абдуллатиф шиддат билан бошини ёстидан кўтарди. Тўрмоқчи бўлиб чунон ҳаракат қилса ҳам бўлмади. Ўрнидан туролмади. Кимдир оёғини ҳарсанг

тошга бостириб қўйгандай эди. Икки қўлини ёнбошга тираб, аранг ўтириб олди. Чол «ҳа» йўқ, «бе» йўқ, тўғри бориб қозикқа осиб қўйилган нақшин ғилофли қилични олди, уни пеши билан артиб, кўзига суртди. Тоза Дамашқ пўлотида ясалган, дастаси фил суягидан, қимматбаҳо жавоҳирлар қадаб ишланган бу қилични хазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагон Дамашқни олганда шу ерлик моҳир қуролсоз усталар ясаб берган эдилар. Лекин у бу тенги йўқ қилични ўзи тақмади, суюкли набираси Мирзо Улугбекка, яъни шу ерда ўрнидан туролмай, даг-даг титраб ўлтирган Абдуллатифнинг отасига совга қилди. Совгани тошпириш олдидан Темурбек унинг дастасига мана бу сўзларни ўйдириб ёздирганди: «Шу қилич меники эди, энди уни суюкли набирам Улугбек баҳодирга инъом қилдим, чунки у салтанатимнинг куч-қудрати ва шавкати эрур. Мен бу дунёда нимаики мақсад қилган бўлсам унга эришдим. У ҳам мурод-мақсадига етсин». Абдуллатиф қария қилични яна жойига олиб бориб қўяр, деб кутди, лекин ундай қилмади. Аксинча, у қилични ғилофидан суғуриб олди, енгги билан унинг сиртларини артди, бармоқлари билан унинг дамини текширди, у ёқ бу ёққа чонди, сўнг уни ерга тираганча Абдуллатифга тикилди:

— Қани, айтчи, қотил, бу қилични хазрати соҳибқирон сенга қачон инъом қилган? Қилични қаердан олдинг?

Қани энди Абдуллатифда бирон нарса дейишга мажол бўлса, журъат бўлса. Ўша ғурурий чолга ер остидан оҳиста боқди-ю, яна кўзларини яширди. Қариянинг ўткир кўзларига тик қарашга иложи бўлмади. «Ҳозироқ, сени кўлга айлантираман», деб олов сочиб турарди унинг кўзлари. Юзида эса шижоат ва қатъият. Бунақа вайжохатдаги одам ҳеч нарсадан тоймайди. Бу одам ким бўлди, ўзи? Бобокалон Амир Темурми? Абдуллатиф уни кўрмаган, лекин унинг ҳақида кўп эшитган. Аслида адолатпарвар, меҳр-шафқатли, лекин хоинлик ва хиёнаткорликни ўлғудай ёмон кўрадиган одам бўлган. У агар Амир Темур бўлса, унда урди худо. Бундан чиқди уни шаҳид отамнинг руҳи чақириб келган. Наҳотки сўрамай-нетмай шу ернинг ўзида шартта чошиб ташласа. Шу қилични нимага ҳам олдим? Уни мирзо Улугбек ҳеч қачон тақмаган, Чилстўшнинг хоналаридан бирида осиглиқ турарди. Мирзо Улугбек шу қаерда бўлган кезлари қилични қозикдан олиб, ғилофни ҳам, қиличнинг ўзини ҳам артиб-тозалаб кўзларига суртар, бўш жойига яна илиб қўярди. Ҳар сафар ўша қилични кўлга олганда худди азиз бобосини кўргандай бўларди. Самарқандни кўлга киритган кўни Абдуллатифга «Вот-вот

мунажжим» олиб чиқиб берди. Қилич Абдуллатифга жуда-жуда ёқди. Шундан бери уни доим тақиб юрадиган бўлди.

— Сендан сўраётиман, қилични сенга ким берди?

Абдуллатифда жавоб қилинган куч ҳам йўқ, забон ҳам йўқ, ҳамон тиши-тишига тегмай дир-дир титраб ўлтирибди.

Қария яна итобга зўр берди:

— Падали бузрукворингнинг муборак бошини шу қилич билан кесганму эрдирг?!

Абдуллатиф бош чайқади. Юзини кўз ёшлари ювмоқда эди.

— Ме...н Ме...н эма...с Аб...бо...с.с.

Нуроний чол шиддат билан қилични кўтарди. Абдуллатиф кўзларини юмиб олди. Шунча дод соламан, деса ҳам бўлмади. Овози бўғилиб, томоғига бир нарча латта тиқилиб қолгандай туюлди. Шу найт қиличнинг «шувв» этган овози қулогига чалинди, бўйни чирт этди. Боши ерга юмалаб тушди. Чўчиб уйғонди. «Хайрият, тирик эканман», деди кўксига туфлаб. Абдуллатиф қора терга ботиб, она сути оғзига келган эди.

Азонга яқин қаттиқ ухлаб қолган экан, яна туш кўрди: ёши олтмишлардан ошган барваста, серсоқол бир одам мис табоққа солиниб, устига рўмол ташиланган кесилган бошни унинг олдига келтириб қўйди. Абдуллатиф ёкиччини олиб қараса мис табоқда ётган кесик бош унинг боши экан. Қўрққанидан «дод» деб юборди ва ўз овозига ўзи уйғониб кетди. «Хайрият-ей, туш экан бу», — деди у ўзи-ўзига, сўнг тоқчада Низомий Ганжавийнинг «Хамса»си турган эди, олиб тўғри келган жойини очди. Очилган вароқда мана бу байт битилган экан:

Надаркуш подишоҳиро нашоёд,

Агар шояд ба-жуз шеш моҳ нашоёд.

Яъни:

Шоҳ булмас отасин улдиргон одам,

Ошмас олти ойдин магар бўлса ҳам.

— Ё, парвардигор, бу қандай кўргулик? Бошимни не сабабдин кесдилар? Шайх Низомий ушбу байтда кимни назарда тутгон эрканлар?

Абдуллатиф титраб-қақшаганича бир вақтларгача гоҳ хуш, гоҳо беҳуш бўлиб ўлтирди, хаёл денгизи уни қатърига тортди, бутун умри кўз олдига келди. Ҳа, энди эсига келди — бу шеърнинг не босидан ва кимга аталгани

маълум. Фахриддин Розийнинг «Хадонқ ул-анвор» («Нурлар боғи») китобини эслади. Абдуллатиф бу китобни илгари Ҳиротда, Бойсунгур мирзонинг кутубхонасида кўрган, ўқиган ва ёқтириб қолиб ундан нусха ҳам кўчиртириб олган эди. Лекин ҳозир бу китоб унинг ёнида эмас, Самарқандда ҳам йўқ. Китоб Ихтиёриддин қалъасида катта китоб сандугида хазинаси билан бирга қолиб кетган. Тарихда ўтган надаркушлар ҳақида мана шу «Хадонқ ал-анвор» да ёзилган. Надаркушларнинг номлари ҳам эсига тушди. Булардан бири Шеруя. Сосонийлар сулоласидан Қубод I нинг ўғли. Надаркушларнинг яна биттаси Мунтасирдир.

— Ҳа, қандай даҳшат бу! Наҳотки биз Шеруя бирлан Мунтасирнинг ишани тутдиқ? Йўқ, бундай бўлиши асло мумкин эмас. Шеруя бирлан Мунтасир отоларини ўз қўллари бирлан ўлдиргонлар, биз эрсак отамизга қўл текизгонимиз йўқ. Ул жанобни малъун Аббос ўлдиргон, биз бу қотилни ёсоқга етказдик. — Абдуллатиф нима бўлса ҳам ўзини оқлашга уринди. Лекин шу пайт қаёқдандир нидо келди:

— Йўқ, тақсирим, сиз ҳам надаркушлар сирасига тиркалгонсиз, шайх Низомийнинг ушбу шеъри сизга ҳам тааллуқли.

— Э, парвардигори олам! Наҳотки, мен ҳам надаркуш бўлсам. Мени бу маломатдин ўзунг сақла!

— Йўқ, шахзодам. Сизни эмди ҳеч ким ўз ҳимоясига ололмайду, ўз қўли бирлан ўлдирдим, одам ёллаб ўлдирдим, онинг нима фарқи бор?! Ҳимоячи қидириб овора бўлманг, далил-дастак ҳам ахтарманг, шахзода, сиз ҳам надаркушсиз. Отангизнинг поҳақ тўкилгон қонига аввал бошда сиз сабабчисиз, отангизнинг арвоҳи сизни чорлаб турибду, охират сафарига ҳозирлигингизни кўраверингиз, ҳазратим.

Абдуллатиф санчиб ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Қўзлари тиниб, боши айланиб, йиқилишига бир баҳя қолди. Кечқурунги кайф-сафодан бўлса асар ҳам қолмаган. Қўл-оёғи дир-дир титрарди. Наҳотки, ҳаёти битган бўлса?!

— Йўғ-е, бу туш-ку, ахир! Тушда нималар бўлмайди, ўзи? Йўқ, ўлмайди у. Ҳали олдида не-не юмушлар турибди, ҳали кўп давра-даврон суриши керак.

Абдуллатиф ўзини бир оз юнатгандай бўлди, сўнг таҳорат олиб бомдод намозини ўқиди. Жойнамоз устида кўп ўтирди, қўл очиб тангри таолога илтижо қилди, йиғлади, ёлинди, ёлворди, ундан марҳамат ва ёрдам сўради. Сўнг нонуштага ҳам қолмай бу даҳшатли манзилдан тезроқ

кетишга қарор қилди ва юртчини чақиртириб кучиш хозирлигини кўриниши буюрди.

Абдуллатиф жўнани олдидан хобхонага кирди ва остонада турганича бир фурсат ҳеч нарсадан хабари йўқ ширин уйқуда ётган Баҳринисога тикилиб турди. У хитойи зангори чойшабга маҳкам ўранганича ҳеч нима билмай қаттиқ ухлаб ётарди. Тимқора узун сочлари эса пар ёстигдан тушиб тузиб ётарди...

Мирзо Абдуллатиф отга минди, мулозимлари ва хизматкорлари билан Боғи майдон дарвозасидан чиқиб шаҳарнинг гарбий-жанубий тарафида жойланган Боғи чинорга қараб йўл олди. Лекин бу унинг охири сафари эди. Йўлда Бобо Ҳусайн ва унинг ҳамроҳлари қўйган тузоққа илинди. Мирхонд ва «Тарихи Абулхайрхоний» китобининг муаллифи воқеани бундай ҳикоя қиладилар: «Жангу жадалларда Рустами дoston ва Исфандиёрдек бўлгон ва Абдулазиз мирзо тарафидин мартабаси юқори-латтирилгон Бобо Ҳусайн баҳодир икки номдор подшоҳ: Улуғбек кўрагон бирлан мирзо Абдулазиз шахид этилгон-ларидин сўнгра қасд қилуб бадкирдор Абдуллатиф мирзонинг хизматига кирдилар ва кеча демайин, кундуз демайин унга астойдил хизмат қилдилар, қалбида эса унга кина сақлаб, ул бадкирдорни маҳв этиш фикри бирлан юрдилар. Бобо Ҳусайн баҳодир ўша куни камонни елкага осуб, жонни шу ишга тикди, содиқ навқари бирлан Абдуллатифнинг йўлини пойлади. Шу пайт Абдуллатифнинг мавкаби Чорроҳа дарвозасидин ташқарига чиқди ва тор кўча бўйлаб йўлга тушди. Кўчанинг бир тарафи жарлик бўлуб, иккинчи тарафи Боғи навнинг баланд девори эрди. Бобо Ҳусайн баҳодир ва унинг навқари от устида йўл четидаги катта қайрағоч орқасида пистирма қуриб турдилар. Абдуллатиф аларнинг ёнгинасидин ўтиб кетди, локин беш-олти қадам утиб-ўтмай, Бобо Ҳусайн камонни елкасидин олди ва уни ўқлаб шахзодани аниқ нишонга олди. Абдуллатиф фақат «Олло, ўқ тегди!» деб айтишга улгурди, холос. У отдин қулоб тушди ва шу топдаёқ жон берди. Ўқ унинг чап курагини тешиб ўтиб юрагида қадалгон эркан. Мирзонинг мулозимлари олди-орқасига қарамайин тум-тарақай бўлуб қочдилар. Бобо Ҳусайн баҳодирнинг навқари чопуб боруб Абдуллатифнинг бошини кесиб олиб хуржунига солди. Падаркуш Абдуллатифнинг бошини шу пайтнинг ўзидаёқ Регистонга олуб бориб мирзо Улуғбек мадрасасининг пештоқида осиб қўйдилар».

Бу воқеа 854 йил раби ул-аввал ойининг 26-сида (1450 йил 8 май куни) содир бўлди.

Шу куни эрталабдан то қоронгу тушгунча Регистон одам билан гавжум бўлди. Бамисоли бутун шаҳар уй-жойини тарк этиб шу ерга кучиб келгандай эди. Ҳамманинг нигоҳи мадраса нештоқида осилиб ётган одам калласида. Қора қонга беланган бу бош ҳали ун гулидан бир гули ҳам очилмаган ёш, навқирон йигитнинг калласи эди.

Яктагининг енгидан то ёқасигача қоп-қора бўлиб кетган чилангар ёнида турган муллаваччага қараб сўз қотди:

— Ие, бу Абдуллатиф мирзо жаноби олийларининг боши-ку?!

Муллавачча лом-мим демади. У нештоққа тикилганча қаққайиб турарди.

— Уйгинанг куйгур золимлар, жаллодлар! Инсон боласини шу алпозга солишни шарият буюрганму?! — Бола кўтарган аёл хуни-бийрони чиқди, ҳаммани қарғаб-шилаб кетди.

— Шарият отани ўлдиришни буюрганму, йўғаса?! — Аёлининг ёнгинасида турган чол унга чекчайиб бир қараб қўйди.

Қаторда турган яна бир одам, кўринишидан кўсиб бўлса керак, деди:

— Қилмиш-қидирмиш дейдилар буни, азизлар.

Шу тариқа уч кунгача Регистондан одамнинг кети узилмади...

Уламо, акобир ва умаро ўша кўниёқ мирзо Абдуллани Қўқсаройдан олиб чиқдилар ва уни подшоҳ кўтардилар. Янги подшоҳ номига хутбани Улугбек мадрасасида ўқилди. Хутбани шайхулислом хожа Бурхонуддиннинг ўзи ўқиди.

Еттинчи боб

АБАДИЯТ

Бемурувват фарзанднинг туққан отага қилган шафқатсизлиги ҳаммага, айниқса Мирзо Улугбекнинг яқин кишиларига қаттиқ таъсир қилди. Ғаму-андух ҳалигача кўнларнинг қалбини ўртаб ётган эди. 1449 йил 25 октябрдаги фожиадан кейин расадхонадаги муҳосиб ва мунажжимларнинг кўнчилиги «Абдуллатиф эмди мирзо Мироншоҳнинг ишини тутмасму эркан», деган шубҳага бориб, тўғри келган тарафга қараб қочиб қолдилар. Ҳа, Мироншоҳ ҳам бир пайтлар соҳибқирон отасига каромат кўрсатган эди. У бир вақтлар ов найтида отдан йиқилиб боши лат еб қолгандан кейин тўғри келган ерда, учраган одамга «Биз отамиз қурғон иморатларни, иншоолло, бузиб ташлагаймиз», деб очиқ-ошкора айтган гапи ҳамманинг эсида. Табризда шу қабилда тутган баъзи номақбул ишларини ҳозиргача бозор-ўчарда одамлар гапириб юарди.

Кўнчилик Самарқанддан кучиб кетди-ю, лекин Али Қушчи кетмади.

— Тангри таолонинг иноятисиз ҳеч немарса бўлмагай, — деди у бир куни невараси Аҳмадга. — Биз оламнапоҳ устознинг хоки пойларини ташлаб ҳеч ерга кетмайдурмиз.

— Буважон, мен сиз билан қолурмен. — Аҳмад бувасининг бўйнига осилиб пиқиллаб йиглай кетди, — мени дадам билан онамга бермангиз, буважон! Сизни ташлаб ҳеч қаерга бормайдурмен.

Фожиага олти ой кечган, надаркуш жазосини тортган. Шундан бери кўн воқеалар кечди. Лекин барибир Али Қушчи ўзига келолмади. Ўша мудҳиш дамлар унинг хотиридан кутарилмади. Тез-тез оғриб уйда ётадиган бўлиб қолди. Хотини Буойша эрининг ўнгланиб кетолмаганидан ташвишланиб тез-тез Аҳмадни мавлоно Бурхонуддин Нафиснинг уйига юборарди.

Табиб келиб беморни кўриб кетган куни кечқурун Али

Қушчининг куёви билан қизи улар билан хайрлангани Дарби Сўзангаронга келишди. Мавлононинг уйи шундайгина гузар ёнида эди. Улар шу қуш тун яримдан оққанда Румга жўнаб кетишни мулжаллашган эдилар. Бу хусусда улар утган ҳафта келишиб олишгандилар. Шунинг учун ҳам Ойша билан Муҳаммад отасиникида кўн ўтиришмади. Бир пилёладан чой ичишди-ю, отадан фотиҳа сўрадилар. Али Қушчи аллақандай бўлиб кетди. Валинѐматининг доғи ҳали юракни ўртаб турган бир пайтда яна бу жудолик ҳам бормиди?! Энди уни фарзандлари бир умрга ташлаб кетишяпти. Дийдор кўриш уларга насиб бўлармикан, энди? Али Қушчи бошини қуйи солиб ўй ҳасёлга чўмди. Бир оздан сўнг бошини кўтариб болаларининг кўзига термулди. Куёви сафар ташвишлари билан нима устида ўлтиргандай безовта эди. Ойша бўлса ниқиллаб йиглаб ўлтирарди. Аҳмаднинг кўзлари ҳам нам.

— Қани, Ўғлим, кетайлик эмди. — Муҳаммад ўглининг кўзларига тикилди.

Аҳмад аввал онасига, сўнг бувасига қаради-ю, унинг маънос ўлтирганидан хўрлиги келиб йиглаб юборди, ўзини унинг қучогига отиб, бўйнига чирмашиб олди.

— Буважон, сизни ташлаб ҳеч ерга бормайдурмен. Мени олиб қолинг, буважон, — деди зорланиб.

— Болам, кўнам қуюнма — бувиси унинг кўнглини кўтарган бўлиб, — биз сени ҳеч кимга бермайдурмиз.

Али Қушчи бўлса нима ҳам дейишини билмай жовдираб куёвининг кўзларига тикилди. Икки муштипарнинг гамгин кайфиёти, боланинг йиги-зори Ойша билан Муҳаммадга ҳам таъсир қилди. Эр-хотин бир-бири билан кўз уриштириб олдилар. Бармоқнинг унисини тишласанг ҳам оғрийди, бошқасини тишласанг ҳам. Эр-хотин бирдан нима қилишини ҳам билмай қолишди. Ота билан онани олиб кетай десалар, улар қунишмай туришибди. Жигарбандларини қолдириб кетишга эса кўзлари қиймай турибди. Нима, уни ташлаб кетишсинми? Муҳаммад-ку кўн ўтмай кўникиб кетар-у, лекин Ойша бу жудоликка чидай олармикан?! Ахир у онайи зор-ку. Яна отаси билан онасини ҳам ўйлайди.

— Қани эмди, не қилсак эркан, Ойша? — Муҳаммад хотинининг кўзларига тикилди.

Ойша билмадим, деган маънода сўл елкасини қисди. Кейин чидолмай ҳўнграб йиглаб юборди ва ўзини отасининг оёқларига отди.

— Дада, сиз ҳам, онамлар ҳам биз бирлан бирга кета қолинглар. Хўн дея қолингиз, дадажон;

Муҳаммаднинг ҳам кўнгли бузулиб, кўзларидан дувуллаб ёш оқиб кетди.

— Ташаккур, болаларим. Локин азиз устознинг хоки покларини ташлаб кетолмайдурмен.— Шундай деди-ю, Аҳмад хусусида мулоҳазага борди, унинг қўлларини елкасидан оҳиста олиб қўйиб, юзи ва пешонасидан ўиди, сўнг ёнига ўтқазиб мурожаат қилди:

— Қани, ўғлим, ўрингиздан турингиз. Надарингиз бирлан онайи зорингизни кутдириб қўймайлик. Аларнинг ҳали қилатурсан юмушлари бор, йўл эрса огир ва олис.

— Йўқ, буважон! Сизни ташлаб ҳеч ерга бормай-дурмен.

Аҳмад буvasига осилиб, яна бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди.

Али Қўшчи изтироб исканжасида қолди, қалбини яна бир неча дақиқалардан кейин бошланадиган қандайдир огир ҳис-туйғу эза бошлади. Лекин қариб-қартайиб қолганиданми, ё бўлмаса азалдан ўзи сийнаси қаттиқми, кўзлари қушша-қуруқ эди унинг. Энди Ойша қайрилиб эрининг кўзларига термулди. Муҳаммадга ҳам осон эмасди. У куёвлигидан ташқари қўш йил расадхонада шу кекса одам билан ёнма-ён туриб ишлаб, ундан қўш парсаларни ўрганди. Шунинг учун ҳам қайиотасини қўш ҳурмат қиларди. Бир хўрсиниб олди-ю, сўнг унга мурожаат қилди:

— Майли дада, Аҳмад сизлар бирлан қола қолсун. Али сизларга, сизларни эрса таггри таолонинг ҳимоясига тобшурдик. Энди бизга оқ фотиҳа беришлар...

Бир куни эрталаб Али Қўшчи расадхонага борди, лекин ичкарига киришга юраги дов бермай, остонадан қайтди. Худди тўғрисида Улугбек чиқиб «қани, ичкарига марҳамат, мавлоно! Нега бу ерларга қадам босмай қўйдингиз? Не сабабдин расадхона ҳувиллаб қолибдур?» дегандай туюлди. Сесканиб орқасига тисарилди, юраги уюшиб, аллақандай бўлиб кетди. Шу-шу бўлди, у қўш вақтларгача расадхонага оёқ босмади.

Бир куни Али Қўшчинини мирзо Абдулла саройга чақиртирди, ҳол-аҳвол сўраб кўнглини олди. Сийлашу навозишлар кўрсатди. Кейин, гапни чўзмай муддаога ўтиб қўяқолди:

— Дунё дегани ўзи бевафо эркан, мавлоно. Бевақт ўлим ҳазрати амакимизни орамиздин олиб кетди. Энди сиздин ўзга суяничимиз йўқ, мавлоно. Сизни йўқлатишдин мурод, бундин буёғи каминанинг ёнида бўлсангиз. Сизнинг кенгашу маслаҳатларингизга муштоқмиз. — Шаҳзода «йўқ деманг», дегандек унинг кўзларига термулди.

Али Қушчи «расадхона нима бўлади?» дегандай кўз остида унга нигоҳ ташлади. «Нега расадхонани оғзига олмай, саройдан ган очди», деб хайрон бўлди. Мирзо зукко йиғит эди, олимнинг асл муддаосини дарров пайқади.

— Расадхона ишини йўлга солиш ушбу айёмда мушкулга ўхшайдур, мавлоно. Мунажжим ва муҳосибларнинг кўпчилиги ҳар тарафга тарқалиб кетгани жанобларига аёндур. Ва яна, билъакс, хазинада ақча ҳам йуқ.

Али Қушчи мирзо Абдулланинг яқин орада расадхона ишини йўлга қўйишига ақли етмади. Шунинг учун бетоблигини баҳона қилди-ю, мирзога миннатдорчилик билдириб, қабулхонадан чиқди.

Сирасини олганда, мирзо Абдулланинг ўзи ҳам расадхона ишларини интизомга солиб, шу одам тирик эканлигида амакисининг битмай қолган ишларини ноёнига етказиш ниятида эди. Лекин бўлмади. Бунга сармоядан ташқари, эл-юртнинг ҳамон алғов-далғов бўлиб тургани ҳам сабаб бўлди, албатта.

Ўша кунлари эшик оқо мирзо Абдулланинг олдига ҳожи Муҳаммад Хусравни топиб олиб келди. Мирзо амакисининг жасади қаерга дафн этилганини билолмай хуноб бўлиб юрган эди. Ясовуллар ҳожини Кеш вилоятидан Ҳазрат Башир мазоридан топиб келишибди. Уни итобга олишга ҳожат ҳам бўлмади. Ҳожи Муҳаммад Хусрав воқеани оқизмай-томизмай ўзи айтиб берди. Эртаси кўни Мирзо Улугбекнинг жасадини илгари кўмилган жойидан олиб Гўри амирга олиб келиб дафн қилдилар. Қабр устига хотира лавҳаси ҳам ўрнатилди. Мирзо Абдулланинг бирдан-бир яхши иши шу бўлди, чамаси.

Мирзо Абдулла бор-йўғи бир йилдан сал кўпроқ (1450 йилнинг 9 майидан — 1451 йилнинг 21 июнигача) Темурбекнинг тахтида ўлтирди. Лекин бутун вақти уруш-талош билан ўтди. Кўпроқ Султон Абу Саид билан, Алоуддавла билан кураш олиб боришга мажбур бўлди. Шу сабабдан амакисининг илмий ишларини бошлаб юбориш хусусидаги нияти ушалмай қолди.

Лекин Мирзо Абдулла учун ҳамма иш ҳам бир бўлди-ю, Султон Абу Саид билан кураш ҳам. Шунинг ҳам алоҳида таъкид этиш кераки, бу тадбиркор одамнинг тарафдорлари оз эмасди. Бундайлар айниқса Бухорода кўп эди. Абдуллатиф ўлдирилганлиги ҳақида хабар олиниши биланок Бухоройи шарифнинг казо-казолари ифтихор улуамо Шамсуддин Муҳаммад Арқуқийнинг теварагига уюшиб Абу Саидни зиндондан халос қилдилар ва уни.

подшоҳ қилиб кутардилар. Орадан кўп вақт ҳам ўтмади. Султон Абу Саид қўшин тўплаб Самарқанд устига от сурди. Лекин мурод-мақсадига эришолмади. Пойтахт ёнида бўлган жангда мирзо Абдулланинг қўли баланд келди. Султон Абу Саид бўлса қолган-қутган одами билан Ясси ва Саброн тарафларга қараб қочди.

Орадан кўп ҳам ўтмади. Хисори шодмондан «Алоуддавла катта қўшини бирлан келуб, Шобурқон, Балх ҳамда Хисор вилоятининг бир қисmini босиб олди ва Самарқанд фатҳига қўл уриш тараддуида турибдур», — деган ташвишли хабар олинди. Мирзо Абдулла шошилинич равишда Кенга катта куч тўплади ва Алоуддавлага қарши отланди. Лекин, хайриятки, уруш бўлмади. Тарафлар сулх тузиб орқага қайтишди.

Шу билан мирзо Абдулла мамлакатнинг жанубий сарҳадларидан хотиржамлангандай бўлди, лекин Сирдарё тараф ҳамон нотинч эди. Бунга яна ўша Султон Абу Саид бош сабабчи эди. У бир илож қилиб Сабронда ўрнашиб олди. Лекин барибир, тиниб-тинчимади. Амир Темурнинг тоғжу-тахтини эгаллашдай иштиёқ унга тинчлик бермади. Жонини жабборга бериб, мирзо Абдуллага қарши куч йига бошлади. Бунақа шароитда қўл қовуштириб ўлтириб бўлмасди, албатта. Мирзо Абдулла 1451 йилнинг қирчиллама қиш кунлари Саброн ва Ясси устига қўшин юборди. Самарқандликлар Сабронни чор атрофдан сиқиб қуршовга олдилар. Қалъа бирмунча мустаҳкам эди-ю, лекин барибир, узоқ муддатлик қамалга дош беролмасди. Абу Саид шу боисдан умаро, вузаро ва бошқа аркон давлатини кенгаш учун тўплади. Султоннинг ўзи аввал сўз бошлади.

— Қалъанинг буржу боралари ҳали пишиқ, локин захиранинг чўғи наст. Бу етишмағондай қирчиллама қиш. Бундай шароитда қандай йўл тутгонимиз маъқул? Мухтарам жамоа бандага не қил дейдур?

Даврага сукут чўкди. Анча вақтгача амирлар ҳам, вазирлар ҳам оғиз очолмадилар. Охири амир Абу Саид аргин сукунатни бузди:

— Саброн қалъасининг буржу боралари бошқа шаҳар қалъаларига муқояса қилинганда кўп ҳам нишиқ эрмас. Сиз айтгондай, захиранинг камлиги ҳам ҳақ гап. Локин аълоҳазрат пени раво кўрсалар, ўшанга бўйин эгурмиз.

— Бу ерда бирон тадбир ишлатмоқ зарурга ўхшайдур, — деди Жоибек дулдой.

Даврада ўлтирганларнинг барчаси фикр-ўйга ботишди. Шу тариқа узоқ ўлтирдилар. Охири дашт халқининг шаклу

шамойили ва урф-одатини яхши билган Шамсуддин Муҳаммад Арқукий аҳли мажлисга мурожаат қилди:

— Бандайи мўминнинг фикри ожизига кўра ҳам бу ерда бирон хийла ишлатмоқ зарур. — Ҳамма унинг оғзига қараб қолди. — Чабдаст ва поргил йигитлардин тахминан юз-юз эллик нафарини ўзбек кўчманчиларининг либосига буркаб, тунда ёғийдин пинҳон тарзда қалъадин ташқарига ихрож қилсак. Алар эрса сездирмайин ёғининг орқа тарафига ўтуб олиб, илк саҳарда отларига шоҳу-шабба боғлаб, узокдин сурон кўтаруб қалъа устига от солсалар. Шу бирлан бир пайтда қалъа томига карнайчи, сурнайчи ва нағорачиларни чиқоруб буюрилсаким, шодиёнани етти осмонга, балким сидрат ул-мунтаҳога еткуриб чалсалар. Ёғий от суриб, сурон солаётгон йигитларни кўриб ва қалъа дарунидин чиқаётгон шодиёнани эшитуб, қамалдағиларга Абдулхайрхон кўмак юборибтур, деб англайдурлар, албат.

Султон Абу Саид бу ҳарбий найрангнинг сирру-асрорини яхши биларди. Буни соҳибқирон ҳокимият тепасига келмасдан бурун Кенни олишда қўллаган эдилар. Шундай бўлса ҳам ифтихор ул уламони мақтаб қўйди:

— Аҳсан, мавлоно. Ақлу-заковатларига тасанно. Сиз ҳукмфармоларнинг нонини жўнга емайдурсиз, — «мана, кўриб қўй», дегандай ҳаммага бир-бир тикилди-ю, яна сузида давом этди. — Биз ҳарбий одамларнинг ақли етишмагон фикрни сиз айтдингиз. Офарин, мавлоно Арқукий, офарин!

Султон Абу Саид, «хўш, сизларда қандай гап бор», — дегандай яна аҳли мажлисга тикилди.

Юқорида тилга олинган Абу Саид аргин аҳли кенгаш номидан арз қилди:

— Ҳазрати олийларининг ҳукму-фармонларига бош эғурмиз. Аълоҳазрат пени раво кўрсалар, биз бандалар минг жонимиз бўлгонда ҳам ҳазратимнинг ниятлари йўлида қурбон қилишга аҳд қилгонмиз.

— Ушбу тадбирнинг жилови сизнинг иқтидорли илгингизга топириладур, амир ҳазратлари, — деди султон зўр қатъият билан.

Абу Саид аргин даст ўрнидан турди ва қўлини кўксига қўйиб икки букилиб султонга таъзим қилди.

Абу Саид аргин эртаси куни бўйи шу тадбир билан машғул бўлди, юз нафар сара йигитни ўзбек кўчманлари киёфасига киргизиб, ярим кечада қалъанинг кунботар тарафидаги дарвозасидан ташқарига олиб чиқди. Сўнг кечаги кенгашда нима дейилган бўлса, шуни қилди. Ҳужум келаси куни илк саҳарда бошланди. Самарқандликларнинг

қоровули йироқдан от солиб, чўлни бошига кўтариб келаётган «ўзбек кўчманчилари»ни кўриб тум-тарақай бўлиб қочди. Ҳайқирик ва сурондан мурчилдагилар ҳам бедор бўлдилар. Отларнинг туёғи ва шох-шаббалар кўтарган чанг-тўзон осмони фалакни қошлаб, қарийб бир фарсах масофани тутиб кетган эди. Бу ҳолни узоқдан кўрган самарқандликлар буни тумонот аскар чоғлаб, мурчилларини ташлаб чиқдилар, қамални бўшатиб чодир, эҳтиётдаги от-улови, уғруқ ва бошқа анжомларини ташлаб қочдилар.

Лекин, барибир, Султон Абу Саид Саброн билан Яссини қўлда тутиб қололмади. Мирзо Абдулла катта лашкар билан Шохруҳияга келиб тушди, деган хабар эшитилиши билан, унга тоб беришга ақли етмай, Сабронни ташлаб қочди. Султон Абу Саид бирмунча вақт қаёққа боришини билмай, Сайхун бўйларида тентираб юрди. Лекин кўп ўтмай унинг иши яна юришиб кетди. Кўнлардан бир куни Яссиди ҳазрат султоннинг хонақосида тунаб қолганда бирдан хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ўтган йили Паркатда айтган гап эсига тушди: «Хоқони муаззам Абулхайрхон ҳузурига бор ва ондин мадад тила», — деган эди унга ўшанда эшон. Тонг билан Султон Абу Саид Сигноққа қараб йўл олди. «Тарихи Абулхайрхоний» муаллифининг ибораси билан айтганда, Султон Абу Саид охири хон ҳузурига борди ва «чўк тушиб, тилини дуога ва давлатхоҳликка очди ҳамда тоғу тахт иштиёқида қозоқлик қилиб юрган подшоҳларга хос хизматкорлик ва иттифоқкорлик қондаларини байжо келтирди».

Ўшанда Абулхайрхон Султон Абу Саиднинг илтимосини қабул қилди. Хоннинг ўзи катта қушини билан Тошкент, Чинос ва Жиззах орқали Самарқандга қараб йўл олди. Бунни эшитиб мирзо Абдулла ҳам қушин билан келиб Шероз шаҳарчаси ёнида, Булуғтур аригининг бўйида ясал тузди. Шу ерда икки ўртада қисқа, лекин қаттиқ уруш бўлди. Пировардида иттифоқчилар ғолиб келдилар. Мирзо Абдулланинг ўзи жангда ҳалок бўлди. Хондамир келтирган маълумотларини инобатга оладирган бўлсак, бу даҳшатомуз воқеа 855 йил җумоди ал-аввал ойининг 22-куни (1451 йил 21 июн куни) содир бўлди.

Шундан кейин Султон Абу Саид Самарқандни эгаллади, Абулхайрхон бўлса султон ботишув шартларини ба-жаргунга қадар Қонигилда турди. Орадан бир неча кун ўтгач, хон катта улдон олиб юртига қайтди. Ўшанда Абулхайрхон мирзо Улугбекнинг кизи Робия султон бегимни хотинликка олиб, ўзи билан бирга Сигноққа олиб кетди. Робия султон бегимдан хон икки угиллик бўлди.

Улар тарихда Суюнчхожахон ва Кўчкунчихон номи билан машхур бўдилар.

Султон Абу Саид тожу-тахтни эгаллади-ю, лекин бир неча йил қийинчилик тортди. Биринчидан, хазина худди мирзо Абдулла давридагидай, бўм-бўш эди. Бунинг устига элу-юрт нотинч эди. Масалан, 1454 йили Мовароуннахрга Абулқосим Бобур бостириб кирди ва Самарқандни қамал остига олди. Бу етишмагандай, баъзи йиллар қуруқ келиб, турли касалликлар тарқалди. Бу ҳол халқнинг тинқасини қуритди. Кечагина «шундай обод ва аҳолиси зич бўлган мамлакат, — деб ёзган эди Абдураззоқ Самарқандий, — букуни харобазор ва чулу-биёбонга айланди.» Бундай шароитда расадхонага маблаг ажратиш уёқда турсин, давлатнинг зарур эҳтиёжларига ҳам сармоя топиш мушкул бўлиб қолди.

Орадан етти йил ўтгач, Султон Абу Саид Мовароуннахрни балогатга етмаган етти яшар ўгли Султон Аҳмадга қолдириб, ўзи Ҳиротга кўчиб кетди. Хайрлашуви мупосабати билан тўпланган йиғилишда илгари эшик оқоси мансабида турган Жонибек дулдойни шахзодага оталиқ этиб тайинлади.

— Шахзодани сизларнинг инон-ихтиёрингизга тобшурдик. Сизларни эрса, таңгри таолога, — деди султон Абу Саид Жонибек дулдой билан хожа Убайдулло Аҳрорга мурожаат қилиб. Лекин, «ғариб ахлоқ ва атворлиқ» оталиқнинг илм-маърифатга кўн ҳам ҳуши йўқ эди, хожа эса кўпинча бисотидаги жамгармага янги ер-сув ва мол-мулк сотиб олиб кўшини билан овора эди. Мана, келганига кўн ҳам ўтмай, Дарби сўзангарондан Ҳасанхожа деганининг катта ҳовлисини. Нигор биби деганининг Мачоқ мавзелидаги уч қитъа ерини. Солиҳа султондан ўн нафар дўконни сотиб олди.

Хожа Убайдулло Аҳрор Самарқандга Султон Абу Саид ҳокимият тенасига чиққандан (1451 й.) кейин кўчириб олиб келинган. Унинг Самарқанддаги иктимоний-сиёсий фаолияти, тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга таянғудек бўлсак, 1454 йилдан бошланади. Унга қадар ота юрти Топкентда истиқомат қилди. Тўғри, унинг таржиман ҳоли битилган китобаарда 1454 йилгача эшоннинг Самарқандга икки бор келиб-кетганиги қайд қилинган. Биринчи марта у Самарқандга тахминан йигирма икки ёшда эканлигида (ҳижрий 828 й.) мадраса таълимини одини мақсадида хожа Исмоил деган шахсга қўшиб юборилган, маълум вақт уша шахарда турган, лекин ўқинишга майли бўлмай, қолаверса, тез-тез касалга чалиниб

(бир марта хасба касалига, сунгра кўз огригига дучор бўлиб қолиб кетиб қолган). Эшоннинг котиби Али ибн Хусайн Воиз ал-Қошифийнинг «Рашахоту айн ул-ҳаят» («Ҳаёт булоқларидан қатралар») деган китобида унинг бу хусусда айтган мана бу сўзлари келтирилган: «Шу маслаҳат бирлан мени Тошкентдин Самарқандга олиб келдилар ва кўп ҳурмат-аҳтиром кўргуздилар. Лекин ҳар сафар тонг отиб ўқишга боратургон вақт келганда касалим зўрайиб таҳсилга боришимга монелик қилур эрди. Охири ҳасба билан огриб қолдим ва ўз-ўзумга дедимким, мен таҳсил қилатургон аҳволда эрмасдурмен, сизлар эрса қанчалик тиришсангиз ҳам мени ўқишга олиб боролмайдурсиз. Шундай қилатургон бўлсангиз ўлиб қолурмен. (Хожа Исмоил) гапимдан қаттиқ таъсирландилар ва «аҳволингни яхши билмайдурмен, локин шу гаплардин сўнг не қилсанг ихтиёринг ўзингда, сени мажбур қилмайдурмен», — дедилар. (Яна) бир сафар таҳсилга боришга қасд қилдим, локин кўзум огриб қолди. Касаллик қирқ беш кун давом этди. Охири ўқишни тарк қилдим. Дебдурларки, наҳву сарфдин бор-йўғи икки саҳифа ўқибдурмен».

Шу тариқа хожа Аҳрор ўқишни тарк этди. Бир-икки бор хожа Низомуддин Хомуш ва Самарқанднинг катта уламоларидан Қосим Табризий билан учрашган бўлди-ю, сўнг Бухорои шарифга қараб жўнади. Бухорода анча вақт туриб, мавлоно Ҳисомиддин билан хожа Алоуддин Гиждувонийларнинг суҳбатларида бўлди. Сўнг Марв орқали Ҳиротга борди. Бу ерда Саййид Қосим Табризий, шайх Баҳоуддин Умар ва мавлоно Зайнуддин сингари машҳур шайхларнинг суҳбатида бўлди ва охири Шонуркон ва Балх орқали Хисорга борди. Балхда мавлоно Ҳисомиддин Порсо билан учрашди. Чағониёнга бориб, ҳазрат Алоуддин Атторнинг қабрини зиёрат қилди, сўнг Хулгатуға нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндаларидан мавлоно Яқуб Чархийнинг ҳузурига борди. Мавлоно Яқуб Чархий билан хожа Убайдулло Аҳрор бир-бирларига маъқул бўлиб қолишди. Шундан кейин бу одам бир умрга хожа Аҳрорга пир бўлиб қолди. «Йигирма тўққизга тўлгунумизгача, деб ҳикоя қилади хожа Аҳрорнинг ўзи, — турли шаҳарларда бўлдик, вабо тарқалишидин беш йил бурун Тошкентда кеддик. Вабо тарқалиши воқеаси ҳижрий 840 йили содир бўлди».

Хожа Аҳрорнинг Улугбек билан учрашгани-учрашмагани ҳақида маноқибларда ҳам, тарихий китобларда ҳам боника маълумот учратмадик.

Хожа Аҳрор иккинчи марта Самарқандга мирзо Абдулла тахтга ултирган йили келди. «Рашахот»да бу ҳақда мана бу ҳикоятни уқиймиз: «Мавлоно Носируддин Ўтрорийдин бундай нақл қиладилар: ҳазрат эшон шариат унинг мадади бирлан қувватланишини тушларида кўрибдурлар. Шундин кейин муборак хотирлариға келибдурким, бу маъни подшоҳларнинг воситасисиз амалга ошмас. Бинобарин, Самарқандга бориб султони замон бирлан учрашмоқчи бўлибдурлар. Мирзо Абдулла ибн мирзо Иброҳим ибн мирзо Шохруҳ ўша пайтда Самарқанднинг ҳокими эрқандурлар. Мен (мавлоно Носируддин Ўтрорий — Б. А.) ўша вақтда ҳазрат эшон бирлан бирга эрдим. Самарқандга боргонимиздин кейин мирзо Абдулланинг амирларидин бири ҳазрат эшоннинг ҳузуриға келди. (Ҳазрат эшон) унга дедиларки, бизнинг ушбу вилоятга келишимиздин мақсад мирзоингиз бирлан учрашишдур. Агарда сиз ушбу ғоянинг амалга ошишиға боис бўлсангиз кўп яхши бўлур эрди. Ўша амир одобсизлик билан жавоб қилди: мирзоимиз ўта бешарво йигитдур. Сизнинг у билан учрашишингиз ташвишдин ҳоли эрмасдур. Дарвешлар ўзларини бунақа ташвишға солишларининг не ҳожати бор? Ҳазрат эшоннинг жаҳли чиқуб дедиларки, бизга подшоҳлар бирлан мулоқотда бўлиш (тангри таолодин) буюрилгон, ўзимизча келган эрмасмуз. Агар мирзоингиз парво қилмаса, парво қилатурғони топилиб қолур...»

Хожа Аҳрор эл-юрт бошига катта ташвишлар тушган пайтларда, яъни мамлакат уруш хавфи остида қолган вақтларда қўл қовуштириб четда турмади. Масалан, 1454 йили Мовароуннаҳрга Абулқосим Бобур бостириб кириб Самарқандни қамал остига олганда, 1463 йили уч ҳукмдор: Самарқанд подшоси Султон Аҳмад мирзо бир тарафдан, Андижон ва Фарғона ҳокими Умаршайх мирзо билан Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон иккинчи тарафдан Ховос ёнида лак-лак қўшин билан саф тортиб, бир-бирига қилич ўқталиб турганда, тахминан ўша йиллари Абдуллатифнинг ўғли Муҳаммад Жуқий билан амир Нурсайдбек Нурота ва Шохруҳия теварагида Султон Абу Саидга қарши қўзғолон кўтарганда хожа Убайдулло Аҳрор можарога қатъиян аралашди ва тарафгузарларни яраштириб қўйди. Буни у қора халқнинг манфаатинигина кўзлаб шундай қилмади, балки, биринчи навбатда ўз манфаатини, ҳукмрон феодал синфнинг мақсад ва манфаатларини ҳам кўзлаб қилди. Чунки уруш бошлангундай бўлса сармоядорлар ҳам катта зарар кўрардиларда. Бундан ташқари, бу билан хожа Аҳрор кенг халқ оммаси олдида

узини халқпарвар қилиб кўрсатиб, уйинг тула ишончини қозонмоқчи, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги мавқеини мустаҳкамламоқчи, қодаверса, қора халқни ҳам, ҳукмдорларни ҳам ўзига мутеъ қилиб олмоқчи. Ҳа, у бунга эришди ҳам. Суст, тақводор ва бесавод Султон Аҳмад мирзо (1458—1494) мамлакат ва давлатнинг жиловини амирлар ва хожа Аҳрорнинг қўлига бериб қўйди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) Султон Аҳмадни бундай таърифлайди: «... бенг вақт намозни бешак ўтар эрди... Ҳазрати хожа Убайдуллога ирбодати бор эрди. Ҳазрат хожа (анга) мураббий ва муқаввий эрдилар... Ҳеч нимарса ўқигон эрмас эрди, оми эрди. Бовожудким, шаҳарда улгайиб эрди, (локин) турк ва содда эрди. Табъидин баҳраси йўқ эрди... ихтиёри беклари илгида эрди». Ҳа, умрида бир нима ўқимаган, фақат беш вақт намозни тарк этмай тоат-ибодат билан кун кечирган, салтанат тизгинини беклари қўлига тутқазиб қўйган одам қандай қилиб ҳукмдор бўлсин, қандай қилиб илмнинг қадрига етсин, яна бу илм дунёвий бўлса! Лекин нима бўлганда ҳам хожа Убайдулло Аҳрор 1454 ва 1463 йиллари мамлакат ва халқнинг бошида катта қонли уруш тугилганда уни бартараф қилди, элу-юртни хонавайронликдан сақлаб қолди. Бу — унинг жуда катта халқпарварлиги эди.

Қисқаси, Султон Аҳмад даврида ҳам расадхона эътибордан четда қолди.

40—50-йилларда ва ҳатто ундан кейин ҳам ёзилган баъзи китобларда расадхона Улуғбек фожиасидан кейиноқ бузиб ташланган, деган фикр айтилган. Шу фикр тўғрими? Ҳўш, шундай бўлгач, расадхонани уша вақтдаёқ, яъни Улуғбек ўлдирилгандан кейиноқ бузиб юборганларми? Йўқ, албатта. Улуғбек расадхонаси XVI асрнинг бошида ҳам бус-бутун бўлган. Бобур Самарқандга бу мудҳиш воқеадан, яъни Улуғбек ўлдирилгандан қарийб эллик йил ўтиб келган эди. У Улуғбек қурдирган иморатлар, боғлар, шулар қатори расадхонани ҳам ўз қўли билан қўрган. Мана унинг сўзлари: «Улуғбек Мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гўмбази бисёр улўг гўмбаздур... Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, мирзо ҳаммомига машҳурдур... Яна бир олий иморати Пуштайн Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёналиқдур...» Ҳа, Бобур расадхонанинг уч ошёналик (қаватлик) эканини ҳам кўрган ушанда.

Расадхона ҳам, Самарқанднинг бошқа иморатлари ҳам бирмунча кейинроқ вайрон бўлган ва унинг сабаблари ҳам

тамоман бошқа, хожа Аҳрор эмас. Бу ҳақда ўша вақтлардан қолган эски китобларда, хусусан «Дастур ул-мулук» (тах. 1696 й. ёзилган). «Тарихи Абулфайзхоний» (1747 йилдан кейинроқ ёзилган). «Тухфат ул-хоний» (1780 йил атрофида ёзилган). «Зикр таъдоди подшоҳони ўзбек» ҳамда «Самария» (ўтган асрда битилган) каби асарларда қимматли маълумотлар бор. Шу маълумотларга кўра, расадхона, мадраса ва Самарқанддаги бошқа бинолар XV асрда эмас, балки ундан 200—250 йил кейин — XVII асрдан вайронагарчиликка юз тутдилар. Бунга, биринчи навбатда, XVII — XVIII асрларда ўзаро феодал кураш ва ур-йиқитларнинг бениҳоят кучайиб кетиши сабаб бўлди, албатта. Маълумки, Темурийлар давлати таркибига кирган Мовароуннаҳр XVI — XVII асрларга келиб икки мустақил давлатга: Бухоро ва Хива хонликларига ажралиб кетди. 1709 йили Бухоро хонлигидан Фарғона ва Тошкент ҳам ажралиб чиқиб Қўқон хонлиги таъсис этилди. Орадан кўп вақт ўтмай, 1722 йили Самарқанд ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб чиқди. Бу ерда ҳокимият Ражабхон исмлик подон ва жоҳил хон қўлига ўтди. Бу хонликлар орасида уруш-талаш тинмади. Масалан, 1681, 1685 ва 1686 йиллари Хива хони Анушахон Бухоро хонлигига уч бор бостириб кирди. Ўшанда Қоракўл, Бухоро, Самарқанд, Насаф ва Кеш шаҳарлари катта талон-тарожга мубтало бўлдилар. XVII асрда, шунингдек 1722—1728 йиллари қozoқ хонлари Мовароуннаҳрнинг ички районларига кўп бор бостириб кирдилар ва Тошкент, Шоҳруҳия, Бухоро ҳамда Самарқанд атрофини беаёв талаб кетдилар. 1740 йили ўлкамизга Эрон подшоҳи Нодиршоҳ бостириб кирди. Яна қон тўкилди, юрт талон-торож қилинди. Ўшанда босқинчилар Самарқанднинг осору атиқаларига ҳам зарар етказдилар, кўзларига яхши кўринган нарсаларни, масалан, қўли гул усталар ишлаган ўймакор гулдор эшикларни қўнориб олиб кетдилар. Бу ва бошқа ур-йиқит ва можаролар юртга огир кулфатлар келтирди. Халқ катта жабр кўрди, шаҳарлар вайрон бўлди. Ундан ташқари, тез-тез бўлиб турадиган қурғoқчилик, қаҳатчилик, сув тошқинлар, зилзилалар ва бошқа табиий офатлар ҳам эл-юртнинг тинқасини қуритди. Бир мўътабар қўлёзма асарда айтилишича, XVIII асрнинг биринчи ярмида шундайин азим шаҳар Самарқандда бир маҳалладан ортиқ халқ қолмаган экан. XVIII асрнинг биринчи чорагида бўлган ур-йиқитлар оқибатида қози Соқий, Саид Аҳмадхожа, хожа Аҳрор, қози Гафур. Дари занжир ва Шайбонихон мадрасалари тамоман вайрон бўлди. Ўшанда қайси бир

ҳукмдорнинг амри билан, муҳолиф кузатиш учун фойдаланмасин деб, Улугбек мадрасасининг иккинчи қавати тамом бузиб ташланди. Ғоратгарларнинг дастидан расадхона ҳам омон қолмади. Домла Садриддин Айний Абу Тохирхожанинг «Самария» китобига ёзган изоҳотида бу хусусда бундай деганлар: «расадхона қайси бир хон даврида «остида олтин кўмулгон» ҳаёли билан буздирулгон эрди. Бирон нима топулмагач шу ҳолатда қолдирилди. Замонанинг кечиши билан у тунроққа кўмулиб кўздин йўқолди», Кейинча мутаассиб руҳонийларнинг иғвоси билан унинг қолган-қутган қисми ҳам бузиб ташланди. Улар «бу муқаддас жой, у ерга азиз-авлиёлардан Чупон Ота дафн этилган» деган мишминшларни тарқатишганди.

1897 йилнинг куз палласида бўлган кучли зилзила ҳам Самарқанднинг осори атиқаларига катта зиён етказди.

Улугбек расадхонасининг тақдири ҳақида фақат айрим, ўзимизга маълум бўлган фактларнигина келтирдик. Ҳали қидириб тонилмаган, ўқиб ўрганилмаган қўлёзма китоблар, васиқалар ва бошқа манбалар борлиги шубҳадан ҳолидир. Ҳар ҳолда Улугбек расадхонасининг XV асрда бузилмаганлигига аминмиз.

Али Қушчи кейинги вақтларда аҳён-аҳёнда расадхонага бориб турди. Бир гал ичкарига ҳам кирди, айланди, хужрасига кириб бир оз ўтирган ҳам бўлди. Лекин, барибир ишга қўли бормади. Бундан ўн-ўн беш йил илгариги воқеалар кўз ўнгидан ўтаверди. Ўша пайтлар бирга ишлаган дўстларини эслаб, айниқса валинетьмати Мирзо Улугбекнинг сиймоси кўз ўнгидан ўтиб, кўнгли бузилди. Кутубхонага кирди-ю, лекин у ерда ҳам ортиқча қололмади, апил-тапил Хоразмий (тахм. 783—850)нинг «Китоб ал-жабр ва-лмуқобала». Хабаш ал-Марвозийнинг (864 йили вафот этган) «Зиж ас-сагир», Аҳмад ал-Фаргонийнинг (IX аср) «Китоб фи жавомий илм ан-нужум ва усул ал-ҳаракат ас-самовия», Абулқосим Абдуллоҳ ибн Аҳмаджўр ат-Туркий ал-Ҳеравийнинг (IX аср охири X аср бошлари) «Зиж ал-бадӣъ», Абулҳасан Абдурахмон ибн Умар ас-Сўфийнинг (903—986) «Сувар ас-самовия», Абулвафо Бузжандийнинг (940—998) «Китоб ал-комил», Ибн Синонинг (980—1037) «Китоб аш-шифо», Абу Райҳон Берунийнинг (973—1048) «Қонуни Масъудий», Умар Хайёмнинг «Зижи Маликшоҳий», Носируддин Тусийнинг «Зижи Элхоний», Чагминийнинг «Ал-мулаҳҳас фи-л-ҳайъа» китобларини белбогига чигиб уйига олиб кетди-ю, кейин

у ерга бошқа бормади. 1460 йилдан бошлаб эса тез-тез Хиротга бориб турди. Бир гал ёшлигида маълум вақт таҳсил курган Кирмонга ҳам борди. Хиротда бўлган кезлари у мадрасадош дўсти мавлоно Абдурахмон Жомий-никига ҳам бориб турди.

1470 йилнинг кузи эди. Мавлавий (Абдурахмон Жомий) шогирдларидан Камолиддин Абдулвосеъ ан-Низомий билан суҳбатлашиб ўлтирганди. Шу пайт Али Қушчи кириб келди. Қўлтигида бир нарса ўралган тугунча. Мавлавий унга кўзи тушиши билан даст ўрнидан турди ва дўстини очиқ чеҳра билан қарши олди.

— Марҳабо, мавлоно, марҳабо! Муборак қадамларига хасанот! Қайси шамоллар учирди?

— Қуллуқ, мавлоно.

Дўстлар кучоқ очиб кўришдилар. Жомий муътабар меҳмонга тўрдан жой кўрсатди.

Фотиҳа ўқилиб, ҳол-аҳвол суриштирилганларидан кейин Али Қушчи тугунни ечиб, ундан кунни кеча саҳхофнинг қўлидан чиққан пистаранг муқовалик китобни олиб дўстига узатди:

— Каминайи камтариннинг арзимас туҳфасини қабул қилгайсиз, мавлоно.

Жомий ташаккур билдириб ундан китобни олди; аввал зўр ҳавсала ва санъат билан ишланган муқованинг уёқ-буёгини кўздан кечирди, сўнг очиб бир-икки еридан ўқиган бўлди. Биринчи варагидан унинг номини топиб қувониб кетди.

— «Шарҳи «Тажрид ул-калом» эркан ушбул махтутотнинг номи. Аҳсан дўсти азиз, хўб қимматли китоб ёзубсиз. — Жомий китобдан бошини кўтариб Али Қушчига қаради. — Янглишмагон бўлсам ушбул шарҳ Исфаҳонийга тегишли бўлса керак?

— Йўқ, устоз. Банданинг ушбу китоби Носируддин Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Тусийнинг «Тажрид ул-калом»ига битилмиш шарҳдур.

— Ҳа, эмди хотиримга келди. Мен айтган Исфаҳонийнинг китоби ҳам ўшал «ат-Тусий»га ёзилгон шарҳ эрди.

— Ори, устоз. Локин ўшал ал-Исфаҳоний «Тажрид ул-калом»нинг фақат бир жузъинигина шарҳлагон эркан. Биз они тўлиқ шарҳладик, ечилмагон, парда остида қолиб кетгон ўринларини тўлатдик.

Жомий китобни яна бир фурсат варақлаган бўлди, сўнг «кўп муътабар китоб бўлубтур, вақт мусоида қилса они албатта бафуржа ўқуб чиқурмиз», — деб уни токчага олиб қўйди.

Али Қушчи китоб мавлавийнинг манзур пазарига матқул тушганидан рухланиб кетди.

— Афсуским, мавлоно, фақири ҳақирнинг ушбу замонда Улугбек мирзодек мураббийси йўқдур. Яқинда султоннинг (Абу Саиднинг) кетидин Кирмонга боруб, мазкур рисолаининг бир нусхасини ул жанобга ҳам тортуқ қилдик. Тухфа он ҳазратнинг қабул шарафига манзур бўлди шекилли, бандани эллик минг динар бирлан мукофотладилар, локин подшоҳнинг юзидин раҳнамоликқа мойиллик аломатларини сезмадим. Мойиллиги бўлгонда эрди, албатта расадхонага қайтур эрдим. «Мифтоҳ» нинг учинчи жузъини ва яна илми ҳайъатдин қўн китоблар битиб берур эрдим.

Жомий анча кексайиб қолган бу одамдаги жўш уриб турган гайратни кўриб қойил қолди, лекин ёши етмишга бориб қолганини сезмай зиммасига шунча катта мажбурият олаётганидан таажжубланди. Сўнг гапни бошқа тарафга буриб юборди:

— Муқарраб ас-султоннинг ҳузурларида бўлгондурсиз, мавлоно?

— Ҳа, эсим қурсин, сал бўлмаса унутаёзибмен. Бўлдим, устоз — Али Қушчининг кайфияти яна ҳам кўтарилди, — фақирнинг арзи сизнинг илтимосингиз туфайли ижобатга олинди. Сиздин ҳам миннатдормен, устоз.

Али Қушчи ўтган ҳафта, қистаб қўймаганидан кейин, Жомий ҳазратлари амири кабир Низомиддин Алишернинг номига ёзиб берган руқъани назарда тутди. Руқъада мана бу сўзлар ёзилган эди: «Фақир Абдурахмон Жомийдин. Арзу ниёздин сўнг сўз шулким, мавлоно Алоуддин Али Қушчи ҳозирда аввалги сафардаги киби (Румга кетиш хусусида) ижозат сўраш ҳақида қатъийлик кўрсатмоқдалар ва кўп хафа бўлмоқдалар. (Жанобларидин) илтимос шулким, иноят юзасидин шундоқ қилсаларки, ижозат тезроқ берилса...»

Лекин Жомийнинг юзидан унинг хурсандлиги, ёки хурсанд эмаслигини англаб бўлмади. Шундан Али Қушчи бир оз тараддудга тушди, сўнг жиддий тусда унга мурожаат қилди:

— Нима, хурсанд эмасмусиз каминанинг бу қилгон ишидин, мавлоно?

— Арзингиз олий даргоҳда итobatга олинганидин хурсандмен, мавлоно Али. Локин, фақирнинг бу хусусда муболағаси ҳам йўқ эрмас. Ёш етмишга боруб қолгонда ватани тарк этмайин охират тадорикини кўрмоқ зарур

эрди. Яна ким билади дейсиз? Ахир йўл олис, унинг ташиқари хавфу-хатардин ҳам ҳоли эрмас.

Али Қушчи дустига мана бу икки мисраъ шеър билан жавоб қилди:

Ёш йиллар Самарқанду Хирот фазлимдин
бахраманд улди.

Давлатдин кеч, букун навбат ул кичварга етди.

...Бир ҳафтадан кейин Али Қушчи юк-тақи ва хос хизматкорлари билан Хиротни тарк этиб, Рум сари йўлга тушди. Орадан бир ой ўтиб, унинг аҳлу оиласи, яқин қариндошлари ва хизматкорлари ҳам Самарқанддан Хиротга келиб тушдилар. Мавлавий амир Низомиддин Алишер орқали Султон Ҳусайн мирзодан (1469—1506) уларга ҳам раҳнома олиб берди...

Али Қушчи ва аҳлу оиласининг карвонида икки юз атрофида одам, жуда кўп китоб бор эди...

Али Қушчи бир мунча вақт Табризда турди, сўнг 1472 йили Истамбулга келди. Туркия султони Муҳаммад Фотиҳ II (биринчи ҳукмронлиги 1444—1446, иккинчи ҳукмронлиги 1451—1481) уни катта иззат-ҳурмат билан қарши олди ва Айя суфия мадрасасига бош мударрис қилиб тайинлади. Олимнинг ойлик маоши икки юз танга, деб белгиланди. Али Қушчи ҳижрий 879 йил шаъбон ойининг еттиламчисида шаиба куни (1474 й. 17 декабр) оламдан утди. Ўзасидини Айюб Султон қабристонига олиб бориб дафн этдилар. Аҳмад битган ушбу тарих унинг қабр тошига ёзиб қўйилди:

Раҳнамойи илм мавлоно Али Қушчи,
Чун ба-суйи равзайи ризвон бирафт.
Буд зи ҳижрат ҳаштсаду ҳафтоду нўх.
Рузи шаибе ҳафтуми шаъбон бирафт.

Яъни:

Илм-фан раҳнамоси мавлоно Али Қушчи,
Жаннат гулзори сари юзланган вақт:
Ҳижратдин саккиз юз етмиш тўққизинчи йил,
Шаиба куни шаъбоннинг еттинчи куни.

Али Қушчининг хайру-худойилари утиб бўлган куннинг эртаси Муслим Аҳмад бобосининг кутубхонасини тафтиш қилиб ўлтириб, қогозлари орасидан муҳим бир

хатнинг мусаввадасини тоғиб олди. У марҳум Гиёсиддин Жамшиднинг Қошонга отаси номига юборган катта мактубининг кўчирмаси экан. Мактубда мана бу гаплар бор:

«Падари бузрукворимизнинг илғини ўзини саодатига етишини иштиёқи бениҳоят каттадур. Тангри таоло (фақирдин) марҳаматини дариг тутмай шундайин саодатга етқузгай.

Фақирнинг ушбу мактуби муқаддас зулқаъда ойининг 7-куни битилгон...

Маълумким, Қошон ва онинг теваарак-атрофида ҳар бир фаннинг бир ёҳуд икки намоёниси бордур. Аларга, гарчи билимдон бўлмасалар ҳам, баъзилар ишонурлар, бошқа бировлар ишонмайдурлар.

Самарқандда эрса, тангри таоло ани офатлардин асрасун, бундоқ эрмасдур, чунки ислом подшоҳи (Мирзо Улуғбек), тангри таоло анинг давлатини абадий қилсун, ўзи олим кишидур. Мен ушбу гапларни ҳурмат-эҳтиром юзасидин айтаётгоним йўқ.

Бор гап шулким, бирламчидин, ул киши муқаддас «Қуръон»нинг катта қисмини ёддин биладурлар, ани шарҳлаб бера оладурлар; муҳаддисларни ҳам номма-ном айтуб бера оладурлар. Ҳар куни халқ олдида андин икки сурани ўқийдурлар, локин биронта хато қилмайин тўғри ўқийдурлар. Сарф ила наҳви (ҳам) яхши биладурлар, арабчани кўп яхши ёзадурлар. Шу бирлан бирга, фикҳни, мантиқни, илми адабни, мусиқанинг назарий асосларини яхши биладурлар.

Риёзиёт илмининг барча соҳасида кенг маълумотга эгадурлар. Бу бобда шу даражага етишгонларким, бир куни от устида ўлтиргонлари ҳолда 818 йил ражаб ойининг унингчиси бирлан ўн бешинчиси ўртаси, душанба куни, йил фаслларининг қойси айёмига тўғри келишини суриштириб қолдилар. (Ҳеч ким айтиб беролмагач) онинг ўзи, отдин тушмагон ҳолда, қуёшнинг узунлигини даража ва дақиқаларигача ҳисоблаш йўли бирлан они ечиб берди. Ҳақиқатан ҳам ёддин ҳисоб-китоб қилгонда рақамларни эсда туталиш лозим. (Ўшал пайтда) бир одам ёддин ҳисоб-китоб қилишга ҳаракат қилиб кўрди, локин хотираси дуруст эрмас экан, у они даража ва дақиқаларигача ҳисоблаб беролмади. Ёддин ҳисоб-китоб қилиб бериш замондошлардин (бошқа) ҳеч кимнинг илғидин келмайдур.

Ушбуни ҳам қайдга келтирмоқчидурменки, Улуғбек Мирзо ушбул илмда тенги йўқдур. Осмон ҳаёудислари хусусида асосли далиллар келтира оладурлар, саҳиҳ

хулосалар чиқоришга қодирдурлар. Зоти олийлари Носируддин Тусийнинг «Тазкира»си ҳамда Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозийнинг «ат-Тухфа аш-шоҳий» асарлари бўйича шу даражада зўр дарс ўқийдурларким, ортиқча изохлашга муҳтожлиги йўқтур.

Соңиян, ҳозирги вақтда Самарқандда энг машҳур олимлар йиғилгон, тамом илмлардин дарс берувчи мударрислар ҳам кўндур. Аларнинг аксарияти риёзиёт илми билан банддурлар...

Хулласи калом, (ушбу шаҳарга) илмининг ҳар соҳасидин мутахассис кишилар тўплангон эркан...

Аълоҳазрат, давлатнаоҳ (Улугбек мирзо) кун аро дарс ва машғулотларда иштирок этадурлар, иштирок этгонларида ҳам риёзиётдин дарс беришни хуш курадурлар. Ушбу машғулотларга банда ҳам қатношатургон бўлуб қолдим...

Қадимги подшоҳлар, осмон ёриткичларини кузатиш ичинин бошиқаларга буюрар эдилар-у, лекин ўзлари (хатто) ҳар бир ойна олдида қанча одам туришлигини билмас эдилар. Олам подшоси Мирзо Улугбек бўлса, тангри таоло унинг давлати ва ҳокимиятини улугласин, расадхонадаги ишларга ўзлари раҳбарлик қиладилар ва шу ерда меҳнат қиладилар...

Ҳозирги пайтда Самарқандда, тангри они офатлардин асрасун, бундай одамлар сони 60—70 га етадур. Аларнинг барчаси риёзиётга дахлдордурлар. Мана ҳозир 10—15 йилдин бери самарқандликлар ушбул фан билан машғулдурлар, машғул бўлгонда ҳам жиддий шугулланадурлар, чунки олампаноҳ ҳазратларининг ўзлари ҳам шул илм билан машғулдурлар...

Одамлар маоши ҳамда касбу-хунари ўзгалардин ортуқ бўлсун, деб йиллаб захмат чекадурлар. Локин... бундай кишилар озчиликни ташкил этадур. Аллоҳга шукрким, банда она юртида кўп вақт истиқомат қилгонидин сўнг шундай кўркем шаҳарда, олим, донишманд, билимга ҳавасмандларнинг пушту наоҳи бўлмиш аълоҳазрат, олампаноҳ теварагига уюшгон олимлар орасига тушуб қолдум...

Аълоҳазрат одамларнинг тақдири билан қизиқмай қўйгон тақдирда эзгулик — ёвузлик, ёвузлик эрса эзгуликдай туюлар эрди. Аммо, ... тобеъларидин бирон шахс йўқким, ани аълоҳазрат яхши билмасун...

Аълоҳазрат аслида беҳад олийҳиммат, мулоийм, меҳрибон одам.

Баъзида мадрасада аълоҳазрат билан талабалар ўртасида айрим илмий масалалар устида шунақа ҳам

тортишувлар бўлур эрдик, анинг тафсилотини ушбул ерда келтириб бўлмас. Онҳазрат «баҳсга сазовор бўлгон масала тўла ечилмогунча ва исбот қилинмогунча баҳслашилсун, кўр-кўрона ҳамма нарса тушунурли, деб айтишго йўл қўйилмасун», — деган мазмунда ҳукм чиқаргон эрдилар. Баъзида кимдир, онҳазратга ҳурмат юзасидин, у келтиргон далиллар бирлан келушгундай бўлса, қаттиқ порози бўлур эрдилар ва аларнинг юзига қараб «мени ҳеч немарсани билмайдур, деб овора бўлмангиз», — дер эрди. Баъзида муҳолифини имтиҳон қилиш учун атайлаб бирон нотўғри ечимни ўртага ташилар эрдилар. Кимдир онҳазратга ҳурмат юзасидин у (ўртага) ташлагон ечимни тўғри деб топа тургон бўлса, масалани қайтадин ўртага қўюб ушал одамни уялтирар эрдилар.

Сойангиз пойдор бўлгай.

Фақир хизматкорларингиздин бири Гиёс».

1908 йили самарқандлик археолог олим Василий Лаврентьевич Вяткин ўзи учун ҳам, бошқалар учун ҳам кутилмаганда зўр бир илмий кашфиёт қилиб қўйди. У Самарқанднинг шарқий-шимолий тарафида жойлашган Кўҳак ёки Чупон Ота деб аталган бир тепаликдан Мирзо Улуғбек расадхонасининг қолдиқларини топди. Ҳа, В. Л. Вяткиннинг кашфиёти анойи кашфиёт эмасди. Бу бундан 500 йил муқаддам одил подшоҳ ва буюк олим Мирзо Улуғбекнинг ҳиммати, сазйи ҳаракати ва иштироки билан қурилган, оламшумул илмий кашфиётлари билан жумлайи жаҳоннинг таҳсинига сазовор бўлган расадхона устидаги кашфиёт эди. Аслида айланаси 46.40; баландлиги 30 метрга яқин уч қаватлик, пишиқ гиштдан ишланиб, ганч билан шувалган, сирги мармар тошлар ва қошинлар билан қопланган улкан илм маскани устидаги кашфиёт эди.

Тез орада бу кашфиёт ҳақидаги хабар Тошкент билан Петербургга ҳам етиб борди, В. В. Бартольд, В. П. Наливкин, А. Л. Кун сингари олимларнинг диққат-эътиборини ўзига тортди. Маҳаллий газеталар расадхона ва унинг кашфиётлари билан боглиқ бўлган мақолаларни тез-тез эълон қила бошладилар.

Ўша кунлари илгор фикрли рус олимлари расадхона асосчиси, буюк ўзбек астрономи Мирзо Улуғбекнинг хотирасини абадийлаштириш ҳақидаги таклифларни ўртага қўйиб, генерал-губернаторга, оқ подшоҳга илтимосномалар юбордилар. Лекин ушанда генерал-губернатор ҳам, оқ подшоҳ ҳазратлари ҳам бунга бир сўм оқча бермадилар, ваҳоланки, подшоҳнинг хазинасига биргина Самарқанд вилоятидаги вақф ерлардан йилига 40.000 сўм оқча

жаранглаб тушиб турарди. 1910 йил 3 ноябрда оқ подшоҳдан «биз ушбу ишга қарши эрмасмуз, ёдгорликни халқдин садақа ва эҳсон тўплаб қилаверсинлар», — деган мазмунда ижозати олий олинди. Шу йўл билан маблаг тўплаш Рус астрономлари жамиятининг зиммасига юкланди. Жамият ҳам йўлини қилиб сувдан қуруқ чиқди. Ёдгорлик учун халқдан садақа ва эҳсон тўплаш ишини Тошкент думахонасининг бошлиғи Николай Гурьевич Маллицкийнинг зиммасига юклади.

Ўшанда Улугбекка қўйиладиган ёдгорликнинг учта лойиҳаси тузилди. Кимдир буюк олимга ҳайкал ўрнатишни таклиф қилди. Лекин бу лойиҳа, ёдгорликнинг тарҳи тузилмай туриб рад қилинди, чунки Улугбекнинг биронта тасвири сақланмаган, шаклу шамоилини ўшанда ҳеч ким тасаввур ҳам қилолмасди. Ҳар қандай одамнинг бош суягига қараб суратини чизиб берадиган Герасимовлар ўшанда йўқ эди. Иккинчи лойиҳа муаллифлари Самарқанд Регистонида буюк олим шарафига катта фаввора қуришни таклиф этдилар. Лойиҳанинг учинчиси кўп қизиқарли эди. Бу лойиҳа бўйича расадхонани қайта тиклаш мўлжалланганди. Буни уйдалаш мумкин эди, чунки расадхона аслида қандай бўлганлиги ҳақида ўшанда ҳам етарли далиллар бор эди. «Туркестанские ведомости» газетаси (1911 йил, №

231) хусусан бундай деб ёзганди: «Ҳақиқатга яқин бўлган учинчи лойиҳа қабул қилинса керак. Балким бир вақтнинг ўзига Регистонда фаввора ҳам қурилса керак». Лекин, лойиҳаларнинг биронтаси ҳам амалга ошмади. Ҳайкал ҳам қурилмади, фаввора ҳам. Расадхона ҳам қайта тикланмади.

Аммо, Улугбек тириклигидаёқ ўзига абадий ҳайкал ўрнатиб кетди. Бу — унинг саъйи ҳаракати билан Самарқандда, Бухорода, Кенда ва Гиждувонда қурилган муҳташам бинолар ва айниқса олимнинг авлодлар учун ёзиб қолдирган асарлари; унинг ҳомийлиги остида етинган олимлар, шоирлар ва бошқа аҳли ҳунар. Ҳайкалнинг бу тури ҳатто тамал тошидан ясалган ҳайкалдан ҳам мустаҳкамроқ, абадийдир.

Улугбекнинг асарлари, у раҳнамо бўлган Самарқанд астрономия мактабининг шон-шухрати XV асрдаёқ Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва Мисргача бориб етди. Кўп ўтмай Англия, Польша, Франция ва Америкада ҳам Улугбек мактабини тан олдилар. Улугбек ва Самарқанд астрономия мактаби мана шу мамлакатларда ҳам илм-фан тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Жуда кўп олимлар Улугбек, Ғиёсиддин Кошоний, Қозизодайи Румий ва Али

Ўшчи асарларига таяниб катта илмий аҳамиятга молик бўлган бир талай китоблар битдилар.

Эронлик олимлардан Абдулалӣ Биржандий (1525 й. вафот этган), Ғиёсиддин Мансур Шерозий (вафоти 1542 й.), Муслиҳуддин Муҳаммад Ансорий (1571 й. ўлган), Баҳоуддин Муҳаммад Омулий (1547—1622), Али Қушчининг шоғирди рўёнлик (Табаристон) мунажжим Абдулқодир ибн Ҳасан Рўёний (1519 й. вафот этган); Туркиядан Синоп ноиша (1486 й. ўлган) Муҳаммад ибн Иброҳим ан-Никуроний (1495 й. вафот этган), юқорида тилга олганимиз Қозизода Румийнинг авлоди Мирим Чалабий (вафоти 1525 й.), Мустафо ибн Аҳмад Булавий (1679 й. ўлган), Тақиуддин Муҳаммад ар-Росий (1521—1585 й.); мисрлик Шамсиддин Муҳаммад ибн Абулфатҳ ас-Суфий ал-Мисрий (тахм. 1495 й. вафот этган), Шамсуддин Муҳаммад ас-Суютий (вафоти 1533 й.); Алишер Навоийга илми ҳайъатдан дарс берган ҳиротлик олим Фасиҳуддин Муҳаммад Кўҳистоний (1513 й. вафот топган); Ҳиндистондан Фаридуддин Масъул ад-Дехлавий (1629 й. вафот этган), машҳур муҳандис Лутфулла Лоҳурий (XVII аср), Муҳаммад Замон Дехлавий (XVII аср охири-XVIII асрнинг биринчи ярми), Савой Жанг Сингх (1686—1743) шулар жумласидандир.

XVII аср бошларида Улугбек ва самарқандлик олимларнинг асарлари Европага ҳам кириб борди.

«Зижи Улугбек»нинг Европадаги биринчи тадқиқотчиси Оксфорд (Англия) университетининг профессори Жон Гривс (1602—1652) дир. У чуқур маълумотли киши эди. Ҳорижий тилларни, хусусан грек, лотин, араб ва форс тилларини яхши биларди. Шарқ мунажжимларининг асарларини ҳам мутолаа қилган одам эди. Жон Гривс кўн шарқ мамлакатларига саёҳат қилди. У 1638 йили Истанбулда ҳам бўлди. Бу улкан шаҳарда бирмунча вақт турди. Ўшанда олим Византия императорларининг султон саройида сақланаётган бой кутубхонасини ҳам кўришга муяссар бўлди. Европаликнинг шарқ тилларида бемалол сўзлашганини кўриб китобдорнинг ҳаваси келди ва қайтишида Битлимуслиннинг «ал-Мажастиъ»ини унга совға қилди. Жон Гривс деярли ҳар куни Истанбул бозорларини сайр қилди, китобфурушлар растасини айланиб ўзига керакли китобларни суриштирди. Ниҳоят, жумъа кунларининг бирида таниш китобфуруш унинг димоғини чоғ қилди.

— Ассалому алайкум, плиз мистер, бефармойед!¹

¹ Ассалому алайкум жаноб, марҳамат қилиб ўлтирсинлар!

Китобфуруш ўрнидан кўзгалиб сўл қўлини кўксига қўйди, ўнг қўли билан инглизни дўконга таклиф қилди, сўнг хон атрофидан жой кўрсатди. Ихчамгина хоннинг бир тарафида мулалардек кийинган, ўрта бўйлик, оқ-сариқдан келган ўрта ёш бир киши ўлтирарди. У ҳам қўлларини кўксига қўйиб, инглизга қаршисидан жой кўрсатди. Китобфуруш тавозеъ ва ҳурмат билан уни инглизга таништирди:

— Ин кас авлоди алломайи бузург Али Қўшчи? Дар ин замон мударрис мадраса хастанд.¹

Жон Гривс Али Қўшчининг биринчи эшитиши, лекин унинг номдор неварасининг асарлари орқали озми-қўми биларди. Шунинг учун ҳам унинг номини эшитиши билан ичига сигмай хурсанд бўлиб кетди. Ўрнидан даст туриб қўлини чўзди.

— О, йесь, вери-вери гут, мамнунам!²

Мударрис ҳам ўрнидан турди ва инглизнинг қўлини олди. Жон Гривс инглизларга хос такаллуфни унутдими ёки шошиб қолганиданми айни муддаони айтиб қўя қолди.

— Ҳеч як аз таълифотҳойи жадди шўмо намонд?³

Мударрис оғзини очгунча китобфуруш гапни илиб кетди:

— О, йесь, монд-монд. Чанд китоб монд⁴.— Сўнг пастдан бир печта қўлёзма китобни олиб хон устига териб қўйди.

Жон Гривс китобларни битта-биттадан олиб, шошилмай, диққат-эътибор билан кўздан кечирди, бироқ, туртинчи китобни олиб, биринчи саҳифасига кўз югуртирди-ю, бирдан қўллари титрай бошлади, юзларида ҳаяжон билан хурсандчилик аралаш аллақандай кайфият пайдо бўлди.

— Ит из «Зиж?» Султон кист?⁵ — Инглиз бир китобфурушга, бир мударрисга тикилди.

¹ Бу киши буюк аллома Али Қўшчининг авлоди. Ҳозир мадрасада мударрислик қиладилар.

² Ҳа, кўш яхши, мамнуман.

³ Аждодингизнинг китобларидан биронтаси сақланмаганим?

⁴ Ҳа, албатта, қолган-қолган. Бир печта китоб қолган.

⁵ Бу китоб «Зиж» булсамикан? Султон дегани ким?

— Ин асар аз таълифотхони султон ас-саъид Улуғбек Мирзои шаҳид аст¹, — деб жавоб қилди мударрис.

Инглиз кўп савдолашиб ўша китобни сотиб олди. Китоб ҳақиқатан ҳам Мирзо Улуғбекнинг «Зижи жадиди султоний»си бўлиб чиқди. Жон Гривс шу китобфурушдан яна уч-тўртта «Зиж» сотиб олди. Китобфуруши қурмағур уларни бирдан сотиб қўяқолмади, битталаб сотди. Аввал инглизни кўн қатнатди, ўзини хўб бозорга солиб, сўнг у сўраган китобни ҳоп тагидан олиб берди. Улар орасида «Таъриб зиж» ҳам бўлиб, «Зижи жадиди султоний»нинг бир вақтлар Гиёсуддин Жамшид араб тилига қилган таржимаси эди.

Жон Гривс 1643 йили Улуғбекнинг «Зижи жадиди» асари асосида юлдузларнинг ҳолати (узунлиги ва кенглиги) кўрсатилган махсус юлдузлар каталогини тузди. Лекин, нима сабабдандур, бу муҳим тадқиқот ушанда чоп бўлмай қолди. 1648 йили у Улуғбек зижининг бир қисмини (юлдузлар каталоги ва жуғрофияга тегишли қисмини) нашр этдирди. Орадан икки йил ўтиб, 1650 йили Лондонда «Зижи жадиди кўрагоний»нинг хронологияга оид биринчи қисми ҳам нашрдан чиқди.

Шундан ўн етти йил ўтиб, 1665 йили яна ўша Оксфордда машҳур инглиз шарқшуноси Томас Хайд (1636—1703) «Зижи Улуғбек»нинг матни ва лотинча таржимасини зарур изоҳлар билан чоп этдирди. Томас Хайднинг мазкур нашри «Зиж»нинг учта нусхасига асосланган бўлиб, «Зижи жадиди кўрагоний» устида келажакда олиб борилган илмий изланишларга асос бўлди. Масалан, 1690 йили Ян Гевелий нашр этган «Астрономия даракчиси» ҳам маълум даражада шу нашрга асосланган.

«Зижи жадиди кўрагоний» Европада бундан кейин ҳам кўп марта нашр этилди. Уни Гринвич (Англия) обсерваториясининг астрономи Д. Флемстид (1646—1715) ҳам нашрга тайёрлади. Китоб олимнинг вафотидап кейин 1725 йили чоп қилинди.

1767 йили Т. Хайднинг юқорида тилга олинган нашри иккинчи марта, 1843 йили Ф. Бейли (1774—1844) тарафидан учинчи марта нашр қилинди.

1839 йили йирик француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) «Зижи Улуғбек»нинг бир қисмини, 1847—53 йиллари унинг муқаддимасини французча таржимаси билан бирга босмадан чиқарди.

¹ Ушбу китоб султон ас-саъид, шаҳид бўлган Улуғбек Мирзонинг асарлари жумласидандур.

«Зижи жадиди кўрагоний» 1917 йили Э. Б. Нобл тарафидан Вашингтонда (АҚШ) ҳам чоп қилинди.

«Улугбек зижи»нинг грузинча таржимаси ҳам бор. Таржима машҳур Грузия подшоши, машҳур адиб ва олим Вахтанг VI (1675—1737)нинг қаламига мансуб. У ҳам кенг маълумотли ва маърифатпарвар тождорлардан эди, Улугбекка ўхшаб атрофига етук олимларни тўплаб катта илмий ишларга қўл урган. 1707—1708 йили унинг раҳбарлигида «Қонунлар мажмуаси» деган катта асар ёзилди. Унинг шахсан ўзи Шота Руставелининг «Йулбарс терисини ёпинган паҳлавон» номли машҳур достонини, зарур изоҳлар билан, нашрга тайёрлади. Вахтанг VIнинг энг катта хизмати шу бўлдики, у грек, арман, форс ва араб тилларида ёзилган қимматли асарларни тўплатиб грузин тилига таржима қилдириб чоп эттириш ишига бош-қош бўлди. Шу мақсадда у 1707 йили Тифлисте босмахона ташкил этди...

«Улугбек зижи»нинг узоқ Грузияга бориб қолиш тарихи жуда қизиқ. Фалакнинг гардиши билан Вахтанг VI 1713—1714 йиллари Исфаҳонга бориб қолди. Ўшанда у китобфурушдан бир неча форсча китоб сотиб олди. Шулар орасида «Улугбек зижи» ҳам бор экан. Бу ноёб нусха қалин қогозга насх хати билан кўчирилган, унвон билан жадваллари эса тилло суви берилиб, қизил ва зангори сиёҳлар билан чизилган экан. Вахтанг VI бу китобга қизиқиб қолди, ўша шаҳарнинг ўзидаёқ таниши Абу Ризо Табризийнинг ёрдами билан уни грузин тилига таржима қила бошлади. Эрондан қайтгандан кейин эса бу ишни ноёнига етказди ва зарур изоҳлар билан нашрга тайёрлади. Унга грузин ойлари ҳақидаги маълумотларни ҳам қўшди. Лекин бу муҳим асарни чоп этдиришга улгурмади — 1724 йили содир бўлган воқеалар (Туркия тазъиқининг кучайиб кетиши, мамлакат ичида ҳам вазиятнинг оғирлашиб қолиши) сабаб бўлиб, оиласи ва хизматкорлари билан Россияга кўчиб кетди. Ўшанда Вахтанг VI бор китобларини, шунингдек «Улугбек зижи»нинг таржимасини ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Таржиманинг қўлёзмаси ҳозирги кунда собиқ СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланади. Унинг бир қисми, форсийча матни билан, 1926 йили Ю. Н. Марр тарафидан чоп қилинди.

Ҳа, Мирзо Улугбек ва унинг илмига эрганганлар кўп бўлди. Сайёралар ва бошқа осмон ғиттичларининг сирру асрори билан қизиққанлар Амир Темурнинг бошқа авлоди орасида ҳам бўлди. Бир замонлар Ҳиндистон тахтида

ўлтирган Шихобуддин Шохжаҳон (1628—1657) ва Носируддин Муҳаммадшоҳ (1719—1748) ана шундайлардан эдилар. Тўғри, иккаласи ҳам илми нуҷум ва риёзиёт олими эмас эдилар, лекин уламо, фузало ва аҳли ҳунарнинг қадр-қимматига етадиган одам эдилар. Улар ҳам соҳибқироннинг кўнчилик фарзандларига ўхшаб илм-фанга, ҳуеусан илми нуҷум ва риёзиётга ҳомийлик қилдилар, олимларнинг бошини силадилар. Мирзо Улуғбек ва унинг илмий меросининг шу кўнларга етиб келишида ўша олимлар ва уларга тўла шарт-шароит яратиб берган подшоҳларнинг саъйи-ҳаракати ва улкан ҳиммати ҳам катта роль ўйнади, албатта. Масалан, XVII асрда ана шу Шохжаҳоннинг топириги билан мулла Фарид форс тилида битган Зиж — бу асар «Зижи Шохжаҳоний» номи билан машҳур — Мирзо Улуғбекнинг «Зижи жадиди курагоний» асари таъсирида ёзилгандир. Муҳаммадшоҳнинг топириги билан Савой Жанг Сингх тарафидан битилган «Зижи Муҳаммадшоҳий» ҳам шундай асар.

Савой Жанг Сингх (1686—1743) ҳиндистонлик улуг рожалардан бўлиб, Роҷистон вилоятининг ҳокими эди. У ҳам Улуғбекга ўхшаб атрофига олимларни жамлади. Ўзи ҳам етук мунажжим ва риёзиёт олими эди. Шохжаҳонобод (Деҳли), Банорас, Жайпур, Матхур ва Ўжайндаги расадхоналар ўша Савой Жанг Сингхнинг раҳбарлигида бунёд этилди, Шохжаҳонободдаги катта расадхона мунажжимларининг илмий-кузатиш ишларига унинг ўзи раҳбарлик қилди. «Бу иш, — деб ёзган эди Савой Жанг Сингх, — катта зарурат ва зўр аҳамиятга эга бўлишига қарамай, қудратли рожалардан биронтаси унинг (Улуғбекнинг — Б. А.) ишини давом этдиргунча жуда кўп вақт ўтди. Шаҳид бўлган марҳум султон Улуғбекдан кейин, 200 йил мобайнида ислом оламида биронта машҳур султон, олий мақом ва номдор шахс бунақа ишга диққат-эътибор қилган эмас». Ҳа, Савой Жанг Сингх ҳақ гапни айтган. Расадхона қуриш ҳам, унга соҳиби истасоддий тўплаб илмий-кузатув ишларини олиб бориш ҳам осон иш эмас, албатта. Бунинг учун биринчи навбатда жуда катта маблаг керак бўлади. Шунинг учун ҳар қандай ҳукмдорнинг ҳам бунга юраги чопавермайди. Ҳа, шундай. Нафақат ўтмишда, балки ҳозирда ҳам шунақа. Бунинг учун ҳукмфармо бўлишнинг бир ўзи кифоя қилмайди. Тождорнинг илм-маърифат соҳиби бўлиши ҳам талаб қилинади. Шохжаҳон ҳам, Муҳаммадшоҳ ҳам, Савой Жанг Сингх ҳам ана шундай одамлар бўлиб чиқишди. Савой Жанг Сингх, Жавоҳарлал Нерунинг сўзлари билан айтганда, «жасур

жангчи ва моҳир дипломат бўлиши билан бир қаторда математика ва астрономия олими, забардаст қурувчи ҳам эди. Шунинг билан бир қаторда, тарихни ўрганишга ҳам қизиқар эди».

XVII — XVIII асрларда Ҳиндистонда қурилган расадхоналар Самарқанд расадхонасига ўхшатиб бунёд этилганди. Улар ҳам Улугбек астрономия мактабининг таъсирида ривож топдилар. Ҳатто Ҳиндистон расадхоналарида ишлатилган турли ўлчаш ва кузатиш асбоблари ҳам Самарқандники билан бир хил эди. Савой Жанг Сингхнинг ўзи бу хусусда мана бундай деб ёзган эди: «Белни маҳкам боғлаб, мусулмонларнинг китобларига таянган ҳолда бу ерда ҳам қачонлардир Самарқандда ишлатилган асбобларга, масалан, бронзадан ясалган ва ҳар томони 3 газга тенг бўлган зот ул-ҳалқа, хот ул-суҳбаътайн ва зот ул-шубаътайнга ўхшаш бир қанча астрономия асбобларини ясаб олдик».

Шу тариқа буюк олимнинг илмий кашфиётлари ҳам, китоблари ҳам, ўлимидан кейин теварак-атрофга тарқалиб кетди. Нафақат илмий мероси, балки бой хазинаси ҳам сочилиб кетди. Яқинда Заҳириддин Муҳаммад Бобур авлоди Жаҳонгир подшоҳ (1605—1627) нинг қаламига мансуб «Тузуки Жаҳонгирий» («Жаҳонгир подшоҳнинг тузуклари») номли китобда қизиқ бир маълумот учратиб қолдим. Ўша китобда Улугбек Мирзога қарашли қийматбаҳо бир қитъа лаъл хусусида гап боради. Асарнинг ҳижрий 1029 (милодий 1620) йил воқеалари ҳикоя қилинган II-базми (боби)да мана буларни ўқиймиз: «Ушбу санада (1029 йил раби ул-охир ойининг сўнгги куни — милодий 1620 йилнинг 3 апрел куни) Эрон подшосининг элчилари Оқобек билан Муҳиб Али (олий) остонани тавоф этиш шарафига мушарраф бўлдилар ва ул олий қадар биродаримиз (шоҳ Аббос I — Б. А.) нинг меҳр-муҳаббат туйғулари билан битган мактуби ва тухфалари назааримиздан ўтказилди. (Тухфалар орасида) жавҳаршунослар қийматини 50 минг рупия деб белгиллаган вазни 12 доник бўлган ва Шохруҳ мирзонинг ўгли Мирзо Улугбекнинг жавоҳирхонасидан олинган ва замоннинг зайили билан Сафавия подшоҳларининг қўлига тушиб қолган бир қитъа лаъл ҳам бор эди. Лаълга насх хати билан: «Улугбек ибн Мирзо Шохруҳ баҳодир ибн Амир Темур кўрагон» ва биродаримиз шоҳ Аббоснинг амри билан четига настаълиқ хати билан «вилоят подшоҳи банда Аббос» сўзлари зарб қилинган экан. Бу лаъл тожга қадалмайди, балки ёдгорлик сифатида сақланади. Лаълга

аждодларининг номи зарб этилгани сабабли, ёдгор бўлар ва бахт-саодат келтирар деган умидда, заргархонанинг доругаси Саъидога унинг бир четига «Жаҳонгир подшоҳ ибн Ақбар подшоҳ» деган сузларни ҳамда унинг (ёзувнинг) тарихини зарб этиб қўйишни буюрдим. Бир неча кундан кейин Деканнинг фатҳ этилгани ҳақида хабар олинди ва уша лаълни Хуррамшоҳга иноят қилиб юборди.»

Ҳа, замоннинг зайли билан. Шу замоннинг зайли билан буюк олимнинг ўзи қурбон бўлди, бой кутубхонаси ва шахсий хазинаси талон-тарож қилинди. Таажжуби шундаки, бу қимматли лаъл қандай қилиб Сафавия подшоҳларининг қўлига тушиб қолди. 1511 йили шоҳ Исмоил I (1501—1524) қўшини Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан бирга, Аҳмадбек Сўфи ўгли ва Шоҳруҳбек Афшор бошчилигида Мовароуннаҳрга бостириб кириб Самарқандни ишғол қилганда олиб кетилганми ёки Шайбоний Абдулмуъминхон ўлдирилгандан (1598 йил июл ойида) сўнг Бухоро хонлигида кучайиб кетган ўзаро феодал курашлар оқибатида Эронга қочиб борган Муҳаммад Салим, Жаҳонгир Султон, Араб оталиқ ва Шоҳхўжа нақиблар уни олиб бориб совға қилишганми — бу ҳақда ҳозирча бир нима дейиш қийин.

Шу тариқа Мирзо Улугбекнинг подшоҳлиги барбод бўлди, молу дунёси талон-тарож қилинди. Лекин унинг улуг номини, беқиёс илмий меросини ҳеч ким, ҳеч нима талон-тарож қилолмади. Улугбекнинг номи ҳам, қилган хайрли ишлари ва ёзган китоблари ҳам сақланиб қолди.

СУНГГИ СУЗ ЎРНИДА

* * *

«Улуғбек» эссесининг биринчи нашри эълон қилинганга тахминан тўрт йил вақт кечди. Шу давр ичида мазкур асар ҳақида огзаки тарзда ҳам, матбуот саҳифаларида ҳам озми-кўпми фикр билдирилди. Авваламбор «Улуғбек» эссеси ҳақида матбуот саҳифаларида тақриз билан чиққан қаламкаш дўстларга: Маҳкам Маҳмудов ва Бобоҳон Шариновга («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 й. 22 декабр), А. Ҳакимжонов ва Ш. Зокировга («Тошкент ҳақиқати», 1990 й. 3 январ), Сайфуддин Жалиловга («Коммунист», 1990 й. 13 май) ва Ҳабибулло Зайниддиновга («Шарқ юлдузи», 1990 й, № 5) самимий миннатдорчилик изҳор қиламиз.

Китоб ёзиш қийин. Уни ёзган билади, ўқиган бўлса маълум даражада завқ олади, ё бўлмаса ранжийди. Шу боисдан ёзувчи ҳаммавақт ўқувчининг фикрини интизорлик билан кутади. Ўзингиз ўйлаб кўринг-а, китобни ёзиб қўйсангиз-у, лекин бирон тирик жон лом-мим демаса. Туншунган одамга бундан огири бўлмаса керак. Чунки вақтида айтилган гап, ҳолислик билан билдирилган фикр китоб муаллифига ўзига ишонч, янги гайрат ато этар экан.

Хулласи калом, «Улуғбек» эссесига билдирилган фикрлар, умуман олганда, ижобий бўлди. Шу билан бир қаторда, асарнинг айрим хато-камчиликлари ҳам маълум бўлди. Нима ҳам дердик, «беайб — парвардигор». Китобнинг рўёбга чиқиши, унинг катта-кичиклигидан қатъи назар, фақат биргина муаллифга боглиқ эмас экан. Қўлёзма китоб шаклига келгунча, муҳаррирдан тортиб то ҳарф терувчигача кўп қўлдан ўтаркан. Шунинг учун ҳам баъзида айрим рақамлар, ҳарфлар ва ҳатто бус-бутун жумлаларнинг алмашилиб ёки тушиб қолиши ҳоллари ҳам учраб туради. «Улуғбек» эссесига ҳам шундай аҳволни куриш мумкин. Биз мазкур китобнинг иккинчи нашрини тайёрлашда унинг биринчи нашрида ўтиб кетган хато-камчиликларни бартараф этишга ҳаракат қилдик.

Одам боласи, у олимми, шоирми, олий насаб мансабдор-ми, бундан қатъи назар, қусрсиз ва нуқсонсиз бўлмас экан, ўзи. Барибир унинг қандайдир, ўзига сезилмас қусури, нуқсони буларкан. Ҳа, одамзод шунақа яратилган, аслида. «Беайб — парвардигор», деб бекорга айтишмаган эканлар-да салафлар. Ва яна яхши одамлар бошқаларга, уларнинг мезожида бирон нуқсон сезгудай бўлсалар, ётигида, ё бўлмаса тўғридан-тўғри бетига айтиб, уни огоҳлантирар эканлар-у, аммо ўзидаги нуқсонни кўпинча сезмас эканлар. Бошқаларнинг устига ёпирилиб келаётган чигирткани кўрар эканлар-у, лекин ўзининг тенасига балою қазо бўлиб келаётган хавф-хатарга эътиборсиз буларкан, киши. Мирзо Улугбек ҳам шунақа одам бўлиб чиқди. Мен бу гапларни шунчаки айтаётганим йўқ. Улугбекда ҳам шунақа, яхши инсонга хос хислатлар-ни кўрганим сабабдан айтаётибман. Ҳа, билганимдан айтаётибман. Далил-исбот дейсизми? Бор далил-исботимиз. Бундан бирнеча йил муқаддам, бир гуруҳ тарихчи олимлар билан ҳамкор бўлиб «Самарқанд тарихи» устида иш олиб бораётганимизда, бир эски китобни варақлаб ўлтириб Мирзо Улугбекнинг қаламига мансуб бир мисраъ шеърга кўзим тушиб қолди. Ажойиб насихатомуз шеър экан у. Мана уша шеър:

Эй он-ки мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шуҳи макун-ки чашми бадон дар камини туст.

Таржимаси:

Эй ҳусн мулки сенинг муҳринг остда бўлган,
Шуҳлик қилма, чунки ёмонларнинг кўзи йўлингга тўзқ
қўймиш.

Кўриб турибсиз, бу шеърда Мирзо Улугбек одамларни ҳушёрликга чақиряпти. Қаранг-а бошқаларни ёмонлар-нинг кўзидан эҳтиёт бўлишига чақиряпти. Огоҳлантиряпти уларни. Лекин тангазар ва ҳасадгўйлар ўзига тўзқ қўйиб, чор атрофдан уни ўраб келаётганликларини пайқамай қолди. Пайқаган бўлса ҳам эътибор бермаган. Подшоҳ-да у. Қўлида миршаблар, қуриқчилар, қўшини бор. Шундай бўлгач, у кимдан кўрқади? Бир-икки кўнгли қора ҳасадчиданми? Қолаверса халқ орасида ҳам обрў-эътибори катта. Чунки у бошқа подшоҳларга ўхшаб юрт кезиб, қилич чопиб, жангу жадаллар билан умр кечирмади. Аксинча бир умр урушга қарши сиёсат юргизди, эл-юртга тинчлик ва осойишталикни барқарор қилди, раиятнинг ҳол-аҳволини бир оз бўлса-да енгиллаштирди, Самарқанд,

Бухоро, Шаҳрисабз, Ғиждувон каби шаҳарларни, олий иморатлар ва янги боғ-роғлар қуриб обод қилди, муҳтожларга қўлидан келганча ёрдам берди. Ва, ниҳоят, пўпалаб фарзанд ўстирди. Ахир одамзоддан нима қолади? Қурдирган бинолари-ю, ўстирган дарахт ва қобил фарзанд қолади, холос. Агар инсон умрида шулардан биронтасини қилган бўлса, ўзидан яхши от қолдиради, номи ўчмайди. Ахир Улуғбек шундай иш қилди-ку. Қўлидан келганча эл-юртга хизмат қилди, уни обод қилди ва ниҳоят яхши фарзанд ўстирди. Шунинг учун ҳам хотиржам эди у. Бир-иккита тангназар, игвогар бўлса бордир. Улардан чўчимади. Лекин тилда дўсту, дилда ганимлар теварак-атрофида кўпайиб кетганини пайқамай қолди. Инсондаги ёмон ҳислатлардан энг даҳшатлиси — бу тангназарлик. Бу айниқса яқин, ишонган одамингдан содир бўлгудай бўлса — бундан ёмони йўқ. Тангназарлар орасида яқин кишилари бўлиши, айниқса бу дардга суюкли фарзандларидан бири мубтало бўлиб қолганлиги Улуғбекнинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Улуғбек чақалоқлигидан улуғ бобоси ҳазрат Амир Темур ва унинг саховатли оқила хотини маҳд улё Сарой Мулкхонимнинг қаноти остида улгайди, тарбия топди. Албатта, ҳазрат Соҳибқироннинг олижаноб ҳислатлари ва яхши ўғитларидан баҳраманд бўлди. Лекин, уларнинг ҳаммасини ҳам жон қулоғи билан эшитиб, қалбига жо қилолмаган, шекилли. Ҳазрат Соҳибқирон ўғиллари ва набираларига жангу жадал ва ҳарбий юришларидан фориғ бўлиб, қисқа бўлса-да, нафасини ростлаб олиш учун бирон манзилга қўнганда кўп маслаҳатлар берарди, айниқса дўсту душмани ажрата билиш ҳаётда ўта зарурлигини такрор-такрор айтарди уларга. «Кенгаш,— дер эди у яқинларига,— икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — дилдан айтилгани. Тил учида айтилганини шунчаки эшитардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эрса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим». Ва яна дер эди: «Подшоҳ мажлис аҳлидин огоҳ ва ҳушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, уни ташқарига ташийдурлар. Подшоҳнинг сўзидан, ишидин вазирларга, амирларга хабар бериб турадурлар. Масалан, шунга ўхшаш бир воқеа менинг ўзим билан рўй берган эрди. Ўзимнинг хос мажлисимдаги бирқанча суҳбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари эркан».

Ҳа, ҳаммани ҳам соҳиби асрор билиб, унга сир айтиб бўлмас экан. Мирзо Улуғбек улуғ бобосининг бу ўғитини ҳам яхшилаб уқиб олмаган чоғи. Бўлмаса султон Абу

Сатид, Мироншоҳ қавчин, Иброҳим ибн Фулод ва Ҳожи Муҳаммад Ҳусравга ухшаш хиёнаткорларни ўзига яқинлаштирармиди?!

Амир Темурнинг мамлакат ва салтанатни идора қилиш хусусида яна қанчадан-қанча яхши ўғитлари бор.

Масалан, давлат ва салтанатнинг барқарорлиги кўп жиҳатдан вазирлар ва давлат маҳкамаларига бош бўлиб турган олий мақом мансабдорларнинг ҳалол ва сидқидилдан хизмат қилишига боғлиқ. Ҳазрат Соҳибқирон вазирлар ва олий мартабали мансабдорларни танлаш хусусида ганириб, улар кўп мақбул сифатларга эга бўлишини алоҳида уқдирган эдилар: «Вазирлар,— деган эди у,— ушбу тўрт сифатга эга кишилардин бўлишлари лозим: биринчиси — асслик ва тоза наслик; иккинчиси — ақл-фаросатлилик; учинчиси — сипоҳу раият аҳволидин хабардорлик, уларга нисбатан ҳушмуомалада бўлишлик; тўртинчиси — сабр-матонатлилик ва тинчлик-севарлик. Қимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳ ва раият ихтиёрини унга тошнисинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин». Шу билан бирга, Амир Темур қора кўнгил, ғийбатчи ва раиятга жабру ситам етказувчи кимсаларни зинҳор ҳокимиятга яқинлаштирмаслиқни маслаҳат берардилар. «Қайсики вазир,— деган эди у,— ғийбат гапларни айтса (ёки) уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотин пайига тунса, уни вазирликдан туширин лозим. Наслию зоти ёмон, ҳасадчи, кина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасди. Бузуқ, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса давлат ва салтанат тез орада инқирозга юз тутади, Шу муносабат билан у тарихдан бир мисол келтиради: «Аббосийлардан халифа Мустансим биллоҳ (1242—1258) ҳасадчи, кина-қудуратчи ибн ал-Аъомийни ўзига вазир қилиб тайинлади. У кўнглида халифага нисбатан кина-қудурат, душманлиги бор бўлганлиги учун халифани мунофиқона гаплар билан алдаб, ўзи Ҳалокухон (мўғул хони; 1256—1265) билан тил бириктириб, уни халифалик тепасига олиб кетди. Ҳалокухон эса халифа Мустансимни қўлга олиб ўлимга маҳкум қилди».

Шундан келиб чиқиб, Амир Темур бахтиёр авлодига мана бу васиятни қилган: «Шундай бўлгач, асли тоза, насли пок, улуг зотлардан бўлган, яхши ҳуққиди кишилардин

топиб вазир қилинглари, чунки асли тоза киши хатоликга йўл қўймайди, бадасл эса соҳибига вафо қилмайди».

Мирзо Улугбекнинг вазирлари орасида қора кўнгил, кина-қудуратли, бузуқилари бўлганлигини билмайман. Лекин, меҳру вафо масаласи ҳам бор. Шундай бўлмаганда эл-юрт ва Улугбекнинг бошига огир кўнлар, тушган пайтда вазирлари ва амирлар уни тапилаб теварак-атрофга тирқираб кетармиди?! Уларнинг кўпчилиги надаркун Абдулла-тифнинг тарафига ўтиб кетишармиди?!

Донолар давлатнинг асосий устунилари тўртта деб айтадилар. Булар: 1) раият, яъни меҳнаткаш халқ; 2) хазина; 3) қўшин; 4) салтанат, яъни пухта қилиб тузилган давлат аппарати.

Раият билан салтанат хусусида Улугбекка бирон эътироз билдириб бўлмайди. Давлат тузими бобоси даврида қандай бўлса Улугбек даврида ҳам шундайлигича қолади. Лекин ҳамма нарса бу лавозимларни кимлар эгаллаганига ҳам боғлиқ. Ҳаётда одам тапилаш қийин. «Ҳайвоннинг олеси — тошида, одамнинг олеси — ичида», дейдилар донолар. Раият хусусида Мирзо Улугбек қўлидан келган барча яхшиликни қилди. Олиқ-солиқ йиғишни тартибга солди, хирожнинг миқдорини камайтирди; пул ислохоти ўтказиб, яқинлашиб келаётган қаҳатчиликнинг олдини олди. Қисқаси, адолат ва инсоф билан сиёсат юргизиб, раиятни, яъни меҳнаткаш халқни ўздан рози қилди.

Давлатнинг яна бир муҳим устини — бу хазинадир. Ҳамма яхши биладики, ҳарқандай давлат хазинаси кун кечиролмайди. Авваллари ҳам шундай бўлган. Ҳозирда ҳам шундай. Ва яна шу ҳам маълумки, хазинага оқча осмондан тушмайди, ёки Хизр алайҳиссаломнинг қароматларидан келмайди. Хазина халқдан тушланадиган олиқ-солиқ, бўйсундирилган мамлакатлардан ундириладиган ўлпон (моли омон) ҳамда давлатга қаранли ер-сув ва бошқа мол-мулкдан, масалан эгасиз қолган ерларни ўзлаштиришдан, келадиган даромад ҳисобига тулагиб турилган. Шу сабабдан подшоҳлар хазина ва унинг ҳамма вақт тўкин-сочин бўлиб туриши хусусида мунтазам қайғуриб келганлар. «Хазинанинг қариблашиб қолишига, — дейилади «Тузукларда, — сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади Сипоҳнинг тарқалиб кетиши эса, ўз навбатида салтанатнинг кучсизланишига олиб келади».

Улугбекнинг муштавийлари (молия маҳкамасининг бошлиқлари) хазинани мунтазам тулин-сочин бўлиб туришининг уйдасидан чиқолмади, чамаси. Ахир олиқ-солиқдан тушим камайган, урушлар тўхтаб қолгани

сабабли улпон келмай қолган бир шароитда иложи қанча? Афтидан савдо-сотиқ устидан назорат ҳам камайиб кетгандир, балки?

Давлатнинг яна бир муҳим устуни булмиш сипоҳ масаласига келсак, унинг умумий аҳволи, жанговарлиги Улуғбек замонида аввалгидай эмас эди. Сипоҳнинг ҳукмрон тоифага садоқат билан хизмат қилиши кун жиҳатдан унинг қорни туқ, уст-боши бус-бутун булишига боғлиқ. Маълумки, Амир Темур шу масалага алоҳида эътибор берган. У биринчи галда сипоҳийга маоши уз вақтида ва белгиланган миқдорда бериб борилишини таъминлаган. Масалан, оддий сипоҳийга, зиммасига юкланган вазифани бажариш парти билан, минган отининг баҳоси миқдорида, баҳодирларга — икки-турт от баҳоси миқдорида; унбошиларга — ун от баҳоси миқдорида, юзбошиларга — унбошиларникига қараганда икки баробар ортиқ; мингбошилар — юзбошилардан уч баробар ортиқ миқдорда белгиланган. Ҳарбий юришлар олдидан эса унга олти ойлик маоши бир йула туланган. Ва яна ҳарбир сипоҳийга жанг олдидан махсус инъомлар (бу уқулқа деб аталган) улаштирилган. Сипоҳийлар урушда қулга тушган улжадан ҳам, тутган мавқеъи ва хизматига яраша баҳраманд қилинганлар. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга диққат билан эътибор берадиган бўлсан, Амир Темур қушинида ҳар борада қаттиқ интилоқ урнатилганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, сипоҳий, у оддий аскарми, мингбоши ёки туманбошими, бундан қатъи назар, агар урушда хатога йул қуйгундай бўлса, маоши ундан бирга камайтирилган. Аксинча, қилич чопишда ўзини қурсатган баҳодирларнинг мартабаси кўтарилган. Сипоҳ хусусида, айниқса кексايиб сипоҳий-гирликка ярамай қолганлар хусусида, катта ғамхўрлик қилинган. «Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қартайган бўлса, дейилади, масалан, «Тузуклар»да — уни улудан (яъни маондан) маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик лозим. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасун, чунки у давлат хизматида бўлиб, бодий ҳаётини фойий дунё нақди учун аямаслигининг ўзи инъом ва моддий таъминотда булишига ҳақли ва лойиқдир».

Сипоҳ учун ҳам, амирлар ва беклар учун ҳам, уруш тирикчилик ва бойлик ортдириш воситаси ҳисобланади. Бойлик ҳам уруш орқасидан ортдирилади. Амирлар ва беклар шунинг учун ҳам тез-тез уруш бўлиб туришига тарафдордирлар. Улар урушсиз туролмайдилар. Шу

сабабдан фақат тез-тез уруш қилиб ўлжа билан мунтазам таъминлаб туришга қодир бўлган подшоҳларнигина қўллаб-қувватлаганлар. Улуғбекка ухшаш илм-фанга муқкасидан кетган подшоҳларни эмас. Кўпинча бундай подшоҳларнинг баҳридан ўтишган.

Эл-юрт ва давлатнинг яна бир устини — бу салтанат, яъни тўқ-тахт ва подшоҳ. Кўп парса салтанат қуриб ўлтирган улуғ зотнинг ақлу заковати ва тадбиркорлигига боғлиқ. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, подшоҳ подшоҳлик қиламан деса ўз фаолиятида ўн икки тузукка амал қилиши шарт: 1) бир сўзлик бўлиши ва айтган сўзига амал қилиши лозим, айтилган ишини билиб қилиши керак; 2) ҳар ишда адолатпеша бўлиши, атрофида ҳам шунақа одамларни тутиши талаб қилинади; 3) не ишни қилар бўлса, узганинг майлига қараб эмас, ўзи ҳукм чиқариши лозим; 4) бирор ишга азму қарор қилган бўлса, ўша қарорида қаттиқ туриши зарур; 5) ҳукм-фармони ҳамма учун мажбурий; 6) ўзи қилиши керак бўлган ишни бошқага ишониб топшириб қўймаслиги шарт; 7) не иш қилмоқчи бўлса кенгаш билан қилиши, лекин кенгашнинг фойдалисини олиши лозим; 8) салтанат, раият ва сипоҳийлар ҳусусида яхши-ёмон ган эшитганда шонмасдан, мулоҳаза билан ҳукм чиқариши керак; 9) сипоҳ ва раият олдидан узини жиддий ва ҳайбатли тутмоғи шарт; 10) раият, хазина ва лашкарни ҳаммаша ўз ҳукмида деб билиши керак; 11) салтанатни идора қилишда бошқани узига шерик қилмаслиги зарур; 12) аҳли кенгашдан ҳушёр ва унинг хатти-ҳаракатидан доимо огоҳ бўлиб туриши керак.

Бахтга қарши Мирзо Улуғбек тоғ-тахт соҳиби амал қилиши зарур бўлган бу тузуқларнинг айримларига амал қилмади, чоғи.

Ҳа, соҳиби салтанат бўлиш қийин. У эл-юртнинг тақдирига биринчи жавобгар шахс. Шу сабабдан у мамлакат ва раият аҳволидан ҳамма вақт воқиф бўлиши, мамлакатнинг яқин-истиқболини идроқ этабилиши керак. У кеча-кундуз доимо ҳушёр туриши зарур.

Бобосининг олижаноб хислатлари (ақл-идроклик, синчковлик, ҳушёрлик, ҳаққонийлик ва ҳ. к.) набирасе Мирзо Улуғбекда ҳам мавжуд эди. У ҳам донишманд подшоҳ эди. Агар улуғ бобосидаги олижаноб хислатларга эга бўлмаганда Мовароуннаҳр ва Туркистондай улкан мамлакатни қирқ йил идора қила олармиди? Лекин, уларнинг уртасида битта муҳим тафовут мавжуд. Амир Темур, тоғ-тахт билан, ҳарбий ва сиёсатдон одам эди.

Унинг бутун диққат-эътибори ҳарб ва давлат ишлари билан банд эди. Мен ҳазрат Соҳибқироннинг ҳаёти ва фаолиятини синчиклаб ўрганган одамман. Лекин унинг бирои марта Самарқанд ёки Шаҳрисабзда, ё бўлмаса бирои обод манзилгоҳда бир йил — ярим йил муқим туриб ҳордиқ кичарганини эслолмайман. У бутун умрини от устида кечирди, ўттизга яқин мамлакат ва ўлкаларни кезиб чиқди. Кезганда ҳам шунчаки саёҳат юзасидан эмас, уруш-талашлар билан кезди. Лекин, Мовароуннаҳрдан узоқ юртларда бўлганида ҳам, ота юртини бир лаҳза назардан қочирмади. Вазирлар, ноиблар ва ҳокимларнинг фаолиятини мунтазам кузатиб турди. Қисқаси, қўшиннинг ҳам, салтанатнинг ҳам жиловини қўлида маҳкам тутди. Мирзо Улугбекка келсак, у бобоси сингари йирик ҳарбий ва сиёсий арбоб эмас эди. У умри ва фаолиятининг асосий қисмини илм-фан ва маърифат йўлида сарфлади. Уни сарой ва лашкар тенасида эмас, кўнроқ расадхона ва мадрасада кўриш мумкин эди. Қўшин билан салтанатнинг жилови эса вазирлар ва амирларга ишониб топшириб қўйилганди. Улугбекнинг фожиаи ҳам шунда эди. Тўғри, подшоҳ адолатчиси ва маърифатпарвар одам бўлгани яхши, акс ҳолда ёруғлик ўрнини зулмат эгаллайди. Аммо, подшоҳ бўлгандан кейин унинг подшоҳлик сиёсати ҳам бўлиши керак. У бир қўлида қалам, иккинчи қўлида шамшир тутгани маъқул. Акс ҳолда эл-юртни бошқариб ҳам бўлмайди, уни чор атрофдан куз тикиб турган ганимлардан ҳимоя қилиш ҳам қийин.

УЛУГБЕК, УЦИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ БИЛАН БОГЛИҚ БЎЛГАН АСОСИЙ ВОҚЕАЛАР ХРОНОЛОГИЯСИ

1394 й. 22 март	— Мирзо Улуғбек тугилди (Султония; Эрон Озарбайжони).
1394 й. май — 1395 й. 28 феврал	— Улуғбек Амир Темур қушинининг уғруқида Озарбайжон ва Арманистонда бўлди.
1395 й. — 1398 й.	— Улуғбек катта онаси Сароймулк хоним билан бирга Самарқандда истиқомат қилди.
1398 й. баҳор ва ёз ойлари	— Улуғбек бобоси Амир Темурни Ҳиндистон юришига кузатаётиб Балх, Хулм, Самангон, Андароб ва Кобулда бўлди.
1398 й.	— Улуғбек Сароймулк хонимга қўшиб Кобулдан Самарқандга қайтариб юборилди (24 август).
1399 й. 29 март	— Улуғбек Термизда Ҳиндистон юришидан қайтиб келаётган бобосини кутиб олди.
1399 й. — 1402 й.	— Улуғбек бобосини Ғарбий Эрон, Озарбайжон ва Туркияга қилган ҳарбий юришида кузатиб борди.
1402 й. — 1405 й.	— Улуғбек кўннича Мовароуннаҳрда турди.
1404 й. 16 октябр	— Улуғбекни амакиси Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғай бегимга уйлантириб қўйдилар.
1405 й. 18 феврал, Ўтрор	— Амир Темур вафот этди. Мирзо Улуғбек Сароймулк хоним ва бошқа оғолар билан Самарқанднинг Алиобод қишлоғида видолашиб, Иброҳим Султон ва амирлардан Шоҳмалик ҳамда Шайх Нуриддин билан бирга Бухоро сари жўнади (5 март).
1405 — 1409 й.	— Улуғбек Хуросонда Ҳирот, Шибиргон, Андхуд, Машхад, Тус, Астробод ва бошқа вилоятларда турди.
1406 й.	— Мирзо Улуғбекка Тус, Ҳабуншон, Калот, Нисо, Обивард, Язир, Сабаавор ва Нишонур суюргол тарзида ынъом қилинди; Улуғбек билан Шоҳмалик Қарши ёнида бўлган урушда Ҳалил Султондан маглуб бўлдилар.
1407 й. 4 май	— Улуғбекка, юқоридаги вилоятларга қўшимча тарада, Мозандарон ҳам ынъом этилди.

- 1408 й. 22 апрел — Табризнинг Шанби Ҳозоний деган мавзёида мирзо Мироншоҳ Қора Юсуф (1389—1402) билан бўлган урушда ҳалок бўлди.
- 1409 й. — Шохруҳ билан Улугбекнинг Мовароуннаҳр устига, Ҳалил Султонга қарши юриши ва Самарқанднинг ишғол қилиниши (13 май); Мирзо Улугбекка Мовароуннаҳр инъом этилди.
- 1410 й. — Улугбек ва Шохмалик Қизил работда Шайх Нуриддин, Чингиз ўғлон ва мирзо Муҳаммад Жаҳонгирнинг бирлашган қўшинидан енгилдилар (21 апрел); Шохруҳнинг катта қўшин билан Амударёдан кечиб ўтиши (21 июн); Қизил работда бўлган уруш ва Шохруҳнинг ғалабаси (12 июл); Самарқанднинг Шохруҳ томонидан олинishi (14 июл); Шохруҳ Самарқанддан жўнаб кетди (30 июл).
- 1411 й. — Амир Шохмалик Улугбек тарафидан қўшин билан Шайх Нуриддинга қарши жўнатилди (10 январь); Шайх Нуриддин исёни бартараф этилди; Туркистон ҳам Улугбекка бўйсундирилди; амир Шохмалик Улугбекнинг талаби билан Самарқанддан чақиртириб олинди.
- 1414 й. — Мирзо Улугбек амирлардан Муса ака, Муҳаммад Тобон ва амир Алилар билан бирга Андижон устига қўшин тортди. Амирак Аҳмад Кошгарга қочиб кетди. Улугбек қўшини Аҳси билан Андижонни ишғол қилди. Улугбек Амирак Аҳмад хусусида маслаҳатлашиб олиш учун Ҳиротга келди (25 ноябр).
- 1415 й. — Улугбекка Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берилди (12 март); Улугбек Фарғонага янгидан қўшин юборди; Амирак Аҳмад яна Кошгарга қочиб кетди; Шохруҳ Амирак Аҳмадга ишончнома юбориб уни Ҳиротга чақиртирди (26 июл); Хитойга Самарқанд элчилари юборилди.
- 1416 й. — Улугбек Оқ ўрда ҳукмдорларига қарши Сирдарё соҳилларига қўшин тортди (март — апрель); Кошгар Улугбек давлати таркибига қўшиб олинди; Самарқандга Мўғулистондан элчилар келди.
- 1417 й. — Мирзо Улугбек Ҳиротга келди (6 май); Хитойдан келган элчилар шарофига уюштирилган қабул маросими

1418 й.

да иштирок этди (17 май); Улугбек Оби турк (Чирчиқ бўйларида) қишлади; Бухорода Улугбек мадрасаси қуриб битирилди.

1419 й.

— Мирзо Улугбек қишловдан Самарқандга қайтди (феврал); Мўғулистонда давлат тўнтариши; Самарқандга Мўғулистондан элчилар келди.

1420 й.

— Самарқандга Оқ ўрдалиқ тахт даъвогарларидан Бароқ ўғлон қочиб келди (25 май); Улугбекнинг турмуш ўртоғи Ўғай бегим вафот этди; Самарқандга Хитой элчилари келди (август); Мўғулистонда нотинчлик ва Улугбек Сирдарё бўйларига қараб қўшин тортиди (август — октябр); Улугбек Бухорога борди (ноябр); Самарқанддан Хитойга элчилар жўнатилди (декабр).

1421 й.

— Самарқанддан Мўғулистонга қўшин юборилди (25 июн); Самарқандга Гавҳаринод бегим келди (29 апрел); Улугбек ҳузурига Мўғулистондан давлатхоҳлик ва тобелик билдириб Малик Ислон келди (11 июл); Самарқандга Мўғулистондан Сарик ўғлон билан Шермуҳаммад ўғлон бошчилигида 50 нафар сардор келди (20 июл); Улугбек от-улов, қурол-аслаҳа ва одам бериб Шермуҳаммад ўғлонни Мўғулистонга юборди (23 декабр); Самарқанддаги Улугбек мадрасасининг қурилиши тамомланди.

1421 й. — 1422 й.

— Мирзо Улугбек ўғил кўрди (13 январ). Унга Абдурахмон деб исм қўйилди. Шермуҳаммад ўғлон ғалаба қозонди, деган хабар олинди (май — июн).

1422 й.

— Улугбек қишни Бухорода ўтказди; Тибетдан элчилар келди.

1423 й.

— Мирзо Улугбек Ҳиротга борди; Хитойдан Темурий элчиларининг қайтиши (сентябр боши).

1424 й.

— Бароқхоннинг Дашти қипчоқдаги муваффақиятлари ҳақида хабар олинди.

— Мўғулистон устига юришга тайёргарлик; Улугбек қишлаш учун Шохруҳияга келди (10 ноябр); Самарқанд мадрасасининг жануб тарафида хонақоҳ, муқаттаъ масжиди, Регистонда эса Мирзойи хаммоми қурилди; Самарқандда расадхона қурилиши бошланди.

- 1425 й. — Улугбек Мугулистон устига қўшин тортди (17 феврал); Самарқандга қайтиб келди (27 июн); Улугбек Ҳиротда бўлди (октябр — ноябр).
- 1426 й. — Бароқхоннинг кучайиб кетиши ва Оқ урда билан Темурийлар давлати ўртасидаги муносабатлар ёмонлашди.
- 1427 й. — Ҳиротнинг Жомий масжидида Шохрухга суиқасд қилинди (21 январь); Улугбекка ёрдам учун Ҳиротдан Муҳаммад Жўкий бошчилигида қўшин юборилди (15 феврал); Сигноқ ёнида Улугбек билан Бароқхон ўртасида бўлган уруш ва Улугбек қўшинининг мағлубиятга учраши (феврал охири); Шохрух ўғлига (Улугбекка) ёрдам учун аскар, қурол-аслаҳа ва маблағ юборди (16 март); Шохрухнинг ўзи катта қўшин билан Мовароуннаҳр устига отланди (28 май); Шохрух Самарқанддан Ҳиротга қараб жўнаб кетди (7 октябр).
- 1429 й. — Мугулистонда нотинчлик; Улугбек Мугулистонга Сотуқхон бошчилигида аскар юборди.
- 1430 й. — Йирик олим ва Улугбекнинг сафдоши Ғиёсиддин Жамшид Кошоний вафот этди.
- 1432 й. — Улугбекнинг ўғли мирзо Абдурахмон вафот этди (15 январь); Ҳиротдан Улугбекнинг ихтиёрига фотначи туркман шахзодаси Ёрғали юборилди.
- 1433 й. — Улугбек мирзонинг Ғиждувондаги мадрасаси қуриб битказилди.
- 1435 й. — Мирзо Улугбек Сарахса, Шохрухнинг олий ўрдусига чақиртирилди (январь ўрталари); Шаҳрисабзда Қўқ гумбаз масжиди ва Гумбази Саййидан бино қилинди.
- 1437 й. — Йирик олим ва Улугбекнинг ўстози Қозӣзода Румий вафот этди. Мирзо Улугбекнинг «Зижи жадиди кўрагоний» асари ёзиб тамомланди; Мугулистон амирларидан Саид Али дуглот тарафидан Қошғар босиб олинди.
- 1441 й. — Мирзо Абдуллатиф бувиси Ғавҳарпод бегимдан аразлаб Самарқандга келди; вазири аъзам Носируддин Хавофий вафот этди.

- 1442 й. Самарқандга Гавҳаршод бегим келди (январ) ва Абдуллатифни олиб Ҳиротга қайтди (феврал).
- 1444 й. Шохрухнинг ўсаллаб қолиши ва тожух тахт хусусидаги можаролар.
- 1445 й. Самарқандга Хитой элчиларининг келиши.
- 1446 й. Шохрухнинг набираси Султон Муҳаммад исёнини бостириш учун Ғарбий Эронга қилган юриши; Ясся, Саброн ва Сигноқнинг Абулхайрхон тарафидан босиб олиниши.
- 1447 й. Шохрухнинг вафоти (12 март); Абдуллатиф билан Алоуддавла ўртасида тожух тахт учун кураш бошланди; Абдуллатиф мағлубиятга учраб асир олинди (29 апрел); Алоуддавланинг Мурғобга қўшин тўплаши, Улугбек билан Алоуддавла ўртасидаги музокаралар ва Абдуллатифнинг асирликдан бўшатилиши.
- 1448 й. Алоуддавланинг босқинчилик ҳаракатлари; Улугбек қўшин билан Амударёни кечиб ўтди (баҳор); Тарноб ёнида бўлган уруш ва Алоуддавланинг мағлубиятга учраши; Ҳирот, Машҳад, Тус, Ниниюпур, Кучан ва Исфарион Улугбек аскарлари тарафидан ишғол этилди; Улугбек Ҳиротни Абдуллатифга топшириб Мовароуннаҳр сари йўлга тушди (ноябр); Дашти қипчок кўчманчилари Абулхайрхон бошчилигида Мовароуннаҳрга бостириб кирди ва Тошкент, Шохрухия, Самарқанд ва Бухоро атрофини, то Амударё бўйлари-гача, гўрат қилди; Абдуллатиф Балх вилоятига ҳоким этиб тайинланди.
- 1449 й. Хуросон тахтини Абулқосим Бобур эгаллади; Мирзо Улугбек Бухоро қишлоvidан Самарқандга қайтди (март); Балхда Абдуллатиф отасига қарши исён кўтарди; Улугбек унга қарши қўшин тортди (апрел ойининг охири); ота билан ўғилнинг Жайхун бўйида бир бирига қарши уруш ҳолатида туриши (май, июн); Султон Абу Саид Мирзо исёни (июл); Улугбек қўшинининг Димишқ ёнида Абдуллагифдан мағлуб бўлиши (17 октябр); Улугбекнинг Маккага жунаб кетиши ва Самарқанд ёнида хоинони ўлдирилиши (25 октябр).
- 1450 й. Абдуллатифнинг қатл этилиши (9 май).

ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛАР

А ба қ а х о н — Ҳалокуийлар (Чингизийлар) сулоласидан чиққан Эрон ҳукмдори (1265—1282).

А бу л х а й р х о н — XV асрда Дашти қишлоқнинг шарқий қисми устидан ҳукм юргизган кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси (1428—1468).

А бу Маъшар — Хуросонлик машҳур астроном Абу Маъшар Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Балхий (786—886).

А бу Саъидхон — Эронда ҳукмронлик қилган Ҳалокуийлар (алхонийлар) сулоласининг сўнгги ҳукмдорларидан (1317—1335).

А бу Ҳанифа — Ҳанафия мазаҳабининг асосчиси Нуъмон ибн Собит (699—767). Кўпроқ Имоми Аъзам номи билан машҳур бўлган.

А з у д а д - д а в л а — Азуд ад-давла Фано Хусрав (949—983); Бувайҳийлардан.

А л а м у т — Казвинининг (Эрон Озарбайжони) шимоли-ғарбий тарафида, Эльбурс тоғида жойлашган мустаҳкам қалъа. Исмоилийлар давлатининг (1090—1256) қароргоҳларидан.

А ли и б и И с о У с т у р л о б и й — аш-Шаммосия (Бағдод) расадхонасининг астрономик кузатиш асбобларини (устурлоб ва б.қ.) ясаган олим (IX асрнинг биринчи ярми).

А ли Сино — Бухоролик машҳур қомусий олим Абу Али ибн Сино (980—1037).

А л о и д д и н М у ҳ а м м а д — Улугбекнинг шоғирди, машҳур олим Али Қушчи (1403—1474).

«**А л - ҳ и д о я**» — Ёрхонуддин Марғинович (1197 й. вафот этган) ёзган мусулмон қонунчилиги (фиқҳ)га оид асар.

А м и р а к А ҳ м а д — Темурий Умаршайх мирзонинг угли (1409—1416 й. Фаргона ва Қошғар ҳокими).

А р а с т у — Аристотель (милод. авв. 384—322 й.).

А р ж у м а н д — азия, иззатли, қадрли, муътабар.

А р з — эн, кенглик.

А р и с т о т и л с — қадимги юнон файласуфи Аристотель.

А р к а н д а в л а т — давлат таянчлари; давлатнинг нуфузли кишилари.

А ф и ж и ю н — апогей.

А ф л о т у н — қадимги юнон файласуфи Платон (мил. ав. 427—347).

А ф р о с и ё б — Туркларнинг афсонавий подшоҳи.

А х т а б е г и — Подшоҳ отхонасининг мутассадийси.

А ш к о л а т - т а ъ с и с — сайиид Шамсиддин Муҳаммад Самарқандийнинг (XIII — аср) геометрияга тегишли асари.

А ш п а р а — Ашпара (Аспара) сойи бўйида жойлашган (Чу дарёсига яқин, Қозогистон, Жамбул област Мерки районида яқин) ўрта аср шаҳари.

А ғ ё р — душман, ёв.

Аҳмад ибн Абдулла Марвозий — кўпроқ Ҳабаш ал-Ҳосиб Марвозий номи билан машҳур бўлган йирик астроном олим; Маъмул академиясининг кўзга кўринган намоёндаларидан. (тахм. 770—870).

Аҳмад Фарғоний — IX асрда ўтган йирик астроном олим; Бағдод академиясининг кўзга кўринган намоёндаларидан (861 й. вафот этган).

Аҳраман — зардуштийлар эътиқодига кўра энг даҳшатли дев.

Бадиъи — янги, нодир, ажойиб асар; янги ижод этилган асар.

Баён (илми баён) — нозик маъноларни баён қилишни ўргатувчи илм.

Байт ул-мол — мол-дупё сақланадиган уй; хазина.

Баковул — подшоҳ ошнази.

Барғустон — от устига ташланадиган ўқ ўтмас махсус ёпиқ.

Бароё — барча махлуқот.

Баронгор — қўшиннинг унғ қаноти.

Бароқ уғлон — Оқ ўрда хони (1422—1428).

Бехори — тиконсиз. Ёу ерда кириikka ишора.

Бир мисқол кенакий — Чигатой авлодидан бўлган Кенакхон (1309—1325) даврида зарб этилган кумуш (олтин) танга; тахминан 4,8 г. вазнда бўлган.

Битлимус — қадимги юнон астрономи Клавдий Птолемей (тахм. 90—160 й.).

Бобак — Озарбайжон ва Ғарбий Эронда 8'6—837 йиллари бўлиб ўтган халқ ҳаракатининг етакчиси (тахм. 800—838).

Бойсуңқур Мирзо — Шохрухнинг ўғли ва вазири, кейинча Ғарбий Хуросон ҳокими (1433 й. вафот этган). Илм-фан ва маданият арбобларига ҳомийлик қилган.

Ботмон — оғирлик ўлчови; бир ботмон тахминан 24—25 кг. га тенг бўлган.

Буам сойи — Буам дараси (Шимолий Қирғизистонда, ҳозирги Тон ва Кемин районлари ораллигида жойлашган) бўйлаб оқувчи сой; асл номи Чу.

Бузжорий — X асрда ўтган хуросонлик йирик математика олими Абулвафо ал-Бузжоний.

Бузуржмехр — Сосонийлардан Хусрав Парвез (531—579) нинг вазири.

Булжор — қўшин тўпланадиган жой.

Бузук — пойтахт атрофидаги район, туман.

Буржу бора — қалъа девори ва унинг чор атрофига қурилган мустаҳкам минора.

Бурхонуддин Соғаржий — Самарқандлик йирик олим Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандийнинг (1143 й. вафот этган) «Китоб ал-қанд фи маърифати уламоий Самарқанд» («Самарқанд уламоларининг маърифати ҳақида ширин китоб») асарида тилга олинган авлиё; «ал-Ҳидоя» муаллифининг авлоди. Хитойда вафот этган. Ўғли Абу Саъид ҳокими Самарқандга олиб келиб дафн этган. Қабри Рухободда.

Вард — атиргул.

Газ — тахминан 62—64 см. га тенг бўлган узунлик ўлчови.

Газихошимия — 66,5 см. га тенг узунлик ўлчови.

Газа — оқон

Гардун қадар — осмон қадар; подшоҳлар ва султонларга бериладиган исбат.

Гилкор — иморат қурувчи уста.

Гулбарга — Марказий Ҳиндистонда лашкарбони Ҳасан Гангу. Гангу асос солган Баҳмонийлар давлати (1347—1527) нинг дастлабки пойтахти. Кейин Аҳсанобод аталган.

Давлатшоҳ самарқандий — Машҳур тазкиранавис олим ва шоир (тахм. 1436—1495).

Далоилхопа — йирик шаҳарларда ташкил этилган диний мактаб. Унда «Қуръон»нинг айрим суралари ва «Далоил ул-хайрат» деган китоб ўқитилган.

Дарагез — Балхдан тахминан тўрт фарсах жанубда жойлашган дара.

Дарёйи хазар — Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номларидан.

Дафтардор — ўрта асрларда ҳукумат молия маҳкамасининг хизматчиси.

Даҳяк — солиқ тури, ундан бир.

Девони муставфий — бош молия идораси.

Девони мол — молия бош идораларидан; солиқ тушлайдиган идора.

Дибо — позик ва нафис нақшлар солиб туқилган ипак мато.

Дийа — хун ҳақи.

Димишқ — Самарқанд атрофида Амир Темури барпо этдирган катта қишлоқлардан.

Диний илмлар — Қуръон, Ҳадис, Тафсир каби диний китобларни ўргатувчи илм; диний ақидалар, маросим ва урф-одатларни ўргатувчи илмлар.

Динор — пул бирлиги; 4,235 г. вазидagi олтин (кумуш) танга.

Дирам — пул бирлиги; 3,36 г. га тенг кумуш танга.

Дошик — 0,8—0,76 г. вазидagi оғирлик ўлчови.

Домана — чет, этак, қирғоқ; Қоф тоғининг этаги. Бу ерда — дарё этаги.

Донг — динор ёки дирҳамнинг¹ 6 га тенг бўлган оғирлик ўлчови; шу вазидagi оқча.

Доруссалтана — салтанат эшиги; пойтахт.

Доруға — ўрта асрларда шаҳар ҳокими; корхона бошлиғи.

Дунёвий фанлар — диний илмларга зид улароқ, табиат ва жамият ҳақида аниқ тушунча бериладиган фан (математика, астрономия, тарих, география ва б.қ.)

Евуқ — яқин.

Есоқ — жазо.

Ёгин — ёв, душман.

Ёғоч — масофа ўлчови; тахминан 6 км. га тенг.

Жавзо — Классик астрономияда осмон буржларидан бири; уни ёнма-ён турган икки қиз шаклида тасаввур қилганлар. Қуёш йили ҳисобига кўра 22 май — 2 июн ораси.

Жавзо — Классик астрономияда осмон буржларидан бири; уни ёнма-ён турган икки қиз шаклида тасаввур қилганлар. Қуёш йили ҳисобига кўра 22 май — 2 июн ораси.

Жавонгор — Қўшнинг сул қаноти.

Жади бурж — Классик астрономияда осмондаги 12 буржлардан бири; йил ҳисобида 22 декабрдан — 21 январь ўртасидagi вақт.

Жавди юлдузи — Кийик тусида кўринадиган ва хатти истиво (экватор) да жойлашган юлдуз (орион).

Жайпол — Ҳинд рожааларидан (X аср).

Жамшид — Қадимги Эронда ҳисморонлик қилган Пешдодийлар сулоласидан учинчи ҳукмдор.

Жариб — Тахминан 3600 кв. газга тенг сатҳ ўлчови; тахм. бир таноб.

Жаҳоншоҳ — Муғулистон ҳукмдорларидан Қамариддиннинг ўғли (1428 й. ўзaro феодал курашда ҳалок бўлган).

Жете — Чигатой улусининг Ғарбий қисми (Еттисув ва Кошгар); тарихда Муғулистон номи билан ҳам машҳур.

Жиба — нулат симдан туқилган уруш анжони; совут.

Жирға — Доира булиб ўлтириш; олий кенгаш. Бу ерда ов вақтида ов қилинган ерни доира шаклида ўраб олиш.

Жолинус — Римлик машҳур врач Гален (тахм. 130—200).

Жуна — буддизм таълимотининг давомчиси ва ислоҳчиси Жуна Махакира.

Жучи хон — Чингизхоннинг тўнгич ўғли; Жучи улусининг асосчиси; 1227 й. вафот этган.

Замм — Балхга қарашлик яилоят; Амударё бўйида жойлиниган ва ғарбдан бир чети Марвга туташган.

Зинбардор — Подшоҳнинг отига эгар-жабдуқ урувчи хизматкор.

Зарбоф — зар ин билан туқилган мато ва ўша матодан тикилган кийим.

Заҳира — ҳар эҳтимолга қарши асраб қўйилган озиқ-овқат, кийим-кечак, қурол-аслаҳа, ем-хашак.

«**Зижи маликшоҳий**» — Умар Хайёмнинг Салжуқийлардан Султон Маликшоҳга (1072—1092) атаб ёзган тақвим (календар) га оид асари.

Зирх — ўқ ва тиг ўтмайдиган ҳарбий кийим; совут.

Зожа — ром очини учун тузиладиган махсус жадвал.

Зотул — **Самт** — астрономик кузатиш асбоби; азимутал ҳалқа.

Зотул-суқбатайн — иккита тешиги бўлган ўлчаш асбоби; диопатр.

Зотул-ҳалқа — астрономик асбоб; диопатр.

Зотул-шуъбатайн — ҳар тарафи уч газга тенг бўлган астрономик ўлчов асбоби; армиялар сфера.

Зотул-шуъбатайн — қадимий астрономик асбоб; треквер.

Зубайда — Халифа Хорун ар-Рашиднинг (786—809) иқтидорли ва суюкли хотини.

Зуяуча — астрономик кузатиш асбоби.

Зухал — Сатурн сайёраси.

Зухро — Венера сайёраси.

Ибн Ҳанбал — Ҳанбалия мазҳабининг асосчиси Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Шайбоний (780—855).

Изора — уй деворининг ер билан тоқча орасидаги қисми; шу қисмга қопланадиган тош қоплама.

Икки манзил — отлик киши бир кундузда босиб утиши мумкин бўлган масофа.

Илиг — қўл.

Илми баён — маъноларни нозик баён қилишни ургатувчи илм; риторика.

Илми Маъоний — истилоҳлар моҳиятини ечиб берувчи илм.

Илми нуҷум — астрономия.

Ишоннома — ишонч ёрлиги.

Иртифонисфанинаҳор — қуёшнинг чошгоҳдаги (тахминан соат 12 лардаги) баландлиги.

Ислимий — классик нақш тури; олтин, қумуш, мис, ганч ёки ёғочга уйиб ёки қабартиб ишланади; кийимларга эса зар билан тикилади.

Истиҳсон — яхшилик билан эслаш!

Итоб — қаҳр, ғазаб; қаҳр — ғазаб билан сўроқ қилиш.

«**Ихтиёриддиндоғи хазинамни**» — Абдуллатифнинг Ихтиёриддин қалъасида (Хирот)даги хазинаси; қарийб 2 миллион кеналий атрофида бўлган.

И х т и с о с — бирон илм, касб-хунарга хос булиш; мутахассис.

И ш т и х о р — шуҳрат топиш.

И қ л и д у с — қадимги юнон астрономи Евклид (мил. ав. III аср).

Й и г о ч — қ. ёғоч.

К а й х у с р а в — Хутталон ҳукмдори (XIV а. II ярми).

К а л о н т а р — мулк, музофот ёки қасаба бошқарувчиси.

К а с — одам, киши.

К а т у р в а с и ё х п ў ш л а р — ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий тарафида, Бадахшондан жанубда жойлашган тоғли вилоят (Қофиристон ёки Нуристон деб ҳам аталади) халқи.

К а ш ш о ф — Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийнинг (1074—1144) «Қуръон»га ёзган машҳур тафсири.

К е н а т а — бирдан.

К и н а - к у д у р а т — ёвлашиш, адоват; кек сақлаш.

К и р б о с — жайдари нахта ипидан туқилган мато; буз.

К и ч и к О с и ё — Ғарбий Осиёга жойлашган ярим орол; ҳозирги Туркия.

К т в о л — қалъа бошлиғи; комендант.

К ў к а л т о ш — аслида ёт-бегона, лекин бир онани эмиб улғайган биродар.

К ў к п у л и — фавкулудда шароитларда экин пишмай туриб, унинг кукига қараб ундириладиган солиқ; хирожнинг тури.

К ў р а г о н — хоннинг қуёви. Чингизхон авлодига уйланган одам.

К ў ш и к — подшоҳ ва хонларга тегишли чорбоғлар ўртасида қурилган ҳашаматли бино; қаср.

К ў ҳ и т а н г — Помир-Олой тоғ системасининг жануби-ғарбий тарафидаги тизма; Бойсунтоғнинг давоми. Амударё водийсидан Шерободгача қарийб 100 км. га чўзилган. Ҳозирги Ўзбекистон билан Туркменистон территориясида.

Л а в в о ҳ — ҳошия қоғозини матиға (текст) ёпиштирувчи.

Л а к — юз минг.

Л а н г а р — катта йўл устида йўловчилар қўниб утадиган жой; камбағал ва етим-есирга овқат бериладиган жой. Ғарибхона.

Л а ш к а р н а в и с — қўшин ва унга тегишли нарсаларни ҳисоб-китоб қилиб юрувчи мансабдор, ҳарбий котиб.

Л о ҳ а в л — қўрққан пайтда ўқиладиган дуо.

М а в к а б — улуғ зот (подшо, хон, эпон ва ҳ.к.) нинг ёнида дабада билан бирга юрувчи отлиқлар ёки ниёдалар гуруҳи.

М а в л о н о Ф а з л и д д и н А с т р о б о д и й — Эронда XIV аср охирида тарқалган диний маслак асосчиси (1340—1394).

М а й и т — ўлик, мурда.

М а ж м у ʼ а л - а н о м — жамий одамлар.

М а н г л а й — қўшиннинг илгор қисми.

М а л и к у ш - ш у а р о — шоирлар подшоҳи. Сарой шоирларининг етакчиси.

М а н — оғирлик ўлчови; тахминан 3 кг. га тенг булган.

М а н ж а и и қ — тош отадиган махсус ҳарбий қурилма.

М а н з и л — тўхтайдиган жой.

М а н ш у р — ёрлиқ, фармон.

М а о н и й — маънолар. Илми маъноий — бирон нарса ёки ҳодисанинг туб моҳиятини, мазмунини ечиб берувчи илм.

М у а д д а л а н - н а ҳ о р — осмон экватори.

М у х т а с и б — мусулмонлар тарафидан шарият йуриқларининг бажарилишини назорат қилиб турувчи мансабдор.

Марога — Табридан (Эрон Озарбайжони) 80 км. жанубда жойлашган шаҳар; Халокухон даврида (XIII а.) мамлакат пойтахти.

Махтутот — қўлёма асар.

Маҳди улё — энг олий бешик; подшоҳнинг катта хотинига берилган фахрий унвон.

Мизон — классик астрономияда кўкдаги 12 буржнинг бири (еттинчиси), сентябр ойига тўғри келади.

Мир Абдул — Шайхулислом; мутассаввуф олим; Хожа Убайдулло Ахрорнинг куёви (1500 й. вафот этган).

Мирим чалабий — машҳур олим; Улугбек мактабининг кўзга кўринган намоёндаларидан. Ҳақиқий исми Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Қозизода Румий (1525 й. вафот этган).

Миррих — Марс сайёраси.

Мисол — фармон, буйруқ.

Мордин — Месопотамиянинг шимолидаги шаҳар ва мустаҳкам қалъа.

Морпеч — илонни эслатувчи нақш тури.

Муаззин — азон айтиувчи, суфи.

Мубоҳаса — баҳслашув.

Музайин — китобни безовчи.

Мунажжим — юлдузлар илми билан шугулланувчи олим; астроном.

Мунажжими хос — подшоҳнинг хос мунажжими.

Минтақат ул-бурж — буржлар минтақаси; қуёшнинг осмон сферасидаги бир йиллик ҳаракати.

Мурассаъ — қимматли тошлар билан безатилган нарса (ханжар, парча, дастурхон, хон ва б.қ.)

Мурчил — қамал қилувчилар тарафидан қалъанинг дарвозаларга қараб қазиладиган хандақ.

Муваассада — асарнинг қораламаси.

Мусаввир — тасвирловчи; рассом.

Мусалло — шаҳар четида жамоа ҳайит кунлари намозга тўпланадиган майдон.

Муставфий ал-ламолик — подшоҳликнинг молия ишларини бошқарувчи олий мансабдор.

Муфт — текин.

«Мухтасари виқоя» — Убайдулла ал-Маҳбубийнинг (1346 й. вафот этган) мусулмон қонунчилиги (фиқҳ)га оид китоби.

Муштарий — Юпитер сайёраси.

Муҳаддис — ҳадис олими.

Муҳандис — Хандаса (геометрия) илмини яхши билган олим; бинокор инженер.

Муҳосиб — ҳисобчи.

Муҳофазат — сақлаш, қўриқлаш.

Муҳрдор — подшоҳлик муҳрини (печатини) сақловчи олий мансабдор.

Муғулистон — XIV — XV асрда ўтган феодал давлат. Унга Еттисув ва Кошгар қараган.

Наввоб — ноиб, ўринбосар; тожу тахт вориси.

Навҳа — товуш чиқариб йиғлаш; мунгли йиги; нола.

Наддоф — пахта титувчи.

Найсон — савр (апрел) ойи.

Насри тойир — қийғир; қийғир шаклида тасаввур қилинадиган бир юлдуз номи.

Настаълиқ — арабча хат тури.

Насх — арабча хат тури.

Нафт андоз — нефтга чиланган «тунии» ёндириб отувчи бир хил ҳарбий қурилма.

Нақиб — жамоа бошлиғи, бироқ жамоа ёки қабиланинг энг эътиборли кишиси.

Нақшбандия тариқати — исломда йирик суфийлик тариқатларидан бири. Унга бухоролик шайх Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) асос солган.

Наққош — нақш босувчи; рассом.

Наҳвусарф — араб тили грамматикаси.

Нисор — сочитқи. Махсус маросимларда ҳурматли зотлар на келининиг бошидан таंगा-чақа сочиш.

Нисфан-наҳор — меридиан.

Носириддин Тусий — XIII асрда ўтган йирик қомусий олим (тахм. 1201–1274).

Нуён — шахзода (мугулча); 10.000 ва ундан ортиқ қўшинга қумондонлик қилган саркарда.

Обитурк — Чирчиқ дарёсининг ўрта асрлардаги номларидан.

Олтомго — қизили тамга, подшоҳнинг имтиёзли ҳужжатларига босиладиган хусусий муҳри.

Олтин ўрда — 1227–1502 йиллари ўтган йирик феодал давлат. Унга Ғарбий Сибирь ва Дашти қипчоқнинг Шарқий қисми (ҳозирги Қозоғистон) ва Волга бўйи ерлари қараган.

Орлот — XIII–XV асрларда ўтган йирик турк-мугул қабиласи.

Орол пайгамбар — Амударё уртасида, кўҳна Термиз рубарусида жойлашган орол. Ривоятларга қараганда бундай аталишига сабаб исломиятдан илгари ўтган пайгамбарлардан Зулқифл шу ерда қумилган эмиш.

Осору атиқалар — ўтмишдан қолган ғишоналар; диққатга сазовор жойлар; маданият ёдгорликлари.

Отака — шахзодаларнинг тарбиячиси.

Оталиқ — қ. отака.

Оқсув — Исикқулнинг шарқи-жанубий тарафида оқувчи дарё.

Оқ ўрда — Юқи улусининг бир қисми. Оролдан Балхашгача бўлган территория.

Пешкакш — тортиқ, совға, инъом.

Полуда — тиниқ, соф, сузгичдан ўтказилган. Бу ерда ўрта асрларда мевадан тайёрланган ширин овқат.

Работи ём — Самарқанд вилоятига қарашлик манзил. Ҳозирги Ломакино темир йўл станцияси атрофида бўлган.

«Равзат ус-сафо» муаллифи — машҳур тарихчи олим Мирхонд (1498 й. 23 июн куни вафот этган).

Раиёт — бирон ҳукмдорга қарашлик халқ; тобеъ халқ.

Риёзиёт — математика.

Рикобдор — подшоҳ ва асқзодаларнинг отига эгар урувчи; доимо унинг узангисида юрувчи хизматкор.

Рикоббоши — рикобдорлар бошлиғи.

Рифоҳият — фаровонлик.

Рубъи масқун — дунёнинг аҳоли яшайдиган тўртдан бир қисми.

Руқъа — парча қоздаги ёзув; мактуб.

Саброн — Сирдарё бўйига жойлашган ўрта аср шаҳари.

Садажот — 100 кишилик ҳарбий бўлинма; юз хонадон атрофида аҳолиси бўлган тоғ бағридаги қишлоқ.

Садок — чармдан тикилган ўқ халта; ўқдон.

Садри аъзам — бош садр.

Самт — ёнбоши, тарафи.

Сандал дарахти — қора-сариқ тусли хушбўй бир дарахт.

Санонъ — қасб-хунар; бIRON хунарни мукаммал эгаллаш.
Сарбадорлар — 1337—1381 й. орасида Хуросонда ва 1365—1366 йиллари Самарқандда ҳокимият устида турган бир жамоа.

Сардоба — сув сақланадиган усти ёпиқ чуқур ҳовуз.

Сарҳад — чегара.

Сақарлот — жундан туқилган кийимлик.

Саҳхоф — муқовасоз.

Сидрат ул-минтаҳо — ривоятга кура еттинчи осмонда ўсадиган бир дарахт.

Синар — қалқон; елтиғич, табоқ.

Сирот — кўприк, йўл; мусулмонлар эътиқодига кура, дузоҳда утиладиган йўл, кўприк.

Собиёлар — мажусийлар, бутнарастлар. Абу Райҳон Берунийнинг сузларига қараганда. Вавилонга асир тушиб қолган иҳудийларнинг авлоди.

Совут — ўқ ўтмас ҳарбий кийим.

Сорбон — туякаш.

Сотуқхон — Улугбек даврида утган қўғирчоқ хон (1434 йили Мугулистонда узаро феодал курашда ҳалок бўлган).

Соҳиб ихтиёр — тўлиқ ихтиёрлик, тўла ҳуқуқли одам; сарой министри.

Суд — фойда, наф.

Судеи фахрий — Бувайхийлар сулоласига мансуб Фаҳруддавла Али (983—997) замонида ал-Хуҷандий тарафидан ихтиро қилинган астрономик асбоб. Ҳойнинг географик координатларини, юлдузларнинг чиқин ва ботиш вақтларини улчашида ишлатилган.

Сулдус — нуфузли мугул қабилаларидан бирининг номи.

Султон Аҳмад — Баҳмонийлар сулоласига мансуб ҳукмдор; асли исми Малик Аҳмад Вали I (1422—1436).

Султон абу Саид Мирзо — Темурийлар хонадонидан чиққан ҳукмдор (1451—1469); Мироншоҳнинг авлоди.

Султон Саидхон — қ. Абу Саъидхон.

Султон Содат — Термизлик саййидлар дафн этилган мақбаралар комплекси (X—XVII асрлар). Термизга яқин ерда. ҳозирги аэропорт атрофидаги қишлоқ.

Султония — Ҳалоқуийлар сулоласидан Улжойтухоннинг (1304—1317) амри билан 1307 йили Қазвинга яқин ерда бино қилинган шаҳар; Ҳалоқуийлар давлатининг янги пойтахти.

Сурон — жангга кириш олдидан қилинадиган ҳайқирик; ура!

Суюргол — подшоҳлик олдидан кўрсатилган катта хизмат эвазига бериладиган махсус инъом.

Суҳо — катта Айиқ юлдуз туркумига кирган кичик юлдуз; Алькор.

Таарруз — тегиш, қаршилиқ курсатини.

Табарзин — гурзига ўлшаш уруш қуроли.

Тавочи — қушин тушлаш ва подшоҳнинг бошқа масъул юмушларини бақарувчи олий мансабдорлар.

Тажрид ул-калом — Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Тусийнинг (1373—74 йили вафот этган) асари.

Танжим — тақдирни юлдузларга қараб олдиндан айтиб бериш. Бу ерда умуман астрономия асбоблари.

Тансиқ — аслзодаларга тортиқ қилинадиган камёб нарса.

Табоқоти Маҳмудшоҳий — Абдулкарим ибн Муҳаммад Намидихий (XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошлари) қаламига мансуб тарихий асар; Хурмуз подшоси Маҳмудшоҳга (1459—1551) бағишланган.

Тарх — қурилажак иморатнинг режаси; лойиҳа.

Таргу — зигирпоядан туқилган мато.

Тахта қорача — Самарқанддан тахминан 43—445 км. жану-бишарқда жойлашган довои.

Таштхона — идиш товоқ сақланадиган хона.

Таквим — сайераларнинг ҳолати ва ҳаракатини курсатувчи махсус жадвал; календарь.

Тахмурос — Қадимги Эрон Пендодийлар сулоласидан чиққан иккинчи ҳукмдор.

Тағор — уруш вақтида қўшини учун аҳолидан тўпланадиган фавқулодда солиқ.

Тибб — медицина

Тиллакорий мадрасаси — Самарқанд регистонида 1647—1659 йиллари бадавлат ва нуфузли амир Ялантушбий тарафидан қурдирилган бино.

Толесъ — бахт, иқбол.

Томғо — урта асрларда ҳунармандлар ва савдогарлардан олинадиган солиқ.

Тош — тахминан бир км. га тенг масофа ўлчови.

Траисоксияна — Оксинг (Амударё) нариги тарафидаги ерлар; Мовароуннаҳрнинг грекча аталиши.

Тул — узунлик.

Тумон — 10.000 атрофида аскарлари бўлган ҳарбий қисм; пойтахт теъарағидаги район.

Тура — турк-музул халқлари орасида ҳукм сурган урф-одат асосида яратилган қонуи; қўшинида четантусиқ.

Туюқ — туркий халқлар поэзиясида лирик жанр.

Туг — байроқ.

Тўқсобо — махсус байроқдор ҳарбий қисм боплиги.

Ўбайдзақоний — XIV асрда утган машҳур сатирик шоир.

Ўбулистон — Ироқ вилоятларида; маркази Убулла шаҳари. Басрадан тўрт фарсаҳ нарида Дажла (Тигр) дарёсининг асосий ўзаклари орасида жойлашган.

Ўвайс ўқбон — Муғулистон хони (1428 й. улдирилган).

Ўдайчи — бодилоҳ наҳлларнинг расмий тантааларини уюштиришга мутасадди бўлган мансабдор.

Ўламо — биймдонлар, олимлар.

Ўлуфи — асарга ёт-ўлов учун ажратилган ем-хашак ва маблаг; шу мақсад учун халқдан тўпланадиган солиқ ному.

Ўмар ҳайём — (1048—1122) урта асрда утган йирик математик ва астроном олим; йирик шоир.

Ўммон деңғизи — Арабистон ярим оролининг жарубидаги деңгиз. Бу ерда катта деңгиз, океан маъносида.

Ўмқ — чуқурлик, туб.

Ўстурлоб — осмон ёриткичларини кўзатиш асбобларидан бири; астролябия.

Ўтрук — ҳарбий юртишар вақтида ҳол ва подшоҳнинг хотинлари ва балоғатга етмаган болалари тушган, шунингдек ҳарбий анижомлар ва озин оқатлар орттилган қарвон.

Файлакүс — Искандар Зулқарнайининг отаси Македония подшоҳи Филипп II (мил. ав. 382—336).

Фалак ал-бурж — буржлар доираси; эклиптика.

Фарор — қочин, чекиниш.

Фаррош — талос тўловчи; сарой, мазор, мачит ва мадраса сипҳари жойларни сдириб-сунириб юривчи хизматкор.

Фарсах — 6—7 км. масофага тенг ўлчов бирлиги.

Фарқадон — Шимолий кўтб яқинидаги икки ёруғ юлдуз.

Фархор — қадимги Тохаристон (Амударёнинг сул соҳилида) шаҳарларидан бирининг номи.

Ғаф — эшилмаган ипакдан туқилган, буялмаган ялтироқ мато; шойи рўмол.

Ғатхома — эришилган ғалаба ҳақида ёзилган ва турли улка ҳамда мамлакатларга юбориладиган махсус мактуб.

Ғаҳриддин Розий — Урта Осиёлик машҳур файласуф, астрон., табиё ва илоҳиёт олими (1209—1210 й. вафот этган).

Ғийа — қонуи, юриспруденция; мусулмон қонунчилиги.

Ғозилар — фозиллар, олимлар.

Ғозийи омира — бош хазина.

Ғозийи Суриядаги Аленко шаҳарининг урта асрлардаги номи.

Ғозийи рошидин — Пайғамбардан кейин утган турт хазифа: 1) Абубакр (632—634), 2) Умар (634—644), 3) Усмон (644—656), 4) Али (656—661).

Ғозилар — қалъа ағрафига қазилиб, сув тўлатилган зовур; махсус муҳим вазирлиги.

Ғозийи — бир эшак кутариши мумкин бўлган юк.

Ғозийи сифи назор — меридиан чизиги.

Ғозийи — хушхалқини, ҳусниҳал устаси.

Ғозийи — асосий даромад солиғи; купинча даромаднинг учдан бир қисmini ташкил этган.

Ғозийи — архитектурада қўлланилган хитойча услуб.

Ғозийи хон — оёқлари шернинг оёқларига ухлатиб ишланган хитойча.

Ғожа хона — подшоҳнинг махсус ётоқхонаси.

Ғожа абди Бирун — ривоятларга кўра, халифа Усмоннинг айлани эмири. Самарқандга араб истиклочилари билан бирга келган. Мозори шаҳардан тахминан якки километр масофада, унинг жануб тарафида.

Ғожа абди дарун — асл исми Муъизуддин ибн хожа Муҳаммад Яъқуб. Ривоятларга қараганда араблар ҳукмронлиги даврида Самарқанд қозиси бўлган. Мозори шаҳарнинг шарқи-жанубий тарафида, Мулиен маҳалласида, қадимги Некандар қалъасининг ичида.

Ғожа Абдулла Ансорий — Хиротлик машҳур шайх ва илоҳиёт олими (1006—1088).

Ғожа Алоуддин — нақшбандия тариқатининг кузга кўрилган намойидаларидан Ғожа Алоуддин Аттор (1400 й. вафот этган).

Ғожа Аҳмад Яссавий — Туркистонлик йирик шоир ва мутасаввуф (тахм. 1105—1166).

Ғожа бузург — нақшбандия тариқатининг йирик намойидаларидан Ғожа Баҳоуддин Нақшбанд.

Ғожа Муҳаммад порсо — нақшбандия тариқатининг намойидаларидан йирик мутасаввуф олим (1419 й. вафот этган).

Ғожа Муҳаммад Санграсон — Асд исми хожа Муҳаммад Хомуйи. Куссам ибн Аббоснинг сафдошларидан Ривоятларга кўра, араблар Самарқандни қамал қилган вақтда аскарларга бош таниб келтириб тургани учун шундай (тош етказиб берувчи) ном билан аталган.

Ғожа саро — подшоҳнинг ҳарамига қараб турувчи хизматчи, бичилган қул.

Ғожа Фазлуллоҳ Абуллайсий — машҳур фақиҳ (фикҳ олими) хожа Абуллайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самарқандийнинг (X аср) аждоди Ғожа Фазлуллоҳ ҳам фикҳ ва тил илмларидан кенг маълумотга эга бўлган.

Ғожеолар — дастурхончи.

Хоразмий — хоразмлик буюк математик олим Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (тахм. 783—850).

Хумс (қумис) — Рай ва Жўржон билан қўшни вилоят; бир вақтлар Бувайхийлар давлати (932—1062) таркибида бўлган вилоят.

Хурамшоҳ — булажак подшоҳ Шохжаҳон (1628—1657).

Хут — осмон буржларининг ўн иккинчиси; феврал — март ойларига тўғри келади.

Хутба — жумъа ва хайит намозларида; шунингдек, хон ва подшоҳ тахтга ўлтирган куни жомия масжиди минбаридан ўқиладиган панд-насихат.

Хуффош — кўршаналак.

Черик — қўшин, армия.

Чавгон — ўрта асрларда от устида туриб ўйналадиган ва ҳозирги хоккейга ўхшаш бир ўйин номи.

Чагминий — хоразмлик машҳур олим Маҳмуд ибн Умар ал-Чагминий (1220 й. вафот этган).

Чордара — чорбоғ уртасида икки тарафдан дарчалар қўйиб солинган бино.

Чочий камон — ўрта асрларда Тонкиентда ясалган ўқ-ёй. Пишиқлиги, хусусан нам тортмаслиги билан шухрат қозонган.

Чуҳра — подшоҳ ва амирларнинг хос қўриқчилари.

Ўуби ёсок — калтак билан савалаб жазолаш.

Ўнг кемин — Шимолий Қирғизистонда жойлашган водий.

Шайх абу Мансур Мотуридӣ — машҳур илоҳийт олими (944 йили вафот этган). Қабри Чокардиза (Самарқанд) нинг маҳалласида.

Шамъи жаҳон — Муғулистон ҳукмдорларидан. 1419 йили заҳар бериб ўлдирилган.

Шаҳри дарун — шаҳарнинг мустаҳкам девор билан ўралган ички қисми.

Шаъри — икки ёруғ юлдуз: номи Процион ва Сириус.

Шероз — Самарқанд теварагида Амир Темур қурдиртирган қишлоқ, шу номлик туман маркази.

Шибба — учар ўқ.

Шиговул — элчилар ва хориждан келган муътабар кишиларни хон, подшоҳ ҳузурига етаклаб қирувчи мансабдор.

Шомила — астролябия ва квадрат урнида ишлатилиши мумкин бўлган универсал астрономик асбоб.

Шоҳ Абу Исҳоқ — XIV асрнинг биринчи ярмида утган Форс ҳукмдори; кўпроқ Абу Исҳоқ инжу номи билан машҳур.

Шоҳизинда — Самарқанднинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган мақбаралар комплекси.

«**Шоҳнома**» Абулқосим Фирдавсийнинг (тахм. 940—1030 йй.) жаҳонга машҳур асари.

Шоҳроҳ — катта йўл. Самарқанд билан Бухоро уртасидаги катта йўл.

Шоҳрухия — Оҳангарон сойининг Сирдарёга қўйилиши жойида бўлган ўрта аср шаҳари. Илгари Банокат деб аталган.

Шутурпари — подшоҳнинг махсус чопари.

Элхонийлар — Эронда 1256—1353 йиллари ҳукмронлик қилган сулола.

Юртчи — сафар вақтида подшоҳ мавқабни қўнадиган жойни ҳозирлаш учун жавобгар бўлган мансабдор.

Янги — ҳозирги Жамбул шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

Ясовулбоши — подшоҳнинг махсус хизматкорлари (ясовуллар) бошлиғи.

Я с о л — қўшинни уруш олдида қўриқ учун сафлаш, қўшин сафи.
Я с о қ — жазолаш.
Я с с и — ҳозирги Туркистон шахрининг ўрта асрлардаги номи.
Я т и м ч а — ота-онасиз; умидсиз; бу ерда алдамчи, товламачи, маъносида.

Ў з б е к у л у с и — Олтин Ҳрданинг шарқий қисмида (XV аср) жойлашган улус; Шайбон улусининг XIV асрдан кейинги номи.

Ў р д у — подшоҳ ва хонларнинг ҳарбий юриш вақтидаги вақтлик қароргоҳи.

У т о р у д — Меркурий сайёраси.

Ў к т о й к о о н — Чингизхоннинг ўгли ва тахт вориси (1227—1241).

Ў г л о н — турк-мўғул халқлари орасида шахзодалар ва саркадалардан баъзилари шу ном билан аталган.

Қ а в л (ғ у л) — қўшиннинг кўпинча подшоҳ ва хоннинг ўзи бош бўлиб турадиган марказ қисми.

Қ а в с — классик астрономияда осмон буржларидан тўққизинчиси; ноябр ойига тўғри келади.

Қ а л б — марказ; қўшиннинг марказий қисми.

Қ а л ʼ а б у р ж и — қалъанинг баланд мустаҳкам минараси.

Қ а р и — ўлчов бирлиги, тахминан бир метр атрофида бўлган.

Қ а р ʼ й а — қишлоқ.

Қ а с а б а — катта қишлоқ, шаҳар типидagi қишлоқ.

Қ а т и й ф а — духоба.

Қ а т л и о м м — бирон тирик жонни омон қўймаслик, оммавий қирғин.

Қ и т ʼ а — бирон нарсанинг бир бўлаги.

Қ о д и р и м у х т о р — худо.

Қ о з и А с к а р — ҳарбий судья.

Қ о з и з о д а Р у м и й — машҳур мунажжим, назариячи олим; Улғубек мактабининг йирик намойёндalarидан (1360—1437).

Қ о р а б о ғ — Озарбайжонда Аракс билан Кура дарёлари орасида жойлашган катта вилоят.

Қ о р а Ю с у ф — Озарбайжон билан Ироқда 1380—1468 йиллари ҳукмронлик қилган Қора қўюлду сулоласига мансуб ҳукмдорлардан (1389—1420).

Қ о р а с а м о н — Арис дарёсининг сул қирғоғида жойлашган манзилгоҳ; ҳозир Қора аспан деб аталади.

Қ о р а у н а с — дурагай. Чигатой улусининг шарқий қисмидаги мўғуллар Мовароуннахрга келиб ўтrockлашиб қолган мўғулларни шу ном билан аташган.

Қ о р а қ у ю н л и т у р к м а н л а р — Ван ва Урмия куллари атрофида истиқомат қилган, ўғузларга тегишли туркман қабилалари иттифоқи.

Қ о р у н т о ғ и — Табаристон (Эрон)даги Дамованд тоғининг ўрта асрлардаги номи. Араблар орасида бойлиги ва бахиллиги билан машҳур бўлган одам Қоруни аталган.

Қ о х и н — мажусийлар руҳонийси.

Қ у б б а т у л - и с л о м — ислом қуббаси; Балхнинг сифати.

Қ у р х о н а — қурол-аслаҳа омбори; арсенал.

Қ у с с а м и б н А б б о с — пайгамбар Муҳаммаднинг амакиваччаси. 677 й. Самарқандни истило қилиш пайтида ўлдирилган.

Қ у т р и — ҳажм.

Қ у ш б е ғ и — подшоҳнинг ов ишларига мутасаддий бўлган олий мансабдор.

Қ ў ш б е ғ и — подшоҳ ва хоннинг бош ўрдусига мутасаддийлик қилувчи олий мансабдор.

Қушунот — қушинлар.

Ғажарчи — йул курсатувчи, йулни тафтиш қилувчи.

Ғозонхон — Халокуйлар сулоласига мансуб Эрон ва Ироқ ҳукмдори (1295—1304).

Ғолия — қош ва сочга суртиладиган ҳушбуй қора модда.

Ғул — қ. қавл.

Ғузапули — пахта экинидан олинадиган солиқ.

Ҳабиса — қабих, ифлос; жиноий ишларга қул урган одам.

Ҳазоражот — тахм. минг уйлик аҳолиси булган тоғлик қишлоқ; минг атрофида аскар булган ҳарбий қисм; Афғонистоннинг марказий қисмида жойлашган вилоят маркази.

Ҳазратбашир — ҳозирги Қашқадарё вилояти Китоб районида жойлашган муқаддас манзилгоҳ.

Ҳазратиимом — Тохаристон вилоятларидан. Балхдан Тибет ва Қошғарга олиб борадиган қарвон йули устида жойлашган жой. Илгари Арханг сарой аталган.

Ҳазрати султон — Хожа Аҳмад Яссавий.

Халокухон — Чингизхоннинг набираси. Тарихда Элхонийлар давлати номи билан машҳур булган феодал давлатга (Эрон, Озарбайжон, Ироқ) асос солган ҳукмдор (1256—1265).

Ҳамдуллоҳ Қазвиний — эронлик машҳур тарихчи ва жуғрофия олими (1281—1349).

Ҳарамайн — Арабистондаги икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадина.

Ҳафтон — Совут остида кийиладиган нахтали камзул.

Ҳери — Ҳирот.

Ҳиндувон — Балхнинг ички қалъаси.

Ҳозин — хазиначи.

Ҳофизибру — XIV-XV асрда ўтган машҳур тарихчи олим (1430 й. вафот этган).

М У Н Д А Р И Ж А

<i>Сўз боши: Бир-икки оғиз сўз</i>	3
<i>Биринчи боб: Ташвишларга тула болалик</i>	7
<i>Иккинчи боб: Тахт ҳаваси ва илм зиёси</i>	63
<i>Учинчи боб: Жаҳон ичра зеб</i>	100
<i>Тўртинчи боб: Самарқанд академияси</i>	120
<i>Бешинчи боб: Хиёнат</i>	155
<i>Олтинчи боб: Қилмиш-қидирмиш</i>	210
<i>Еттинчи боб: Абадиётга дахлдор</i>	232
<i>Сўнгги сўз ўрнида</i>	259
<i>Улугбек, унинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган асосий воқеалар хронологияси</i>	267
<i>Қисқача изоҳлар</i>	272

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

МИРЗО УЛУҒБЕК

Кичик муҳаррир *М. Набиева*

Техник муҳаррир *Ж. Нодирова*

Мусахҳиҳ *М. Ҳошимова* ва *К. Зиёмуҳамедова*

ИБ № 63362

Босмахонага 04.05. 93 да берилди. Босишга 07.02. 94 да рухсат этилди. Бичими 84×108/32. 2-ява босмахона қоғози. Оддий янги гарнитура. Юқори босма. 15,12 шартли босма тобоғи. Жами 10 000 нуска. 7655 ракамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Мастъудияти чекланган «Шамс» жамини. 700097. Халқлар дустлиги шох кучаси, 28.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитаси Тошкент ижарадаги матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасида босилди. 7(х) 129, Тошкент, Навоий, 30.

Аҳмедов Бўрибой.

Мирзо Улугбек.— 2- бадиъа, тузатилган ва тўлдирилган нашри.— Т. Фан, 1994—288 б.

Таниқли тарихчи олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Бўрибой Аҳмедовнинг «Улугбек» эссеси чоп этилганига бир неча йил бўлди. Шундан буён муаллиф китобхонлардан асарни тўлдириб қайта нашр эттириш илтимос қилинган кўплаб мактублар олди. Ушбу нашрни китобхонлар мактубига жавоб ҳаида буюк мунажжим таваллудининг 600 йиллигига тўғра деб билгайсизлар.

Аҳмедов Бурибой. Мирзо Улугбек.

22.6 г+72.3